NOTE

The edition previous to this was prepared by a committee consisting of :—

1. Mahamahopadhyaya Sitarama Sastri, Lecturer in the Vedas, Calcutta University.

2. Pandit Bhababibhuti Bhattacharyya, Vidyabhushan, M.A., Lecturer in Sanskrit, Bangabasi College, Calcutta, and Editor of the Samaveda, Calcutta Sanskrit Series.

3. Dr. Satkari Mukherjee, M.A., Ph.D., Lecturer in Sanskrit and Philosophy, Calcutta University, now Reader and Head of the Department of Sanskrit.

4. Mr. Rasamaya Bhattacharyya, M.A., Lecturer in Sanskrit, Scottish Church College, Calcutta.

ABBREVIATIONS

A —Ātmanepada
AA —Aitareya Āranyaka
AB —Aitareya Brahmana
Abl —Ablative
Acc —Accusative
acc —according
adj —adjective
A G —Alt indische Grammatik
Aor —Aorist
Āp S S —Āpastamba Srauta Sutra
Arm —Armenian
Ātm —Ātmanepada Ātmanepadin
AU —Aitareya Upanisad
AV —Atharvaveda
Av —Avesta
AVS —Sayana on AV
B I —Bibliotheca Indica
B P —Bhagavata Purana
BD —Brhaddevata
Bh —Bhanuji
B S —Brahma Sutra
BU —Brhadaranyaka Upanisad
BUS —Sankaracarya on Brahma Sūtra
Cf —compare
class —classical
COJ —Calcutta Oriental Journal.
comd —compound
comp —comparative
CU —Chāndogya Upanisad.
D —Durga
Dat —Dative
dec —declension
du —dual
Eng —English
f or fem —feminine.
G , Geld —Geldner
Gaθ or G Av —Gathic Avesta.
Gen —Genitive
Gk —Greek
Germ —German
Goth —Gothic
Ib —Ibid
I C —Indian Culture
I E —Indo European
IHQ —Indian Historical Quarterly
ind —indicative
Ins , Instr —Instrumental
ip or imp —imperfect
ipv or imper —imperative
JAOS —Journal of the American Oriental Society

J N V —Jaiminiya Nyayamala vistara
JUB —Jaiminiya Upanisad Brahmana
KS —Kathaka Samhita
Ksira —Ksirasvamin
KU —Kausitaki Upanisad
Lat —Latin
Lit(h) —Lithuanian
Loc —Locative
m masc —masculine
M —Max Muller's edition of the Rgveda
M M —Max Muller
Mah Nar —Maha Nārayana Upanisad
MS —Maitrayani Samhita
M S —Mimamsa Sutra
MSS —Manuscripts
Mah —Mahidhara
Mbh —Mahabhasya or Mahabharata
Nir —Nirukta
n —noun
n neut —neuter
Nom —Nominative
O Bulg —Old Bulgarian
O E —Old English
Old —Oldenberg
O P —Old Persian
Opt —optative
P —Poona edition of the Rgveda
Pa —Pali
PB —Pañcavimśa Brāhmana
P Par —Parasmaipada
Part —Participle
pass —passive
Pf , perf —perfect
pl —plural
Pp —Padapatha
Pr —Prakrit
pp —pages
pres —present.
P S —Phit Sutra
Ram —Ramayana
RP —Rk pratiśakhya
RV —Rgveda
s sing —singular
S —Sāyana
Ś —Śaṅkaracarya
S B E—Sacred Books East Series
sb subj —subjunctive
ŚB —Śatapatha Brahmi
Śiś —Śiśupalavadha
S K —Siddhanta Kaum
Ś K —Śabdakaustubha
Sk —Skandasvamin
Sk M —Skanda Maheś
Skt —Sanskrit
Sp —Samhitapatha
St —Samhitā text
ST —Stanza
ŚU —Śvetaśvatara Upa
Śira U —Atharvaśira nisad

Subȷ —Subȷunctive.
super —superlative
SV —Sāmaveda.
Śvet —Śvetāśvatara
syl.—syllable.
TA —Taittırıya Āranyaka
TAS —Sāyana on TA.
Ta B —Fandya Brāhmana
TB —Taittirīya Brahmana.
TS.—Taittırıya Samhıtā
TSS —Sāyana on the Taittıriya Samhıtā.
TU.—Taittırıya Upanısad
U.—Upanısat
UC —Uttararamacarıta.
Uȷȷ —Uȷȷvaladatta
V.—Vanı Vılas Press edıtıon
Ved.—Vedıc.
Voc.—Vocatıve
V.G S —Macdonell's Vedıc Grammar for Students
V.M —Venkaṭa Madhava
VP —Vajasaneyı-Prātıśākhya.
V.P —Vışṇu Purāṇa
VS —Vajasaneyı Samhitā
Y Av —Younger Aɪ esta.
YV.—Yajurveda
अनु°—अनुक्रमणी, सर्वानुक्रमणी।
आ° श्रौ°—आश्वलायनश्रौतसूत्रम्।
आ° गृ°—आश्वलायनगृह्यसूत्रम्।
उ°—उणादिसूत्रम्।
ऋ° सं°—ऋग्वेदसंहिता।
ऐ° आ°—ऐतरेयारण्यकम्।
ऐ° ब्रा°—ऐतरेयब्राह्मणम्।
ऐ° उ°—ऐतरेयोपनिषत्।
का°—काशिका।
छा° उ° or छा°—छान्दोग्योपनिषत्।
तै° आ°—तैत्तिरीयारण्यकम्।
तै° ब्रा°—तैत्तिरीयब्राह्मणम्।
तै° सं°—तैत्तिरीयसंहिता।
धा°—धातुपाठ।
नि°—निरुक्तम्।
निघ°—निघण्टु।
नृ° उ°—नृसिंहोपनिषत्।
पा°—पाणिनि।
फि°—फिट्सूत्रम्।
ब्र° सू°—ब्रह्मसूत्रम्।
भा°—महाभाष्यम्।
महा° शा°—महाभारत शान्तिपर्व।
शत° ब्रा°—शतपथब्राह्मणम्।

CONTENTS

PREFACE

This little volume contains pieces from Vedic literature prescribed for the B A Honours Examination in Sanskrit of the Calcutta University for 1945 and subsequent years It is, however, merely a rough draft and not a finished product and as such is not immune from the imperfections inherent in such hasty work Still in the preparation of the notes the needs of the student have constantly been kept in view and a sincere attempt has been made to explain whatever may present any difficulty to the teacher or the student It is just possible that the ordinary student will find too much of comparative philology in these pages and he may skip those portions at first if he feels inclined to do so He must, however, make it a point to have by his side *Macdonell's Vedic Grammar for Students* and if possible, his *Vedic Reader* also (both published by the Oxford University Press) which are indispensable to all beginners of Vedic studies

Śākalya has always been regarded as one of the earliest interpreters of the Ṛgveda and his Padapatha, inspite of its obvious imperfections and limitations, will amply repay careful study The claim of a European scholar that he could have produced a much better Padapatha reminds one of the child on the father's shoulders claiming to be bigger than his father Much greater space has therefore been devoted to the Padapāṭha than is usual in such handbooks

Greater care has also been bestowed on the commentary of Sāyaṇa than in any previous work of this type and practically every single quotation in the commentary on the Ṛgveda portion traced to its source Different readings have been

discussed and new readings adopted in many places Copious extracts have been given from other commentaries and it has been shown in many cases that some of the explanations once thought to be the monopoly of European scholars were in fact, suggested long ago by Indian savants In the case of the Devisukta, so dear to the heart of the Hindu the Editor has composed a new commentary unfolding the peculiar beauty of each word and expression in the hymn

The English translations of many of the passages from the Rgveda quoted in the notes are taken from Griffith and of those from the Atharvaveda from Whitney The Sanskrit explanations of a few viniyoga passages in Sayana s commentary given as *foot notes* are from the pen of the *Editor s guru* Mahamahopadhyaya Pandit Sitarama Sastri of the Calcutta University The Editor takes this opportunity of expressing his indebtedness to these scholars as also to all the other Purvacaryas both Indian and foreign especially to Geldner and Macdonell whose works have been drawn upon for this *volume* The Editor s hand writing is the despair of compositors That the misprints are not more numerous is due to the devotion and skill of Mr Ramkrishna Chakravarti M A Proof Reader in the Calcutta University Press and a former pupil of the Editor

CALCUTTA
23rd October 1944

KSHITISH CHANDRA CHATTERJI

ऋग्वेदः

Hymn No. 1

AGNI

I. 1

मण्डलम् १ सूक्तम् १

मधुच्छन्दा ऋषिः। अग्निर्देवता। गायत्री छन्दः।

1

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं	ॐ अग्निम् । ईळे । पुरःऽहितम् ।
यज्ञस्य देवमृत्विजम् ॥	यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥१॥	होतारम् । रत्नऽधातमम् ॥१॥

1 I praise Agni, the household priest (high priest of the sacrifice—S.), the divine ministrant of the sacrifice, (the divine, the Hotr ministrant—S.), the Hotr and the best bestower of wealth.

सायण-भाष्यम्। 'अग्निमीळे' इति सूक्तं प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ विनियुक्तम्। स विनियोग[1] आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे खण्डे सूत्रितः। 'अथा नो अग्न इति षळग्निमीळेऽग्निं दूतम्' [आ॰ श्रौ॰ सू॰ ४।१३।७] इति। तत्र

[1] विनियोगो नाम कर्मभिः सम्बन्धः। तथा चोक्तम्—'कर्मणैव तु कर्मण्य विनियोगः प्रकीर्तितः' इति। स च द्विविधः—सामान्यतो विशेषतश्च। ... ... पाठात्क्रमेणैव ... विनियोग ... । ... एवकारेणाश्वलायनेन प्रदर्शितः। स च द्विविधः—सूक्तविनियोगऋगादिविनियोग एकैकस्य ... विनियोगस्यैव।

हीनपादग्रहणात् सूक्तनिश्चयः, 'सूक्तं[1] सूक्तादौ हीने पादे' [आ० श्रौ० १।१।१८] इति परिभाषितत्वात्। तस्मिन् सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ[2]

"तत्राय सूक्तविनियोगः। सोमयागे यस्मिन् दिने सोमस्य रसं निष्काश्य होमः क्रियते तस्मात् सुत्यादिनात् पूर्वस्या रात्रेरपरार्धे पक्षिणामारावात् पूर्वं मन्त्रैः क्रियमाणा स्तुतिः प्रातरनुवाकः, तस्मिन्निदं सूक्तं विनियुज्यते। प्रातरनुवाकेऽग्निरुषा अश्विनौ चेति तिस्रो देवताः स्तूयन्ते। प्रतिदेवतं च गायत्र्यादिसप्तच्छन्दोयुक्ता अनेके मन्त्राः पठनीया भवन्ति। स चायं प्रातर्देवतानां क्रतुशब्देनोच्यते।" अत्र क्रत्वङ्गभूतस्य प्रातरनुवाकस्यावयवे उपचारात् क्रतुशब्दो वर्तते। 'एवमाग्नेय एव आग्नेयः क्रतुः, उषस्य एव उषस्यः क्रतुः, आश्विन एव आश्विनः क्रतुरिति भवति।' एकैकस्मिन् क्रतौ प्रथमं छन्दः परिसमाप्य ततो द्वितीयं ततस्तृतीयमित्येवं क्रमेणानुवक्तव्यम्। 'तत्राग्नेये क्रतौ गायत्रीछन्दोयुक्तमन्त्रपाठप्रसङ्गे अग्निमीळे इति सूक्तं वक्तव्यम्।' अग्रे यथायोग्यं सूक्तविनियोगादिकं परिशिष्टे प्रतिपादयिष्यते।

[1] आश्वलायनेन श्रौतसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे उक्तम्—ऋच पादग्रहणे ॥१७॥ सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे ॥१८॥ अधिके तृच सर्वेषु ॥१९॥ इति। याज्यानुवाक्यादिकं विदधानेन ग्रन्थकृता सूक्तादिगतस्य ऋग्विशेषस्य प्रथमपादस्य समुल्लेखे समग्रा ऋक् प्रत्येतव्या, प्रथमपादतो न्यूनस्य ग्रहणे सकलं सूक्तं बोद्धव्यम्, प्रथमपादतोऽधिके गृह्यमाणे तदादिकमृक्त्रयं विज्ञातव्यमिति तदर्थः।

[2] "अत्र सूक्ते प्रथमा 'अग्निमीळे' इत्येषा ऋक् पवमानेष्टौ विनियुज्यते। श्रुतिप्रतिपादितानां दर्शपूर्णमासादीनां कर्मणामनुष्ठाने त्रयोऽग्नयोऽपेक्ष्यन्ते—आहवनीयो गार्हपत्यो दक्षिणश्चेति। ते चाग्नयो वैदिक्या प्रक्रियया समन्त्रकमरणिमन्थनेन निष्पाद्यन्ते। अरणिशब्देन मन्थनोपयुक्तं मन्थनकाष्ठं शमीकाष्ठमुच्यते। तदिदमग्निनिष्पादनम् आधानशब्देनोच्यते। आधानस्य पूर्णाहुत्या समाप्तिः होमेन समाप्तिः, इष्ट्या वा समाप्तिरिति पक्षत्रयम्। तत्रान्तिमे पक्षे तिस्र इष्टयोऽनुष्ठीयन्ते या पवमानेष्टिशब्देनोच्यन्ते याज्ञिकैः। तत्र द्वितीयेष्टौ स्विष्टकृन्नामक कर्मविशेषानुष्ठाने सूक्तगता प्रथमा 'अग्निमीळे' इत्येषा ऋग् याज्यात्वेन विनियुज्यते। यागे प्रधानदेवतोद्देशेन हविषः प्रदानात् परम् उपयुक्तहविःशेषेणाग्न्युद्देशेन क्रियमाणो यागविशेषः स्विष्टकृच्छब्देनोच्यते। हविषः प्रदानावसरे पठ्यमाना मन्त्रा याज्येत्युच्यते। एवञ्चोक्ताया द्वितीय पवमानेष्टौ स्विष्टकृद्यागे हविषो दानावसरे पठनीयेयमृगित्यर्थः।" यद्यपि सूत्रे स्विष्टकृत समुल्लेखो नोपलभ्यते तथापि याज्याशब्दप्रयोगबलात् 'याज्ये इत्युक्ते स्विष्टकृतौ प्रतीयात्' इति परिभाषया सिध्यति। यत्र यत्र याज्यास्थले गौणयाज्याशब्दप्रयोगस्तत्र स्विष्टकृत्सम्बन्धी ग्राह्य इति तदर्थः।

स्विष्टकृतो याज्यात्वेन विनियोग । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे खण्डे सूत्रित'— 'साह्वान् विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति सयाज्ये' [आ° श्रौ° २।१।२६] इति । तत्र कृत्स्नपादग्रहणादृगित्यवगम्यते, 'ऋच पादग्रहणे' [आ° श्रौ° १।१।१७] इति परिभाषितत्वात् । तथा 'सयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्' [आ° श्रौ° २।१।२१] इति परिभाषितत्वात् स्विष्टकृत्सम्बन्धनिश्चय । तत्रापि द्वितीय[1]मन्त्रत्वेनोदाहृतत्वाद् याज्यात्वम् ।

यद्यपि 'साह्वान्' [ऋ° स° ३।११।६] इत्यनया पुरोनुवाक्ययैव देवताया अनुसरणरूपसंस्कार[2] सिद्धस्तथापि याज्यानुवाक्ययो समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसित —

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता ।
विकल्प्यान्यतरेणैव देवताया प्रकाशनात् ॥*
पुरोवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चय ॥†

[जैमिनीयन्यायमालाविस्तर १२।४।२]

---

[1] सर्वेषामर्धेऽर्धेऽनुवाक्यास्ततो याज्या [आ० श्रौ० १।५।१] इति परिभाषयैति शेष ।

[2] पुरोनुवाक्यया याज्यया च यागगतदेवता स्मार्यते । तादृशेन स्मरणेन कर्मणि कोऽपि गुण आधीयते स संस्कार इति व्यपदिश्यते । तथाविधसंस्कारमन्तरेण कर्म न सिध्यतीति मीमांसकानां सिद्धान्त । यत्र यद्येक एव याग, एकमेवाङ्गकर्म एकैव च देवता तत्रैकेनैव पुरोऽनुवाक्यामन्त्रेण देवताया अनुस्मरणे सिद्धे याज्याया समुच्चारणं सर्वथा पिष्टपेषणकल्पमित्याशङ्क्याह—यद्यपीत्यादि ।

* This is not found in the *Jaiminiyanyayamalavistara* xii 4 2 nor in the com on TS 1 1 14

† This line is printed as prose in M and P which read पुरोनुवाक्या for पुरोवाक्या As the former contains a hypermetrical syllable and as the latter is mentioned as a variant in the N S Press edition of the *Jaiminiyanyayamalavistara* and as the connexion is very close between पुरोवाक्या and प्रवाद we have adopted पुरोवाक्या No doubt hypermetrical syllables are sometimes met with in *Karikas* specially when some rebellious name

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद् युग्मयोर्यथा विकल्पस्तथैवैकयुग्मगतयोरिति* चेत्, मैवम्, पुरोनुवाक्येतिसमाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः। किञ्च, 'पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति' [तै० सं० ३।१।१०।४] इति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविष्प्रदानकार्ये भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते। तस्मात् समुच्चय इति।

एतच्च 'अग्निम्' इत्यादि सूक्तं नवर्चम्, 'अग्निं नव मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः' इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात्।[2] विश्वामित्र-पुत्रो मधुच्छन्दोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्

---

does not lend itself to the requirements of the metre, still the shortening of the name for the purposes of the metre is much more common The J N V and the comm on TS read पुरेवात (पुरा इव आत, the first alternative as in the previous case) which makes very good sense since they do not read the previous line at all but with विकल्पा in the 2nd line पुरेवात becomes meaningless

[1] 'ऐन्द्राबार्हस्पत्ये द्वे याज्यानुवाक्यायुगले समाम्नाते—'इदं वामास्ये हविः' [ऋ० सं० ४।४९।१] 'अयं वां परि षिच्यते' [ऋ० सं० ४।४९।२] इत्येकं युगलम् 'अस्मे इन्द्राबृहस्पती' [ऋ० सं० ४।४९।४] 'बृहस्पतिर्नः परि पातु' [ऋ० सं० १०।४२।११] इत्यपरम्। तत्र समुच्चयविकल्पसंशये यथा याज्यापुरोनुवाक्ययोः सत्यपि देवतोपलक्षणार्थत्वेनैकार्थत्वे नित्यः समुच्चयः, तथा युगलयोरपि स्यात् अविशेषात् इति प्राप्ते उच्यते—विकल्प एकार्थत्वादिति। याज्यापुरोनुवाक्ययोस्तु पुरोनुवाक्यासमाख्याबलाद्याज्याप्राप्तविकल्पबाधेन समुच्चय इति विशेषः।' शास्त्रदीपिका। 'पुरः पूर्वम् अनूच्यत इति समाख्या समानजातीययाज्यापेक्षया पूर्वभावं विना न सम्भवतीति तद्बलात् समुच्चयः।'

* Most editions read एकयुग्मयो Jaiminiyanyayamalavistara, several of M M 's MSS and Sayana [redacted] commentary on TS, however, show clearly that the correct reading is एकयुग्मगतयो

[2] तृतीयमण्डलगतमन्त्राणां द्रष्टुर्महर्षेर्विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसन्। तेषु च पञ्चाशज्ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशच्च कनीयांसः। 'यद्वत्सा, युवं ज्ञेयाः, मया पुत्रकेन परिगृह्यते, [redacted] एव पुत्राणां ज्येष्ठत्वेनावतिष्ठताम्' इति पित्राभ्यर्थितास्ते ज्यायांसो नाभ्यनन्दन्। मधुच्छन्दास्तु पञ्चाशता कनीयोभिः सार्धं पितुर्वचनं बहुमन्यतेत्यैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितम्। नामनिर्वचनमैतरेयारण्यके [१।१।३] समाम्नातम्—मधु ह स्म वा ऋषिभ्यो मधुच्छन्दाश्छन्दति, तन्मधुच्छन्दसो मधुच्छन्दस्त्वम् इति।

तदीय ऋषिः। 'ऋष गतौ'[1] [धा० ६।७] इति धातुः। 'सर्वधातुभ्य इन्' [उ० ४।११७]। 'इगुपधात् कित्' [उ० ४।११९]। वेदमाप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषान् स्वयम्भूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत्। तथा च श्रूयते—'अजान् ह वै पृश्नींस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्, त ऋषयोऽभवन्'[2] [तै० आ० २।९।१] इति। यथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्वमित्यभिप्रेत्य स्मर्यते—

'युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा॥' [महा० शा० २१०।१९]

इति। ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते—

'अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं[3] योगमेव च।
योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु सः॥' [बृहद्देवता ८।१३६]

[1] The Dhatupatha, however, reads ऋषी गतौ As the *Balamanorama* also shows ऋष we have retained it The comm on TA says ऋषित्वलक्षणविषयलाभादृषयोऽभवन् where ऋषि is formed with इन् for धातुनिर्देश Sayana, however, quotes the root correctly under RV. 1. 81 1, iii 30 9, etc Durga's Ganapatha also shows ऋषी and the comm *Manorama* says distinctly तुदेरनुबन्धोऽयं स्वरादिर्भवेत्स्यात्

• Printed editions read तदृषय where ह is evidently taken from the next sentence तदृषीणामृषित्वम्

* ['कल्पादाविव ब्राह्मणा सृष्टा न प्रलयादाविव कल्पमध्ये पुन पुनर्नोत्पन्ना इति'] 'अजा नित्या। पृश्नय' शुक्ला शुद्धा इति यावत्। तान् तपस्यमानान् तपश्चरत स्वयम्भु अनादि ब्रह्म वेद, अभ्यानर्षत्। ऋष गतौ। आभिमुख्येन प्राप्नोत्। त वेदस्यार्षणाद् ऋषिशब्दवाच्या अभवन्निति वेदभाष्यम्।' *Balamanorama* on S K 1117

† "सर्गादिसमये वेदान्" इति कौमुदीव्याख्यानान्मनोरमाधृत. पाठः।

[3] 'यस्य वाक्यं स ऋषिः। या तेनोच्यते सा देवता। यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः।' [अनु० २।४-६]। योगः विनियोगः।

'ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं[1] स्वराद्यपि ।
अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्टक उच्यते ॥'

इति । वेदनविधिश्च स्मर्यते—

'स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थ[2] एव च ।
मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ॥'[3] इति ।

अग्निमित्यादिसूक्तस्य च्छन्दोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यस्य नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तम्—'आदौ गायत्रं प्राग्धिरण्यस्तूपात्'[4] [अनु० १२।१४] इति । हिरण्यस्तूप ऋषिर्येषां मन्त्राणां वक्ष्यते ततः प्राचीनेषु मन्त्रेषु सामान्येन गायत्रं

---

[1] ब्राह्मणार्थम् appears to be a समाहार द्वन्द्व like योगार्थम् and means the *Brahmanas* laying down the विनियोग and the signification, *cf.* मन्त्राणां दैवतं छन्दो निरुक्तं ब्राह्मणानृषीन् । कृत्तद्धितादीन्याज्ञात्वा यजन्तो यागकण्टका. ॥ and the variant दैवं योगार्थमेव च for दैवतं योगमेव च

[2] Uvata (comm on R P) reads दैवं योगार्थमेव च

[3] These three stanzas are taken from Sadgurusisya's commentary on Katyayana's *Sarvānukramani* (1 2) which reads अविदित्व for अविदित्वा in the first stanza

[4] M M notes the reading हैरण्यस्तूपात् in some of his MSS Macdonell adopts the obviously vicious reading हैरण्यस्तूपीयात् in his text of the *Sarvanukramani* and mentions हिरण्यस्तूपात् as the reading in several MSS Sadgurusisya explains the formation of गायत्रम् but is silent about हिरण्यस्तूपीय which seems to show that he reads हिरण्यस्तूपात् though a few lines later he appears to quote the rule with हैरण्यस्तूपीयात् The previous rule मण्डलादिष्वार्षेयमैन्द्रात् does not help us much as the hymns are called आर्षेय, ऐन्द्र, etc. in the *Anukramani* but in the case of the seers no *taddhita* suffix is used. The *paribhasa* [illegible] (अनुक्रमणी viii 1), however, clearly shows that the author merely names the seer without any तद्धित suffix It may be mentioned in this connexion that in the comm on 1 12 S quotes the rule as प्राग्धिरण्यस्तूपात् and there is no variant

छन्द इत्यर्थः। पुरुषस्य पापसम्बन्धं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द इत्युच्यते। तच्चारण्यकाण्डे समाम्नायते—'छादयन्ति ह वा एनं छन्दांसि पापात् कर्मणः' [ए० आ० २।१।६] इति। अथवा चीयमानाग्निसन्तापस्याच्छादकत्वाच्छन्दः। तच्च तैत्तिरीया आमनन्ति—'प्रजापतिरग्निमचिनुत। स क्षुरपवि[1]र्भूत्वातिष्ठत्। तं देवा बिभ्यतो नोपायन्। ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वोपायन्। तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्' [तै० स० ५।६।६।१] इति। यद्वा अपमृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छन्दः। तदपि छान्दोग्योपनिषद्याम्नातम्—'देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन्, ते छन्दोभिरात्मानमाच्छादयन्, यदेभिराच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्' [छा० उ० १।४।२] इति। तथा द्योतनार्थ-दीव्यति-धातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाम्नायते—'दिवा वै नोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वम्'[2] [तै० ब्रा० २।२।९।९] इति। अतो दीव्यतीति देवः, मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः। अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः। तथा चानुक्रमणिकायामुक्तम्—'मण्डलादिष्वाग्नेयमैन्द्रात्' [अनु० १२।१२] इति। तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान् वेदपुरुष आह—

अग्निमीळ इति। अग्निनामकं देवम् ईळे स्तौमि। 'ईड स्तुतौ' [धा° २।९] इति धातुः। डकारस्य ळकारो बह्वृचाध्येतृसम्प्रदायप्राप्तः। तथा च पठ्यते—

'अज्मध्यस्थडकारस्य ळकारं बह्वृचा जगुः।
अज्मध्यस्थ-ढकारस्य ळ्हकारं वै यथाक्रमम् ॥'[3]

इति। मन्त्रस्य होतृप्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमीति लभ्यते। कीदृशमग्निम्? यज्ञस्य पुरोहितम्। यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं सम्पादयति तथाग्निरपि

---

[1] क्षुरधारासमाना धारा यस्य वज्रस्य स क्षुरपविः। तथाविधवज्रवद्दुराप इत्यर्थः। S.

[2] देवानामुत्पादिका या प्रजापतेस्तनूः सेयमहोरूपेण निष्पन्ना। अतो देवा इदानीं 'अस्माकं दिवैवाभूत्' इत्युक्तवन्तः। अतो दिवायोगेन देवत्वं सम्पन्नम्। S

[3] This stanza is from Sadguruśiṣya's commentary on Kātyāyana's *Sarvānukramaṇī* on RV i 28 The third line gives examples ईळे मळ्ह पुरोळाश इळा ळ्हा साळ्हा निदर्शनम् The text in Macdonell's edition has to be corrected

यज्ञस्यापेक्षितं होमं सम्पादयति। यद्वा, यज्ञस्य सम्बन्धिनि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणावस्थितम्। पुनः कीदृशम्? देवम् दानादिगुणयुक्तम्। पुनः कीदृशम्? होतारम् ऋत्विजम्। देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगग्निरेव। तथा च श्रूयते— अग्निर्वै देवानां होता' [ऐ० ब्रा० १।२।३] इति। पुनरपि कीदृशम्? रत्नधातमम् यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा।

[1]अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति [नि० ७।१४]—"अथातोऽनुक्रमिष्यामः। अग्निः पृथिवीस्थानः, तं प्रथमं व्याख्यास्यामः'। अग्निः कस्मात्? अग्रणीर्भवति। अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते। अङ्गं नयति सन्नममानः। अक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविः', न क्नोपयति न स्नेहयति। त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिः— इताद् अक्ताद् दग्धाद् वा नीतात्, स खल्वेतेरकारमादत्ते, गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा, नीः परः। तस्यैषा भवति—'अग्निमीळे'" इति। अस्यायमर्थः—सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहितत्वाद् अनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितम् अतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः। तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते। कस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्य 'अग्रणी'रित्यादिकमुत्तरम्। देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः। एतदेवमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। तथा च ब्राह्मणान्तरम्—'अग्निर्वै देवानां सेनानी'[a] इति। एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे[b] आमनन्ति—'अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्'[3] [ऐ० ब्रा० १।४] इति मन्त्रः। 'अग्निर्वै देवानामवम:' [ऐ० ब्रा० १।१] इति ब्राह्मणम्। तथा तैत्तिरीयाश्चामनन्ति—'अग्निरग्रे प्रथमो

---

[1] *Cf* S. under AV III 1 1.

[a] Quoted by Durgacārya in his commentary on Nir VII 14 4 with वै, by Skanda Mahesvara in the form अग्निर्देवतानां सेनानी S. quotes the passage again under AV III 1 1 As Sayana generally follows Durga we have added a वै after अग्नि here Printed editions of RV and AV drop the particle वै

[b] M reads मन्त्रब्राह्मण, but मन्त्रब्राह्मणे being a dual ending in ए, sandhi is barred *Cf* I. 66 7 ऋग्विदर्थे यास्केन मन्त्रब्राह्मणे दर्शिते।

[3] This is not found in RV, but is mentioned in the *Aitareya Brahmana*, *Āśvalayana Srautasutra* and *Kathaka Samhita*

देवतानाम्' [तै० ब्रा० २।४।३।३]। 'अग्निरवमो देवतानाम्' [तै० स० ५।५।१।४] इति च। वाजसनेयिनश्चैवमामनन्ति—'स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नाम'[1] इति। यज्ञेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपशुसोमरूपेष्वग्रं पूर्वदिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात् प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम्। सन्नममानः सम्यक् स्वयमेव[2] प्रह्वीभवन्नङ्गं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविष्पाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम्। स्थौलाष्ठीवि-नामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्नोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति—तस्य न क्नोपयति न स्नेहयति, किन्तु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति। शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते[3]। इतः 'इण् गतौ' [धा० २।३४] इति धातुः। अक्तः 'अञ्जू व्यक्ति-म्रक्षण-कान्ति-गतिषु' [धा० ७।१] इति धातुः। दग्धः 'दह भस्मीकरणे' [धा० १।९७१] इति धातुः। नीतः 'णीञ् प्रापणे' [धा० १।८८५] इति धातुः। अग्निशब्दो ह्यकार-गकार-नि-शब्दानपेक्षमाण एति-धातोरयनशब्दादकारमादत्ते अनक्ति-धातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा

---

[1] *Cf* SB II 2 4 2 स वा एनमेतदग्रे देवानामजनयत तस्मादग्निः। अग्निर्ह वै नामैतद् यदग्निरिति। SB VI 1 1 11 स यदस्य सर्वस्याग्रमसृज्यत तस्मादग्निः। अग्निर्ह वै तमग्निरित्याचक्षते परोक्षम् परोक्षकामा हि वै देवाः। Sayana is evidently quoting here from the Kanva recension

[2] This shows that सन्नममान is in the कर्मकर्तृवाच्य

[3] These derivations may appear strange, but we must not forget that they were suggested more than 2500 years ago In Europe even the other day the Greek word *bathos* 'depth' or 'height' was *derived from ba* (गम्) to go' *the* (धा) to make' and *es* (अस्) to be and the Greek verbal form *luthesomai* (1st sing future formed from the passive stem in *then* of *lu* to loose) was analysed into (1) the root *lu* to loose,' (2) *th* the relic of *the* of *tithemi* (दधामि) (3) *ē* representing *ja* 'to go' found in *eimi* (एमि), (4) *so* from *esomai*, the substantive verb (5) *mai* representing an oblique case of the pronoun of the 1st person (6) and the whole signifying 'there will be (*so*) a going (*e*) to make (*th*) me (*mai*) loose (*lu*)'

तमादत्ते, यद्वा दहति-धातुजन्याद् दग्ध-शब्दाद् गकारमादत्ते। नीरिति नयति-धातु', स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति। ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्नि-शब्दो भवति। यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति—काष्ठदाहे हविष्पाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः। तस्याग्नि-शब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनार्थैषा 'अग्निमीळे' इत्यृग् भवतीति।

तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान्—'अग्निमीळेऽग्निं याचामि ईळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा। पुरोहितो व्याख्यातः। यज्ञस्य*, देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा[1]। यो देवः सा देवता। होतारं ह्वातारम्। जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः। रत्नधातमम् रमणीयानां धनानां दातृतमम्' [नि० ७।१५] इति। अस्यायमर्थः—ईडति-धातोः† स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धम्। 'धातूनामनेकार्थत्वम्' इति न्यायमाश्रित्य याच्ञाध्येषणापूजा अप्यत्रोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः। पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये [नि० २।१२]—'यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहित' [ऋ० सं० १०।९८।७] इत्येतामृचमुदाहृत्य 'पुर एनं दधति' इति व्याख्यातः। तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पर्धमानस्य पश्वनुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन 'पुर एनं दधते' [तै० सं० २।१।२।१] इत्यामनन्ति। देवशब्दो दान दीपन-द्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे।

---

[1] Patañjali (v 1 59) adds another meaning दिवेरैश्वर्यकर्मणो देव

* Both Durga and Skanda Mahesvara, however, read 'यज्ञस्य,' meaning यज्ञस्य व्याख्यात, the word यज्ञ having been explained in III 19

† Printed editions read ईडतिधातो where ईडति [illegible] grammatically indefensible With इक् we should say 'ईडि and with श्तिप्, ईडि,' and in both cases धातु will be superfluous, though the commentator uses expressions like चनक्ति धातु, दहति धातु etc There is hardly any doubt that the भाष्यकार wrote ईडधातो which is strictly correct. Yāska says ईळि and Patañjali writes ईडि स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुतोऽमुतश्च्यावयन्तीति। (Mbh I 3 1) In the commentary on AV we often find the correct form चष्टे instead of the incorrect form चष्टति Similarly, under RV. III 27. 1 जिगाति is the correct reading and not याति

* "निपातायोप— —र्थयेति नै— अनेकार्थो,

यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति। दीपन-द्योतनयोरेकार्थत्वे-ऽप्यस्ति धातुभेदः। यद्यप्यग्निः[1] पृथिवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति हविर्वहनाद्द्युस्थानो भवति। देवशब्द-देवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मन्त्रप्रतिपाद्या काचिदग्निव्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया। होतृ-शब्दस्य ह्वयतिधातोरुत्पन्नत्वेन देवानामाह्वातारमिति। और्णवाभनामकस्तु मुनिः जुहोति-धातोरुत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते। अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम्। रत्न-शब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः [निघ० २।१०]। रमणीयत्वाद्रत्नत्वम्। दधाति-धातुर[2]त्र दानार्थ[2]वाचीति[3]। तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्रव्याख्यानम्।

अथ व्याकरण-प्रक्रियोच्यते। अगि-धातोर्गत्यर्थात्[4] [धा० ५।३८] 'अङ्गेर्नलोपश्च' [उ० ४।५०] इत्यौणादिकसूत्रेण नि-प्रत्ययः[†]। इदित्त्वान्नुमागमेन[5] प्राप्तस्य नकारस्य लोपश्च भवति। अङ्गति स्वर्गं[*] गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः। तत्र 'धातोः' [६।१।१६२] इत्यकार उदात्तः। 'आद्युदात्तश्च' [३।१।३] इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' [६।१।१५८] इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तम्। तत्र धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते। 'सति शिष्टस्वरो बलीयान्' [(?) ६।१।१५८।९] इति हि न्यायः। ततोऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकम्। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' [३।१।४] इत्यमित्येतद्द्वितीयैकवचनमनुदात्तम्। तस्य 'अमि पूर्वः' [६।१।१०७] इति यत् पूर्वरूपं तदुदात्तम्, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' [८।२।५] इति सूत्रितत्वात्। अग्निशब्दो धातुजन्मेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या।

मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितम्। 'नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च। न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके' [नि० १।१२] इति।

---

[1] The reference is to Nirukta vii 5 2: अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः।

[*] वहन् is a very good variant   [†] See p 30.

[2] Both धातु and अर्थ are superfluous   [3] धन्दानमदं. (p 10) ... इति।

[4] 'रख रखि ... रगि लगि अगि वगि ... गत्यर्थाः' [धा० १।१२१-१२२]।

[5] 'नेड्वशि कृति' [पा० ७।२।८] इतीट्-प्रतिषेधः।   [6] इदितो नुम् धातोः [पा० ७।१।५८]।

तमादत्ते, यद्वा दहति-धातुजन्याद् दग्ध-शब्दाद् गकारमादत्ते। नीरिति नयति-धातुः, स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति। ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्नि-शब्दो भवति। यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति—काष्ठदाहे हविष्पाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः। तस्याग्नि-शब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनायैषा 'अग्निमीळे' इत्यृग् भवतीति।

तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान्—'अग्निमीळेऽग्निं याचामि ईळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा। पुरोहितो व्याख्यातः। यज्ञस्य* देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा[1]। यो देवः सा देवता। होतारं ह्वातारम्। जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभः। रत्नधातमम् रमणीयानां धनानां दातृतमम्' [नि० ७।१५] इति। अस्यायमर्थः—ईळति-धातोः† स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धम्। 'धातूनामनेकार्थ त्वम्' इति न्यायमाश्रित्य याच्ञाध्येषणापूजा अप्यत्रोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः। पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये [नि० २।१२]—'यद्देवापिः शन्तनवे पुरोहितः' [ऋ० सं० १०।९८।७] इत्येतामृचमुदाहृत्य 'पुर एनं दधति' इति व्याख्यातः। तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पर्धमानस्य पश्वनुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन 'पुर एनं दधते' [तै० सं० २।१।२।१] इत्यामनन्ति। देवशब्दो दान-दीपन-द्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे।

[1] Patañjali (v 1 59) adds another meaning: दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः.

* Both Durga and Skanda Maheśvara, however, read 'यज्ञस्य,' meaning यज्ञस्य व्याख्यातः, the word यज्ञ having been explained in III. 19

† Printed editions read ईळतिधातो where ईळति is grammatically indefensible. With इक् we should say 'ईळि' and with श्तिप् 'ईळि,' and in both cases धातु will be superfluous, though the commentator uses expressions like वर्तति धातु, दहति धातु etc. There is hardly any doubt that the भाष्यकार wrote ईडधातोः which is strictly correct. Yāska says ईळि and Patañjali writes· ईडि, स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते। न चैवं कश्चिदृत्विग्भीडे भवतीऽनुमयाचयस्मीति। (Mbh i 3. 1). In the commentary on AV. we often find the correct form वर्ति instead of the incorrect form वर्तति Similarly, under RV. III. 27. 1 जिगाति: = the correct reading and not गाति..

² "निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रय ।
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥"

यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति। दीपन-द्योतनयोरेकार्थ[2]त्वेऽप्यस्ति धातुभेदः। यद्यप्यग्निः[1] पृथिवीस्थानस्तथापि देवान् प्रति हविर्वहनाद् द्युस्थानो भवति। देवशब्द-देवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मन्त्रप्रतिपाद्या काचिदग्निव्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया। होतृ शब्दस्य ह्वयतिधातोरुत्पन्नत्वेन देवानामाह्वातारमिति। और्णवाभनामकस्तु मुनिः जुहोति-धातोरुत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते। अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम्। रत्न-शब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः [निघ० २।१०]। रमणीयत्वाद्रत्नत्वम्। दधाति-धातुर[2]त्र दानार्थ वाचीति[3]। तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मन्त्रव्याख्यानम्।

अथ व्याकरण-प्रक्रियोच्यते। अगि-धातोर्गत्यर्थात्[4] [धा० ५।३८] 'अङ्गेर्नलोपश्च' [उ० ४।५०] इत्यौणादिकसूत्रेण नि-प्रत्ययः। इदित्वान्नुमागमेन[5] प्राप्तस्य नकारस्य लोपश्च भवति। अङ्गति स्वर्गं[1] गच्छति हविर्नेतुमित्यग्निः। तत्र 'धातोः' [६।१।१६२] इत्यकार उदात्तः। 'आद्युदात्तश्च' [३।१।३] इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' [६।१।१५८] इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तम्। तत्र धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते। 'सति शिष्टस्वरो बलीयान्' [८। ६।१।१५८।९] इति हि न्यायः। ततोऽन्तोदात्तमग्निप्रातिपदिकम्। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' [३।१।४] इत्यमित्येतद्द्वितीयैकवचनमनुदात्तम्। तस्य 'अमि पूर्वः' [६।१।१०७] इति यत् पूर्वरूपं तदुदात्तम्, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' [८।२।५] इति सूत्रितत्वात्। अग्निशब्दो धातुजन्मेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या।

मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितम्। 'नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च। न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके' [नि० १।१२] इति।

---

[1] The reference is to *Nirukta* vii 5 2· अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः।

[2] वहन् is a very good variant　　[1] See p 50

[3] Both धातु and अर्थ are superfluous　　[3] वचनार्थं (p 10) इति।

[4] उख उखि ... वखि वखि ... ग्यर्थाः' [धा० १।१४४।१४२]।

[5] 'नेदित[?] इति' [पा० ७।१।५८] इत्यनेन प्रतिषेधः।　　[6] 'इदितो नुम् धातोः' [पा० ७।१।५८]।

गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याखण्डप्रातिपदिकत्वात् 'फिषोऽन्त उदात्तः' [फि० सू० १।१] इत्यन्तोदात्तत्वम्। पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया। एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह। 'अथ निर्वचनम्। तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयात्। अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येन। अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात्, न त्वेव न निर्ब्रूयात्।' [नि० २।१] इति। अस्यायमर्थः—तत् तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्याताम्। स्वर उदात्तादिः। संस्कारो नि-प्रत्ययादिः। किञ्च तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याताम्। शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः। तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः। तेनान्वितौ। तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात्। तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितम्। अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित् स्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्तस्मिञ्छब्देऽनुगतो न भवेत्, तस्यैव व्याख्यानम्—अप्रादेशिके विकार इति। अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः। स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्र नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः। एवं सति यः पुमान् अर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बन्धवान्। ब्राह्मणानुसारेण वा देवतान्तरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्बन्धः। तदानीं स पुमान् केनचिद्वृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत तस्मिञ्छब्दे योजयेत्। वृत्तिः क्रिया, तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यम्। अस्माभिश्चाग्रनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्याग्रणीत्याद्यर्थो योजितः। तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनम्। स्थौलाष्ठीविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति। अक्नोपनशब्दस्यादौ *निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते। अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति। तदिदमक्षरसाम्यम्। शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यान्निर्ब्रूते। दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकाररूपवर्णेन† साम्यम्। सर्वथापि निर्वचनं न त्याज्यमिति।

---

* S. probably wrote निषेधार्थकम्

† गकारवर्णेन M.P.

ईळे इत्येतत् पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तम्, 'तिङ्ङतिङः' [८।१।२८] इत्यतिङन्तादग्निशब्दात् परस्य 'ईळे' इत्यस्य तिङन्तस्य निघातविधानात्। पद-द्वयसंहिताकाले ईकारस्य धातुगतस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' [८।४।६६] इति स्वरितत्वम्। तस्मादूर्ध्वंभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य 'स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्' [१।२।३९] इत्यैकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति। पुरः-शब्दोऽन्तोदात्तः, 'अयं पुरो भुवः'* [तै० सं० ४।३।२।१] इत्यत्र तथैवाम्नातत्वात्। 'पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्' [५।३।३९] इति पूर्वशब्दादस्प्रत्ययः पुरादेशश्च। ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः।[1] धाञो निष्ठायां 'दधातेर्हिः' [७।४।४२] इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो हितशब्दः। तत्र समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ°' [६।२।२] इत्यादिनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यद्वा 'पुरोऽव्ययम्' [१।४।६७] इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः' [६।२।४९] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। तत्र ओकार उदात्तः। अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्द्रष्टव्याः। आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयस्वरप्राप्तौ 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' [१।२।४०] इत्यतिनीचोऽनुदात्तः।

'यजयाच°' [३।३।९०] इत्यादिना यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यन्तोदात्तो यज्ञशब्दः। विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति पश्चात् स्वरितत्वम्। देव-शब्दः पचाद्यजन्तः। स फिट्स्वरेण[2] प्रत्ययस्वरेण[3] चित्स्वरेण[4] वान्तोदात्तः। ऋत्विक्-शब्द ऋतौ

---

* In the printed editions no accent marks are shown But since this is quoted to establish the correct accent of पुर accent marks are absolutely essential here as in the case of रत्न धात later on In the printed TS व is marked with the sign of the अनुदात्त because of the following उदात्त.

1 S discards the first explanation in his subsequent writings. See S. under i. 44 10, i 55. 3, i. 94. 6, AV. iii 19. 1, etc.

2 फिषोऽन्त उदात्तः [फि० १।१]।

3 प्रत्ययः। परश्च। आद्युदात्तश्च [पा० ३।१।१-३]।

4 चितः [पा० ६।१।१६३]।

यजतीति विग्रहे सति 'ऋत्विग्दधृक्०' [३।२।५९] इति निपातितः। 'गतिकारकोपपदात् कृत्' [पा० ६।२।१३९] इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। विभक्तिस्वरः पूर्ववत्। होतृ-शब्दस्तृन्प्रत्ययान्तः, नित्स्वरेणाद्युदात्तः[1]। स्वरितप्रचयौ पूर्ववत्। रत्नशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' [फि० २।३] इत्याद्युदात्तः। तथा चाम्नायते 'रत्नं' धात्त'[2] [ऋ० सं० ४।३५।८] इति। रत्नानि दधातीति विग्रहः। समासत्वादन्तोदात्तो रत्नधा-शब्दः। यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। तमप्-प्रत्ययस्य पित्स्वरेणानुदात्तत्वे सति स्वरितप्रचितौ। संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य स्वरतरत्वमिति।

वेदावतार आद्याया ऋचोऽयंस्य प्रपञ्चितः।
विस्तरं वेदवाक्यानां संक्षिप्य वर्ण्यते ॥१॥

अग्निम्—Av. *Atram* is a different word altogether. Skt *agnih*, Lat *igni-s*, Slavonic *ogni*, O Lithuanian *ungni-s*.

ईळे—ड between two vowels is changed into ळ in RV In ईळे, ड comes between the vowels ई and ए, so it is changed, but in ईड्य it stands between the vowel ई and the semi-vowel य and therefore remains unchanged. When, however, we resolve the semi vowel य followed by the vowel अ into इ and अ for the sake of the metre, we must read ईळिअ

Scholars, both Indian and European, have expressed widely divergent views regarding the exact meaning of the root Yāska explains अग्निमीळे as अग्निं याचामि and says. ईळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा

---

[1] ञ्नित्यादिर्नित्यम् [पा० ६।१।१९७]।

[2] M reads रत्न धातमं without any accent mark and without any reference M's followers have tried to improve upon this reading and printed "रत्न धाता" इति Similarly under i. 157. 2 M. M prints [illegible] and is unable to trace the quotation His followers go a step further and print '[illegible]' [illegible] of course without any reference The correct reading is '[illegible]' and the expression occurs in RV. i 84. 2

वा Durga explains it thus ईळिधातु 'अध्येषणाकर्मा' याच्ञाकर्मा इह, अतश्च पूजाकर्मा 'वा' अपि In the Dhatupatha [ii 9] the root is read as ईड स्तुतौ The *Mahabhasya* [i 3 1, vi 1 94] says ईडि स्तुतिचोदना याच्ञासु दृष्ट , प्रेरणे चापि वर्तते, i e , ईड is found in the senses of praise, prompting and praying (for something), it is also used in the sense of 'sending' Geldner points out that in iv 24 2, v 69 3 etc ईड is synonymous with हू In many passages ईड is followed by हु *and in others* हु *by* ईड *So Geldner thinks* ईड *means 'to* invoke' Bloomfield on the other hand, holds that ईड is synonymous with हु Passages like य वाघतो हवन्ते अध्वरेषु i 58 7 and य विप्रास इळते अध्वरेषु x 30 4 are quoted by him in support of his contention Acc to him ईड is from इष द् (इष to wish) even as नीड is from निष द *Cf* Goth *aistan aida*, to be shy, timid, to honour, Gk *aidomai* (for **ais domai*) to be ashamed to stand in awe of, to respect another's misfortune, to feel regard for him

The root ईड occurs but rarely in classical Sanskrit, one well known instance being मिथ सद्य प्रभुरीशानमीडे

पुरोहितम् (from पुरस and हित < *धित)—the domestic priest, ऋत्विज्—the officiating priest at a sacrifice There were originally seven *rtviks** होत पोत, नेष्ट्, अग्नीध प्रशास्तृ (=मैत्रावरुण) अध्वर्यु ब्रह्मन् The number later rose to 16 (i) होता, मैत्रावरुण , अच्छावाक , ग्रावस्तुत्, (ii) अध्वर्यु , प्रतिप्रस्थाता नेष्टा, उन्नेता, (iii) ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी आग्नीध्र , पोता, (iv) उद्गाता, प्रस्तोता प्रतिहर्ता, सुब्रह्मण्य

पुर is derived by Indian grammarians from पूर्व with अस European scholars point out that both पूर्व and पुर , पुरा, etc are derived from the root पृ or पृ Av *puro* Gk *paros*, Goth *faura*, O E *fore*

धित is found in such compounds as सुधित, दुर्धित, मितधित युवधित,

---

* *Cf* RV ii 1 2

तवाग्ने होत्र तव पोत्रमृत्विय तव नेष्ट्र त्वमग्निदृतायत ।
तव प्रशास्त्र त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥

etc (*cf* Pāṇini vii 4 45) In Av and O Persian we find *data* with the full grade In Lat *con ditus, ab ditus, creditus*, etc *ditus* corresponds to Skt हित *Cf* Gk *thetos* In the case of the root दध्, which became later दह्, we have a similar breaking down of ध to ह though the original ध is preserved in forms like अदीध, दीदध, etc Similarly the imper 2 sing ending धि (Gk *thi*, Av *δi*) became हि in later Skt though it is preserved in forms like शृणुधि एधि, याधि, etc

Both पुरोहित and पुर धा are used in A B 40 1 न ह वा अ पुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्नमदन्ति तस्मात् राजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरो दधीत.

यज्ञस्य—is to be construed with ऋत्विजम् and not with पुरोहितम्, as the genitive generally precedes the word governing it and as both यज्ञस्य and ऋत्विजम् belong to the same pada In viii 38 1 Indra and Agni are called the *ritviks* of the Yajus यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजा. यज्ञ Av *yasna*, Gk *hagnos*, यज्ञस्य Gaθ *yasnahya* Y AV *yasnahe*.

देवम्—qualifies ऋत्विजम् (the divine priest) or is in apposition with अग्निम् (God the priest) In view of v 22, 2 and v 26, 7 where we find दधाता देवमृत्विजम् the explanations of Madhava (यज्ञस्य स्वामिनम्) and Skandasvāmin (यज्ञस्य दातारं दीपयितारं वा। यज्ञ हि देवेभ्यो मनुष्येभ्य श्चाग्निर्ददाति तदायत्तत्वात् दीपयति च) can hardly be accepted

Indian commentators are generally agreed in deriving देव from दिव्, 'to shine The derivation however presents two difficulties In the first place the suffix ought to be क acc to इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः iii 1 135[1] In the second place the feminine will be formed with आ instead of ई The first difficulty is got over by adding the suffix अच् acc to नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः iii 1 134 and the second by reading देवट in the पचादि list with ट as the indicatory letter As is well known पचाद्यच् can supersede any previous or subsequent rule and when a प्रातिपदिक or प्रत्यय has ट as an indicatory letter the feminine is formed with unaccented ई acc to टिड्ढाणञ्° iv 1 15

---

[1] With क the form will be दिव and not देव

European commentators, generally, derive देव from दिव् heaven The word originally meant celestial (or the son of heaven) and then it came to mean God Even though the secondary suffix अ has been added there is no वृद्धि as in the case of भेषज adj 'healing', noun 'medicine', from भिषज् physician We may explain this view-point thus in Sanskrit सर्वबाधकात् 'दिव्'शब्दात् 'तस्येदम्' [४।३।१२०] इति वा 'तत्सापद्यम्' [४।३।८१] इति वा अण्। 'देवप्रभावोरुदात्त' [६।१।१८] इत्यादिनिर्देशाद् गुणः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्।

The root दिव् is merely an extended form of दी to shine, so it is difficult to see how the existence of such a root can be repudiated. The Latin words *divine*, *Diana* and the Greek words *dios* and *Zeus* are all connected with this root · See BLOOMFIELD, *The Religion of the Veda*, pp 108 109

देव appears as *daēva* in Av but means (gods of the pre Zoroastrian period, i e) 'demon', similarly *ahura* correspond ing to Sanskrit असुर (which originally meant the highest divinity but later came to signify) 'demon' means God in Av Skt *deva m*, Av *daēvem*, Lat *deu m*

ऋत्विजम्—The formation is explained by RV x 2 5 यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति, AB xxii 4 ऋत्विज ऋतुयाजान् यजन्ति, etc Skt *ṛtuh*, Av *ratu*, Gk *artu s*, Lat *artu s* Skt *yajati* Av. *yazaite*, Gk *hazomai* (for **hagio mai*) 'I revere'

होतारम्—In the 1st pada, Agni is called पुरोहित, the domestic priest, in the 2nd pāda, he is called the priest of the sacrifice and in the third pada the seer mentions the particular sacrificial priest, *viz*, Hotr "When the Purohita who was the spiritual adviser of the king in all his religious duties, actually took part in one of the great sacrifices . he was normally the Hotr"

There is a difference of opinion among scholars, both Indian and foreign, regarding the derivation of the word होतृ Aurna vabha, a very ancient writer derives it from हु 'to sacrifice,' while Yaska and his followers think that the word comes from ह्वे or ह्व 'to invoke' In the *Aitareya Brahmana* होतृ is derived

from आ वह्*. The function of the होतृ is no doubt to invoke the gods and this is emphasised in the Brāhmana derivation The word, however, corresponds exactly with Av *zaotar* and is to be derived from हु (from which, by the way, the English word God is also derived) Thus Macdonell and Keith write in the *Vedic Index* "होतृ is the name of one of the oldest and most important priests of the Vedic ritual, the counterpart of the Zaotar of the Avestan priesthood The word must be derived from हु 'sacrifice' as was held by Aurnavābha, this indicates a time when the होतृ was at once sacrificer (the later Adhvaryu) and singer But the functions were already clearly divided in the Rigveda where the Hotr's chief duty was the recitation of the Sastras He was also in the older period often the Purohita of the king, an office later filled by the ब्रह्मन् priest"

Macdonell appears to have changed his opinion later, as in the *Vedic Reader* he derives होतृ from ह्वे to call'

Lanman points out that the sense of 'invoker,' naturally suggested by his function in the ritual, was popularly associated with the original sense of 'offerer' and the word thus came to be connected with ह्वे to 'invoke'

स्वधावन्तम्—Masculine words ending in आ like स्वधा, गोपा, etc, became practically obsolete in classical Sanskrit, though

* यदन्यो जुह्वति अथ योऽनु चाह यजति च, कस्मात् त होतेत्याचक्षत इति ? यद्वाव स तत्र यथाभाजनं देवता अमुमावहामुमावहेत्यावाहयति तदेव होतुर्होतृत्वम् । 1 2

"They say, 'Since another pours the libation, then why do they style Hotr him who recites (the invitatory verses) and says the offering verses?' In that he here according to their portion invites the deities, (saying) 'Bring hither N N, bring hither N.N', that is why the Hotr has the name" (KEITH).

S. explains the formation thus

स्वनाम यास्कोक्तवान्स्या प्रक्रिया होतृशब्दनिष्पत्तिं तु जुहोतिधातो.। तस्माद्धोम कर्तृत्वात्सामर्थ्याद्विस्मरणात्होतृत्वमुपपन्नम्।

grammarians mention भिवपा, मरुत्ता, etc The comparative and superlative suffixes also are much more frequent in Vedic than in classical Sanskrit For रत्नधातमम् we should probably say भितरां रत्नदम् in classical Skt

In viii 16 6 Agni is invoked thus अधि रत्न यजमानाय सुक्रतो त्वं हि रत्नधा असि In v.1 5 Agni is described thus दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता निषसादा यजीयान् In VS xxvii 15 Agni is described as वसुधातम Sometimes रत्न occurs along with द्रविण, as दधासि रत्न द्रविणं च दाशुषे i 94 14, त्रि नो यस्य द्रविणं वह रत्नम् iv 5 12, sometimes with वसु, as, वसु रत्ना दयमानो वि दाशुषे iii 2 11 So रत्न must mean jewel gems, riches, treasure Geldner says "ratna Kleinod (gem), especially in its older sense viz, the prize of victory, reward The word is often used for the reward which the sacrificer or singer expects" The derivation is uncertain Some derive it from रा to give, some from रम् to rejoice while some modern philologists postulate a root *rent for this word

The suffixes तर and तम are generally separated by अवग्रह in the pada text e g, चित्रश्रवःऽतम (i 1 8) etc

In the case of words ending in दातर दातम धातम पातम गोपातम भूतर भूतम and ज्ञातम however it is these words that are separated and not तर and तम This appears to be due to analogy We shall see that भ्याम् भिस भ्यस and सुप are not separated after long vowels So रत्नधाभि is analysed रत्नऽधाभि and after रत्नऽधाभि we have रत्नऽधातमम्,* etc Thus we have वरिव ऽधातम ix 1 3 but वरिवोविद्ऽतरः viii 48 1 Sk dhatamam Av datamom

2

अग्नि पूर्वेभिर्ऋषिभि	अग्नि । पूर्वेभि । ऋषिऽभि ।
रीड्यो नूतनैरुत ॥	ईड्य । नूतनै । उत ।
स देवाँ एह वक्षति ॥२॥	स । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥२॥

Agni is worthy of being praised by ancient sages and by modern (ones), may he bring hither the gods

अयम् अग्निः पूर्वेभिः पुरातनैर्भृग्वङ्गिरःप्रभृतिभिः ऋषिभिः ईड्यः स्तुत्यो नूतनैः उत इदानीन्तनैरस्माभिरपि स्तुत्यः। सः अग्निः स्तुतः सन् इह यज्ञे देवान् हविर्भुज आ वक्षति। 'वह प्रापणे' [धा० १९८५] इति धातुः। आवहत्वित्यर्थः। पूर्वेभिरित्यत्र 'बहुलं छन्दसि' [७।१।१०] इति भिस ऐसादेशाभावः। 'पुर्व* पर्व मर्व पूरणे' [धा० १५६८-७०] इति धातुः। पूर्वतिधातोरन्-प्रत्यय औणादिकः। इन्प्रत्ययान्त ऋषि-शब्दः। 'ऋष्यन्धक°' [४।१।११४] इति निपातनाल्लघूपधगुणाभावः। कित्प्रत्ययो वात्र ज्ञेयः [उ० ४।११९]। तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ। ईड्यशब्दस्य ण्यत्प्रत्ययान्तत्वात् "तित् स्वरितम्"† [६।१।१८५] इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेन "ईड्वन्द°" [६।१।२१४] इत्यादिनाद्युदात्तत्वम्। 'नवस्य नू त्नप्तनप्खाश्च' [५।४।३०।६] इति वार्त्तिकेन‡ नवशब्दस्य

---

¹ In the words of RV पुराणैः

* पूर्व पर्व मर्व पूरणे—M P, under i 19 7 M P read पूर्व पर्व मर्व पूरणे, Some Dhatupāthas read पूर्व with long ऊ, but पुर्व is the correct form of the root The *Manoramā* on Durga's Dhātupātha says : ह्रस्वमध्यपवर्गीयवकारोऽयम्। दन्त्योष्ठ्योऽयमिति मैत्रेय।

† The rule is sometimes quoted as तित् स्वरितम् and sometimes as तित् स्वरित : The latter would appear to be the correct form, but it is difficult to say anything for certain *Cf* अनुदात्तौ सुप्पितौ iii 1 4 and अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः viii 2 100

‡ M M notes that the portion नवस्य नू त्नप्तनप्खाश्च इति वार्त्तिकेन is added in the margin in several of the MSS collated by him. This shows that it was originally a reader's note which subsequently became a part of the text S derives नूतन also under iii 32 13 (नवशब्दस्य त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च) and under iii. 47. 5 (नवशब्दस्य नू इत्यादेश त्नप्तन[प्]खाश्च प्रत्यया वक्तव्या इति तन[प्]प्रत्यय) where the printed editions drop the प after न

नू इत्यादेशस्तनन्प्रत्ययश्च महावार्त्तिके विहितः। ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। अवशिष्ट-स्वरा अग्न्यादिषु नूतनान्तेषु पूर्ववदूह्याः। उत-शब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्ध-स्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः। 'उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति' [नि० १।४] इति निपातत्वम्। तर्हि 'निपाता आद्युदात्ताः' [फि० ४।१२] इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत्, न, प्रातः-शब्दवदन्तोदात्तत्वात्।[1] यथा प्रातः-शब्दोऽन्तोदात्तत्वेन स्वरादिषु [१।१।३७] पठित एवमुत-शब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः, स्वरादेराकृतिगणत्वात्। यद्वा 'एवादीनामन्तः'[2] [फि० ४।१४] इत्यन्तो-दात्तः। स इत्यत्र फिट्स्वरः। देव-शब्दः पूर्ववत्। देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां 'दीर्घादटि°' [८।३।९] इति रुत्वम्। 'अत्रानुनासिकः°' [८।३।२] इत्यनुवृत्तौ 'आतोऽटि नित्यम्' [८।३।३] इत्याकारः सानुनासिकः। 'भो भगो°' [८।३।१७] इति रोर्यकारः। स च 'लोपः शाकल्यस्य' [८।३।१९]

---

in two places as is also done in Keilhorn's edition of the *Mahābhāṣya* where we read नवस्य नू त्नप्तनखाश्च। नवस्य नू त्नप्तनादेशो वक्तव्यः। त्नप्तनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः. In all these cases the scribes have carelessly written one न for two (*cf.* Haplology in language) Curiously enough in the printed *Kāśikā* (Lazarus, 1898) we find under v. 4. 25. नवस्य नू आदेशस्तनप्खाश्च प्रत्ययाः, where the correct reading would appear to be त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः. Unfortunately neither the *Nyāsa* nor the *Padamañjarī* comments on this portion. I should prefer महावृत्तौ (meaning वार्त्तिकवृत्तौ) to महावार्त्तिके here If महावार्त्तिके be the correct reading then S evidently means not the short sūtra-like vārttika but the vārttika as explained by the Mahābhāṣyakāra

1 On स्वरादिनिपातमव्ययम् i. 1. 37, the *Kāśikā* says. स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति। स्वर् अन्तर् प्रातर् एते अन्तोदात्ताः पठ्यन्ते। etc.

2 In general the readings of the फिट्सूत्र's accepted by the author of the फिट्सूत्रवृत्ति are more reliable than those in the *Siddhānta Kaumudī* and other works. The फिट्सूत्रवृत्ति reads एवमादीनामन्तः but in this particular instance एवादीनामन्तः seems preferable. S. appears to vacillate between एवादीनाम् and एवमादीनाम्.

इति लुप्यते। तस्यासिद्धत्वात्[1] न पुन सन्धिकार्यम्। आहो निपातत्वादाद्युदात्तत्वम्। इदमो ह-प्रत्यये[2] सति निष्पन्नत्वात् इहशब्दे प्रत्यय स्वर। वहति-धातोर्लोडर्थे छान्दसो लृट्। तस्य स्य-प्रत्यय[3]गतस्य यकारस्य लोपोऽपि छान्दस[4]। यद्वा लेटि 'सिब्बहुलम्'' [३।१।३४] इति सिप्प्रत्यय। 'लेटोऽडाटौ' [३।४।९४] इत्यडागमश्च। ततो वक्षतीति सम्पद्यते। तस्य तिङन्तत्वान्निघात॥ संहितास्वरा पूर्ववत्॥२॥

पूर्वेभि —In the Vedas the Instr pl of a stems is formed both with *ebhis* and with *ais* Thus in the second pāda we have नूतनै Sometimes we find *ebhis* and *ais* side by side, as in स्तुतं नवाम्पूर्वेभिरर्कै I 38 2 In RV *ebhis* is used especially with adjectives and the pronouns यद् तद् त्यद् etc, admit only this ending Pan ni framed the rule अतो भिस ऐस् and then made the important reservation बहुलं छन्दसि The Instr pl in *ebhis* is found in Pali and Prakrit but is conspicuous by its absence in classical Sanskrit except in एभि the Instr pl of the stem अ (इदम्) where the only monosyllabic ऐस् among forms consisting of more than one syllable sounds discordant This is the only ending in O Pers (*aibiš*) In the Avesta the normal ending is *ais* and the word *aeibis* (Skt एभि from इदम्) is exceptional as in Skt

The poets often speak of the ancient and modern seers

---

[1] पूर्वत्रासिद्धम् [पा० ८।२।१]।

[2] इदमो ह [पा० ५।३।११]।

[3] स्य सिप etc are known as विकरण s But like शप् श्यन्, etc, they are regarded as प्रत्यय s as they are read in the प्रत्यय section of the *Aṣṭādhyāyī* Hence the *Kāśikā* says धातोर्यदावश्य कर्तरी प्रत्ययो भवत [III 1 83], धातो सिप्प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परत [III 1 34] etc

[4] In his subsequent writings Sāyaṇa discards this absurd explanation

Sometimes they add a third category—the middlemost; *cf.* vii. 22. 9:

> ये च 'पूर्वे' ऋषयो ये च 'नूत्ना' इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः ।
> अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

Those old seers and those that are modern, O Indra, who have produced hymns, (as to them, so) to us be thine auspicious *friendship; ye gods, preserve us evermore with blessings.*

> इदा हि ते वेविषतः पुराजाः 'प्रत्नास' आसुः पुरुकृत् सखायः ।
> ये 'मध्यमास' उत 'नूतनास' उतावमस्य पुरुहूत बोधि ॥ vi. 21. 5.

"Yea, here were they who, born of old, have served thee, thy friends of ancient time, thou active Worker! Bethink thee now of these, Invoked of many! the midmost and the recent, and the youngest."

> यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥ iii. 32. 13.

स्तोमेभिः स्तुतिभिः । वावृधे वर्धितः ।

Similarly, "the later Avesta notes the antiquity of the older" (Mills, S B E., xxxi, p 298, f. n. 4) *Staota Yesnya yazamaide, yā dātā anheus paouruyōhyā*—We adore the Staota Yesnya (hymns), which (are) the laws (revealed) by the ancient Rulers (Taraporewala, *Selections from the Avesta*, pp 206, 207, 218)

ऋषिभि — ऋषि from ऋष् 'to flow' means one overflowing with inspiration, hence seer. ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः. In the Pada text भिः is separated by an अवग्रह, because before भ्याम्, भिस्, भ्यस् and सुप् words are technically regarded as पद's. Pāṇini's rule on the point is: स्वादिष्वसर्वनामस्थाने, यचि भम् i 4. 17-18. These endings are, however, never separated after long vowels, hence पूर्वेभिः is not analysed Since in the case of नूतनैः the ending is not भिस् but ऐस्, the word is not analysed.

ईड्यः—ईड् + य, is used in the same sense. In RV. *gerundives* are formed with *ya*, *āyya*, *én-ya*[1] and *tva*. Of these *ya* is the most common. *tavya* and *aniya*, so common in the later language,

[1] कृत्यार्थे तवै केन्-केन्य-त्वन, iii. 4. 14. See also *Uṇādi*, iii. 96 ff.

make their appearance in AV for the first time With ईड्य *cf.* Gk αἰδοῖος 'having a claim to regard, reverence, compassion'

नूतनैः —' With the suffix *-tana* and its syncopated form *tna* are made, from adverbs or prepositions, a very few adjectives with a temporal sense. *nu tana* and *nū tna* 'present' (*nu* now) *sana tana* (AV) and *sana tna* (AV) 'eternal' (*sana* 'from of old'), *pra tna* 'ancient' (*prá* 'before')." MACDONELL, *Vedic Grammar*, p 138 The antonym of नूतन is पुराण and not पुरातन which is not sanctioned by older grammarians नूनम् 'now' is also derived from this नु (Av *nu*, Gk *nu*, Lat *num*, Goth *nu*)

उत—(Av *uta*, O P *uta*, 'and', *cf* Gk *ēute* 'as', 'like as', from *e* and *ute* उत, means and in the Vedas In classical Skt it means 'or' From meaning 'and' it came to mean 'on the one hand on the other hand and then 'or' Thus प्रत्युत in class Skt means 'on the contrary'

देवाँ एह—The Acc pl ending was originally *ns* as we find in sentences like अश्वानावहति जलांश्चावहति etc As Skt does not tolerate a final conjunct the *s* was dropped and the previous vowel if short was lengthened by way of compensation But the conjunct can be avoided in another way also, *viz* by nasalising the *n* and retaining the *s* Thus * देवान्स् आ इह > देवान् आ इह > देवाँ आ इह > देवाँ एह। Similarly in the case of हरीँरिव, the process is as follows * हरीन्स् इव > हरीँस इव > हरीँ इव > हरीँरिव *Cf* पिबा सोममृतूँरनु I 15 1 drink Soma after the Rtus एत पूर्वाँ इव सखीँरनु ह्वय v 53 16 "so call thou unto them who come as ancient friends", येना कृधे ततनाम नृँरभि v 54 15 "wherewith we may spread forth mid men like as the Sun" Thus final न्, preceded by आ becomes आँ in RV when followed by vowels within the pāda, preceded by ई ऊ or ऋ it becomes ईँ ऊँ and ऋँ in the same circumstances

वक्षति—3 sg s aor subj of वह् 'to carry' *vah* + *s* (the sign of the aorist) + *a* (the sign of the subjunctive) + *ti* 'primary ending)> *vakṣati* With secondary ending the form will be वक्षत् In the present system there will be two forms—वहाति and वहात्

3

अ॒ग्निना॑ र॒यिम॑श्नव॒त्	अ॒ग्निना॑ । र॒यिम् । अ॒श्न॒व॒त् ।
पोष॑मे॒व दि॒वेदि॑वे ।	पोष॑म् । ए॒व । दि॒वेऽदि॑वे ।
य॒शसं॑ वी॒रव॑त्तमम् ॥३॥	य॒शस॑म् । वी॒रव॑त्ऽतमम् ॥३॥

Through Agni may one win day by day wealth and prosperity, glorious and most rich in heroes.

आधाने तृतीयेष्टौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या[1] । [सूत्रितं च—'पुष्टिमन्तावग्निना रयिमश्नवद् गयस्फानो अमीवहा' इति । आश्व० श्रौ० २।१।२७]* । सूक्तगता तृतीया ॥

योऽयं होता स्तुत्योऽग्निस्तेन अग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनम् अश्नवत् प्राप्नोति[2] । कीदृशं रयिम् ? दिवे दिवे पोषमेव प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमानमेव, न तु कदाचिदपि क्षीयमाणम् । यशसम् दानादिना यशोयुक्तम् । वीरवत्तमम् अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतम् । सति हि धने पुरुषाः सम्पद्यन्ते । रयि-शब्दो मघमित्यादि-धननामसु पठितः [निघ० २।१०] । तत्र

---

1 आधानमनुपदमेवोक्तम् । तत्र आग्निमेष्टिसाज्यभागद्वितयमनुष्ठेयम् । तत्र प्रथम आज्यभागोऽग्निदेवताको भवति, उत्तरस्य सोमदेवताकः । तत्र प्रथमस्याज्यभागस्य 'अग्निना रयिमश्नवत्' इत्येषा ऋगनुवाक्या, उत्तरस्य च 'गयस्फानो अमीवहा' [ऋ० स० १।९१।१२] इत्येषा ।

* As Sayana quotes from Āśvalayana where possible he must have written the portion within square brackets which must have dropped out subsequently through the carelessness of scribes

2 Indian commentators are unanimous in taking अश्नवत् here in the sense of the present indicative Under 1 40 6 7, 93 3 113 18, etc , however, अश्नवत् is explained as व्याप्नुयात् or व्याप्नोतु

फिट्स्वरः। अश्नोतेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप्। 'इतश्च लोपः' [३।४।९७] इतीकारलोपः। 'लेटोऽडाटौ' [३।४।९४] इत्यडागमः। ततोऽश्नवदिति भवति। तस्य निघातः। घञन्तत्वात् पोष-शब्द आद्युदात्तः। एव-शब्दस्य निपातत्वेऽपि 'एवादीनामन्तः' [फि° ४।१४] इत्यन्तोदात्तत्वम्। वकारान्ताद्दिव्-शब्दात् परस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्'-[७।१।३९] इत्यादिना शे-भावे[1] सति 'सावेकाचः' [६।१।१६८] इत्यादिना, 'ऊडिदम्पदाद्'[2] [६।१।१७१] इत्यादिना वा तस्योदात्तत्वम्। 'नित्यवीप्सयोः' [८।१।४] इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्य 'अनुदात्तं च' [८।१।३] इत्यनुदात्तत्वम्। यशोऽस्यास्तीति विग्रहे सति 'अर्शआदिभ्योऽच्' [५।२।१२७] इत्यच्-प्रत्ययः[3]। चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वम्। फिट्स्वरेणान्तोदात्तात् वीर[4]-शब्दादुत्तरयोर्मतुप्तमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वम्। 'ह्रस्वनुड्भ्याम्'[1] [६।१।१७६] इति तु न, सावर्णान्तत्वात् 'न गोश्वन्'[1] [६।१।१८२] इति प्रतिषेधः ॥३॥

This stanza has been construed differently by different commentators:

Skandasvāmin अश्विना (दत्तम्, यद्वा अश्विनोः सकाशात्) रयिम्, पोषमेव (पुष्टिं च), वीरवत्तमं यशसम् (कीर्तिं) च दिवेदिवे अश्नवत्।

Mādhava अश्विना यशसम् (यशस्विनम्) वीरवत्तमम् (बलवत्तमम्) रयिं (पुत्रम्) पोषम् एव च दिवे दिवे अश्नवत्।

---

[1] This will make दिवे प्रगृह्य acc to पा 1. 1 18 and complicate matters for the Padapātha The alternative explanation of Bhaṭṭa Bhāskara that अश्नुयात् is used here for अश्नवत् is much more acceptable

[2] Later on S quotes this rule alone as it contains the word दिव् itself

[3] This is hardly correct as in the Nom sing we get यशाः and not यशः Similarly we have यशस्तर and यशस्तम and not यशसतर and यशसतम

[4] In Skt वीर generally means a hero and नर a man; in Av vīra generally means a human being and nara a hero

Veṅkaṭamādhava: अग्निना [स्तुतेन] रयिं (पशून् प्रजाश्च) अश्नवत् (प्राप्नोति), पोषम् एव (पोषं च प्रजानां च पशूनां च) दिवे दिवे (अन्वहम्), वीरवत्तमं यशसम् (यशश्च अतिशयेन वीरपुरुषयुक्तम्)।

Sāyaṇa (here): अग्निना दिवे दिवे पोषम् एव (प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमानम् एव), यशसम् (यशोयुक्तम्) वीरवत्तमम् (अतिशयेन पुत्रपौत्रादिवीरपुरुषोपेतम्) रयिम् अश्नवत्।

Sāyaṇa (on TS. iii. 1. 11. 1, iv 3. 13. 5): [अनेन] अग्निना रयिं (धनानि) अश्नवत् (सर्वो जनः प्राप्नोति)। (न केवलं धनस्य स्वरूपमात्रं किन्तु) दिवे दिवे (तस्य धनस्य) पोषम् (पुष्टिमेव प्राप्नोति न तु ह्रासम्। कीदृशं पोषम्?) यशसम् (कीर्तिकरम्)। वीरवत्तमम् (वीरा अस्मदीयाः पुत्रा अस्येति वीरवत्, अतिशयेन तथाविधम्)।

Bhaṭṭa Bhāskara (on TS. iii. 1. 11 1): अग्निना हि रयिं (धनं पशुलक्षणम्) अश्नवत् (अश्नुते)। पोषम् एव (तस्य धनस्य अश्नुते अग्निना) दिवे दिवे (दिने दिने।) (रयिर्विशिष्यते) यशसम् (यशस्विनम्) वीरवत्तमम् (अतिशयेन वीरैः पुरुषैः तद्वन्तम्)। [यस्मादीदृशं रयिम् अग्निना सर्वो जनः अश्नुते तस्मात् अहमप्यग्निना ईदृशं रयिम् अश्नुवीय।]

रयिम्—Acc. to philologists it is derived from रि the reduced grade of रा to bestow and means bestowed, possession, wealth, treasure Skt. रै, Lat rēs (= Skt. रा.), etc, are cognate

अश्नवत्—3 sg subj pr of अश् to attain. In the Vedas the root is predominantly Ātmanepadin, but in classical Sanskrit it is exclusively Ātmanepadin अश्+नु (विकरण)+अ (sign of the subj., strong)+त् (secondary ending) > अश नो अ त् > अश्नवत्, class. अश्नुवीत. Ved aśnoti, Av asnoiti, S-aor sub अक्षत्

पोषम्—prosperity, cf ix. 66 21 दधद्रयिं मयि पोषम्. पुष्टि and पुष् also are used in the same sense Cf. ŚB. ii 3 6 1 सुप्रजाः प्रजाभिः स्या सुवीरो वीरैः सुपोष पोषैः।

दिवेदिवे—Iterative of the loc sing of divá day. (तस्य परमाम्नेडितम्, अनुदात्तञ्च) द्यवि द्यवि is also used in the same sense. In classical Skt. दिव (day, heaven) is found in the expressions दिवौकस्, अहर्दिवम्, रात्रिन्दिवम्, नक्तन्दिवम्, etc दिव, द्यु and द्यो (from दिव् to shine) mean 'day' or 'heaven' Wackernagel contends that the a-stem divá is first met with (except at the end of compounds) in the epics So दिवेदिवे occurring in the Vedas cannot be explained with the help of this diva. दिवे is really a dative sing. but came to be regarded as a loc. because of the preponderance

of ■ stems (See *Altindische Grammatik*, Vol II 1, p 146 § 59e) The connection in form between the dative and locative is close and the meanings also play easily one into the other PETER The Avesta has got only three or four instances of iterative compounds *nmane nmane* house by house, *vīsi vīsi* village by village, *narəm narəm* man by man

यशसम्—Some Indian commentators regard it as a noun meaning 'glory[1] while others hold that it is an adjective meaning glorious' and qualifies रयिम् or पोषम् or both The former meaning makes very good sense through Agni one attains (1) wealth, (2) prosperity and (3) fame But the difficulty is that *as* and *an* stems when accented on the suffix as here are not used as abstract nouns Thus *apas* —work, *apas*—active, *yaśas* —glory, *yaśas*—glorious, etc *Cf vayám syama yaśaso janesu*— we would be famous among men, *ayam devanam apasaṁ apástamah*, he is the most active of the active gods But this difficulty is not insuperable Sometimes with the shifting of the accent there is merely a change of gender without any change of meaning, as in the case of *rakṣas* n and *rakṣas* m both meaning Rakṣasa Besides sentences like सूरि पोष स धत्ते वीरवद् यश viii 23 21 are almost conclusive *Cf* also ■ 66 21 x 91 15 etc

वीरवत्तमम्—Skt *vira*, (Av *vira*, Lith *vyras*) from वी to procreate means man, then man of might, *i e*, hero It appears in Latin with short *i* as *vir* man, husband (*virago*, a man like vigorous maiden), and in Old English as *were*, *were wolf* (वीरवृक) meaning 'man wolf' In Skt and Beng, अवीरा means 'a woman without husband and son' अवीरा निष्पति सुता Some philologists have used *Wiros*, the Indo-European form of this word to designate the people who spoke the primitive Indo European language which is the source of Vedic, Old Persian and Avestan of Greek

[1] यश शब्द कीर्तिपर्याय । शब्दबलाच्चाम्यो न श्रुत । Skandasvamin यशसशब्दो यश शब्दपर्यायो मध्योदात्त । Venkaṭamadhava

of Gothic and other Germanic languages, of Latin, of Old Irish and other Keltic speeches, and of the Slav and Baltic languages, of Armenian and Albanian, of Hittite and Tokharian*

This stanza would be regarded by many as an instance of the figure of speech अप्रस्तुतप्रशंसा. अत्र 'अश्ववान्' इति विशेषे प्रस्तुते 'अश्ववत्' इति सामान्येनोक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा ।

4

अग्ने यं यज्ञमध्वरं	अग्ने । यम् । यज्ञम् । अध्वरम् ।
विश्वतः परिभूरसि ।	विश्वतः । परिऽभूः । असि ।
स इद्देवेषु गच्छति ॥४॥	सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥४॥

O Agni, the worship and sacrifice, which thou encirclest on all sides, that goes assuredly to the gods

अभिप्लवषडहस्य[1] मध्यवर्तिषु त्र्यहेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'अग्ने यं यज्ञम्' इत्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । एतच्च सप्तमाध्याये 'एह्यू षु' [आ॰ श्रौ॰ ७।८।१]

* S K CHATTERJI, *Indo-Aryan and Hindi*, p. 6

[1] "सोमयागा एव निष्पाद्य तैन यावद्भिर्दिनैर्यागा अनुष्ठीयन्ते तावद्भिरहोभिस्ते सोमयागा व्यपदिश्यन्ते । तथाहि, एकेन दिनेनानुष्ठान एकाहः, द्वाभ्यां दिनाभ्यां द्व्यहः, त्रिभिर्दिनैस्त्र्यह इत्यादि । एवं षड्भिर्दिनैर्योऽनुष्ठीयते सोमेन यागः स षडह इत्युच्यते । तस्य च षडहसोमयागस्यानुष्ठानप्रकारभेदेन द्विविधत्वम्—एकोऽभिप्लवः षडहो द्वितीयः पृष्ठ्यः षडह इति । अभिप्लवषडहे च प्रथमदिवसे अग्निष्टोमनामकसोमयागवदनुष्ठानम् षष्ठे दिवसे च । द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमेष्वहस्सु उक्थ्यनामकसोमयागवदनुष्ठानं भवति । सोमयागमात्रे च त्रि-सोमस्य सवनं भवति प्रातःसवनं माध्यन्दिनसवनं तृतीयसवनमिति । यागा अपि सवनानां पातित्वेन कथ्यन्ते । प्रातर्यागं ... [illegible] ... होत्रा, मैत्रावरुणाच्छावाक[illegible], तत्र सोमस्यापि पच्यन्ते, अग्नौ च सवने पठिते सति, तत्र सवनस्य कापेयाणी प्रयतेभ्यो, [illegible] होत्रादिभिः मन्त्रैः स्तुतिभिः पौयत इति मन्त्र । तत्र स्तोत्रं नाम सामसङ्करादन्तमस्तपाठेन [illegible] । शस्त्रं नाम [illegible], पच्यमानैर्मन्त्रैः सम्पाद्यमाना स्तुतिः । अन्ये पठ्यमानाः मन्त्राः [illegible] याज्येति बोध्यते । तत्र स्तोत्राणि उद्गात्रादिभिः स्तुतिभिः स्तूयन्ते । शस्त्राणि च होत्रा,

इत्यादि¹खण्डे सूत्रितम्—'अग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम्' [आ° ७।८।१] इति। तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते चतुर्थी। तामेतां चतुर्थीमृचमाह॥

हे अग्ने, त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवान् असि, स इत् स एव यज्ञो देवेषु तृप्तिं प्रणेतुं स्वर्गं² गच्छति। प्राच्यादि-चतुर्दिगन्तेष्वाहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वग्निरस्ति। परिशब्देन होत्रीयादिधिष्ण्यस्थानानि विवक्षितानि। कीदृशं यज्ञम्? अध्वरम् हिंसारहितम्³। न ह्यग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति। अग्निशब्दस्य षाष्ठिकम् [६।१।१९८] आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। न विद्यते ध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ

मैत्रावरुणेन ब्राह्मणाच्छंसिना अच्छावाकेन च प्रत्युक्ते। तत्र होतुः प्रतिसवनं शस्त्रद्वयं भवति। तद्व्यतिरिक्तानां च मैत्रावरुणादीनां प्रातःसवने तृतीयसवने चैकैकं शस्त्रं भवति। एवमपि होमे प्रथमे सोमयागे होतुः षट् शस्त्राणि होत्रकाणां मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां सवनद्वये षट् शस्त्राणीति मिलित्वा द्वादश शस्त्राणि भवन्ति। तानि यथाक्रमं प्रपठ्य तदधिकानि त्रीणि शस्त्राणि उक्थ्यनामके सोमयागे पठनीयानि भवन्ति एवं चोक्थ्ये साकल्येन पञ्चदश शस्त्राणि भवन्ति। यदा पुनरनेकैर्दिनैरनुष्ठेया भवन्ति सोमयागास्तदानीमभिप्लवादिषु यागेषु मैत्रावरुणादिभिस्त्रिभिः स्तोत्रियस्तोत्रानन्तरं तद्दिवसीयं तत्तदानुरूपं होत्रं सामगानार्थं प्रगाथस्य प्रथमं कर्तव्यं भवति। स चायं तृचः स्तोत्रियशब्देनोच्यते। तत्र परस्मिन्दिने यस्मिंस्तृचे छन्दोगाः स्तोत्रं करिष्यन्ति तस्य तृचस्य पूर्वस्मिन्दिने स्तोत्रियसमीपतः शंसनं कर्तव्यं भवति। तस्य चास्य परदिनीयस्य स्तोत्रियस्य तृचस्य पूर्वस्मिन् दिनेऽनुरूपत्वेन व्यवहारः क्रियते याज्ञिकैः। तदुक्तं ब्राह्मणे 'य श्वः स्तोत्रियस्तमनुरूपं कुर्वन्ति' इति। एवं चात्र यागे मैत्रावरुणनामकेन ऋत्विजाऽनुरूपत्वेन वक्तव्यः तृचः वैकल्पिकसूत्रमाश्वलायनस्यैतत् एते। तत्र चायमपि व्यवहारस्तृचः। तदेवतद्वर्णनमभिधाय आश्वलायनोक्तं वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृच इति।

¹ Later on S drops the आदि in such cases

² The Loc with verbs of motion is rather unusual in classical Skt but in i 1 4 S seems to be influenced by देवेषु गच्छति see p 11 l 11 under ii 12 1 etc — he uses the Acc

³ अध्वरशब्दोऽयं यज्ञाभिधानेषु पठितत्वात् यज्ञनाम। किं तर्हि? सं हिंसायाम्। ध्वरति हिंसाकर्मा। ध्वरणं ध्वरो हिंसा यस्मिन् नास्ति सोऽध्वरः। यज्ञे हि पशूनामालम्भो न हिंसा। अथवा यज्ञार्थे बहुव्रीहिः। अविद्यमानो ध्वरो यस्य सोऽध्वरः। Skandasvamin

'नञ्सुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्यन्तोदात्तत्वम्। विश्वत इत्यत्र तसिल प्रत्ययस्वरत्व बाधित्वा पूर्ववर्णस्य लिति' [६।१।१९३] इत्युदात्तत्वम्। परिभूरित्यलाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। असीति तिङन्तस्य 'युद्वृत्तान्नित्यम्' [८।१।६६] इति निघाताभाव ॥४॥

यज्ञम् अध्वरम्—यज्ञ (worship) is used in a wider sense than अध्वर (sacrificial act offering), 'Possibly in the designation of the sacrifice as यज्ञ the stress was laid on the element of prayer, praises and adoration, in the designation as अध्वर on the actual work which was chiefly done by the Adhvaryu' OLDENBERG *Cf* i 44 8 यज्ञानामध्वरश्रियम्, iv 8 7 अध्वार्यं ओध्वग्ररमज्ञस्य यज्ञमहिर। अध्वार्यं ग्रणुधी हवम् ॥ *where S explains* अध्वरम् *as* यागम् *and* यज्ञम् *as* यज्ञसाधन हविः *(practically the reverse of what has been said above)*

यज्ञ and अध्वर are similarly used together in i 128 4 यज्ञस्याध्वरस्य चेतति and viii 10 4 ता यज्ञस्याध्वरस्य प्रचेतसा स्वधाभिर्या पिबत सोम्य मधु।

परिभू though a noun governs the Acc See V G S, p 302 top सर्वत यज्ञार्थं द्वितीया—Skandasvamin छन्दसि यज्ञ...—S on AV vii 84 4 In i 91 19 या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् परिभू is used with यज्ञ, in ii 2 5 स होता विश्व परि भूत्वध्वरम् may he the Hotr encompass the whole sacrifice परि भू is used with अध्वर, in the present stanza परिभू is used with both यज्ञ and अध्वर

Skt *pari* Av *pairi* O Pers *pariy*, Gk *peri* Lat *per*, Skt *bhu* Av *bu* Gk *phu o* 'I become Lat *fui t* he was Eng *be*

विश्वत परिभूरसि—encompassest on all sides *Cf* i 97 6 त्वं हि विश्वतोमुख विश्वत परिभूरसि अप न शोशुचदघम् ॥ *for thou indeed whose face is turned on all sides encompassest the world on all sides chasing away evil from us with thy light'* In several other passages the sense is made clear by the simile of the wheel and its spokes i 32 15 इद् राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमि परि ता बभूव, i 141 9 यत् सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुररान्न नेमि परिभूरजायथा etc विश्वत would appear superfluous at first sight because the same meaning is expressed by परि of परिभू To avoid this difficulty Skandasvamin

says : परिभू: means परिवृढो—परिपूर्णो भवति: परिग्रहार्थे. Veṅkaṭamādhava says : सर्वत: परिभवसि धिष्ण्यै: which is clarified by Sāyana in his com.: विश्वत: (on every side) is used in reference to the four fires आहवनीय, मार्जालीय, गार्हपत्य and आग्नीध्रीय at the four cardinal points, east, south, west and north respectively, while परि alludes to the धिष्ण्य's of the Hotṛ, Maitrāvaruṇa, Acchāvāka, Neṣṭṛ, Potṛ and Brāhmaṇācchaṃsin. होत्रिय is used in the sense of belonging to the होतृ, hence आदि has been used for the धिष्ण्य's of the other priests. धिष्ण्य is "a sort of subordinate or side-altār (generally a heap of earth covered with sand on which the fire is placed, and of which eight are enumerated), *viz.*, besides the six mentioned above, the Agnīdhrīya and the Mārjālīya (M. W.). धिष्ण्य may also be taken in a wider sense to include हविर्धान on the south-west, चात्वाल on the north-east and सद्य on the south-west *Cf.* Śak. iv. 8: अमी वेदिं परित: क्लृप्तधिष्ण्या:, etc. Mādhava explains the passage with the help of the simile noted above and says सर्वत: परिभवसि गार्हपत्यादिष्वृत्विग्, चरान् इव नेमि: . Geldner takes परिभू in a metaphorical sense—'that thou takest wholly under thy protection '

इद् is the neuter of the pronominal stem इ, which is found in इतर, इत:, etc., (just as कद् in कश्चित् is the neuter of the pronominal stem क) and is an emphatic particle. It emphasises the preceding word and is translated in most cases by laying emphasis on that word. It became altogether obsolete in classical Skt., being retained only in the compound particle चेद् and probably also in चित्. Skt it, Av. iṭ.

देवेषु गच्छति—A blending of the two constructions देवान् गच्छति and देवेषु तिष्ठति. Hence it means goes to the gods and stays there and not merely goes towards them. i .125. 5 नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो य: पृणाति ■ ह देवेषु गच्छति ॥ "On the high ridge of heaven, he stands exalted, yea, to the Gods he goes, the liberal giver." This Loc grew rarer and rarer. *Cf.* SB. ii. 3. 1 32: यद् सत्येन क्षयति तद् देवान् गच्छति The Loc. is also found in SB.

5

अग्निर्होता कविक्रतुः	अग्निः । होता । कविऽक्रतुः ।
सत्यश्चित्रश्रवस्तमः ।	सत्यः । चित्रश्रवःऽतमः ।
देवो देवेभिरा गमत् ॥५॥	देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥५॥

May Agni, the *Hotr*, of wise intelligence, the true, of most wonderful glory, come hither, a god with the gods

अयम् अग्नि देव अन्यैः [देवेभि॰] देवैर्हविर्भोजिभिः सह आगमत् अस्मिन् यज्ञे समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः ? होता होमनिष्पादक[1] । कविक्रतु॰ कवि-शब्दोऽत्र क्रान्तवचनः, न तु मेधाविनाम[2] । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम[3] । ततः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा[4] वा । सत्यः अनृतरहित॰, फलमवश्यं

---

[1] होता देवानाम् Sk.

[2] कवि, मनीषी, विपश्चित्, etc, are read in the *Nighaṇṭu* in the list of मेधाविनाम's [*Nir* iii 15] or words denoting wise men. In *Nir* xii 18 while explaining विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः RV 81 2 Yāska says मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा, i.e., कवि means wise, because he sees what is past and distant, what is beyond the range of vision, or it may have been derived from the root कु to praise. It would appear therefore that ... to Yaska मेधाविन् is explained by the words क्रान्तदर्शनो भवति and there is no contradiction between the two. Sāyana, however, sometimes regards मेधाविन् and क्रान्त as two distinct senses of कवि. *Cf* S under v. 11. 3 and i 117. 23.

[3] क्रतु is read in the *Nighaṇṭu* in the list of words denoting deeds (कर्मनाम) [*Nir* iii 1] as also in the list of words denoting insight (प्रज्ञानाम) [*Nir* iii. 13]

[4] Of towering intellect or deeds. Skandasvāmin makes the thing clear सर्वत्राप्रतिहत प्रज्ञान कर्म वा यस्य सः कविक्रतु

प्रयच्छतीत्यर्थं। चित्रश्रवस्तम. श्रूयते इति श्रवः कीर्तिः, अतिशयेन विविध कीर्तियुक्त। कविक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहिरयात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सत्सु साधु सत्य। 'सत्यादशपथे' [५।४।६६] इत्यत्रान्तोदात्तो हरदत्तेन निपातितः। लोडन्तस्य गच्छत्विति शब्दस्य छत्वाभावः। उकारलोपश्छान्दस। ततो रूप गमदिति भवति'। स्पष्टमन्यत्॥४॥

कविक्रतु —कवि from कु to observe, to show, to feel means clever wise, seer, poet * The comparatives कवितर and कवीय are used in the sense of 'wiser' क्रतु from कृ to do means strength power, might Some compare Gk *kratos*—strength (of body or of mind), in *e g*, autocracy, democracy, etc In Av it is *xratu* strength of mind and in Mod Persian *xirad* understanding Thus the Bahuvrihi cd कविक्रतु means of wise intelligence' It may be mentioned here that शतक्रतु originally meant he whose power or insight is like that of a hundred'

सत्य —If the suffix were यत् the word would have been accented on the 1st syl acc to यतोऽनाव So Haradatta says Panini reads the word सत्य in his rule सत्यादशपथे as अन्तोदात्त indicating thereby that the suffix is य and not यत् "सत्सु साधु सत्यम्। प्राग्घितीये यति प्राप्तेऽस्मादेव निपातनाद् य। अन्तोदात्तो हि सत्यशब्द। सत्येनोत्तभिता भूमि [ऋ० १०।८५।१] सत्यश्च सत्यश्च [ऋ० १०।१९०।१] इति। पदमञ्जरी ५।४।६६ Under १।१३४।५ S proposes various derivations सत् क्रियमाणं कर्म तत्र साधु'।

---

¹ Under 1 [illegible] 3 S gives the correct derivation गमेर्लेटि रूपम्। छान्दस लोप परस्मैपदेषु [३।४।९७] इतीकारलोप। बहुल छन्दसि [२।४।७३] इति शपो लुक्। लेटोऽडाटौ [३।४।९४] इत्यडागम। आगमा अनुदात्ता [३।१।३।७] इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते। Under 1 30 [illegible] he proposes an alternative explanation यद्वा छान्दसे लुङि पुषादिद्युताद्यलृदित परस्मैपदेषु [३।१।५५] इति च्लेरङादेश। बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपि [६।४।७५] इत्यडभाव।

* The *Rajatarangini* gives a very fine description of the poet

कोऽन्य कालमतिक्रान्त नेतुं प्रत्यक्षता क्षम:।
कविप्रजापतींस्त्यक्त्वा रम्यनिर्माणशालिन ॥

सतुसु भवो वा। सत् फल तदर्हतीति वा। Skt *satya*, Av *haiθya*, O Pers. *hašiya*

चित्रश्रवस्तम —चित्र (from चित् to perceive, to shine) means noticeable, remarkable, brilliant Av *ciθra*

श्रवस from श्रु to hear means 'fame' It became obsolete in class Skt in this sense, though preserved in proper names like भूरिश्रवस्, वाजश्रवस, etc Av *sravah* 'word,' Gk *kleuos* 'fame' Similar compounds occurring in RV are श्रवस्तम, तुवि°, दक्ष°, सु°.

देवो देवेभि —*cf* उप त्वामिर्दोषिभि RV. 1 7 4, अग्निनाग्नि समिध्यते, 1 12 6, सखा सखिभ्य ईड्य 1 75 4, रया श्रवमि सखिभि सखा सन् 1 100 4, etc

देवेभि —In the Vedas सहार्थे तृतीया (the sociative instrumental) is much more frequent than सहयोगे तृतीया, *e g*, अग्निर्देवेभिरा गमत् 1 1 10 4, मरुद्भिरग्न आ गहि 1 19 1ff *Cf*, Gk. *Alomenos* (wandering) *nei* (with a ship) *te* (and) *kai* (also) *hetaroisi* (with comrades), Lat *si* (if) *aedificabis* (you build) *operis* (with workmen) *iumentis* (with beasts of burden) *materia* (with wood) *adiuvabunt* (they will assist)[1], Av *gaobis syainti* (they live with the cattle)

गमत्—3 sing subj root aorist of गम् The present subj would be गच्छाति or गच्छात् and the root aor ind. अगम् Skt *gamyate* Gk *baino* (for *bdm-yo), Lat *venio* (cf *convenient*), Skt *gdcchami*, Gk *bdsko*, Av *jasaiti*.

6

यदङ्ग दाशुषे त्व-	यत् । अङ्ग । दाशुषे । त्वम् ।
मग्ने भद्रं करिष्यसि ।	अग्ने । भद्रम् । करिष्यसि ।
तवेत्तत्सत्यमङ्गिरः ॥६॥	तव । इत् । तत् । सत्यम् । अङ्गिरः ॥६॥

Whatever good thou Agni, wilt grant to the sacrificer (lit the presenter of oblations) that of thee comes true, O Angiras

[1] GILES *Comparative Philology*, p 321

अङ्गेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः[1]। अङ्गाग्ने हे अग्ने, त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थम्, यद् भद्रं वित्त-गृह-प्रजा-पशु-रूपं कल्याणं करिष्यसि तद् भद्र तवेत् तवैव सुखहेतुरिति शेष। हे अङ्गिरः अग्ने, एतच्च सत्यं न खलु विसंवादोऽस्ति। यजमानस्य वित्तादिसम्पत्तौ सत्याम् उत्तरक्रत्वनुष्ठाने नाग्नेरेव सुखं भवति। भद्रशब्दार्थं शाट्यायनिनः[2] एवमामनन्ति—"यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद् भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रम्" इति[3]। अङ्गशब्दस्य निपातत्वेऽप्यभ्यादित्वाद्[4] अन्तोदात्तत्वम्। 'दाश्वान् साह्वान्' [६।१।१२] इति सूत्रेण 'दाशृ दाने' [धा० १।८६७] इति धातो क्वसुप्रत्ययो निपातित। तत्र प्रत्ययस्वर।

[1] So all Indian commentators and so also S under AV i 16 2, ii 8 2, etc Under RV iii 39 11 S says अङ्गेत्याभिमुख्ये and under x 129 7 अङ्गेति प्रसिद्धौ All these senses are more suitable to the *Brahmanas* and class Skt than to Vedic

[2] The *Satyayana Brahmana* belonged to the Samaveda No MS of the work has as yet been discovered

[3] So also Madhava Dyâdideva omits गृहा भद्र and under v 82 5 [illegible] quotes प्रजा वै भद्र पशवो भद्र गृह भद्रम्

[4] अभ्यादित्वात् occurs only here in the *Bhasya* अभि no doubt, is अन्तोदात्त, but so far as we know there is no gana known as अभ्यादि अभि is अन्तोदात्त by उपसर्गाश्चाभिवर्जम् फि० सू० ४।१३ निपात's like अङ्ग are अन्तोदात्त by the following rule एवादीनामन्त which is read in the *Phitsutravrtti*, an authoritative commentary on the *Phitsûtras*, as एवमादीनामन्त Under i 5 1 Sayana explains the अन्तोदात्तत्व of अभि itself, the *nâyaka* of the gana अभ्यादि [illegible] due to the rule उपसर्गाश्चाभिवर्जम् Under i 5 10 and i 19 9 however, एवमादीनामन्त is requisitioned, and under i 6 [illegible] we find अभिशब्द प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त It is just possible that scribes mistook एवमादीनाम् for अभ्यादीनाम and transcribed accordingly A somewhat similar instance is found under i 15 6 where the printed editions read एव for भावे. The passage runs thus दयम् दयस्वनैनेति करणे घञ्। एव हि पुलिङ्गत्वनियम, भावस्यानियम इति मपत्तकत्वम्. There is not the slightest doubt that the commentator wrote भावे here

आमन्त्रितस्याग्निशब्दस्य पदात् परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्व [८।१।१९] न शङ्कनीयम्, 'अपादादौ' [८।१।१८] इति पर्युदस्तत्वात्। तत्र पाष्ठिकम् [६।१।१९८] आद्युदात्तत्वमेव। भद्रशब्दस्य नब्विषयत्वेन [फि० २।३] आद्युदात्तत्व प्रसक्तावपि 'भदि कल्याणे'* [धा° १।१२] इति धातोरुपरि† रक्प्रत्ययेन [उ° २।२९] निपातनाद् अन्तोदात्तत्वम्। अस्मिन् वाक्ये यच्छब्दप्रयोगात् 'निपातैर्यद्यदिहन्त°' [८।१।३०] इति निघाते प्रतिषिद्धे स्य-प्रत्ययस्वरेण सतिशिष्टेन करिष्यसि-शब्द उपान्त्योदात्त। तवेत्यस 'युष्मदस्मदोर्ङसि' [६।१।२११] इत्याद्युदात्तत्वम्। 'अङ्गिरा अङ्गारा ‡' इति यास्क [नि० ३।१७]। ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृप्याख्यानो[1]पाख्याने समामनन्ति—'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' [ए० ब्रा० १३।१०] इति। तस्मादङ्गिरोनामकमुनिकारणत्वाद्[2] अङ्गाररूपस्याग्नेरङ्गिरस्त्वम्। अत्र पदात् परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वम्॥६॥

अङ्ग—in the RV अङ्ग anga (accented on the second syllable[4]) is an emphasising particle like एव in the sense of पदप्रयोगमात्रकद

---

* In the Paniniya Dhatupatha the root is read as भदि कल्याणे सुखे च भन्दति स्तुतिकर्मा। भदि कल्याणे सुखे च इति तु धातु S under i 97 3

† Rather unusual but so also under RV iii 9 7 TS i 1 2 (p 46)

[1] यत् is not a निपात here but a pronoun So the relevant rule here is यद्वृत्तान्नित्यम् viii 1 66 See S under viii 6 26 where the first यद्वृत्तान्न निघात appears to have been dropped through the carelessness of scribes

‡ The printed Nirukta reads अङ्गारेष्वङ्गिरा। अङ्गारा अङ्कना अञ्चना। which is explained thus by Durga प्रजापतिना किल शुक्रमात्मीयमादाय्याग्नौ हुतम् ततोऽर्चिषि भृगुर्नाम महर्षि सम्बभूव। अपगतेऽर्चिषि योऽङ्गारेषु सम्बभूव सोऽङ्गिरा नामाभवत्। S quotes अङ्गिरा अङ्गारा अङ्कना अञ्चना under RV i 130 3

[2] आख्यानम्=आख्यायिका आख्यानम् cf AB xiii 9 प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्, TS vi 1 3 8 यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत् etc

[3] कार्यकारणयोरभेदोपचारात् In another place S adds तदुक्तं ब्राह्मणे च मन्त्र—ये अङ्गारास आसंस्ते अङ्गिरसोऽभवन् [ऋ० सं० १०।६२।५] इति

[4] ánga (accented on the first syllable) means 'limb

(अङ्गेति निपात एवार्थे S on x 4 4) It may be translated by just, only, else In the Brāhmanas अङ्ग sometimes begins a sentence with an adhortative sense, accentuating the verb अङ्ग नो यज्ञं व्याचक्ष्व *pray explain the sacrifice to us* (V G [illegible] p 214 top) This use gave rise to the idea that अङ्ग was a सम्बोधनार्थक or पूजार्थक निपात and it came to be used in these senses in class Skt

दाशुषे—Dat sing of the perfect participle of दाश् to make offering. In विद्वस्, दाश्वस् मीढ्वस् and साह्वस् there is generally no reduplication before वसु, though ददाशुषे occurs four times in RV and विविद्वान् is sometimes met with See note on विदु i 19 3

भद्रम्—(from भन्द् to receive praise, to shine) praiseworthy, auspicious, as a noun welfare, prosperity Skt *subhadra*, Av *hubadra*

करिष्यसि = चिकीर्षसि The verb is accented because of the presence of the pronoun यत् (यद्वृत्तान्नित्यम्)

तवेत्तत् सत्यमङ्गिरः —that (good) of thine comes true, O Angiras *Cf* i [illegible] 8 वैश्वानर तव तत् सत्यमस्त्वस्मान् रायो मघवानः सचन्ताम् let that of thee come true, O Vaisvanara may riches and liberal patrons follow us

The second explanation offered by Skandasvamin is much more satisfactory than that of S करिष्यसि चिकीर्षसि। यद् यजमानाय भद्रं धनं वा चिकीर्षसि तवैव तत् सत्यं भाव्यम्, यथेष्टफलप्रदत्त्वमेव भाव्यम् ।

In सत्यं तत् सत्यमित्था viii 98 5, इत् is placed after सत्यम् In विश्वेत् सत्य मघवाना युवोरित् ii 24 12 again इत् is placed after युवो (=युवयो). In iv 54 4 सत्यमस्य तत् there is no particle of emphasis

अङ्गिर —'He [Agni] brings the gods to the sacrifice, and seats them on the strewn grass He thus becomes familiar with the roads that connect heaven and earth and becomes the regular messenger between the two In this capacity he is associated with the Angiras, a race of mythic semi divine priests whose name seems to be identical with Greek *aggelos* [pronounced आङ्गेलोस्] (angel), "messenger" They also mediate between gods and men, and naturally Agni is an Angiras, the first seer Angiras the ancient Aṅgiras, the most inspired of the Aṅgiras.' BLOOMFIELD, *The Religion of the Veda*, pp 162 163

The similarity in sound between the words अङ्गिरस् and अङ्गार gave rise to various myths. One is related in the 18th Chapter of the *Aitareya Brāhmaṇa* and is as follows:

Prajāpati became enamoured of his own daughter and in the form of a stag approached her who had transformed herself into a gazelle. To punish him for his incestual passion the gods created Rudra who aimed his arrow at him and pierced him. As he flew upwards being pierced, his seed ran out. The gods surrounded it with Agni. Being kindled up, the first part of the seed became yonder Āditya, the second part Bhṛgu and the third part the Ādityas. And the coals became the Aṅgirasas.

This myth is alluded to in the well-known stanza of the महिम्नःस्तोत्र—प्रजानाथं नाथ प्रसभमभीकं स्वां दुहितरम्, etc.

7

उप त्वाग्ने दिवेदिवे	उप । त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे ।
दोषावस्तर्धिया वयम् ॥	दोषाऽवस्तः । धिया । वयम् ।
नमो भरन्त एमसि ॥७॥	नमः । भरन्तः । आ । इमसि ॥७॥

To thee, Agni, day by day, O illuminator of darkness, we come with prayer, making obeisance

अग्नीषोम-प्रणयन[1] 'उप त्वाग्ने' इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः। एतच्च

---

[1] "सोमयागे वेदिद्वयं भवति—एका प्राकृती द्वितीया उत्तरवेदिः। तत्र पश्चिमायां दिशि यजमानस्योच्छ्रायप्रमाणेन निर्मितः पूर्वपश्चिमायतः दक्षिणोत्तरव्यापी मण्डपः प्राचीनवंशमण्डप इत्युच्यते। तत्र मण्डपे प्राकृती वेदिर्भवति। वेदिर्नाम आहवनीयगार्हपत्यनामकाग्निद्वय-स्थानमध्यवर्तिनी भूमिः। श्रौतकर्मणां यत्रानुष्ठानं भवति साग्निहोत्रशाला। तस्यां शालायां प्राच्यां दिशि चतुष्कोणेऽग्निस्थाने निहितोऽग्निराहवनीयः। पश्चिमायां च वर्तुलेऽग्निस्थाने निहितोऽग्निर्गार्हपत्यः। तस्योत्तरायां वेद्यां सोमयागे दीक्षणीयेष्ट्यनन्तरं सोमं क्रीत्वा स्थापयन्ति। तत आतिथ्येष्ट्यनन्तरं स सोम उत्तरस्यां वेद्यां हविर्धानमण्डपे नेयः, एवं तत्र वेद्यामवस्थितस्याहवनीयाख्याग्नेरपि कल्पनाय उत्तरवेद्यां नेयः। तयोश्चानयोरग्नीषोमयोः सह प्रणयनं क्रियते

ब्राह्मणे[1] समाम्नातम्—'उप त्वाग्ने दिवेदिव उप प्रिय पनिप्नतमिति तिस्रऐका चान्वाह' [ए० ब्रा० ५।४] इति। तस्मिस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते सप्तमी। तामेता सप्तमीमृचमाह ॥

अग्ने, वयम् अनुष्ठातारो दिवेदिवे प्रतिदिनम् दोषावस्तः रात्रावहनि च धिया बुद्ध्या, नमो भरन्त नमस्कार सम्पादयन्त उप[2] समीपे त्वा एमसि त्वामागच्छाम[3]। उप-शब्दस्य निपातस्वर[4] [फि० ४।१२]। 'त्वामौ द्वितीयाया' [८।१।२३] इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्त्वादेश[5]। [दोषावस्त] दोषाशब्दो रात्रिवाची। वस्तरित्यहर्वाची। द्वन्द्वसमासे कार्तकौजपादित्वात् [६।२।३७] आद्युदात्त। 'सावेकाच ' [६।१।१६८] इति धियो विभक्तिरुदात्ता। नम इति निपात[5]। भरन्त इत्यत्र शप पित्त्वाच्छतुर्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति धातुस्वर शिष्यते। इदन्तो मसि[6] [७।१।४६] इत्यादेशो निघातश्च ॥७॥

तदिदमग्नीषोमप्रणयनम्। तत्र ये मन्त्रा पाठ्यास्तेष्वेवो 'उप त्वाग्ने' इत्यादिस्तृच पठनीयो भवति।

[1] Under उप प्रिय पनिप्नतम् ix 67 29 however S quotes from Āśvalayana iv 10 3 Here he quotes from the *Aitareya Brahmana* probably for variety

[2] So also Sk and Mahidhara But this is merely to show the meanings of the separate parts Sāyana takes उप with एमसि as is clear from his com on the next stanza

[3] प्राज्ञ धात्वर्थानुवादी। उपगच्छाम। Sk

[4] Properly speaking उपसर्गस्वर acc to उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ४।१३

[5] Some sentences like the following appear to have been dropped here दिवे दवे। दिवशब्दादुत्तरस्या सप्तम्या सुपां सुलुक° [७।१।३९] इत्यादिना ये चादेश, ऊडिदम्° [६।१।१७१] इत्यादिना च तस्योदात्तत्वम्। नित्य वीप्सयो [८।१।४] इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्य अनुदात्त च [८।१।३] इत्यनुदात्तत्वम्। S under iv 8 7

[5] अत एवाद्युदात्त उदात इदयम्।

[6] The rule is generally read in this form but there is reason to suppose that it was originally इदन्तो मसि

उप एमसि > उपेमसि, class उपेम There is the maximum of space between the prep and the root here 'व्यवहिताश्च' Pa I 4, 82. Cf 'वि' मृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न सन्दितम्। गीर्भिर्वरुण सीमहि' Rv I 25 3 We would unloosen thy mind, O Varuna, towards mercy, with our hymns, as a charioteer unloosens the yoked steed

दिवेदिवे—See p 27

दोषावस्तः—Most Indian commentators take it as a voc in the sense of 'illuminator of darkness' Sk रात्री स्वेन ज्योतिषा तमसामाच्छादयित. Madhava दोषायाः आच्छादयित। दोषा निशा भवति। Madhava (SV I 24) दोषेति रात्रेर्नाम। वस्ता आच्छादयिता। रात्री स्वेन ज्योतिषा तम आच्छादयितरित्यर्थ। Bharata दोषा रात्रि, वस्ता विवासयिता, तमोनाशकेत्यर्थ, etc Sayana offers this as an alternative explanation under IV 4 9 and as the only one under VII 15 15 भवति विग्रतत्र तमसो वस्त Uvata and Mahidhara also regard दोषावस्त as a vocative (under VS, III 22) though they explain it as रात्रौ वसनशील

It cannot be regarded as a Dvandva,-for in that case the word could not be accented on the first syllable Following in the foot steps of Bhatta Bhaskara, Sāyana tried to get over the difficulty with the help of the rule कार्त-कौजपादयश्च But even if कार्त कौजपादि be regarded as an आकृतिगण, दोषावस्त would have the natural accent of the first member and would be accented on the second syllable The Pada patha also is against Sayana As a rule Dvandva compounds are not analysed by Sakalya Now since दोषावस्त is analysed it is reasonable to suppose that it was not regarded as a Dvandva by Sakalya who may be looked upon as the earliest commentator of RV In a mantra quoted in *Āśvalāyana Srauta Sūtra* III 12 4 and *Sankhayana Grhya Sutra* v 5 4, Agni is addressed as दोषावस्त and प्रातर्वस्त meaning evidently 'shining in the evening' and 'shining in the morning' In RV III 49 4 Indra is described as क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य the illuminer of nights, the begetter of the sun' And what appears to clinch the matter is that in RV VII 15 15 दोषावस्त is used along with दिवा नक्तम् in the same connexion दोषावस्त may also be taken to mean 'O

thou shining in darkness'. There is a good article on दोषावस्तः in *the Princess of Wales Sarasvati Bhavana Studies*, Vol. VII, pp 91-96

धिया—धी thought, religious thought, devotion, prayer, hence धीर means thoughtful, wise, intelligent. Av. *di*, *ši*, wisdom.

नमः—Av. *nəmah*- (नमः सोमाय = Av. *nəmō haomāi*) is derived from नम to bend and was originally declined as a neuter substantive. Thus in RV. we find नमः, नमसा, नमसे, नमसः, नमसि and नमोभिः. In AV. नमांसि is met with. In Av. also we find forms like *nəmō*, *nəmanhā*, *nəmanhe*, *nəmanhō*, etc. Modern Persian *namāz* 'prayer' is cognate

भरन्तः—Gk. *pherontes*, Av *barantō*

एमसि—The primary endings for the 1st person plural were मसि and मस in the Vedas. "In the RV *masi* is more than five times as common as *mas*, but in the AV. *mas* is rather commoner than *masi*." (V G.S., p 125, f n 2) This *masi* is found only in Vedic and in Iranian where it is the only ending for the 1st pl. Ved. *s-masi*, O. Persian *a mahy*, Av. *mahi** ; Ved *bharā-masi*, Av. *barā-mahi*. Pānini's rule is इदन्तो मसि

8

राजन्तमध्वराणां	राजन्तम् । अध्वराणाम् ।
गोपामृतस्य दीदिविम् ।	गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् ।
वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥	वर्धमानम् । स्वे । दमे ॥८॥

(We come to thee) ruling over sacrifices, the guardian of truth or moral order, the shining one, increasing in thine own abode.

---

* Initial *sm* becomes *m* in the Avesta through loss of *h*, so that only the suffix remains here

पूर्वमन्त्रे त्वामुपेमः इत्यग्निमुद्दिश्योक्तम्। कीदृशं त्वाम्? राजन्तम् दीप्यमानम्। अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानां यज्ञानाम् गोपाम् रक्षकम् ऋतस्य[1] सत्यस्यावश्यम्भाविनः कर्मफलस्य दीदिविम् पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकम्। आहुत्याधारमग्निं दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते[2]। स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भिः वर्धमानम्[3]। राजन्तं वर्धमानमित्यत्रोभयस्य[4] पूर्ववद्धातुस्वरः शिष्यते। दीदिवि-शब्दस्य 'अभ्यस्तानामादिः' [६।१।१८९] इत्याद्युदात्तत्वम्। दम शब्दो वृषादित्वात्[5] [६।१।२०३] आद्युदात्तः ॥८॥

Stanzas 7 and 8 form a युग्मक ताभ्यां तु युग्मकं मतम्।'

राजन्तम्—As the genitive normally preceded the word governing it, Indian commentators generally construe अध्वराणाम् with गोपाम् and ऋतस्य with दीदिविम् But in this particular case since राजन्तम् requires a genitive, अध्वराणाम् should be construed with it Skandasvamin explains correctly राजन्तम् ईशानम्। कस्य? अध्वराणां

* उपेम—M P But the correct form is उपेम and S in his com on TS says उपेमसि उपगच्छाम Uvata Venkatamadhava and others also write उपेम

[1] ऋतस्य यज्ञस्य गोपाम् रक्षक S on x [illegible] 5 The derivation of गोपा is discussed fully under v 11 1 कर्मफलस्य iii 12 7

[2] See S on RV iii 26 7

[3] AB v 2 अग्निर्वै देवानां होता। तस्यैव स्वो लोको यदुत्तरवेदीनाभि See S under i 94 14 स्वे दमे आहवनीये समिध्यमानम्—Venkatamadhava स्वे स्वकीये दमे गृहे उत्तरवेद्याम्—S under i 143 4 वर्धमानं समिद्भिरेव भव—Bh on TS i 5 6 2

[4] So also under St 5 and St 9 Later on S drops the स्वर

[5] Sayana is evidently thinking of the Phitsutra वृषादीनां च i 8 But in that case he ought to defend the आद्युदात्तत्व by including the word under वृषादि (P S ii 16) He gives the correct derivation, etc acc to Panini under i 61 9 दम उपशमे इत्यस्मात् कर्मणि घञ् 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' [७।३।३४] इति वृद्धिप्रतिषेधः। घञो ञित्वादाद्युदात्तत्वम्।

7

स न पितेव सूनवे	सः | न | पिताऽइव | सूनवे |
ऽग्ने सूपायनो भव ॥	अग्ने | सुऽउपायनः | भव |
सचस्वा न स्वस्तये ॥९॥	सचस्व | न | स्वस्तये ॥९॥

Thus thou to us like a father to his son, Agni, be easy of access Abide with us for our welfare

हे अग्ने, स त्व न अस्मदर्थं सूपायन शोभनप्राप्तियुक्तो 'भव। तथा न अस्माक स्वस्तये विनाशराहित्यार्थम् सचस्व समवेतो भव। तत्रोभयत्र दृष्टान्त —यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्राप प्रायेण समवेतो भवति तद्वत्। अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्य 'अनुदात्त सर्वम्'[1] [८।१।१८] इत्यनुदात्तत्वम्। 'चादयोऽनुदात्ता' [फि ४।१६] इति इव शब्दोऽनुदात्त। 'इवेन नित्यसमास * पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च वक्तव्यम्' [२।१।४।२] इति समस्त

---

[1] Under TS ı 5 6 2 S explains it as साधु प्राप्यो भव where evidently सुखेन has been dropped through the error of scribes, Bhaskara says सूपायन सूपचरव सुखेनोपचरणीय परिचरणीयो वा भव। "छन्दसि गत्यर्थेभ्य" [३।३।१२९] इति युच। शोभनोपायनो वा। S accepts the last explanation here Under RV x 18 11 he explains सूपायना f as शोभनोपगमना सूपचारिका Under AV xvııı 3 50 सूपायनास्मै भव सूपसर्पणा S says सूपायना सुखेनोपगन्तुमर्हा सूपसर्पणा शोभनोपसर्पणयुक्ता च भव

* This Varttika is read in the *Mal abhasya* under सह सुपा ıı 1 4 and कुगतिप्रादय 18 in the form इवेन विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वच and explained by Patañjali thus इवेन सह समासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व वक्तव्यम् Though the word नित्य is not placed before समास in the explanation it is clear that the Varttikakara means नित्यसमास as the Varttika is read under नित्याधिकार,

पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः। [सूपायनशब्दस्य] शोभनमुपायनं यस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्यन्तोदात्तत्वम्। सचस्वेत्यस्य पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः, एसावंधातुकानुदात्तत्वे सति धातु-स्वरावबोधः ॥९॥

पितेव—Note that the Pada text regards पितेव as a compound and separates पिता and इव by means of the अवग्रह Since इव is accentless and since in the vast majority of cases it is connected in sense with the word immediately preceding and since in a few cases the विभक्ति of the preceding word appear to have been dropped before this इव, it was naturally thought in ancient times that इव was compounded with the preceding word and the authors of the Padapatha of RV and AV followed this tradition, though they did not recognise the elision of the case endings In गातुयन्तीव i 169 6 इव comes after a finite verb, in यथेव x 86 7 it comes after an अव्यय, in नीव x 86 7 it comes after an उपसर्ग in नेव i 161 8 it comes after a निपात, in यमितवा इव i 28 4 it comes after an infinitive, in रथेव चक्रा i 180 4 सूर्यस्येव रश्मय x 91 4, etc, it is भिन्नक्रम, but in all these cases it is separated by means of the अवग्रह

पितेव सूनवे[1]—Cf वयं स्याम मातुर्न सूनव viii 81 4, may we be [to the Goddess Dawn] as sons to the mother, पितेव सोम सूनवे सुशेव

Hence later commentators generally quote the Varttika in the form इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यम्, (vide Mallinātha on Raghu I 1), though commentators on grammar have spared no pains to show that the समास prescribed by the Varttika is not नित्य So far as RV is concerned the समास must be regarded as नित्य so here at least नित्यसमास is the correct reading But विभक्त्यलोप appears to have been dropped after नित्यसमास through the carelessness of scribes In the later portions of the commentary (i 3 8 i [illegible] 7, i 53 1, iii 30 4 etc) the Varttika is generally quoted in the form इवेन विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च.

[1] Because of the plural in न, the Kathaka Samhita reads पितेव पुत्रेभ्य

यज्ञानाम्। गोपां रक्षितारं च ऋतस्य यज्ञस्यैव। दीदिविम् अत्यर्थं दीप्तम्। वर्धमानं स्वे आत्मीये दमे यज्ञगृहे। राजन्तमध्वराणाम् occurs again in I 45 4 where Veṅkaṭamadhava explains it as ईशानं यज्ञानाम् Though Panini does not put च after ईश् in his rule अधीगर्थदयेशां कर्मणि still all verbs signifying to rule over, as a rule, govern the Genitive in RV ,* e g , त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च ग्मश्च राजसि I 25 20 By a curious irony it is ईश that is sometimes found used with the Acc In Avesta, Greek and Latin also verbs of ruling are used with the Genitive Av *kat moi urva ise cahya avanho* Y 50 1 that my soul rules over (i e , obtains) any help Gk *Agamemnon méga pántōn Argeiōn enassen* *Iliad*, x [illegible] Agamemnon ruled mightily over all the Argives Lat *ut salvi poteremur domi* Plautus, *Amph* 187 That we might make ourselves masters of the house in safety (i e get safe home) GILES, *A Short Manual of Comparative Philology*, p 315

गोपाम्—The Sumerian word for 'cow' was *gud* which was pronounced *gu* with the loss of the final consonant about B C 2700 This *gu* was borrowed by the Indo Europeans in the form *gwous* and became गौ in Sanskrit † The stem गो compounded with पा to protect gives गोपा lit protector of cows (RV x 19 4, 5) then a protector in general since most words with गो as the first member had a tendency to lose the reference to cattle and become generalised in sense From this गोपा or its later form गोप there arose the denominative root गोपाय 'to act like a protector', then to protect' which led people to think of a root गुप to which was added आय regularly before सार्वधातुक endings and optionally before आर्धधातुक endings ‡ This is the

* Even in classical Skt we find sentences like प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराजः

† This view has not yet found general acceptance

‡ जुगुपु is used once and गुपित twice in RV

reason why गोपाम् is not analysed in the Pada text, though मन्तुपा, ऋतुपा, पशुपा, पूषपा, शेवधिपा, सोमपा, etc, are all analysed Skt *gauh*, Av *gāus*, Gk *bous*, Lat *bos*, all meaning 'ox or cow', Skt *pāti*, Av *paiti*, Gk *po u* 'herd', Av. *rāna pa* (पादत्राण)

ऋतस्य—"*rtá* means the regular order of nature, such as the unvarying course of the sun and the moon, and of the seasons, then, on one hand, the regular course of sacrifice (rite), on the other, moral order (right), a sense replaced in Skt by dharma Agni is specially the guardian of *rta* in the ritual sense, because the sacrificial fire is regularly kindled every day, Varuna is specially the guardian of *rta* in the moral sense" MACDONELL, *Vedic Reader*, p 9

Skt *rtasya cf* Y Av *asahe*, G Av *asahya*

दीदिविम्—Acc to Upādi iv 55 दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य दीदिवि is formed from दिव् with क्विन् with the reduplication of the root and lengthening of the reduplicative syllable From the fact that दीदिव, दीदिवांसम्, etc, occur fairly frequently in RV it would seem more reasonable to derive the word from दी 'to shine' with the suffix वि(क्विन्) Sayana evidently derives the word with the suffix कि as in the case of ददि, पपि, दधि, etc., otherwise it would be unnecessary for him to quote the rule आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च, the आद्युदात्तत्व being prescribed by ञ्नित्यादिर्नित्यम् 'दिवे किम्प्रत्ययो बाहुलकात् । लिड्वद्भावाद् द्वित्वम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' [६।१।७] इत्यभ्यासदीर्घः ।' Mahidhara गोपामृतस्य दीदिविम्—class Skt गोपायिता यज्ञस्य देदीप्यमानम्

वर्धमानं स्वे दमे—'यदे देवेर्जामिवो हविष्ठदिविमान वर्धते' Sruti quoted by Sayana under iv. 6 4

दमे—*dama* accented on the 1st syllable means 'a house' Gk *domo s*, Lat *domu s*, Av *dam* In class Skt we should say गृहे or आगारे *damá* means self control' and at the end of compounds 'conquering'. Skt *dáme*, Lat *domi*, Av *dəmane*, *mane*.

दम् also means a house, and this दम् is preserved in दम्पती in Skt

(gracious) viii 48 4, cf also ii 1 9 त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्राय शम्या तनूरुचम्। त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत् त्वं सखा सुशेवः पास्याधृषः॥ "Agni, men seek thee as a Father with their prayers, win thee bright formed to brotherhood with holy act Thou art a son to him who daily worships thee and as trusty Friend thou guardest from attack" अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिमग्निं भ्रातरं सदमित् सखायम्, x 7 3 Agni I deem my father, Agni my kinsman Agni my brother and my friend for ever

Skt *pita*, Av *pitā*, Gk *pater*, Lat *pater*, Goth *fadar*, Eng *father* Skt *sunu h* Av *hunu s*, Goth *sunu s*, Lith *sunu s* Eng *son*, Skt *sunave*, Av *hunave*

पितेव सूनवे is like भगिनीदत्ताफलदर्शी (Sak iii), स्वसंगलितीर्वनात् सरसिज सम्भव परागं (Kirat v 39) हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिम् (Sis i 1), etc, for सूनु from सू signifying प्राणिगर्भविमोचन (parturition) literally means 'borne' and not begotten "रूढिर्योगमपहरति"

The *a* of *agne* has to be restored to make up the eight syllables required by a गायत्रीपाद Similarly स्वस्तये in the next line will have to be read सु अस्तये

सूपायन — सूपगम, सुखोपक्रम । सु सुखेन उपायनम् उपगमनम् प्राप्यं यस्य स Bahuvrihis generally retain the normal accent of the first member, but when this happens to be अज or सु the final vowel is accented उपायन from इ or अय to go means 'access' It occurs by itself in ii 28 2 In Skt the word means presents, but not in Vedic Hence Dyadideva is wrong in explaining सूपायन as शोभनधनादिप्राप्तियुक्त We can explain सूपायन as an उपपद compound also सुखेन उपैयते इति छन्दसि गत्यर्थेभ्य इति युच् But in that case युच being a खलर्थ suffix the genitive in न will be difficult to defend

सचस्वा—Metrical lengthening, hence short in Pp The root is preserved in Skt सचिव and सक्तु षच सेचने or सेवने is आत्मनेपदी, षच समवाये is उभयपदी The root generally means to accompany From it is derived सचा (Av *haca*, O Persian *haca* with together with from, governing the Abl then Inst and Acc) which means सह in RV but governs the locative

Skt. *sacate*, Av. *hacaite*, Gk. *hépetai*, Lat. *sequitur*; Skt. *sacasva*, Av. *sacañuha*, Gk. *speio*, Lat. *sequere*.

स्वस्तये ('अस्तिरभिपूजितः सु अस्तीति,' well-being)—In RV. स्वस्ति was declined. But as it was used predominantly in the Instr. sg. which normally would give स्वस्ती but which was often shortened to स्वस्ति (*e.g.*, पर्षि णः पारमंहसः स्वस्ति ii. 33. 3) it came to be regarded as an indeclinable in Skt.[1] In SB. i. 9. 1. 27 स्वस्ति declined is explained with the help of स्वस्ति indeclinable thus: 'दैवी स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः' इति । स्वस्ति नो देवत्रास्तु स्वस्ति मनुष्येष्वित्येवैतदाह । The forms स्वस्तिः, स्वस्तिम्, स्वस्ती, स्वस्ति, स्वस्तये, स्वस्तौ and स्वस्तिभिः occur in RV. It is not analysed in Pp. probably because अस्ति does not occur independently as a noun. Philologists point out that *asti* occurs as *sti* at the end of compounds; thus we have Skt. *abhiṣṭi* help, *abhiṣṭi* helper, Av. *aiwiṣti* study, Skt. *upasti* subordinate, etc. Since स्वस्ति shows the full form अस्ति, it must be a later formation.

THE MARUTS

Characteristic Features

Along with Vāta, Indra, Parjanya and Rudra, the Maruts are the gods of the atmosphere. They occupy a fairly prominent position in RV. being praised in about thirty* entire hymns and sharing seven with Indra†, two with Agni‡ and

---

[1] This has led Bhāskara to remark: स्वस्त्य इति विभक्त्यन्तप्रतिरूपोऽव्ययः. Sāyaṇa also says under स्वस्ती ii. 38. 1: यद्यपि स्वस्तिशब्दो विभक्त्यन्तमिति इः शब्दपरत्वाव्ययपर्यवसानादव्ययो भवति ।

* i. 37-39, 64, 85-88, 166, 168, 171, 172, ii. 34; v. 52-59, 61, 87; vi. 66, vii. 56-59; viii. 7, 20, 94; x. 77, 78. All these have been translated and annotated by Max Müller in SBE xxxii.

† i. 6, 165, 167, 171, etc. ‡ i. 19, v. 60.

one with Pūṣan. Their troop (गण, शर्ध, व्रात*) is often mentioned and they are thrice-seven (त्रिषप्तैः शूर सत्वभिः RV i 133 6) or thrice sixty (त्रिः षष्टिस्त्वा मरुतो वावृधानाः RV viii 96 8), or seven times seven and the Maruts were reckoned in later literature as forty nine† Their father is Rudra, hence they are called रुद्रासः, रुद्रियासः, रुद्रसूनवः, etc. and their mother is पृश्नि or the mottled cow whence they derive the designations गोमातरः, पृश्निमातरः, etc. They are also called दिवस्पुत्रासः (x 77 2) 'sons of Heaven' and सिन्धुमातरः (x 78 6) 'having the ocean for their mother'. They are closely associated with Indra‡ and in one passage they are said to be like sons to Indra (स सूनुभिर्न रुद्रेभिः i 100 5) and in another they are called his brothers (भ्रातरो मरुतस्तव i 170 2). Because of this close association with the Maruts Indra came to be known as मरुत्वत् (i 100)

---

* "शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिः । अनु क्रामेम धीतिभिः ॥ RV v 53 11 "With eulogies and hymns may we follow your army, troop by troop and band by band, and company by company

† The no seven is intimately connected with the Maruts सप्त मे सप्त शाकिन एकमेका शता ददुः । यमुनायामधि श्रुतमुद्राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥ RV v 52 17 'The mighty ones the seven times seven have singly given me hundred gifts. I have obtained on Yamuna famed wealth in kine and wealth in steeds' सप्तानां सप्त ऋष्टयः सप्त द्युम्नान्येषाम् । सप्तो अधि श्रियो धिरे ॥ viii 28 5 'The seven carry seven spears, seven are the splendours they possess, and seven the glories they assume" सप्त सप्त हि मारुतो गणः SB ii 5 1 13

‡ The *Sarvānukramaṇī* notes this in the rule प्रायेणैन्द्रे मरुत्व [illegible] 22 which is explained by Ṣaḍguruśiṣya thus इन्द्रसूक्ते मरुतः प्रायेण बाहुल्येन निपातभाजो भवन्ति । ऐन्द्रे तु प्रायेण, अनैन्द्रे लक्षणं इति प्रायशब्दार्थः । निपातो ह्यागतपूजनमित्यनुक्रमणीविद् ॥ The *Aitareya Brāhmaṇa* xii [illegible] relates how the Maruts did not abandon Indra when all other gods ran away at the snorting of Vṛtra but encouraged him saying Smite, O blessed one, strike, show thy strength

The Maruts are brothers and grew up together (अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय v 60 5) They are of the same age and same abode (सवयस सनीळ 1 165 1) and of the same mind (समन्यव viii 20 1 21) l ke twins of noble aspect and lovely form (यमा इव सुसदृश सुपेशस v 57 4)

They are golden (हिरण्ययास vi 66 2) like blazing fires (अग्नयो न शोशुचन् vi 66 2), are brilliant like the sun (सूर्यत्वच· vii 59 11) and self luminous (स्वभानव 1 37 2) In vii 59 7 they are compared to blue backed swans (या हंसासो नीलपृष्ठा अपप्तन्)

Many of their characteristics can be gathered from the following stanza

ऋष्टिषु व अंसेषु पत्सु खादयो वक्ष सु रुक्मा मरुतो रथे शुभ ।
अग्निभ्राजसो विद्युतो गभस्त्यो शिप्रा शीर्षसु वितता हिरण्ययी । v 54 11

On your shoulders gleam spears on your feet anklets on your breasts golden ornaments on your chariot gems on your hands lightning bright as fire and on your heads are spread golden helmets (See also 1 64 4 166 9 10 v 57 6)

They ride on golden cars (हिरण्यरथा v 57 1) with golden wheels (हिरण्यचक्रान् 1 88 5) and their steeds are spotted mares (पृषती 1 85 5), or horses golden footed (अश्वैर्हिरण्यपाणिभि viii 7 27)* They yoked the winds to their pole (वातान् ह्यश्वान् धुर्यायुयुज्रे v 58 7) and their carr ers are swift as thought (मनोजुव 1 85 4)

Like Indra they shake what is unshakable (च्यावयन्तो अच्युता चिदोजसा 1 85 4)—the earth and mountains and forests All creatures are afraid of them (भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्य 1 85 8) They tear asunder lords of the forest (वि विञ्चन्ति वनस्पतीन् 1 39 5) and split the firm mountain (दाहुहाय चिद्भिदुर्वि पर्वतम् 1 85 10) and like wild elephants they devour the forests (मृगा इव हस्तिन खादथा वना 1 64 7)

---

* युञ्ज्ध्वं ह्यरुषी[1] रथे युञ्ज्ध्वं रथेषु रोहित[2] ।
युञ्ज्ध्वं हरी[3] अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ॥ v 56 6

[1] ruddy mares [2] red coursers [3] bay steeds

They are not without their beneficent aspect. When Gotama was dying with thirst they poured the golden stream into his parched throat (असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे i. 85. 11). They are also known to possess healing remedies like their father Rudra.

The etymology of the word मरुत् is uncertain[1]. Some derive it from a root मृ 'to shine' (which appears in Skt. *marici*, Gk. *marmairein* to gleam, Lat. *merus* pure, unmixed) because of the constant mention of their brilliance and of their association with the lightning. Others derive the word from मृ 'to die' and think that the Maruts are personifications of the souls of the dead. Still others think that the word is connected with मरु desert.

For their song see under अर्कम्, p. 64.

Hymn No. 2

AGNI AND MARUTS

i. 19

म० १ सू० १९

काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्मरुतश्च देवता । गायत्री छन्दः ।

1

प्रति त्यं चारुमध्वरं	प्रति । त्यम् । चारुम् । अध्वरम् ।
गोपीथाय प्र हूयसे ॥	गोऽपीथाय । प्र । हूयसे ॥
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥१॥	मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥१॥

Earnestly art thou invoked to this perfect rite to drink the Soma juice. With the Maruts, O Agni, come.

[1] Fanciful etymologies are found in *Nir.* xi. 14: मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद् द्रवन्तीति वा।

'प्रति त्यमि'ति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम्[1] । ऋषिच्छन्दसी पूर्ववत्[2] । देवता त्वनुक्रम्यते—'प्रति त्यमाग्निमारुतम्'[3] इति । कारीरीष्टौ[4] 'प्रति त्यम्' इत्येषा धाय्या । तथा [illegible] सूत्रितम्—'वर्षकामेष्टिः कारीरी' [आ° श्रौ° २।१३।१] । 'तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये' [आ° २।१३।२] । इति ॥

---

[1] प्रथममण्डलस्य पञ्चमेऽनुवाके षट् सूक्तानि, तत्र प्रति त्यमिति द्वितीयं सूक्तम् ।

[2] 'ऋषिश्चान्यश्चादृष्टेरकाविशिष्टः' [अनु° १२।१] इति हि सर्वानुक्रमणी-परिभाषा । 'सूक्तसंख्यानुवर्तते आन्यस्याः सूक्तसंख्यायाः' [अनु° १२।३] इति पूर्वसूत्रतः 'अनुवर्तते' इत्यनुवर्तते । 'अन्यस्मात् ऋषेः' 'आ' इत्यन्तरनामसमुच्चारणात् प्राक् 'ऋषिश्च' न केवलं छन्दः अपि तु प्रकृत ऋषिरपि अनुवर्तते, 'अ-वाविशिष्टः' स चेत् प्रकृतर्षिर्वाविशिष्टो न भवति । अनुक्रमण्यां यस्यर्षेर्नाम्नोऽनन्तरं नामान्तरस्योपादानं तस्यर्षेरुत्तरवर्तिषु सूक्तेषु नानुवृत्तिरिति बोध्यम् । प्रकृते परिभाषयानया 'अपि' इत्यस्य मेधातिथिः काण्वः' इति द्वादशसूक्तगतानुक्रमणीतः 'मेधातिथिः काण्वः' इत्यनुवर्तते । अत एवास्यापि काण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । इदानीम् 'अवाविशिष्टः' इत्यस्य व्याप्तिः प्रदर्श्यते । तथाहि 'चन्द्रमा अप्स्वन्तः' [१।१०५] इति सूक्तमधिकृत्यानुक्रान्तम् 'चन्द्रमा एकोनाप्त्यस्त्रितो वा' इति । 'इमं स्तोमं कुत्सः' इति चतुर्णवतितमसूक्तानुक्रमणीतः 'कुत्सः' इत्यनुवर्तते । अत्र 'आप्त्यस्त्रितो वा' इत्यनेन कुत्सस्याभावसमुत्कृतेन त्रितेन विकल्पो भवति । एष आप्त्यस्त्रितो वाविशिष्टत्वादुत्तरत्र नानुवर्तते, कुत्स एवानुवर्तते 'नासत्याभ्यां पञ्चाधिका कक्षीवान् दैर्घतमस औशिज्-प्रभृत आग्निर्नं वै' [१।११६ अनु°] इत्यतः प्राक् ।

इदानीं छन्दो विचार्यते । तत्रापि आगतिं परिभाषा 'आदौ गायत्रं प्राग्धिरण्यस्तूपात्' [अनु° १२।१४] इति । इयमनुक्रमणिकायां 'आवन्नि द्वादशानुष्टुभं तु' इत्यत्र विशिष्टतः तु-विशिष्टस्यानुष्टुभश्छन्दसोपादानात् तस्य तदुत्तरवर्तिषु सूक्तेष्वानुष्टुप् छन्दः । अत्र पुनरपवादाभावात् गायत्रं छन्दः ।

[3] अग्निश्च मरुतश्च देवता अतोऽग्निमारुतं सूक्तम् ।

[4] वर्षकामेष्टि कारीरीष्टिरनुष्ठेया । करीरफलनिष्पाद्यत्वात् कर्मणः कारीरीष्टिरिति नामधेयम् । तत्र यजमानः कृष्णवर्णं कृष्णं वासः परिधत्ते, परिदधीमवदन् मरुतः सूर्यश्च देवता भवन्ति । 'दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः' इत्युक्तेः सामान्यतो दर्शपूर्णमासयोरितिकर्तव्यता-कलाप एवैतस्यामिष्टौ प्रवर्तते । अग्निसमिन्धनावसरे पठ्यमानाः सामिधेन्यर्चः दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश, कारीर्यां पुनर्विंशतिर्विधानात् अत्रत्या सामिधेन्योऽनुकल्प्याः । तदर्थं धायिरित्यर्थ आगन्तव्यमेदेत्यते । सामिधेनीषु धायिरितिरिक्ततया विधीयमाना धाय्या इति प्रदर्श्यन्ते । कारीर्यां च 'प्रति [illegible] चारुमध्वरम्' 'ईळे अग्निं स्ववसं नमोभि'रिति धाय्ये ।

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः। हे अग्ने, यो यज्ञः चारुः अङ्गवैकल्य[1]-रहितः त्वम् तथाविधं चारुम् अध्वरं प्रतिलभ्य* गोपीथाय सोमपानाय प्रह्वयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे। तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सह आगहि आगच्छ। सेयमृग् यास्केनैवं व्याख्याता—'तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ' [नि° १०।३६] इति। प्रति। निपात आद्युदात्तः। त्यम्। 'त्यदादीनामः' [७।२।१०२]। प्रातिपदिकस्वरः। चारुम्। 'दृसनिजनि-चरि°'[उ° १।३]इत्यादिना ञुण्। 'अत उपधायाः' [७।१२।११६] इति† वृद्धिः। ञित्त्वादाद्युदात्तः। गोपीथाय। 'निशीथगोपीथावगथाः'[2] [उ° २।९] इति थक्-प्रत्ययान्तो निपातितः। प्र। निपातस्वरः[3] ॥१॥

The metre of this hymn, like that of the preceding one is Gayatri which is the most sacred metre and which stands second in order of frequency in RV, about one-fourth of the hymns being composed in it. It consists of three octo-syllabic verses (अष्टाक्षराः त्रयः पादाः) In the first half of each verse known as the opening, the second and fourth sylls are preferably long, in the

---

[1] This fine expression is borrowed by S from Durga's commentary on *Nirukta* x 66, others generally paraphrase with the hackneyed शोभनम

* The correct reading appears to be प्रतिलक्ष्य Sk says लक्षणे कर्मप्रवचनीय प्रति Similarly Bharata (SV 1 2 6) says प्रति उद्दिश्य

† इति dropped in one or two MSS Both readings are possible

[2] There is some difference of opinion regarding the meaning of this rule According to Ujjvala थक् is added to पा preceded by गो Acc to Bhatta Bhaskara गुपेरौणादिकस्थक्प्रत्यय ईडागमश्च

Since the previous rule makes provision for पीथ from पा, Bhatta Bhāskara's explanation is preferable

[3] Strangely enough S. explains the formation of प्रति, not here but under the next stanza

second half known as the cadence the first and third syllables are generally short and the second long The Gayatri Chandah disappeared entirely from classical Sanskrit but is found in the Avesta

प्रति—preposition governing अध्वरम् The corresponding particle in the Avesta is *paiti* which is used in a much larger no of senses and consequently with a larger no of case endings In this particular sense *paiti* governs the Acc and the Loc, *e g* *paiti adwanəm* प्रति अध्वानम्, *kamərəδe paiti daevanam*,* कुमूर्धनि प्रति देवानाम् The corresponding Greek word is *proti* which appears as *pros* and *poti* also and which in Homer generally governs the Acc *hoi* (ते) *tón* (तम्) *ge* (अपि) *proti* (प्रति) *astu* (वास्तु) *pheron* (अभरन्) Il xiii 538 'They bore him to the city'

त्यम्—Grammarians from Panini downwards recognise two pronouns त्यद् and तद् having the same sense and similar forms त्यद् is however, very rare in classical Sanskrit, the only well known instance of its occurrence being

सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा त्यो* वा भवाम्यहम् ।
दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं हि पौरुषम् ॥ [वेणीसंहार ३।३७]

The pronoun is found in O Persian also as *tya*, Nom sing masc *hya*, fem *hya*, but is entirely absent in the Avesta Several forms of this pron are found in Pali also

चारुम्—dear pleasing from चन्, to gladden, *cf* चारुर्मित्रे वरुणे च ix 61 9 dear to Mitra and Varuna Lat *carus*

गोपीथाय—पीथ is derived from the root पा But there are two पा s in Sanskrit, one meaning to drink and the *other to protect* Thus पीथ means *draught* and *protection* Hence गोपीथ means (1) *a draught of* milk or by लक्षणा a draught of Soma and (2) protection of cows, hence protection (for the generalisation of meaning see p 44) In the present instance both senses are possible though Indian commentators from Yaska downwards

* Even here there is the variant को वा यो वा.

accept the first meaning and Geldner and a few European scholars the second The Pada text does not analyse गोपा, but dissolves गोपीथ into गो and पीथ so Sakalya also appears to think that the word means 'a draught of milk' In the first stanza the poet invites Agni to come to his sacrifice for drinking Soma and in the last also he concludes by offering Soma to Agni Stanzas like विश्वान् देवान् हवामहे मरुतः सोमपीतये । उग्रा हि पृश्निमातरः ॥ 1 23 10 'We invoke the All Gods and the Maruts for drinking Soma, for strong are they whose mother is Préni (the Maruts),' support the traditional interpretation Geldner believes 'protection is the only sense of the word in RV

Forms with थ became rare in the later language and only a few words like पथे काष्ठा गाथा निशीथ, रथ अवथ वेपथु survived In निर्विघ्नः सोमपीथी आवुत्तो मे भवभूतिः, आर्या च मान्या ? *Uttararamacarita*, Act I, सोमपीथी became सोमपीती in the hands of later scribes

गहि—The original ending for the imp second sing was -धि (Av *δi*, Gk *thi*) which became broken down into *-hi* in most cases in Sanskrit but which is preserved in forms like एधि, शृणुधि, याधि etc This ending is accented and consequently weak In the root aorist system it is added directly to the root *gám(d)hi*>*gam(d)hi*>*gm(d)hi*>*gṃ(d)hi*>*ga(d)hi* The ending being accented the root becomes unaccented and the *a* of the unaccented syllable is dropped As it is difficult to pronounce the three consonants gm(d)h without any intervening vowel, the consonant *m* is changed into the sonant *ṃ* In course of time even sonant nasals were found difficult to pronounce and were replaced in Skt and Gk by *a* Thus we have *gadhi* and *gahi* in the root aor system, in the present system the forms are *gaccha* and *gacchatat*, e g, इन्द्र नो गधि प्रिय viii 98 4, गच्छामित्रान् प्र पद्यस्व vi 75 16 Skt *gadhi* Av *gaidi*

प्र—Av *fra*, *fra*, Gk *pró*, Lat *prŏ*, *pro*. In Av Gk. and Latin the particle is used as a कर्मप्रवचनीय also, but not so in Sanskrit.

मरुद्भिः—Sociative Instrumental; see p. 35. *Cf.* Av. *aθrā tū aredrāiš idī*, Y. xlvi. 16 'come here with the pious.'

2

नहि देवो न मर्त्यो	नहि । देवः । न । मर्त्यः ।
महस्तव क्रतुं परः ॥	महः । तव । क्रतुम् । परः ॥
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥२॥	मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥२॥

Nor god nor mortal surpasses the power of thee, the great one...

हे अग्ने, महः महतः तव सम्बन्धिनं क्रतुम् कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य [देवः] परो नहि उत्कृष्टो देवो न भवति खलु। तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति। ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः। मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत्। नहि। 'एवमादीनामन्तः'* [फि ४।१४] इत्यन्तोदात्तः। देवः [1]। पचाद्यजन्तश्चित्त्वादन्तोदात्तः। महः। महतस्तलोपश्छान्दसः। 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्'† [६।१।१७३ का०] इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। तव। 'युष्मदस्मदोर्ङसि' [६।१।२११] इत्याद्युदात्तत्वम्। क्रतुम्। 'कृञः कतुः' [उ० १।७८]। प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्। गहि। 'गम्लृ सृप्लृ गतौ' [धा० १। ९६३–९६४]। लोटः सेर्हिः। 'बहुलं छन्दसि' [२।४।७३] इति शपो लुक्।[2]

* See p. 21.

[1] See pp. 16-17.

† The Vārttika is found in this form in the *Kāśikā*. In the *Mahābhāṣya* under शतुरनुमो नद्यजादी vi. 1. 173 occurs the Vārttika नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानम्.

[2] [illegible] १।१।८७ इति सूत्रेण।

[3] [illegible]

अद्रुहः द्रोहरहिताः[1] वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात्। तथा चोपरिष्टादाम्नायते 'उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः'[2] [ऋ° सं° ५।५५।५] इति। शाखान्तरेऽपि मन्त्रान्तरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते—'मरुतां पृषतयः स्थेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशते'[3] [तै° ब्रा° ३।३।९।४]। रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः—'रजो रजतेः, ज्योती रज उच्यते, उदकं रज उच्यते, लोका रजांस्युच्यन्ते, असृगहनी रजसी उच्येते'[4] [नि° ४।१९] इति। रजसः। 'नब्विषय-स्यानिसन्तस्य' [फि° २।३] इत्याद्युदात्तः। विदुः। 'विद ज्ञाने' [धा° २।५४]। 'विदो लटो वा' [३।४।८३] इति झेरुसादेशः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगा-न्निघाताभावः। विश्वे। विशो बवक्षन्तस्य नित्वादाद्युदात्तत्वम्। देवासः। 'आज्जसेरसुक्' [७।१।५०]। देवशब्दः पचाद्यजन्तः। चित्त्वादन्तोदात्तः। अद्रुहः। सम्पदादित्वाद्भावे क्विपि बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्यन्तोदात्तत्वम्।[5] कर्तरि वा क्विप्। तत्पुरुषे त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्, न तु[6]

---

[1] "अद्रुह अद्रोग्धव्या अद्रोग्धारो वा सोतृणां यष्टॄणां च।" Sk 'अहिंसितारः' Uv (VS xii 10) 'न द्रुह्यन्तीत्यद्रुह, अहिंसितारः।' Mah अद्रोग्धारः Madhava and Bharata (SV. iii 2 8) अद्रोग्धारः, अद्रुह्यशीला S (AV. vi 7 1 p 16)

[2] "You raise, O Maruts, the rain from the sea and rain it down, O ye fraught with vaporous moisture"

[3] A piece of grass is cast from the *prastara* towards the east and the *mantra* 'Ye are the spotted steeds of the Maruts' uttered for the *Maruts rule over rain* Cf also मरुतो वै वर्षस्येशते SB ix 1 2 5 This is the reason why most of the mantras used in the Karīriṣṭi are मरुद्देवताक

[4] रजस [illegible] derived from *raj* 'to colour' and means (i) light, (ii) water, (iii) region (iv) [menstrual] blood and (v) day

[5] So also under i 3 9, iii 9 4 But under ii 1 14, iii 22 4, etc S himself explains it as अद्रोग्धारः Under vi 11 [illegible] he explains अद्रुक in both ways अद्रोग्धा, अथवा द्रोहरहितो वा

[6] न च—M P This can be somehow defended by supplying इति वाच्यम् after अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् But न तु appears to have been written by the commentator

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्'[1] । यतो 'नञ् न गतिर्न च कारकम्'* [महाभाष्य ७।१।३७] इति ॥३॥

Stanzas 3 9 are in praise of the Maruts   Because of यद् in the first hemistich, we have to supply the correlative तद् in the second   In the यजनीय hymn (ii 12) both the correlatives are expressly stated

रजस —The two Madhavas explain रजस् as अन्तरिक्ष, so also Skandasvamin who offers मेघोदकम् as an alternative meaning Gk *Erebos*, a place of nether darkness, forming a passage from earth to Hades, Armenian *erek*, *erekoy* evening, Goth *riqUis*, *riqUizis*, darkness   English region is not cognate

विद् (Gk *idein*, Lat *vidēre*, Goth *witun*)—Of the four विद्'s known to classical Skt only the अदादि and तुदादि ones are found in the Vedas   The original meaning of the root is 'to see' —a sense still preserved in Greek and Latin   On the one hand सामान्य was either generalised into ज्ञानसामान्य or 'to see' was specialised into to see with the mind's eye' and the अदादि root came to mean to know'. On the other hand 'to see' was specialised into 'seeing an object looked for' and so the तुदादि root came to mean to find'   Skt *véda*, Av *vaēda*, Gk *oida* (for* *woida*),

---

[1] The difficulty with regard to accentuation can, no doubt, be easily got over with the help of परादिश्छन्दसि बहुलम् vi 2 199 (*cf.* S under iii 16 6 न बीरता भवीरता । अत्र स्वरे सर्वे परादिश्छन्दसि बहुलम् इति नञ उत्तरस्याद्युदात्तता ।), but दुह् appears to have meant originally दोह, so it is better to regard compounds like अदुह and पुरुदुह as Bahuvrihis

* कारक —M. P   But this is a quotation from the *Mahābhāṣya* where we find कथं हि नञ न गतिर्न च कारकम् (ed Kielhorn, Vol III, p 256, l 5) and किं नञ् प्रतिषेध न गतिर्न च कारकम् (*Ibid*, l 9)   Under RV i 53 7 the quotation is found printed correctly in M and P

'अनुदात्तोपदेश' [६।४।३७] इत्यादिनानुनासिकलोपः।[1] तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' [६।४।२२] इत्यसिद्धत्वाद् 'अतो हेः' [६।४।१०५] इति लुक्, न भवति। निपातः ॥२॥

मर्ति—regarded as one word Lith *nėgi*

मर्त्यो—Av *mašyō* *mártya* 'mortal' must not be confused with *márya* man, young man

मह—The stem is *mah* m n (Av *maz*) [The fem is *mahī*, great the earth] The forms actually occurring are *mah ā*, *mah e*, *mah āh*, neut du *mah ī*, Acc. pl masc *mah āh*, Gen pl m *mah ām*, neut sing Nom Acc *mahi* (Gk *méga*) Note that *mahah*=*mahatah*, but *mdhah*=splendour

ऋतुम्—See p 34

पर—Note that the pronoun is accented on the first syllable and the adverb and preposition on the second The latter meaning 'beyond' generally governs the Instr but sometimes it takes the Acc and the Abl and once it is used with the Loc (see MACDONELL's *Vedic Grammar*, p 423), *e g*, इन्द्र को वीर्या पर i 80 15 who excels Indra in might?' परो मात्रया[2] vii 99 1 'beyond measure, अस्मात् पर viii 27 18 'far away from him'

The word became obsolete in class Skt and so Panini did not include it in his rule पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् v 3 39 Like many similar other words, however, it was preserved in compds, like परोक्ष beyond the range of vision,' परःसहस्र 'more than a thousand' परोरजा 'beyond the dust', 'untouched by passion' etc And commentators of Pānini found it difficult to explain these forms

---

[1] 'अतो हेः' इत्यामाच्छास्त्रीये लुकि कर्तव्ये असिद्धवदत्राभात् इत्याभाच्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद् भवति। तेन शास्त्रदृष्ट्या अत परत्वाभावात् हिलोपशास्त्रस्याप्रवृत्ति।

[2] पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थे। परशब्दाच्छान्दसोऽसिप्रत्यय। परो दिवा पर एना पृथिव्या [ऋ° सं° १०।८२।५] इति यथा। मात्रयेति अत्यन्ते तृतीया। मात्रया पर परस्तादतीतया अपरिमितया। S on केनाम् नमसा परो अस्ति कश्चन AV vii 8 5, S says परशब्दयोगेन पञ्चम्या भवितव्यम्। अत्र छान्दसो विभक्तिव्यत्यय।

Sāyaṇa recognised the word in this sense but unfortunately he thought that it governed the Ins. only. Thus under x. 125. 8 he says· पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते, यथा भव इत्यवस्तादित्यर्थे । तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते ।

The corresponding word in the Avesta is *parō* (*parə*) which is a prep. governing the Acc.: *yā sruyē parə magaonō*, Y. 33. 7, that I may be heard outside those who-have-the-gifts, (SMITH).

We should therefore construe the sentence as it is and translate with Macdonell (*Vedic Grammar*, p. 423): for neither god nor mortal (goes) beyond the might of thee, the great.

3

ये मह्नो रजसो विदु-	ये । मह्नः । रजसः । विदुः ।
विश्वे देवासो अद्रुहः ॥	विश्वे । देवासः । अद्रुहः ॥
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥३॥	मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥३॥

They that know of the great (atmospheric) region, the All-gods that are free from malice...

हे अग्ने, ये मरुतो मह्नो रजसः महत उदकस्य[1] वर्षणप्रकारं विदुः तैः मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः ? विश्वे[2] सर्वे सप्तविधगणोपेताः । 'सप्तगणा वै मरुतः' [तै° सं° २।२।११।१] इति श्रुतेः[3] । देवासः द्योतमानाः ।

---

[1] The two Mādhavas explain रजस् as अन्तरिक्ष. Skanda says: रजःशब्दो लोकवचन उदकवचनो वा । मह्नो रजस इति चोभयत्र द्वितीयार्थे षष्ठी । ये महद् रजः लोकम् अन्तरिक्षाख्यम्, उदकं वा मेघं विदुः ।

[2] विश्वे व्याप्ताः M., V. M. ; सर्वे Sk.

[3] Under v. 52. 17 S. adds: अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य पुनरेकैकं सप्तधा व्यदारयत् । त एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणा अभवन्निति पुराणेषु प्रसिद्धम्

Let vidi, Goth wait- The विदादि root forms an additional perfect without reduplication with the sense of the present The fact that the perfect of this root is formed in Skt, Gk, Av, Lat and Gothic without reduplication shows that there was an Indo-European perfect type without reduplication The present sense is explained thus *viduh* means they have seen, *i e*, they know

विद् to know is used with both the Acc and the Gen With the Acc it means 'to know fully' and with the Gen 'to know', *cf* 'to know' and 'to know of' in English. सोमं यं ब्रह्माणो विदुर् न तस्याश्नाति कश्चन RV x 85 3 'Of him whom Brahmanas *truly know* as Soma no one ever tastes' विदुर्देवा सहसामानमर्कम् x 114 1 '*Well* do the gods know the praise song along with the Sāman' नाहं वेद भ्रातृत्वं नो स्वसृत्वम् x 108 10 'Neither brotherhood nor sisterhood do I know' In the Avesta also vaed to know, *aipi vat* to know thoroughly etc, govern the Accusative and the Genitive Similarly *oida* in Gk is used both with the Acc and the Gen, In the sense of 'to be cunning with' it governs the Gen in Homer

विश्वे—Av *vispa*, *vispa*, O Pers *vispa* Cf Av *vispō tanum* (Skt * विश्वतनुम्), *vispo paesanhəm* (Skt विश्वपेशसम्).

देवास —Some philologists are of opinion that since in the case of disyllabic *i* and *u* stems the Nom pl consists of three syllables, it was felt that in the case of disyllabic *a* stems also, the Nom pl should consist of three syllables, and consequently the ending [illegible] was added twice to make up the requisite no of syllables Exactly the same thing happened in the domain of conjugation The ending for the 1 pres ind of *a* stems was आ (Skt भरामि but Gk *phéro*, Lat *fero*) and that for other stems was मि (Skt asmi, Gk *eimi*, Lat *esmi*) So we should expect भवा, भरा, वहा, etc, instead of भवामि, भरामि, वहामि, etc But since the other eight forms भवति, भवत, भवन्ति, भवसि, भवथ, भवथ, भवाव, भवाम all consist of three syllables it was felt that the first person singular also should consist of three syllables and so to the ending आ was added the ending मि converting भवा, भरा, वहा etc, into भवामि, भरामि, वहामि, etc

The ending *asah* is already becoming archaic in RV It appears as *aonho* in Av , but here also it is archaic Because of the frequency of the form जनास in RV we find एतमपि तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनास in *Kathopanisad* ı 1 19 The ending occurs in Palı Gathas as *ase* The double ending appears also in O Pers *e g* *anıyaha bagaha* the other gods

अद्रुह—द्रुह is an abstract noun meaning malice Av *drug* lying deceit द्रोघ (later द्रोह) is used in the same sense Av *draoga* O P *drauga* Eng *dream* is also cognate

4

य उग्रा अर्कमानृचु	ये । उग्रा । अर्कम् । आनृचु ।
रनाधृष्टास ओजसा ॥	अनाधृष्टास । ओजसा ॥
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥४॥	मरुत्ऽभि । अग्ने । आ । गहि ॥४॥

The mighty ones that sang their song invincible in their might (ओजसा—इतौ रथा) or unconquerable by force (ओजसा—करणे रथा).

ये मरुत उग्रा तीव्रा सन्त अर्कम उदकम् आनृचु अर्चितवन्त, वर्षणेन सम्पादितवन्त इत्यर्थ । तै मरुद्भि इत्यन्वय । कीदृशा मरुत ? ओजसा बलेन अनाधृष्टास अतिरस्कृता । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थ । अर्कशब्दस्यो-दकवाचित्व वाजसनेयिन आमनन्ति—'आपो वा अर्क' [शत° ब्रा° १०।६।५।२] इति । तन्निर्वचनञ्च त एवमामनन्ति—'सोऽर्चञ्चचरत् । तस्यार्चत आपोऽजायन्त—अर्चते* वै मे कमभूदिति । तदेवार्कस्यार्कत्वम् [शत° ब्रा° १०।६।५।१] इति ।

---

* SB reads अर्चते but here evidently the reading accepted by Sayana is अर्चतो for he himself explains हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नम् and says further अर्चतो मम Under ıı 26 7 however the passage is quoted with अर्चते

'स' जगत् स्रष्टा हिरण्यगर्भ उदकं सृष्टमुग्रुक' 'अर्चन्' सत्यसङ्कल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन् 'अचरत्'। तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नम्। तदानीम् 'अर्चते' मह्य 'कममूत्' इत्यवोचत्। तेनोदकस्यार्कनाम निष्पन्नमित्यर्थः। आनृचु। अर्चतेर् [लिटि] 'अपस्पृधेथाम्॰' [६।१।३६] इत्यादिना निपातितः। प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगाच्च निघातः। अनाष्टास॰। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। ओजसा। 'उब्जेर्बलोपश्च'[1] [उ° ४।१९१] इत्यसुन्। नित्वादाद्युदात्तः[2] ॥४॥

1 उग्र—mighty. Av. *ugra* ओजस् Av. *aojah*, *aogah*, Lat *augustus* are cognate Comp ओजीयस् Av *aojyah-* Super ओजिष्ठ Av *aojista* Cf य उग्रेभ्यश्चिदोजीयाञ्छूरेभ्यश्चिच्छूरतर। भूरिदाभ्यश्चिन्मंहीयान्॥ RV ix 66 17 ओजोभिरुग्राः vii 56 6, उग्रं व ओज vii 56 7 Under iii 26 5 S says उद्गच्छतीत्युग्र, deriving it from उद् गम् with the Unadi suffix र

अर्कम्—Acc to philologists अर्च् originally means 'to beam,' thence 'to praise' 'to sing', hence the noun अर्क means on the one hand 'the sun' (अर्चि flame), on the other 'song' Hence अर्कमानृचु means 'sang their song' "The Maruts are the bards of Indra" (G) "For Indra when he slew the dragon, they sang a song and pressed Soma (v 29 2, 30 6) In singing a song they created Indra might Though their song must primarily have represented the sound of the winds (cp iv 22 4) it is also conceived as a hymn of praise (iii 14 4)" MACDONELL, *Vedic Mythology*, p 80

SKANDASVĀMIN explains the stanza thus ये उग्रा अर्चनाप्रसक्ता कृपा अर्कं देवम्। कतमम्? इन्द्रम्। कृत एतत्। 'आर्चन्नत्र मरुत सस्मिन्नाजौ [ऋ° ८° १।८९।१५] इतीन्द्रस्य मरुत्स्तुतिसम्बन्धदर्शनात्। आनृचु। अर्चंते स्तुतिकर्मण इद रूपम्।

---

[1] Uj Bh and others read उब्जे बले बलोपश्च *Madhaviya dhātuvṛtti* and *Prakriya sarvasva*, however, read उब्जे र्बलोपश्च The comm on Av iii 19 2 shows the बले The Katantra school derives ओजस् from उष् 'to burn'

[2] Under 1. 11 8, S says मर्मविषयत्वादाद्युदात्त

मदद्य त 'प्रहर मरुतो आदि वीरयस्व' [ऋ॰ मा॰ ६।२८] इत्यादिभिर्वचनै स्तुतवन्त । The two Mādhavas follow Sk in his explanation of मर्कमानृचु

आनृचु — आन् for the reduplicating syll must have first been used in roots beginning with vowels followed by a conjunct nasal, as for instance आनञ्ज from अञ्ज् and then it must have extended to other roots (तस्मान्नुड् द्विहल P vii 4 71)

अर्कमानृचु — Cognate Acc समानमञ्ज्यञ्जते vii 57 3 lit they adorn themselves with like adornment, in class Skt तपस्तप्यते, धावनधाव, etc, in Av *yo narəm agarəptəm agaurvayeiti* lit who threatens a threat against a man, in Gk *makhen makhesthai* fight a battle, *boulàs bouleuousi*, Il xxiv 652, take counsel, in Lat *vitam vivere*, *somnium somniare* etc

अनाधृष्टास — अनाधर्षिता Sk = अनभिभूतपूर्वा Sk.= अनाधृष्या, क्त here has the force of तव्य of class Skt *Cf Uttara Megha* 6 मणीमयैः अविभिः [illegible] अत्र कन्या, Eng *untold*, *unnumbered*, etc In v 87. 2 Maruts are described as धृष्णवो मारुत

Skt धृष्, Goth *ga daursts*, Germ *dreist*, Av. *daršam* adv 'violently, very,' *daršita* keen, O Persian *adaršnauš* he dared, Gk *thérsos* spirit, keenness, *tharséo* I own good courage, Lat. *fastus* pride, Eng *dare* and the second element of *in fest*, *mani fest*, etc. धृषित is the alt form of धृष्ट

ओजसा — Av *aojanha* Lat *augere* increase *augustus* majestic, Eng *eke* *Cf* vii 56 6 याम येष्ठाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया संमिश्ला ओजोभिरुग्राः । Fleetest on their way, most splendid with their splendour close knit to glory, strong with varied strength ' Their might al o helps those whom they take under their protection *Cf* v 54 7 न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्रेधति न व्यथते न रिष्यति । नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥ "Never is he O Maruts, slain or overcome never doth he decay, ne'er is distressed or harmed, his treasures his resources, never waste away, whom, whether he be prince or Rishi, ye direct " ओजस is explained more fully in the com on AV. iii 97 2 [illegible]

5

ये शुभ्रा घोरवर्पसः	ये । शुभ्राः । घोरऽवर्पसः ।
सुक्षत्रासो रिशादसः ॥	सुऽक्षत्रासः । रिशादसः ॥
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥५॥	मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥५॥

Who are brilliant, of terrific forms, who are possessors of great wealth, and are devourers of the malevolent ..

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः शोभमानाः घोरवर्पसः उग्ररूपधराः सुक्षत्रासः शोभनधनोपेताः । रिशादसः हिंसकानां भक्षकाः । 'मघम्' इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु 'क्षत्रं भगः' [निघ० २।१०] इति पठितम् । शुभ्राः । 'स्फायितञ्चि०' [उ० २।१३] इत्यादिना शुभेरौणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्पसः । घोरं वर्पो येषाम् [ते] । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुक्षत्रासः । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । 'आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि' [६।२।११९] इत्येव तु न भवति क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः, तानदन्तीति रिशादसः । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्'* [उ० ४।१८८] । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥५॥

शुभ्र —beautiful, bright from शुभ्, to shine, to adorn Arm. *surb* clean, bright In class Skt the sense has been specialised.

घोरवर्पस —*ghora* terrible, Goth *gaurs* afflicted, grieved, *varpas* form Acc to some scholars *varpas* is cognate with rupa.

---

* सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः—All But Sāyana is evidently quoting the rule, so प्रत्ययः seems to be some reader's note

सुक्षत्रः—*ksatrá* from क्षि 'to rule', 'to possess' means 'dominion'. Av. O. Per *xšaθra-*. It is a new formation in Aryan from *ksayati* (Av. *xšayeiti*, Gk *ktaomai*) where *y* was regarded as a विकरण, otherwise we should expect क्षेत्र. From Skt *ksatrapa*, O Pers *xšaθrapāvan* comes the Eng *satrap* through Gk *satrapes* Skt *suksatrā-*, Av *huxšaθra*. The superl form *huxšaθrotəma* is found in Av, though सुक्षत्रतम does not occur in Skt

रिशादस —This word is not analysed in the Pada text* and the meaning remains to a certain extent doubtful even to this day Commentators have dissolved it into रिशत् or रिशा and अदस or into रिश् and अदस् or into रिशत् and दस, or into रिशत् and अस् *Nirukta* vi 14 explains it as रेशयदारिन् tearing to pieces those who seek to injure others or रेशयदासिन hurling away those who seek to injure others (यो हि रेशयति हिंसायाम् भवति सर्वं स आदधानस्तानि । रेशयदारिण इति केचिदभीयते निर्वचनम् तेषां रेशयतां हिंसना दारयन्तीत्यर्थं । Durgā रिशता हिंसता रेशयता वा घ्नतां घातयता वा य आम अस्तितार क्षेमारो नामयितार इत्यर्थ । तेन रिशदसितारो रेशयदसितार इति वाक्यम् । Skanda mahesvara) Under RV i 2 7 Sk explains रिशादसम् thus हिंसकक्षेप्तारम् । रिशि हिंसायाम् । रिशत अस्यतीति छान्दस ह्रस्वत्वम् † । Under i 39 4 Sk explains रिशादस as हिंसितॄणां प्रतिहिंसितार Venkatamādhava explains it as रिशतामसि(क्षि)तार Under RV i 2 7 Madhava evidently derives it from दस् and explains प[रिपक्षिणामुप]क्षपयितारम्, or प[ापानामुप]क्षपयितारम Curiously enough he does not explain the word in its subsequent occurrences Mahidhara also seems to incline towards दस—रिशा वैरिकृता हिंसा दस्यन्ति उपक्षपयन्ति । यद्वा रिशान् हिंसकान् दस्यन्ति । यद्वा रिशत अस्यन्ति क्षिपन्ति ।

Thus the exact meaning of the word is not known The

---

* दस्यतेरन्येषां रूपमित्यनवधारणाद्मवग्रह S on AV vii 82 1

† The reading in the Trivandrum edition is much better रिशतोऽस्यन्तीति रिशादस । रिशदास इति प्राप्ते छान्दसो ह्रस्वदीर्घव्यत्यय

fact that it is not analysed in the Pada text, that TS. scrupulously refrains from using the word, replacing in one instance मरुतश्च रिशादस by मरुतो यज्ञवाहस and that it is included in the list of obscure words in the *Nighantu* point to some irregularity in the formation of the word It is just possible that the components are रिषत् and दस् and by a Prākritism we have रिशादस instead of रिषद्दस And the accent on the second syllable indicates that it is a governing compound like भरद्वाज, etc दस् does not occur as an independent word, but that need not detain us, for even भस् does not occur as an independent word Thus रिशादस् would mean 'tearing asunder those that are injurious' And in some passages the meaning may have been generalised into tearing down, bearing down, rushing headlong Thus Skandasvamin [under RV i 89 4] is not far wrong in assigning the meaning हिंसितॄणां प्रतिहिंसितारः to रिशादस, though the derivation is different In x 77 3 we have रिशादसो न मर्या अभिद्यवः and in x 78 4 जिगीवांसो न शूरा अभिद्यवः This shows that रिशादस and जिगीवांस have similar meanings and supports our explanation

The *Nirukta* (vi 14) reads रैशयदासिन् or रैशयदारिन् But since रैशयदारिन् is evidently a corruption for रैशयद्दारिन् it stands to reason that रैशयदासिन् should also be रैशयद्दासिन् And it has already been pointed out that Madhava in his com on RV i 2 7 and Mahidhara in his com on VS iii 44 derive the word from दस्

Among European commentators, some accept the meanings suggested by Yaska and others, while others do not Acc to Grassmann the word means 'those who eat violently' while Ludwig thinks 'those who eat in small bits' is the correct meaning Aufrecht thinks रिशादस् is a corruption of ऋशादस् corresponding to Gk *erikudes* meaning very famous glorious and used of gods and their descendants Oldenberg translates with a query 'triumphant with riches' and remarks in a note "Can रिशादस be explained as a compound of रि (the weak grade of रै as गु is

the weak grade of गो) and *शादस from the root शद् 'to be triumphant'? Prof. Aufrecht connects रि with the Gk eri (erikudes, etc), our hypothesis has the advantage of not leaving the limits of Sanskrit." Pischel (*Vedische Studien*, Vol III, pp 191-192) *believes that the sense of the word is clear from* RV x. 77 5 where the Maruts are described as श्येनासो न स्वयशसो रिशादसः प्रवासो न प्रसितासः परिप्रुषः where स्वयशस् and रिशादस् are epithets of श्येन, even as प्रसित and परिप्रुष् are epithets of प्रव or प्रव. And the chief characteristic of the श्येन would appear from RV. to be its speed Further, the words श्येनासो न स्वयशसो रिशादस correspond to श्येनासो न ये श्रेशस चायव of the very next hymn by the same author So the primary meaning of रिशादस् must be 'tearing' from रिश् to rend, to tear And as रिश f शायान् [धा° १४।१२६] is identical with लिश गतौ [धा° १४।१२०] the sense of speed, argues Pischel, is easily obtained. Even as late as 1932 Geldner is not sure of the meaning of the word and generally translates "uberlegen (?)" i e, superior

6

ये नाकस्याधि रोचने	ये । नाकस्य । अधि । रोचने ।
दिवि देवास आसते ॥	दिवि । देवासः । आसते ॥
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥६॥	मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥६॥

Who sit as gods in heaven in the light above the firmament.

ये मरुतो नाकस्य अधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये* देवास. स्वयमपि दीप्यमाना आसते । तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः । नाकस्य । कं सुखम् तदस्मिन्नास्त्यसावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चात् † न

* So all † पश्चात् । न चको नाक इति नञ् तत्पुरुष —M. P.

अको नाक इति नञा तत्पुरुषः। 'नलोपो नञः' [६।३।७३] इति लोपो न भवति, 'नभ्राण्नपाद्°' [६।३।७५] इत्यादिना प्रकृतिभावात्। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' [६।२।२] इत्यादिनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वम्।[1] प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद् बहुव्रीहावुत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात्। अधिशब्द उपर्यर्थे। उपसर्गप्रतिरूपको निपातः। रोचने। 'रुच दीप्तौ'* [धा° १।७३२]। 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' [३।२।१४९] इति युच्। 'चितः' [६।१।१६३] इत्यन्तोदात्तत्वम्। दिवि। 'ऊडिदम्°'² [६।१।१७१] इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। देवासः। 'आज्जसेरसुक्' [७।१।५०] इत्यसुक्। आसते। 'आस उपवेशने' [धा° २।११]। अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम्। झस्यादादेशः। 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' [२।४।७२] इति शपो लुक्। अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। यद्वृत्तयोगाच्च निघातः ॥६॥

1 नाकस्य—The derivation of this word is doubtful The current derivation was first suggested in TS v 3. 7 1 सुवर्गो वै लोको नाकः। यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं भवति। The same thing was repeated in SB viii 4 1 24 तद् यत् तमाह नाक इति। न हि तत्र गताय कस्मै चनाकं भवति। *Nirukta* (ii 14) alternatively derives it from नी—नाक आदित्यो भवति। नेता रसानाम्, नेता भासाम्, ज्योतिषां प्रणयः। अथ द्यौः। कमिति सुखनाम। तत् प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत। "न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकम्।" [का°स°२१।४] न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनासुखम्। पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति। Panini accepts the derivation proposed in the Brāhmanas Western scholars are inclined to derive the word from नम् 'to bend'.

---

¹ This is directly against the Samhitas, Brāhmanas and Nirukta Fortunately this is the only place where [illegible] proposes it See under iii 2 12, v 54 12, 81 2, x 130 2 The difficulty regarding accentuation probably shows that this is not the correct derivation and is answered in the com on AV i. 9 2 thus: 'नञ्सुभ्याम्' इति तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते.

* The root is read in the Paniniya Dhātupatha as रुच दीप्तावभिप्रीतौ च and Durga's Dhātupātha as द्युत शुभ रुच दीप्तौ

² See p. 26, f n 2 "यद्यपि 'सावेकाच°' इति सूत्रेणैतत् सिद्धं तथापि द्वितीयाबहुवचनार्थमस्य सूत्रस्य कृतत्वादनेन विभक्तेरुदात्तो विधेय," S on TS i 1. 8.

Indian commentators, generally, take नाक here in the sense of the sun (*cf* [illegible] रोचने पुरस्तात् सूर्यस्य iii 22 3) and construe रोचने as an adj to दिवि, but since दिव् is fem , we should take रोचने as an independent substantive and नाक should have its usual sense of firmament * "The world as a whole [illegible] regarded [illegible] divided into the three domains of earth, air or atmosphere and heaven or sky (दिव्), or alternatively into 'heaven and earth' (द्यावापृथिवी) which two are then considered as comprising the universe, the atmosphere being included in the sky In some passages the vault (नाक) of the sky is added after the usual triad, and before the celestial light (स्वर्, ज्योति) The threefold division of the universe is reflected in a threefold division of the three elements —earth, air and sky [त्रिरन्तरिक्षं सविता महित्वना त्री रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना[1]। तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्र इन्वति त्रिभिर्व्रतैरभि नो रक्षति त्मना॥ Rv iv 53 5. Savitr encompasses with his greatness the three fold atmospheric region, the three worlds, the three regions of light, the three heavens, the three earths he sets in motion, with three lands he himself protects us] *Heaven is frequently called* व्योमन् *as well as* रोचन *(properly the 'luminous space' of heaven), and the dividing firmament which separates the visible upper world from the highest heaven is called, besides* नाक *'vault* सानु *'summit'* विष्टप् 'surface' and पृष्ठ 'ridge,' and even 'ridge of the vault' or 'summit of the vault' ' (*Vedic Index*, pp 360 361)

अधि—(O Pers *adiy*) preposition in the sense of 'over, on' governing the Loc (As अधि is construed separately the rule अधिशीङ्स्थासां कर्म does not apply here) *Cf* दर्शं रथमधि क्षमि RV i 25 18, I have seen the chariot on the earth ' सम्राज्ञी अधि देवृषु [भव] RV x 85 46 'rule supreme over your husband's younger

---

* In viii 97 5 (यद्वासि रोचने दिवः समुद्रस्याधि विष्टपि। यत् पार्थिवे सदने वृत्रहन्तम यदन्तरिक्ष आ गहि॥) अन्तरिक्ष is mentioned instead of नाक , this also shows that नाक means अन्तरिक्ष

[1] त्री(णि) रोचना(नि) RV i 102 8, i 149 4, v 69 1

brothers.' ये देवा यज्ञहनो यज्ञमुषोऽन्तरिक्षेऽध्यासते TS. iii. 5. 4. 1. आ is used in the sense of अधि in i. 105. 5: अमी ये देवाः स्थन त्रिष्वा रोचने दिवः. In अध उमा अध वा दिवो बृहतो रोचनादधि viii. 1. 18, 'whether there comes from the earth or from the lustre of the lofty heaven', अधि governs the पञ्चमी. So also in अतः परिज्मन्नागहि दिवो वा रोचनादधि i. 6. 9, 'come from this place, O wanderer, or from the bright realm of heaven.' It is also used with the Acc. and Loc. See MACDONELL's, *Vedic Grammar*, p. 417.

रोचने—(from रुच् to shine) is used first as an adj. (shining), then as a noun (light, luminous sphere). Av. *raocant*, shining. O Persian *raucah* light, Mod. Pers. *rošan* to shine, Lat. *lūcēre* to shine, Gk *leukós* bright, shining, white The root originally meant 'to shine' then 'to appear resplendent,' then 'to appear beautiful or good or sweet' (the sense in classical Sanskrit).

आसते—(Av. *āonhaitē*, Gk. *hēatai*) 3. pl. pr. ind. Ā of आस् (IE. **ēs*) to sit. Acc. to philologists the root has grown out of सद् to sit. **ā-sad te>* ā s(d) te>āste*

7

ये ईङ्खयन्ति पर्वतान्	ये । ईङ्खयन्ति । पर्वतान् ।
तिरः समुद्रमर्णवम् ॥	तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ॥
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥७॥	मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥७॥

Who shake the mountains and come across the billowy ocean (who toss the clouds across the surging sea —M M.) ..

ये मरुतः पर्वतान् मेघान् ईङ्खयन्ति चालयन्ति*। तथा अर्णवम् उदकयुक्तं समुद्रं तिरः । कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य चलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं

* From the fact that the root वेप् has been used in several other passages it is clear that ईङ्ख has the sense of [illegible] here. Now

तिरस्कारः। वैर्मरुद्भिरित्यन्वयः। ईङ्खयन्ति। 'उख उखि°' [धा° १।१२५-१५२] इत्यादावीखिगत्यर्थः। 'हेतुमति च' [३।१।२६] इति णिच्। 'इदितो नुम् धातोः' [७।१।५८] इति नुम्। णिजन्ताद्धातोः 'चितः' [६।१।१६३] इत्यन्तोदात्तत्वम्। शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण। धातुस्वर एव शिष्यते। पर्वतान्। 'पुर्व* पर्व मर्व पूरणे' [धा° १।५६८-५७०]। औणादिकोऽतन्†। प्रत्ययस्वरः ॥७॥

---

there is a gaṇasūtra कम्पने चलि, which means that the root चल् is technically regarded as मित् in the sense of shaking. The root being मित् मितां ह्रस्वः will stand in the way of the lengthening of the च and the form will be चलयन् and not चालयन्. चालयन् सकलां पृथ्वीं साब्धिद्वीपां सपर्वताम् [१०।२३] in the Saptaśatī is regarded as an आर्षप्रयोग. Kālidāsa writes चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकान् Raghu viii. 54. चलयन् is the form used by the two Mādhava's who were anterior to Sāyaṇa. In S's Bhāṣya on RV, however, चालयन् is found every time and never चलयन् (v. 45. 8, 54. 12 etc. etc.). See Śb on B. S. iii. 3. 26 and Jīvātu on Naiṣadha x. 96.

* पुर्व All. But see p. 20

† As the word पर्वत occurs here for the first time Sāyaṇa is expected to refer to the relevant rule, but he contents himself with mentioning the प्रत्यय. Uṇādi iii. 110 reads: भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच्. Since भरत, दर्शत, यजत, पचत etc. are accented on the final syllable there is no reason to doubt that the suffix is read here as अतच् and not अतन्. One of M. M.'s MSS. shows the reading औणादिको भृमृदृशीत्यादिना ऽ त्यादित्वात् चादुदात्त अतच् which evidently stands for औणादिको भृमृदृशीत्यादिनातच्। चित्त्वादन्तोदात्तः। On this particular MS. M. M. remarks "It is advantageously distinguished from the rest, in so far as some very considerable omissions common to all the C. MSS. have been supplied in C_4 from another source." And the wretched state of this particular passage shows that the copyist could hardly have added it himself. It would therefore appear that भृमृदृशीत्यादिनातच्। चित्त्वादन्तोदात्तः is the correct reading here. Under iii. 20. 4 we find 'पर्व पूरणे' इत्यस्मात् भृमृदृशीत्यादिनातच्। अन्तोदात्तः।

इङ्गयन्ति—cause to swing, caus of इङ्ग to swing, the root is not much used in class Skt, but is preserved in इङ्खा (=दोला) वाचमीङ्खय (lit word moving) and समुद्रमीङ्खय (causing the Soma vessel to shake) are used in RV

पर्वताँ इति —Acc to RP iv 76 final न् is changed before initial न only in the following cases सातो, सर्वांस्तान्, देवान्त्सम्, तास्त्रायस and आवर्तयत्

पर्वतान्—पर्व means 'joint,' hence पर्वत means mountain' because the hills rise tier on tier As clouds appear exactly like mountains* from a distance पर्वत means 'cloud' also The English word 'cloud' is from O E clūd which meant 'rock' 'In early Middle English cloud is still used in this sense ' [illegible] takes पर्वत in the sense of मेघ Skandasvāmin and Venkatamadhava take the word in its usual sense, ये महाबलत्वात् समुद्रे पर्वतानपि चालयन्ति Sk ये चालयन्ति पर्वतान् V,M, Here, as in many other places, Venkatamadhava's explanation is the right one Cf i 30 6 [illegible] वेपयन्ति पर्वतान् वि विञ्चन्ति वनस्पतीन् । [illegible] आरत मरुतो दुर्मदा इव देवास सर्वया विशा ॥ "They make the mountains rock and reel, they rend the forest kings apart Onward, ye Maruts, drive, like creatures drunk with wine, ye Gods, with all your company" iii 20 4 वव्रुधी मरुतो विश्ववेदस प्र वेपयन्ति पर्वतान् "Pourers of floods, the Maruts Masters of all wealth, they who can ne'er be conquered, make the mountains shake" viii 7 4 वपन्ति मरुतो मिह प्र वेपयन्ति पर्वतान् । यद् यामं यान्ति वायुभि ॥ "The Maruts spread the mist abroad and make the mountains rock and reel, when with the winds they go their way" v, 56 4 अश्मानं चित् स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभि ' cause even the heavenly stone to shake, yea, shake the rocky mountain

In the Vedas and Brahmanas पर्वत [illegible] accented on the first syllable This Unadi rule seems to show that in classical Sanskrit it was accented on the final syllable This appears all the more probable from the Varttika पर्वमरुद्भ्यां तप v [illegible] 122 10

* मेघमालेव यथायमारादपि विभाव्यते ।
गिरि प्रस्रवण सोऽयं यत्र गोदावरी ... उत्तररामचरित १।२४ ।

as they race along", I 167 8 उत यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि "firm things are overthrown that ne'er were shaken", v. 57 3 धूनुथ द्यां पर्वतान् दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया। कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुग्राः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ "You shake the sky and mountains for wealth to the liberal giver, the forests bend down out of your way from fear O sons of Prśni, you rouse the earth when you, O terrible ones, have harnessed the spotted deer for triumph" (M M), v 60 2 वना चिदुग्रा जिहते नि वो भिया पृथिवी चिद्रेजते पर्वतश्चित्। 'Through fear of you, fierce ones, woods bow down, even the Earth trembles, even the mountain' In v 54, 3 they are called पर्वतच्युत In the *Meghaduta* [I 14] also we find अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः *।

तिरः—across, cross wise from तृ to cross, exactly as पुरः is derived from पृ Av *taro* Both Skt *tirah*, and Av *tarō* when used as prepositions govern the Acc The two Madhavas and Sayana supply कुर्वन्ति after तिरः Max Muller takes तिरः as a prep and translates 'across the surging sea' Geldner supplies 'kommen' (come) and translates—'who shake the mountains and come over the billowy sea' Since, however, समुद्रमीङ्खय occurs in RV may we not take तिरः as an adverb and supply ईङ्खयन्ति in the second clause—पर्वतं समुद्रं तिरः ईङ्खयन्ति agitate cross wise the billowy ocean? Or, may we not construe समुद्रं तिरः पर्वतम् ईङ्खयन्ति toss billows across the sea? In AV, XIII 1 36 we have तिरः समुद्रमति रोचसेऽर्णवम् which may be translated as 'thou shinest over the billows across the ocean'

समुद्रम्—is not analysed in the Pada text probably owing to a doubt as to whether it should be समुद्र or सम्‌उद्र The latter however, is the correct analysis The word lit means 'a collection of waters' उदक appears in three forms उदक, उदन् and उद्र

---

* Raghu II 34 स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श। अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् and VIII 90 ... are, however positively against the shaking of the mountains by storms

The last stem is found in Skt *udra* 'otter' and Gk *hudōr* 'water'. Skt *anudrah* 'waterless', Gk *ánudros*.

अर्णवम्—derived from अर्ण (अर्णस् acc. to Indian commentators) 'wave' with the possessive suffix व

8

आ ये तन्वन्ति रश्मिभि-	आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिऽभिः ।
स्तिरः समुद्रमोजसा ॥	तिरः । समुद्रम् । ओजसा ॥
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥८॥	मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥८॥

Who spread (through the firmament), along with the rays (of the sun), and, with their strength, agitate the ocean ("who shoot with their darts (lightnings) across the sea with might"—M M)...

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सह[1] आतन्वन्ति व्याप्नुवन्ति[*] । आकाशमिति शेषः । किञ्च ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति तैः मरुद्भिः इत्यन्वयः । तन्वन्ति । 'तनु विस्तारे' [धा° ८।१] । लटो 'झोऽन्तः' [७।१।३] । 'तनादिकृञ्भ्य उः' [३।१।७९] । 'सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य' [परिभाषा] इति तिङ एवाद्युदात्तत्वम् । समुद्रम् । 'उन्दी क्लेदने' [धा° ७।२०] । "स्फायितञ्चि" [उ २।१३] इति रक् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥८॥

आ तन्वन्ति—extend to [the atmospheric region] Skt *tan*, Av *tan* to stretch extend *Cf* Gk *tanumai*, Lat *tendo*, I stretch.

रश्मिभि —with the rays [of the sun] As Geldner points out, after the thunderstorm the Maruts make the path *clear* for the

---

[1] सर्वैःसह Sk , रश्मिसदृशैः प्रकाशमानैः V M

[*] व्याप्नुवन्ति—M P But several of M M 's MSS show व्याप्नुवन्ति which is also the explanation of Sk

sun He compares viii 7 8 सृजन्ति रश्मिमोजसा पन्थां सूर्याय यातवे । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥ "With might they drop the loosened rein so that the Sun may run his course, and spread themselves with beams of light "

9

अभि त्वा पूर्वपीतये	अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये ।
सृजामि सोम्यं मधु ॥	सृजामि । सोम्यम् । मधु ॥
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥९॥	मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥९॥

I pour out the sweet Soma juice, for thy drinking, (as) of old...

हे अग्ने पूर्वपीतये[1] पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय[2] त्वा त्वां प्रति सोम्यं मधु[3] सोमसम्बन्धिनं मधुररसम्[4] अभिसृजामि[5] सर्वतः सम्पादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सह [आगहि] आगच्छ । अभि । 'एवमादीनामन्तः'† [फि° ४।१४] इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'त्वामौ द्वितीयायाः' [८।१।२३] इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः ।

---

[1] उत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् . S under i 8 10 [illegible] पुरा पानाय । मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । S under I 134 1. सोमपीतये । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । S. under i 92 18, viii 8 17, TS 1 i 5. etc

[2] This is after Sk who adds [illegible]

[3] मधुरं सोमरसम् S under viii 10 4

[4] Some MSS. read मधुरसम् Under AV iii 14 3 also we find मधुरसम्. Under vii. 74 2, however, we find मधु मधुररसम्, several MSS reading मधुरं रसम् and only one मधुरसम् Under viii 10 4 we read मधुरं सोमरसम्. So मधुररसम् appears to be the correct reading.

[5] Sk rightly regards अभि as a [illegible] governing त्वा according to [illegible] P i 4 90 and explains [illegible]

† See p 21.

पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । 'पुंवत्कर्मधारय०' [६।३।४२] इत्यादिना पुंवद्भावः । सृजामि । 'सृज विसर्गे' [धा° ६।१२०] । मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । सोम्यम् । 'सोममर्हति यः'* [४।४।१३७] । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । मधु । 'फलिपाटिनमि०' [उ° १।१८] इत्यादिना उ-प्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद् गतम् । अत्र यास्कः—'अभि सृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सौम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ'† [नि° १०।३७] इति ॥९॥

पूर्वपीतये—पीति means the same thing as पीथ पूर्व—Av *paurva*, *pourva*, O Pers *paruva*. पीति—O Bulg *piti*, Gk *posis*, Lat *poti o*, a draught, drink The first member of a तत्पुरुष is accented when it is dependent on an action noun in ति V G S, p 456, 2a, P vi. [illegible] 42 दासीभाराणाम्

Cf RV, viii 3 7 अभि त्वा पूर्वपीतये इन्द्र स्तोमेभिरायव "men with their lauds are urging thee, Indra, to drink the Soma first," viii 45 [illegible] अभि त्वा ह्यमा सुते सुतं सृजामि पीतये, here, the Soma being shed, I pour the juice for thee to drink

---

* सोममर्हति य —All But the rule is applicable in those cases where the word सोम्य is an epithet to a deity as in शुभ्रो श्लोकी स सोम्य viii 93 [illegible] "bright, meet for Soma, famed in song," etc but not in cases like सोम्य मधु, सोम्यो रस, etc The relevant rule here is the next one मये च which means [the taddhita suffix य [illegible] added to सोम] also in the sense of मय Under i 14 10 S says सोम्यम् । 'सोममर्हति य' इत्यनुवृत्तौ 'मये च' इति यप्रत्यय । सोमस्य विकार इत्यर्थे । 'तद्धिते च' इत्यकारलोप । प्रत्ययस्वर । Under iii 63 10, etc Sāyana simply quotes the rule मये च Under AV iii 11 3 also we find 'सोममर्हति य' 'मये च' इति सोमशब्दात् यप्रत्यय The correct reading, therefore, is 'सोममर्हति य' [४।४।१३७] इत्यनुवृत्तौ 'मये च' [४।४।१३८] इति यप्रत्यय It is perfectly clear the scribe after writing the first य thought he had transcribed the य of मयच and the reading became corrupt

† This quotation is found in a few MSS only.

सृजाति—Skt. *sṛjati*, Av *hərəzaiti*, *hafəzaiti*, Skt *sṛsta*, Av. *harəšta*

सोम्यम्—relating to or pertaining to Soma When it is an adj to a deity it means Soma loving

मधु—Gk *methu* Lith *medu s*, Eng *mead* See IHQ Vol XII, p 10 "द्रवत्वसामान्यान्मृष्टत्वाच्च सोमरसो मधु इत्युच्यते।" Sk

SŪRYA

Characteristic features

The line सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च leaps to the lips of every Indian when he thinks of the Vedic god Surya The Sun, the noblest visible form of gods, is regarded as the soul of all that moves and all that stands * 'Since his name designates the orb of the sun as well, Surya is the most concrete of the solar deities, his connexion with the luminary never being lost sight of' (MACDONELL *Vedic Mythology* p 30) He is the eye† of Mitra, Varuna and Agni (चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः) He is far seeing (उरुचक्षाः vii 85 8 दूरेदृशे x 37 1) all seeing (सूराय विश्वचक्षसे i 50 1), beholds all beings (पश्यञ्जन्मानि सूर्य i 50 7) and the good and bad deeds of mortals (ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नभि चष्टे सूरो अर्य एवान् vi 51 2 विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् vii 60 2)

His car is drawn by one steed named Etaśa or seven mares called हरित (सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे vii 66 15) or seven horses (सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा। त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं

---

* एकैव वा महानात्मा देवता। स सूर्य इत्याचक्षते। स हि सर्वभूतात्मा। तदुक्तमृषिणा—'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इति। तद्विभूतयोऽन्या देवताः। तदप्येतदृचोक्तम्—'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' इति। *Sarvanukramani*, ii 14 20

भवद्भूतस्य भव्यस्य जङ्गमस्थावरस्य च।
अस्यैके सूर्यमेवैकं प्रभवं प्रलयं विदुः॥—*Bṛhaddevata*, i 61

† तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत्। पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम्॥ vii 66 16 That eye placed by the gods, bright and rising we would see for a hundred years, we would live for a hundred years

येनेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥ इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः। सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥ i. 164. 2-3). His messenger is Pūṣan, and Varuṇa prepares his path for him (यास्ते पूषन् नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति। ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य...॥ vi. 58 3, उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ॥ i. 24. 8).

Since the sun appears on the horizon immediately after dawn, he is described as following the Goddess Dawn even as a young man follows a lovely damsel (सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्) and Dawn is described as Sūrya's wife (वाजिनीवती सूर्यस्य योषा vii. 75 5). "The same sequence, however, led the Vedic poets to think of the Dawn as the mother of Sūrya (अजीजनन् सूर्यं यज्ञमग्निम् vii. 78. 3) and to describe the Sun as shining from the lap of the Dawns (विभ्राजमान उषसामुपस्थात् vii. 63. 3). In one passage the Dawn is described as leading a bright beautiful horse (श्वेतं नयन्ती सुदृशीकमश्वम् vii 72 3)." Just as in later literature the Sun is regarded as a swan, in RV. he is in several passages described as a bird.

The sun shines for the world (दृशे विश्वाय), dispels darkness with his light and stirs men to activity (येन सूर्य ज्योतिषा बाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षि भानुना x. 37. 4)

"Sūrya measures the days (अहा मिमानो अक्तुभिः i. 50. 7) and prolongs the days of life (प्र न आयूंषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि viii. 48. 7). He drives away sickness, disease and every evil dream" (अपामीवामप दुष्वप्न्यं सुव x. 37. 4). In later literature also we find that the sun is to be worshipped for the cure of diseases (आरोग्यं भास्करादिच्छेत्). There are two things, however, which we miss in the Veda—the reference to the lotus and to the Cakravāka.

In the Nirukta (xii. 14) Sūrya is derived from √सृ or √सु or सु + ईर् (सूर्यः सर्तेर्वा, सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा). But the word is evidently derived from स्वर् light. It is cognate with Gk. *hēlios* and Av *hvarə*. In the Avesta also *hvarə* is the eye of Ahura Mazda and has swift horses.

Hymns i. 50, 115, x. 37 and x. 158 are addressed to Sūrya.

[MACDONELL, *Vedic Mythology*, pp. 30-32; MUIR, *Original Sanskrit Texts*, Vol v, pp. 155-61.]

मिलस्य' [आ॰ श्रौ॰ ६।५।१८] इति। आदितस्तिस्र ऋचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाश-हविषां क्रमेणानुवाक्याः। ततो द्वे वपापुरोडाशयोर्याज्ये। तथा च सूत्रितम् —'चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पञ्च शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना' [आ॰ श्रौ॰ ३।८।१] इति। अतिमूर्त्तिनाम्न्येकाहे[1] शुनासीर्ये* पर्वणि च सूर्यस्य हविषः 'चित्र'

इति सप्त। तथातिरात्रसंस्थायामग्निष्टोमीय पर्योडशिन स्याता त्रिभिरनुष्टा॰ कृत्वा रात्रौ पर्याय त्रयानुष्ठानं करणीयं भवति। प्रतिपर्यायं च मन्त्रचतुष्टयवचनं भवति। तथाना पर्यायाणां समाप्तावाश्विनं शस्त्रं शंसनीयं भवति। तस्मिन्नाश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकवदेवाग्न्यादयस्तिस्रो देवताः स्तूयन्ते। प्रातरनुवाकतो विशेषस्त्वेव यदत्र सहस्रं ततोऽधिका वा मन्त्रा आसूर्योदयं वक्तव्या भवन्ति। प्रातरनुवाके शत मत ततोऽधिका वा मन्त्रा पठ्यन्ते 'पक्ष्याद्रावत्य पूर्वमेव समापनीयो भवति प्रातरनुवाकः। तदुक्तमाश्वलायनेन "प्रातरनुवाक-न्यायेन तस्यैव समाम्नायस्य सहस्रमप्युदितो भवेत्" [आ॰ श्रौ॰ ६।५।८] इति, 'प्राग वयसां प्रवादात्" [४।१३।१] 'शतप्रभृत्यपरिमितम्" [आ॰ श्रौ॰ ४।१५।१] इति च। एतच्च सूर्योदये शंसनीयं भवति। तत ऊर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि तत्र 'चित्रं देवानाम्' इति शंसनीयम्। सूर्यदेवताकपशुयागानुष्ठाने वपायागे पशुपुरोडाशयागे हृदयादिप्रधानहवियागे च एतस्मात्सूक्तादारभ्य क्रमेणैकैकस्यैकैकानुवाक्या, ततो मन्त्रद्वयं च वपापुरोडाशयागयो-र्याज्यात्वेन विनियुज्यते।

[1] स्वर्गकामस्य यजमानस्यैकदिनसाध्योऽतिमूर्तिनामक सोमयागोऽनुष्ठातव्यः, "अतिमूर्तिना यक्ष्यमाणो मासं सौर्याचान्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यजेत। सूर्य चान्द्रमसा सौर्येणेतरम्" [आ॰ श्रौ॰ ९।८।१२] इति। तत्र प्रथमे यदहरहः सौर्या इष्ट्या यजेत तत्र सूर्यदेवताकं हविः, 'तरणिर्विश्वदर्शतः' इत्यृचा गृहीत्वा 'चित्रं देवानाम्' इत्यनया होतव्यम्। एवं चातुर्मास्यगत पर्वचतुष्टयान्ते शुनासीर्ये पर्वणि सौर्यस्य यागस्य 'चित्रम्' इत्येषा ऋक् याज्यात्वेन विनियुज्यते।

* P notes that शुनासीरीये is the reading in three MSS Though acc to P iv 2 32 द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृह-मेधाच्छ च both शुनासीर्य and शुनासीरीय are available, still S. appears to write शुनासीर्ये here, under i. 50 4 and in his com on TS. Under RV. iii. 80 1, iv 57 5, vii. 90 2, vii 92 1, 3, viii 26 25 and x 160 5 the correct reading appears to be शुनासीरीय which is also found in *Āśvalāyana Śrauta Sūtra* and other works

देवानाम्' इत्येषा याज्या। सूत्रितञ्च—'तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीक-मिति याज्यानुवाक्याः' [आ° श्रौ° ४।८।३, २।२०।४*] इति ॥

देवानाम्[1] दीव्यन्तीति देवा रश्मयस्तेषाम्, देवजनानामेव वा अनीकम्[1] तेजःसमूहरूपं† चित्रम्[2] आश्चर्यकरं सूर्यस्य मण्डलम् उदगात्[3] उदयाचलं प्राप्तमासीत्। कीदृशम्? मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः च। उपलक्षणमेतत्। तदुपलक्षितानां जगतां[4] चक्षुः[4] प्रकाशकम्, चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा। उदयं प्राप्य च

---

* M and P. omit २।२०।४, but since Sāyaṇa says अतिसूत्रि-तान्याज्याः पुनरुक्तयै पठति च the reference is absolutely essential. See S. under ɪ. 50.4.

[1] देवानाम् अनीकम्—देवानां रश्मीनां यदेतदुदगात् अनीकं समूहः Durga on *Nir* xɪɪ 6 दीव्यन्ति द्योतन्त इति देवाः किरणाः, तेषाम् अनीकं मुखम् आस्य स्वरूपं। यद्वा, अनीकं समूहः, किरणपुञ्ज इत्यर्थः। *Mah.* on V.S. 7. 42 देवानां रश्मीनाम् अनीकं तेजःसमूहरूपं मण्डलम् *S. on* TS. दीप्यमानबहुरश्मिरूपाणां देवानां तेजःसमूहम् S. on TB. अन्धकारस्य प्रलयकारीतात्मकस्य सोऽसिंन्नाशकत्वेन देवसैन्यरूपमादित्यमण्डलम् S. on TA.

† तेज dropped in P.

[2] चित्रम्—Acc. to Uvaṭa, Mahidhara and others it is an *adv.* meaning brilliantly, wonderfully. Acc to the *Nirukta*, Durga, Skanda, Sāyaṇa and others it is an *adj.* to अनीकम्. सूर्यस्य चराचर-रूपेणावस्थितः सूर्यते। उदयकालादारभ्य तावदपररूपेण सूयते। चित्रमिति क्रिया-विशेषणम्। यच्चित्रमुदगात् चित्रमाश्चर्यभूतम् उद्गमनम्। आश्चर्यं हि यत् सकौषिम ज्योतिषा मार्गं तमोऽपहत्यान्धैर्या ज्योतिषा ज्योतिरादायोदपश्यति। Uvaṭa on VS. vɪɪ. 42. चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णम् S. on TS ɪ 4 43. 1, ɪɪ. 4. 14. 4. नानादेव-मनुष्यादिरूपेण विचित्रम्। तदेव वैचित्र्यम् अन्यत्राम्नातम्—'असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः' इति। S on TB ɪɪ 7. 4. बहुमण्डलरूपत्वेन विचित्रम् S. on TA 1 7 6. कालभेदेनारुणश्वेतादिवर्णोपेतत्वात् चित्रम्। S. on TA. 2. 13. 1 चायनीयं पूजनीयम् S on SB. ɪv. 3 4 10 चायनीयं पूजनीयम्। यद्वा सर्वदिक्-रश्मिप्रसारणेन विचित्रम्। S. on AA ɪɪ 2 4. 7.

[3] उदगात् उदेति। छान्दसो लुङ्। Bhāskara on TS. इण्गतौ इत्यस्मात् सिच्-लिटः [२।४।८] इति लुङ्। S on SB. ɪv 3 4. 10.

[4] मित्रादीनां देवानामपि चक्षुःस्थानम्। तेऽपि हि तेन प्रकाशितं पश्यन्ति। यद्वा, मित्रादिदेवता नित्यवैकृतचक्षुरिन्द्रियाधिष्ठात्री। उपलक्षणं चैतत्, सर्वदेवतादेवानामीदृग्भावम्।

द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं च आप्राः[1] स्वकीयेन तेजसा आ समन्ताद्-पूरयत्। ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती सूर्योऽन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा[2] स्वरूपभूतः। स हि सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम्। कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते। तथाच पारमर्षं सूत्रम्—'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः'[3] [ब्र॰ सू॰ २।१।१४] इति। यद्वा, स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा। उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चेतनायुक्तं सदुपलभ्यते। तथा च श्रूयते—'योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति' [तै॰ आ॰ १।१४।१] इति।* आप्राः। प्रा पूरणे [धा॰ २।५१]। लङि पुरुषव्यत्ययः। अदादित्वाच्छपो लुक्। जगतः। 'गमेर्द्वे च' [३।२।१७८।३] इति क्विप् द्विर्वचनं च। 'गमः क्वौ'[६।४।४०] इत्यनुनासिकलोपः। तस्थुषः। तिष्ठतेर्लिटः क्वसुः। द्विर्वचनम्।* 'शर्पूर्वाः खयः' [७।४।६१]। षष्ठ्येकवचने 'वसोः सम्प्रसारणम्' [६।४।१३१] इति

Bhaskara on TS 1 4 43 2 चक्षुर्मित्रादिकस्य सदेवमनुष्यस्य जगत। आदित्योदये हि रूपाण्यभिव्यज्यन्ते। Uvata मित्रादिदेवस्य च प्रदर्शनायम्। देवानां मनुष्याणामन्येषां च प्राणिनामित्यर्थः। SK M on Nir xii 16

[1] आप्रा —आपूपुरत् [आपूरयति D] द्यावापृथिवी चान्तरिक्षं च महत्त्वेन तेन सूर्य आत्मा etc Nir xii 4

[2] अथेदानीं परस्मैव स्तौति—सूर्य आत्मा। पुरुषाभिप्रायमेतत्। तथा च श्रुतिः —'य एतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः प्रजापतिस्तद्ब्रह्म' इति। सूर्यादैतमनेन मन्त्रेण ख्याप्यते। स सूर्यात्मत्वेनोपास्यः। Uvata जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्य तस्थुषश्च स्थावरस्यात्मा प्रत्यगात्मत्वेन हृदयेऽवस्थितः सूर्य लोकत्रयम् आप्रा सर्वत्र स्वचैतन्येन स्वरश्मिना च पूरितवान्। S on TB

[3] "तत् तस्मात् कारणात् ब्रह्मणः कार्यस्य जगतः अनन्यत्वं पृथक्सत्ताराहित्यम्। कुतः? आरम्भणशब्दादिभ्यः 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' [छा॰ उ॰ ६।१।४] 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा' [छा॰ उ॰ ६।८।७] 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' [बृ॰ उ॰ ७।१] इत्यादिश्रुतिभ्यः।" सदाशिवेन्द्रसरस्वतीवृत्तिः।

* T notes that all MSS but two read द्विर्वचने

सम्प्रसारणम् । 'आतो लोप इटि च' [६।४।६४] इत्याकारलोप । 'शासिवसि'[1] इति [८।३।६०] षत्वम् ॥१॥

The metre of this hymn is Trstubh in which the largest no of the hymns of RV are composed Hence the *Sarvanukramani* [xiv 3 6] says [चत्वारि...] त्रिष्टुप् छन्द । It consists of four verses of eleven syllables (चतुष्पदा ... एकादशाक्षर पादे RP xvi 64) An exactly similar metre is found in the Avesta also

चित्रम्—see p 35 देवानाम्—see pp 16 17

उदगात्—3 sing root aor ind of गा 'to go' जिगाति is read in the *Nighantu* in the list of गतिकर्मन् roots In the Dhatupatha, however, गाङ् गतौ is read in the भू class and गा स्तुतौ च ... in the हु class As गा became obsolete in classical Skt - Panini had to frame the rule इणो गा लुङि II 4 45 to explain this form

अनीकम्—(Av *aniḱam* cf mod Pers *peś ani*) face thence front of troops troops multitude Most probably it is derived from अन् to breathe though the first element has been regarded as cognate with नि of निम्न and the second element with अक्ष of अक्षि Uvata explains अनीकम् as face Madhava says अनीकं मुखं आदित्ये हि सर्वे देवा वसन्तीति S evidently borrows his explanation from Sk who says देवानाम् अनीकं समूह रश्मिसमूहमित्यर्थ. The mention of चक्षु in the second pada appears to support Uvata s explanation Madhava in his com on SV also says अनीकशब्दो मुखवचन । ... C*f* ... सैनाया वै सैनापतिरनीकम् SB 5 3 1 1

[1] षत्व in the rule can only mean the root वस so the relevant rule here is ... P viii 3 59 But S probably thought that with इट् the form would be उषि and so generally takes षत्व in the sense of the suffix क्स though it is difficult to understand how स u with the indicatory क can stand for क्स with the indicatory स By a curious irony of fate S interprets the rule correctly under iii 58 4 but makes a mistake in another direction

1 चक्षु—In the *Nighantu* (Nir iii 13) चष्टे is read in the list of roots meaning to see In the Dhatupatha however the sense is changed and we find चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि The original meaning of the root appears to have been अभिव्यक्ति Thus on one hand it means चाक्षुषी अभिव्यक्ति, on the other वाचिका अभिव्यक्ति (*cf* S on RV iii 22 2 अभिख्यानवागर्थस्य धातुत्वाभिव्यक्तिमात्रे वर्तत) So चष्टे means to appear, to see, to show to speak In AV *caṣṭe* means to teach Av and O Pers *casman* eye Mod Persian *casm* eye Beng *caśma* spectacles चक्षु orig, seeing thence brightness countenance eye

चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः—The sun is the luminous substance *par excellence* and consequently he is connected with the देवs the shining ones *par excellence* In the *Gita* (xi 12) the universal form of the Almighty is described thus

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद् युगपदुत्थिता ।
यदि भा सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मन ॥

So in the first line the sun has been described as the face of the gods here he is regarded as the universal eye—the eye of Mitra Varuna Agni *i e* of the whole universe In the Purusasukta the sun is said to have sprung from the eye of the Almighty

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्—*cf* iv 14 2 ऊर्ध्वं केतुं सविता देवो अश्रेज्ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वन् आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितान ॥ God Savitr has planted his banner on high spreading light for all the world Surya has filled the heaven and earth and firmament making himself known by means of his rays

आप्रा[1]—3 sing s aor ind of प्रा to fill *a pra s t*>*apras*>*aprah* the ending being dropped V G S § 144 5 Similarly we have चक्रे (RV viii 40 11, ix 72 5) from जि चक्षा (R V i 116 3) from क्षा and in epic Skt मे from मी (*cf* मा मे) Sayana explains

---

[1] लिङर्थे लिडो भवन्ति इति लिप सिपादेश । व्यत्ययेन मध्यम । S on x 74 2 x 106 11 x 1 1 लडि व्यत्ययेन मध्यम x 127 ॥

भरा correctly—भावमानुभ्रासनस्थानित्वात् क्षमिटौ न 'क्रवैते In classical Skt an ई is inserted between the *s* the sign of the aor and the ending *t* Cf *Bhatti*, xv 68 बप्रासीद्विधुमिर्द्वुम् Acc to Panini ईट (अस्तिसिचोऽपृक्ते vii 3 96) is dropped by the next rule बहुल छन्दसि

प्रा is an extended *form* of पृ to fill The *root* is *found* in Gk *pleto* (Skt अप्रात्) Lat. *plevi* (Skt पप्रौ), Lat *pletus* (Skt प्रात), Lat *plenus* (= Skt प्राण , full

"The principal peculiarity of the older language in regard to inflection is the frequent absence of ई in the endings of the 2nd and 3rd sing act , and the consequent loss of the consonant ending and sometimes of root finals If the root ends in a vowel, only the consonant of the ending is necessarily lost thus *apras* (for both *apras s* and *apras t*) from √प्रा WHITNEY, *Sanskrit Grammar*, § 888-889

द्यावापृथिवी—The Devata Dvandvas occupy an intermediate stage between mere juxtaposition and fully formed compounds Here each member is used in the dual and each member retains its independent accent That these were felt to be loosely formed compounds is proved by the fact that sometimes a word or words intervene between the members of the compound Cf ii 12 6 द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते

द्यावा is the *Nom du* of द्यो heaven (*class* द्यावौ *like* गावौ) Skt *dyauh*, Gk *Zeus*, Skt *dyam* Gk *Zēn*

पृथिवी (Gk *plataia*) for पृथ्वी Av *pərəθwi*, fem to पृथु lit the broad one cf मही (lit the great one) उर्वी (lit the wide one), etc cf *Nir.* i 14 5 प्रथनात् पृथिवीत्याहुः । क एतामप्रथयिष्यत्, किमाधारश्चेति । अथ वै दर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्ये In SB xi 5 6 3 mention is made of पृथु पृथिवी विस्तीर्ण पृथिवीं and so the earth came to be known as वसुमती, वसुन्धरा, वसुधा etc

अन्तरिक्षम्—lit situated between [heaven and earth], from antári the loc sing of अन्तर between and क्षि to dwell (अन्तरा क्षान्तं द्यावापृथिव्यौ ... S on i 52 13) ... ,

इदमीक्षमभूदिति तद्यादन्तरिक्षम्। SB vii 1 2 23, तद् यदस्मिन्निदं सर्वमन्तः तस्मादन्तर्यक्षम्। अन्तर्यक्षं ह वै नामैतत् तदन्तरिक्षमिति परोक्षमाचक्षते। J U. B, i 20 4 अन्तरेव वा इदमिति तदन्तरिक्षस्यान्तरिक्षत्वम्। Ta B x 14. 2 अन्तरिक्ष चित् means 'dwelling in the atmosphere' Under TS i 9 2 S says अन्तरिक्षशब्द पृषोदरादि.। सर्वत्रागतिकं आयुदात्तो इत्यादि। अगतिको मध्योदात्त पृषोदरादिरिति द्रष्टव्यम्। As the first member retains its independent accent, the word is to be included in the दासीभार group P vi 2 42 Neither पृच nor अन्तरिक्ष is analysed in the Pada text

सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च—this has become proverbial In vii 60 2 Surya is described as विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा, cf vii 101 6 स रेतोधा वृषभ, शश्वतीनां तस्मिन्नात्मा जगतस्तस्थुषश्च। तन्म ऋतं पातु शतशारदाय यूयं पात स्वस्तिभि सदा न ॥ 'He is the impregnator bull of all, in him is the soul of all that moves and all that stands So may this rite protect me for a hundred autumns Do ye preserve us evermore with blessings '

सूर्य—from स्वर् light, cf Gk *helios* which became हेलि in late Skt In TS ii 2 10 4 सूर्य is derived from सुवीर्य स (i e इन्द्र) देवा अब्रुवन् सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत इति। तत् सूर्यस्य सूर्यत्वम्। BD vii 128 says सूर्य सरति भूतेषु सु वोरयति तानि वा। सु ईर्यत्वात् यस्माच्च सर्वकार्याणि सन्दधत् ॥ Samkara says in his com on BU v 15 सूर्य सुष्ठु ईरयत रसान् रश्मीन् प्राणान् धियो वा जगत। Panini mentions सूर्य in the list of irregularly formed words with the suffix क्यप् His commentators state that the root is सृ or सू The close connexion with सूर्य of सविता as also passages like नून जना सूर्येण प्रसूता RV vii 63 4 led to the belief that सूर्य might have come from √सू The सूर्यसिद्धान्त (xii 85) also mentions this popular derivation in the stanza हिरण्यगर्भो भगवानेष च्छन्दसि पठ्यते। आदित्यो ह्यादिभूतत्वात् प्रसूत्या सूर्य उच्यते ॥ (IC, April 1936 pp 615 6)

आत्मा—O E *æðm* breath *Cf.* Gk. *atmos* smoke, vapour Similarly the Gk word for 'soul' *pneuma* originally meant 'wind', 'air', 'breath' and Lat *animus* meaning 'rational soul' originally meant air, breeze' and is cognate with Skt *anilah* and Gk *anemos* . In the Nirukta आत्मन् is derived from अत् or आप्,

आत्मा भतनेर्वा। आप्नो वा। अपि नाम इव स्यात्। Samkara in his com on AU. 1 1 says आत्मा आप्नोतेरततेर्वा which is explained by Anandagiri thus, वाशब्दश्चार्थे, अदान च समुच्चिनोति। तथाच स्मृति —

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिति।
यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ॥ इति।

जगत—lit. moving pr part of गा to go, hence the fem. is जगती. This was not recognised by Kātyāyana who framed the Vārttika द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च

तस्थुष:—Gen sing of तस्थिवस perf part of स्था, one of the very few perfect participles that have come down to classical Skt

2

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां
मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।
यत्रा नरो देवयन्तो युगानि
वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥२॥

सूर्यः । देवीम् । उषसम् । रोचमानाम् ।
मर्यः । न । योषाम् । अभि । एति । पश्चात् ॥
यत्र । नरः । देवऽयन्तः । युगानि ।
विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ॥२॥

The sun follows the resplendent Goddess Usas, as a youth follows a young maiden, where pious men perform prayers and sacrifices to the auspicious (divinity) for their well being

सूर्यो देवीम् दानादिगुणयुक्तां रोचमानाम् दीप्यमानाम् उषसं पश्चादभ्येति उषसः प्रादुर्भावानन्तरं तामभिलक्ष्यागच्छति। तत्र दृष्टान्तः—मर्यो न योषाम्। यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत्। यत्र यस्यामुषसि जातायां देवयन्तः देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तो नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः। युगानि। युगशब्दः कालवाची। तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासावित्ति। अग्निहोत्रादीनि कर्माणि।

वितन्वते विस्तारयन्ति। यद्वा देवयन्तः देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति। तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः। एवंविधं भद्रम् कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय। स्तुम इति शेषः। यद्वा देवयन्तः देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणमग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति। मर्यः। 'मृङ् प्राणत्यागे' [धा° ६।११९]। 'छन्दसि निष्टर्क्य' इत्यादौ [३।१।१२३] यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते। 'यतोऽनावः' [६।१।२१३] इत्याद्युदात्तत्वम्। युगानि। युजे कर्मणि घञ्। 'युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे च' इत्युञ्छादिषु [६।१।१६०ग] पाठाद् गुणाभावोऽन्तोदात्तत्वञ्च। वितन्वते। 'तनु विस्तारे' [धा° ८।१]। 'तनादिकृञ्भ्य उः' [३।१।७९]। 'सह°' [२।१।४] इति योगविभागात् तिङोपसर्गस्य समासे सति समासस्य' [६।१।२२३] इत्यन्तोदात्तत्वम्॥२॥

देवीम्—see p 16 देवस्य पत्नी देवी। पुंयोगादाख्यायाम् [४।१।४८] इति ङीष्। S under III 20 5

उषसम्—also उषासम्, Av *usaonhəm* from वस to shine Skt *ucchati*, Av *usaiti* Cf Aeolic Gk *auos* (for *aus os) Lat *aur or a* (for* *ausos a*) Lith *auszra* red of dawn Skt वसन्त वासर and Eng *eas t* are cognate Gk *eos hrodo daktulos* 'rosy fingered dawn'

रोचमानाम्—pr part of रुच् to shine, root aor part रुचान .

मर्यो—man, young man, wooer मर्यक—a little man, Middle Persian *merak*, Gk *meirax* boy, maiden मर्यो न योषाम्—cf वधूयुरिव योषणाम् III 52 3, वि यो ररप्श ऋषिभिर्नवेभिर्वृक्षो न पक्वः सृण्यो न जेता। मर्यो न योषामभि मन्यमानोऽच्छा विवक्मि पुरुहूतमिन्द्रम्। RV IV 20 5 "Him who is sung aloud by recent sages, like a ripe fruited tree, a scythe armed victor, I, like a bridegroom thinking of his consort, call hither Indra, him invoked of many"

योषाम्—The stem was originally योषन् (corresponding to वृषन्)

of which the Nom sing was योषा and the Nom pl योषण. (weak form for strong) The Acc sing ought to be योषणम् but it is not actually found[1] The Nom sing योषा coupled with the fact that the word meant 'young woman' gave rise to the idea that the stem ended in *a*, so that an *a* stem योषा, came into existence from which we have योषाम् (Acc sing) योषे योषा On the other hand the Acc योषणम was turned into the fem योषणाम् and gave rise to the stem योषणा

'योषन् योषणा, योषा योषित् all denote 'young woman,' maiden,' as an object of affection, and as meet for wedlock So these terms are often opposed in the Brahmanas to वृषन् 'male', in the general sense of 'female', but they also occur in the sense of 'wife,' or 'daughter,' or merely 'girl' ' *Vedic Index* Vol II, p 196 ' स्त्री is the ordinary word in poetry and prose for 'woman', without special reference to her as a wife or as a maiden नारी has the same sense but disappears in later prose, while ग्ना refers only to the wives of the gods and योषित्, with its cognate words denotes the young woman as ripe for marriage" *Ibid* p 485 Lat Juno is from the same root Under iii 52 3, iii 56 5, etc [illegible] says युष भजने इति सौत्रो धातु Note that *yosa*, *yosan* and *yosana* are accented on the first syllable, while *yosit* is accented on the second

पश्चात्—Abl adv Av *paskat* O P *pasa*[1] The Inst *pasca* (Av *pasca* O P *pasa*[1]) is also used in RV पश्चात् with verbs of motion, governs the Acc पश्चा पूर्वमभ्येति पश्चात् RV i 124 9 दिवात् विपादनश्येति पश्चात् x 117 8 न न पश्चादघं नशत् ii 41 11 no sin shall reach us from behind यन्तं पश्चाच्छन्दोऽनुद्रवति BU ii 1 10 Such use though rare, is sometimes found in class Skt

The sense of *cd* is not quite clear Skandasvamin explains यत्र नरो मनुष्या देवयन्त. देवम् इमसेव ययुः यहुमिच्छन्तः। युगानि वितन्वते। युग्यब्दः

---

[1] In O P. the Inst sg in शा and the Abl sg in शात् fell together

कालवचनः सामर्थ्यादग्निहोत्रकालेषु वर्तते। प्रतीत्यनेन सम्बध्यते। अग्निहोत्रकालान् प्रति, अग्निहोत्रकालेषु [इति यावत्]। वितन्वते विततं कुर्वन्ति। भद्राय तत्फलाय। भद्रम् च अग्निहोत्रलक्षणं कर्म। यदा खेषु कालेषु मनुष्या अग्निहोत्रं जुह्वति तदा सूर्य उदयन पश्याद-भ्येतीति समस्तार्थः।

Mādhava's explanation is as follows मनुष्या देवान् कामयमाना, अग्निहोत्रादीनि कर्माणि प्रतिवितन्वते भद्रं च भद्राय कुर्वन्ति। यदा कर्षणार्थं युगानि युञ्जन्ति। भद्रम् here evidently means कल्याणमग्निहोत्रादिकम् कर्म and भद्राय means तत्फलाय

Hillebrandt understands प्रतिवितन्वत with भद्रम् and construes भद्र[1] (nom) भद्राय प्रतिवितन्वते—a happy generation spreads itself out against another happy generation (*breitet sich* ein gluckliches Geschlecht einem gluckliehen *entgegen*) Oldenberg translates 'Where men revering God lay out the yoke of the offering (regarded as a vehicle or something like it) for the glorious (Surya) to the glorious' (*cf* प्रति भद्रम्)[2] Geldner translates 'When men devoted to God lay the yokes, ya a fortunate one, for the auspicious deed' He explains "With the laying of the yoke begins the day's work of the countryman *Yuga* 'yoke' here means day's work, epoch, time Every morning the pious begin a new epoch or a new day's work. The same imagery in x 101 8[3]. *Cf* also

[1] भद्र युग भद्राय युगाय

[2] Old ad is in a foot note Or is प्रति to be construed with वितन्वत and भद्रम् regarded as an adv ?

[3] युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वम् x 101 3 'harness the ploughs, extend the yokes' We may add also x 101 4 सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् "The poets harness the ploughs, they extend severally the yokes". "In this (x 101 3) and the following stanzas sacrifice is figuratively spoken of as ploughing, sowing and reaping." GRIFFITH

1 113 16d[1] प्रति in the sense of constant repetition युगम् is to be understood after अहम् "

Griffith follows Ludwig and translates "Where pious men extend their generations, before the Auspicious One for happy fortune" with the note that it reminds one of Shelley's

> "Man, the imperial shape, then multiplied
> His generations under the pavilion
> Of the Sun's throne "—*Ode to Liberty*, ll 81 3

The clue to the sense of युगानि would, however, appear to be furnished by v 47 6 वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्त्रा पुत्राय मातरो वयन्ति 'for him, they spread out prayers and acts of worship, the mothers weave clothes for their son ' Thus in our stanza युगा means उभया, *i e*, धियः and अपांसि 'prayers and sacrifices '

यत्रा—metrical lengthening Av *yaθra* Panini s rule is ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् vi 3 133

नरः—Nom pl of नृ Av *nara*, Gk *aner*, man Old Lat *nero* strong, *neria* bravery, Lat *Nero* The Acc sing *naram* was regarded as *nara m* and the a stem *nara* came to be fully declined Earlier नर was found only at the end of compounds

देवयन्तः—Nom pl of the pr part of the denom देवय from देव Before the denom suff य *a* stems generally remain unchanged in RV न च्छन्दस्यपुत्रस्य P vii 4 35 For देव Panini has the rule देवसुम्नयोर्यजुषि काठके vii 4 38 (See P vii 4 35 39) With the suffix उ the form will be देवयु which also means

---

[1] उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति ।
आरैक्पन्थां यातवे सूर्यायागन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥

Arise! the breath of life has come to us Darkness has disappeared and light is coming She has left a path for the Sun to travel We have arrived where men prolong their lifetime ' Geldner adds in a note "*i e*, where a new period of life, a new day begins "

'devoted to the gods.' देवयते। 'देवानात्मन इच्छति' इति देवयन्। तस्मै। 'क्याचि च' [७।४।३३] इतीत्वं न भवति, 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' [७।४।३५] इति निषेधात्। 'अश्वाघस्य°' [७।४।३७] इत्यात्त्वविधानादीत्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्ययं निषेध इत्युक्तम्। 'शतुरनुमो नद्यजादी' [६।१।१७३] इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अत्र क्यचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्। शप पित्त्वादनुदात्तत्वम्, शतुश्च लसार्वधातुक-स्वरेण। उभयोः कृत्वा सर्वैकादेशे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' [८।२।५] इत्युदात्तत्वम्। तस्मादन्तोदात्तात् परस्या विभक्तेः "शतुरनुमो नद्यजादी" [६।१।१७३] इत्युदात्तत्वम्। S. under I. 16. 12.

युगानि—We take युगानि here in the sense of उभयानि referring to धियः and अपांसि. Skt *yugá-m*, Lat. *jugu-m*, Gk. *zugo-n*, Eng. *yoke*. The word orig meant 'yoke,' then 'couple, pair', then a race of men, generation (because it is *united* by common descent) and then an age of the world (the sense is shifted to that of time.).

वितन्वते—तन् means to stretch. वि तन् to stretch out, to spread out, to carry out, perform, accomplish Skt. *tan*, Av. *tan*, Mod. Persian *tanīdan* to spin, Lat *tenēre* to hold, *tendere* to stretch, to extend, Gk. *teinein* (from **ten-jō*) to stretch, strain, extend

प्रति भद्राय भद्रम्—may be construed in two ways भद्रं कुर्वं प्रति भद्राय or भद्रं प्रति भद्राय कुर्वाण If प्रति be taken with वितन्वते (as it is construed with अदृक्षत in प्रति भद्रा अदृक्षत गवां सर्गा न रश्मयः; IV 52 5) भद्रम् will have to be taken as an adv For भद्र see p 88.

भद्रम्—भद्र is very aptly explained in the *Śāṭyāyana Brāhmaṇa*, यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद् भद्रम्, गृहा भद्रम्, प्रजा भद्रम्, पशवो भद्रम् Later on धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष were regarded as the four भद्र's (चतुर्भद्रम्). In the *Praśnottararatnamālikā* (St. 27) the four *bhadras* are thus enumerated

दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम् ।
वित्तं त्यागसमेतं दुर्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥

It is interesting to note in this connexion that in

Bhavabhuti's prayer to the sun (Mal i. 5) also the word भद्र occurs twice

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते धुर्यां लक्ष्मीमिह मयि भृशं धेहि देव प्रसीद ।
यद् यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे भद्रं भद्रं वितर भगवन् भूयसे मङ्गलाय ॥

Ihe advanced student is advised to read Mayurakavi's *Sūryasataka* and Panditaraja Jagannātha's *Sudhalahari* along with this hymn to the sun

3

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य	भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य ।
चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ॥	चित्राः । एतऽग्वाः । अनुऽमाद्यासः ॥
नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः	नमस्यन्तः । दिवः । आ । पृष्ठम् । अस्थुः ।
परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥३॥	परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । सद्यः ॥३॥

The auspicious bay steeds of the sun, the brilliant *Etagvas* having been greeted with gladness have ascended the back of Heaven receiving the homage (of all) In one day they traverse Heaven and Earth

भद्राः कल्याणाः । अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम । तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम् । अश्वाः तुरगा व्यापनशीला वा हरितः हर्तारः चित्राः विचित्रावयवाः अनुमाद्यासः अनुक्रमेण सर्वैः स्तुत्या मादनीयाः । एवम्भूताः सूर्यस्य एतग्वाः अश्वाः । यद्वा एतं गन्तव्यं मार्गं गन्तारोऽश्वाः । एतं शबलवर्णं* वा प्राप्नुवन्तोऽश्वा नमस्यन्तः अस्माभिर्नमस्यमानाः सन्तो दिवः

---

* Peterson adds नीलवर्णं after शबलवर्णम् One of M M 's MSS reads शबलवर्णं नीलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वा In the com on TS ii 8 7 1 एतग्वा is explained as श्वेता , अश्वा, as व्याप्नुवन्तः, and हरित as नीलवर्णा . Under RV vii 70 2 S explains एतश्य as अश्वो and under viii 70 7 as एतवर्णौ अश्वौ

अन्तरिक्षस्य पृष्ठम् उपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् आ अस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति । यद्वा हरितो रसहरणशीला रश्मयो मद्वादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नभःस्थलम् आतिष्ठन्ति । आस्थाय च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यः तदानीमेव, एकेनाह्ना परियन्ति परितो गच्छन्ति; व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । अश्वाः । 'अशू* व्याप्तौ' [धा° ५।१८] । 'अशिमुषि'† [उ° १।१५१] इत्यादिना क्वन् । एतग्वाः । 'इण् गतौ' [धा° २।३५] । 'असिहसि'‡ [उ° ३।८६] इत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरौणादिको भावे ड्वप्रत्ययः । एतम् एतव्यं प्रति ग्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अनुमाद्यासः । 'मदि स्तुतौ§' [धा° १।१३] ।

---

* This is the reading in the *Ksiratarangini* and Durga's Dhatupātha. Maitreya, Madhava and Bhattoji read अशू व्याप्तौ संघाते च

† Ksirasvāmin, Ujjvaladatta, Bhaṭṭoji and others read अशूप्रुषि° Bhoja in his *Sarasvati-Kanthābharana* (ii 3 128) अशूप्रुषि°. The printed *Prakriya sarvasva* (i 140) reads अशूदषि° where ष appears to be an error for प्रु

‡ Ksira., Ujj., Bhaṭṭoji and others read हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्. Bhoja, Narayana and others also exclude असि. Sayana, however, always quotes the rule with असि added at the beginning. This reading is decidedly better, for though अस occurs in the Veda alone still the Unadisūtras take cognisance of many words which we find only in the Vedas at present

§ The root मन्द is read in the Dhatupatha as मदि स्तुतिमोदमदस्वप्न(कान्ति)गतिषु and S quotes the full rule under i 9 2, 10 11, 26 5. Under i 9 3 he says 'मदि स्तुति०' इत्यस्य, and under iii 47 4 मदि स्तुत्यादिष्वित्यस्य. S appears to derive अनुमाद्य everywhere in RV. from this root. But then the form would be अनुमान्द्य and not अनुमाद्य. The difficulty can, however, be got over with the help of *paribhasa* 94 आगमशास्त्रमनित्यम् (see S under i 109 3, iii 47 4), etc. In the com. on TB he says रथधीगनम् अनु हृष्यन्त evidently deriving the word from मदी हर्षे. Sk says मदतिरर्चनकर्मा । अनुष्टुत्या.

अस्माण्ण्यन्तात् 'अचो यत्' [३।१।९७]। 'यतोऽनाव' [६।१।२१३] इत्याद्युदात्तत्वम्। नमस्यन्त'। 'नमोवरिव'' [३।१।१९] इति पूजायां क्यच्। व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्यय'। अस्थुः। तिष्ठतेश्छान्दसो वर्तमाने लुङ्। 'गातिस्था'' [२।४।७७] इति सिचो लुक्। आत' [३।४।११०] इति झेर्जुस् ॥३॥

भद्रा —श्रेयस is the comparative of भद्र, just as 'better' is the comp of 'good' in English and 'mieux' of 'bon' in French The antonym of भद्र is पाप कि म यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेत य कामयेत पापीयान् स्यादिति य कामयेत श्रेयान् स्यादिति AB x1 7

हरितः —fallows, cf Sakuntala I चलीव हरितो हरीव वर्तते वाजिन। The Brhaddevatā (iv 140 142) following the Nirukta mentions the different steeds of different deities इन्द्रस्य हरयो ग्रावा अश्वेऽग्नेर्रोहितः। सूर्यस्य हरितश्चैव वायोर्नियुत एव च॥ रासभ अश्विनोऽश्विभ्यामजा' पूष्णश्च वाजिन। पृषत्योऽस्मान्तु मरुतां गावोऽरुणस्तथाश्विनाम्॥ सवितुर्वाजिन ग्रावा विश्वरूपा बृहस्पते॥

एतग्वा —एत श्व going quickly swift एतग्व is also the name of the sun's horse (एत in the plural denotes the steeds of the Maruts) Av. aetava (<ae to go a) eta from इ 'to go' means darting, rushing swift, from I E ai or ai to burn to shine means variegated, glittering, shining According to some scholars étagva means possessing shining cows, thence by लक्षणा, 'shining'

चित्रमदास —√mad, orig to be wet, to drip then to be drunk, then to rejoice

नमस्यन्त—शत has been evidently added here acc to कृदन्तक &c and not acc. to नमोवरिवश्चित्रङ क्यच् So the meaning appears to be desiring homage hence deriving homage Sayana takes the bull by the horn and says नमस्यन्त means नमस्यमाना, but when an active verb is used in the passive sense it takes Atm termina tions In his com on TB ii. 8 7 1 Sāyaṇa says नमस्कारमिच्छन्त इव परोभूता Can the correct reading be नमस्कारं कुर्वन् परोभवन्? Skandasvamin नमस्यन्त पूजयन्त इत्यर्थ Veṅkaṭamādhava merely says नमोभवन्

परि द्यावापृथिवी याति सद्यः— *Cf.* iii. 58. 8 अश्विना परि वामिषः पुरूचीरीयुर्गीर्भिर्यतमाना अमृध्राः। रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः॥ 'Aśvins, around you come viands abundant vying with hymns and not to be despised. Your car born of established order, urged on by press-stones, traverses heaven and earth in one day.'

सद्यः—is used here in its original sense 'on the same day', 'to-day.' It is used in classical Sanskrit in the secondary sense 'immediately'. The chariot of the Aśvins also परि द्यावापृथिवी याति सद्यः iii. 58. 8. सद्यः and सदिवः (to-day), श्वः (to-morrow), ह्यः (yesterday) etc. are formed with अस् (V.G.S., p. 218).

4

तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं	तत्। सूर्यस्य। देवऽत्वम्। तत्। महिऽत्वम्।
मध्या कर्तोर्विततं सं जभार।	मध्या। कर्तोः। विऽततम्। सम्। जभार।
यदेदयुक्त हरितः सधस्थाद्	यदा। इत्। अयुक्त। हरितः। सधऽस्थात्।
आद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥४॥	आत्। रात्री। वासः। तनुते। सिमस्मै ॥४॥

This is the divinity, this the greatness of Sūrya that in the midst of the work he has withdrawn the spread out (web). As soon as he has yoked the bay steeds from their stall, Night spreads her garment over all or "still spreads around her garment for him."

सूर्यस्य *सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद् देवत्वम् ईश्वरत्वं स्वातन्त्र्यमिति यावत्। महित्वम् महत्त्वं माहात्म्यञ्च तदेव। तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः। यत् कर्तोः। कर्मनामैतत्। आरब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या

* Some MSS. read सर्वस्य प्रेरकस्य which is also found under the next stanza. But in that case too many स्य sounds come together.

मध्ये, अपरिसमाप्त एव तस्मिन् कर्मणि, विततम् विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालम् अस्तं गच्छन् सूर्यः संजभार अस्माल्लोकात् स्वात्मन्युपसंहरति।[1] कर्मकरश्च प्रवृत्तं *कर्मापरिसमाप्तमेव विसृजत्यस्तं यान्तं सूर्यं दृष्ट्वा। ईदृशं स्वातन्त्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति? न कस्यापि। सूर्य एवेदृशं स्वातन्त्र्यं महिमानं चावगाहते। अपि च। इदित्यवधारणे। यदा इत् यस्मिन्नेव काले हरितः रसहरणशीलान् स्वरश्मीन् हरिद्वर्णानश्वान् वा सधस्थात् सहस्थानात्, अस्मात् पार्थिवाल्लोकात्, आदाय अयुक्त अन्यत्र संयुक्तान् करोति। यद्वा, युजिः केवलोऽपि विपूर्वार्थो† द्रष्टव्यः[2]। यदैवासौ स्वरश्मीन् अश्वान् वा सधस्थात्

[1] मध्या मध्ये कर्तोः ··· कृष्यादिकर्मणः। अपरिसमाप्त एव प्रारब्धेषु कर्मस्वित्यर्थः। विततमात्मीयं रश्मिजालं संजभार। Sk. मध्ये कर्मणः विततं तत् कर्मादि यन्त सूर्यं दृष्ट्वा कर्मकरः संहरति V. M.; S. combines both views. मध्या मध्ये कर्तोः कर्तव्यस्य ··· कर्तव्यस्यादिदमशक्तदृशय- संहर माध्य. सूर्यात् पर्यन्तेनैव संहर्तुं शक्नोति। Sk मध्ये यत् कर्मणां क्रियमाणानां दैवासुरमनुष्यसम्बन्धिनाम्। विततं रश्मिजालम्, बहुलेवचनम्। संजभार। चयमेव संहरति, नान्य एतत्करोति शक्नोति नोपसंहर्तुम् इत्यभिप्रायः। Uvata. सूर्यस्य तद् दैवत्वं देवतानुभावः। तत् महाभाग्यम् ऐश्वर्यम्। तत् किम्? कर्तोः। 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' [३।४।१३] इति करोतेस्तोसुन्-प्रत्ययः। कार्यस्येत्यर्थः कमुदाहृत्य। Mahidhara. सूर्यरश्मिसंचारे सति तदीयप्रकाशेनानुग्रहीता मनुष्याः सर्वेषु देशेषु बहुविधानि कृष्यादिकर्माण्यारभन्ते, तदा यामचतुष्टयमात्रेण सर्वं रश्मिजालं संहृतवानसीति। यतो रश्मिजालस्य जगत्प्रकाशनाय यथामार्गेण प्रसारणं पुनः संहरणं च नान्यसमर्थिम् सम्पद्यति, अतो महद्देवत्वम्। S on TB ii 8. 7. 1

* कर्म dropped in most MSS

† विपूर्वो—M. P. But under i 105. 11 [illegible] वैधन्ति पथो वृकम् S. says विधु गत्याम्। अयं केवलोऽपि निपूर्वार्थो द्रष्टव्यः। Similarly under vi 29. 5 न ते अन्त शवसो धाय्यस्य he says अयं केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो द्रष्टव्यः. Again under vii. 104. [illegible] सुदंयन्तु बहुलपदा स्व he remarks: ययन्तु। यम् उपरमे। केवलोऽप्ययमाङ्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः. Similarly under vii. 100. 1 he says दधातिराङ्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः and under i. 70. 9: *इष् हरणे। केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः।

[2] We find the same thing in classical Sanskrit. In Kirāt. i. 1 प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् commentators maintain that

सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थो रथ। तस्मात् अयुक्त असुञ्चत्*। आत् अनन्तरमेव रात्री निशा वास. आच्छादयितृ तम सिमस्मै। सिमशब्द-सर्वशब्द-पर्यायः। सप्तम्यर्थे चतुर्थी। सर्वस्मिन् लोके। तनुते विस्तारयति[1]। यद्वा वासो वासरम् अह, तत् सर्वस्मादस्माल्लोकादपनीय रात्री समस्तनुते। अत्र निरुक्तम्—'तत् सूर्यस्य देवत्व तन्महित्व मध्ये यत् कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते, यदासावयुङ्क्त† हरणान् आदित्य-रश्मीन् हरितोऽश्वानिति वा अथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ‡'वासरमहरवयुवती

अयुङ्क्त has been used for अयुङ्क्त see *Kiratarjuniya* I (ed by K C Chatterjee) p 4 N B 1

* P notes three MSS read अमुञ्चत्—a very good reading

[1] यदा पुनरुपसंहार ॰ उच्यते। अदिदयुक्त इत्यत्र पादपूरण। यदासमया मनाहम् उत्तरथ मेव गन्तु युङ्क्ते। हरित अश्वान्। ... उच्यते सह तिष्ठन्ति यथास्मा स सधस्थी रथ इत्यभिप्रेत। सप्तम्यर्थे चैषा पञ्चमी। सर्वेषामश्वाना सहस्थानभूत आत्मीये रथ इत्यर्थ। आत् तदेव च रात्री वास। वास शब्दोऽत्र क्रियाशब्दो वस आच्छादने इत्यस्य। वस्त्रवचनो वा। सामर्थ्यात् तमः वास आह नान्यत्। तत्सामर्थ्यात् तमसि प्रयुज्यते। ... जगत आच्छादयितृ ... वा तम। Sk किञ्च यदत् अयुक्त यदा प्रयुङ्क्ते ... आत्मस्थान् करोति। हरित हरिद्वर्णान् रश्मीन्। त ... लोहितता यन्ति। सधस्थात् सहस्थानादाहवनीयात्। पृथिव्यादिलोकत्रय तेषां सहस्थानम्। तत हि ते निवर्तन्ते। ... आदित्यसहित ज्योतिरिकत्र तत आदित्यप्रभावात् प्रवर्ततेऽभिप्राय। Uvata on VS 33 37 सह तिष्ठन्त्यश्वो यत्र तत् सधस्थं व्योममण्डलम्। ... यदा व्योममण्डलात् ... योजयति, अनन्तरमेव निशा सर्वं ... तमसाच्छादयति। Mahidhara यदत् यदैव सधस्थात् ... सहस्थानात् ... अयुक्त सूर्य स्वरथे योजयति आत् अनन्तरमेव सिमस्मै सर्वस्मै प्राणिजाताय ... रात्री वासस्तनुते ... अथवा—... S under TB 2 8 7 2

† अयुङ्क्त M P.

‡ वसरम्—Some MSS of Nir

सर्वस्मात्' [नि° ४।११] इति । महित्वम् । 'मह पूजायाम्' [धा० १।७१६] । औणादिक इन्-प्रत्यय 'तस्य भावस्त्वतलौ' [५।१।११९] । मध्या । मध्यशब्दात् सप्तम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुक्°' [७।१।३९] इति डादेशः । कर्तोः । करोते- रौणादिकस्तोसुन्-प्रत्यय । विततम् । विपूर्वात्तनोते कर्मणि निष्ठा । उदित्वेन क्त्वा-प्रत्यय इडो विकल्पनाद् 'यस्य विभाषा' [७।२।१५] इतीट्प्रतिषेध । 'गतिरनन्तर°' [६।२।४९] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जभार । 'हृग्रहोर्भः°' [८।२।३२।१] इति भत्वम् । अयुक्त । युजेर्लुङि 'झलो झलि' [८।२।२६] इति सिचो लोपः । सधस्थात् । 'घञर्थे कविधानम्°' [३।३।५८।४] इत्यधिकरणे क-प्रत्ययः । 'सध-मादस्थयोश्छन्दसि' [६।३।९६] इति सधादेशः । दासीभारादित्वात् [६।२।४२] पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्[1] । रात्री । 'रात्रेश्चाजसौ' [४।१।३१] इति ङीप् ॥४॥

With ab compare [illegible] v 62 2

मध्या कर्तोः—in the midst of the work of the peasant, etc, i e while their work was still unfinished, Sk M E, in the midst of his (the sun's) or her (the night's) work, Geldner

मध्या—Preposition governing the genitive infinitive कर्तोः In form it is an Inst sing of *madhya* with adverbial shift of accent Similarly from *antara* we have both Inst forms *antarā* and *antarena* as prepositions मध्या occurs four times in RV, thrice as a prep with Gen inf and once as an adverb Similar instrumental adverbs and prepositions are found in Greek also *ano* above, *katō* below

कर्तोः—Acc, Dat, Abl, Gen and Locatives of verbal nouns are used as infinitives in the Vedas Of these only the Acc. of verbal nouns in *tu* survived in class Skt "It is a remarkable fact that the infinitive in *tum* the only form surviving in Sanskrit, occurs not more than five times in the RV, while the

[1] [illegible] S on AV 1 2 1. The printed *Mahābhāṣya* reads "[illegible]".

dative infinitive, which in the RV, is more than seven times as common as all the rest put together, has already for the most part disappeared in the Brahmanas" MACDONELL, V G S, p 100 The Gen inf in *tos* is found only with the verb ईश्, (*ईश्वरे तोसुन्कसुनौ P III 4 13) or the preposition मध्या

वितत सञ्जभार—There is a sharp difference of opinion regarding the subject of सञ्जभार Since the poet is speaking of Sūrya's greatness and since in the next stanza he says सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे one feels naturally inclined to take सूर्य as the subject here also This view is supported by VII 63 1 (उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् । चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मेव यः समविव्यक् तमांसि ॥ the god who rolled up the darkness like a skin On the other hand II 38 4 पुनः समव्यद् विततं वयन्ती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छक्म धीरः । उत् संहायास्थाद् व्यृतूंरदर्धररमतिः सविता देव आगात् ॥ 'the weaving lady has again rolled up the outspread (weft), in the middle of his labour the skilful artisan has laid down his work Having bestirred himself he has arisen, he has parted the seasons Quick and resolute God Savita is come' has led some scholars to suggest that the subject here is the night and others to maintain that the subject is the labourer and still others to think that the sun is to be taken explicitly and the labourer implicitly as the subject of सञ्जभार.

Of those who regard सूर्य as the subject of the first half Indian commentators followed by several European scholars point out that the very fact that the sun knows how to interrupt his own work points to his greatness, while Geldner holds that she who is disturbed in her work must in any case be the night Acc to the first view विततम् refers to light, acc to the second to darkness Geldner believes the purport of the stanza to be this At the appearance of the Sun, Night must put off her work in Time's loom and the day dress for Sūrya himself must now be spread out

---

* ईश्वरवचनेऽध्यर्थे च तोसुन्कसुनौ । S under RV. I. 15. 5

वितत—past part of वि तन् to spread out, *tan ta*>*tn̥ta*> *tata* The *n* became a sonant Short sonant nasals become a in Skt and Gk See p 56 Skt *tatah* Gk *tatós*, Lat *tentus*

भरमाण—"The root *bhr* 'bear' reduplicates with *j* (as if from √*hr*), making the stem *ja bhr*, forms from which occur nearly thirty times in the RV, beside only two forms from the regular stem *ba bhr*" MACDONELL, *Vedic Grammar*

अयुक्त—3 sg a aor Ātm of युज् to yoke Most of the difficulties in connexion with this stanza would disappear if we could take युज् in the sense of वि युज् with Sayana It is well known how verbs signifying 'to go' are often used in the sense of 'coming'. But vii 60 3[1] shows that सधस्थ does not mean 'unyoked' but 'yoked' and सधस्थ does not mean 'chariot' but 'stall. Again acc to Geldner, Oldenberg, Wackernagel and their followers सिम never means सर्व or सम It is a reflexive pronoun like स्व, is cognate with Old Bulgarian *samŭ* meaning 'self', means 'self' and, like त्मन् which also means 'self', is declined in the masc gender and sing number only[2] The fact that in the सर्वादिगण P I 1 27 it is placed immediately after सम led Indian grammarians to think that like सम सिम also means सर्व Patañjali (under iii 1 2 11) and Sāntanavācarya (P S iv 10) have also erred regarding the accent of the word So Geldner translates 'Night spins out the garment for him' and explains that the passage is vague like I 108 4b and means 'She allows the sun to spread out the garment for himself Or we may take रात्री in the sense of time in general' Acc to Oldenberg cd means 'when he has yoked the horses from the stable the eternal day does not reign at that time but 'the night works a garment for him,' no one other than he shall wear the garment Thus we find in st 5 रुशदस्य, कृष्णम् which refers to the dark shape of the nocturnal sun' He adds that cd practically says that when the sun has set it is night

[1] अयुक्त सप्त हरित सधस्थात्।

[2] A G. III, p 578, Geldner, Vedische Studien, II

सधस्थात्—सध Av *haδa* is the earlier form of सह and occurs as the first member in सधस्थ, सधमाद co revelry, common feast, सधस्तुति joint praise, etc सधस्थ lit 'standing together,' 'present,' then 'place where people stand together,' then (by generalisation) any place

आत्—This particle is the abl sg of the pronoun अ and lit means 'from' or 'after that' Av *at* It means 'then, thereupon'

रात्री—Acc to philologists the word is derived from रा (i e, ला) 'to remain buried or concealed' Skt लाय, Gk *Lethe* and Lat *Latona* are all derived from this root The final of रात्री had already become short at the time of Panini so that he had to frame the rule रात्रेश्चाजसौ iv 1 31 for the Vedas In RV the word ends in the long vowel throughout In AV रात्रिम् is the only form for the Acc sg and रात्रि and रात्र्यै occur but once each in the Nom and Dat sing respectively In the later Samhitās and Brahmanas both forms are found

वास—वसन, वस्त्र, वसन् are all from Skt वस्ते, Av *vaste*, he puts on, Gk *hénnumi* (**wés nu mi*) I clothe, put on, the s is found in the Gk *hesso* I shall put on, *he s to* had on, *esthes* clothing The root is found in Lat *ves tis* (Eng *ves ture*) and Eng *wear*.

5

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे	तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे ।
सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे ।	सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ।
अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः	अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः ।
कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति ॥५॥	कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥५॥

For the sight of Mitra and Varuna Sūrya manifests this form in the lap of the sky One (form) of his is endless white light, while the other the (dark form) bay steeds bear together, or, his bay steeds bear together one form of his, the endless white light and the other, the dark one.

तत् तदानीम् उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः अभिचक्षे आभिमुख्येन प्रकाशनाय द्योः नभसः उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपम् सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते करोति। अपि च अस्य सूर्यस्य हरितः रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अश्वा वा अनन्तम् अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशत् दीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः। बलनामैतत्। बलयुक्तम्¹, अतिबहलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थम् अन्यत् तमसो विलक्षणं तेजः सम्भरन्ति अहनि पर्यायागमनेन निष्पादयन्ति। तथा कृष्णम् कृष्णवर्णम् अन्यत् तमः स्वकीयापगमनेन रात्रौ। *यस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः। अभिचक्षे। सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। द्योः। 'ङसिङसोश्च' [६।१।११०] इति पूर्वरूपता। उपस्थे। 'घञर्थे कविधानम्' [३।३।५८।७] इति क-प्रत्ययः। थाथादित्वात् [६।२।१०६।२] पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पाजः। पाति रक्षतीति पाजो बलम्। 'पातेर्बले जुट् च' [उ० ४।२०२] इत्यसुन्, जुडागमश्च। छान्दसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः॥५॥

मित्रस्य वरुणस्य—subjective genitives (कर्तरि षष्ठी).

अभिचक्षे—dative infinitive from अभि चक्ष् to regard. V. G. S., p 191 a चक्ष् is the reduplicated form of काश (कास् to shine) Skt caṣṭe, Av caṣte. cf. चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः. St. 1, नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे x. 37. 1.

कृणुते—In RV the root is स्वादि गणवर्ती "Beside the regular

---

¹ बलवत् occurs in this sense in RV. When used as adjectives, stems in as accent the suffix as a rule. See p. 23.

* कृत्स्न—all.

6

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य	अद्य । देवाः । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।
निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।	निः । अंहसः । पिपृत । निः । अवद्यात् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता-	तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्ताम् ।
मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥६॥	अदितिः । सिन्धुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥६॥

This day, O gods, at the rise of the sun, ferry us across trouble, across blame This may Mitra and Varuna grant us, and Aditi, the Sea, Earth and Heaven.

हे देवाः द्योतमानाः सूर्यरश्मयः, अद्य अस्मिन् काले सूर्यस्य आदित्यस्य उदिता उदितौ उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयमस्मान् अंहसः पापात् निष्पिपृत निष्कृष्य पालयत। यदिदमस्माभिरुक्तं नः अस्मदीयं तन्मित्रादयः षड् देवताः ममहन्ताम् पूजयन्तु अनुमन्यन्ताम् रक्षन्त्विति यावत्। मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽहरभिमानी देवः[1] वरुणः अनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमानी[2]। अदितिः अखण्डनीयादीना वा देवमाता[3]। सिन्धुः स्यन्दनशीलो-

---

[1] मित्रः प्रमीतेः। त्रायते। संमिन्वानो द्रवतीति वा। मेदयते र्वा। Nir. x. 21. मित्रैश्च जना विश्वे यदिमं पर्युपासते। मित्र इत्याह तेनैनं विश्वामित्रः स्तवन् ॥ Bṛhaddevatā ii. 40. प्राणवृत्तेरहश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रः. Śaṅkara on TU. i. 1. प्रकर्षेण सर्वमीयते त्रायते तथा मर्त्यान् हविर्प्रदानेन त्रायते इति वा (?) मित्रः S. on RV. iii 59 1.

[2] वरुणो वृणोतीति सतः Nir. x. 8. वीर्यौ भाव्यात्कोऽयं भूतेन तु रसेन यत्। तयैनं वरुणं प्रजा स्तुतिष्वाहुः ऋषयः ॥ B.D. ii. 33. अपानवृत्ते रात्रेश्चाभिमानी देवतात्मा वरुणः। Śaṅkara on TU 1.1.

[3] अदितिरदीना देवमाता ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः। विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ [RV. i. 89. 10] इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे। Nir iv. 22-23. न कुमना यद्दीनो हन्ता विधति माध्यमः। पादमष्टमिहैन माहैनं दीनमीऽदितिम् ॥ B. D. ii 48

दकाभिमानिनी देवता। पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री द्यौः द्युलोकस्य। उत-शब्दः समुच्चये। अद्या। 'निपातस्य च' [६।३।१३६] इति संहितायां दीर्घत्वम्। उदिता। उत्पूर्वादेतेर्भावे क्तिन्। 'सुपां सुलुक्°' [७।१।३९] इति डादेशः। 'तादौ च°' [६।२।५०] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। पिपृत। 'पॄ पालनपूरणयोः' [धा° ३।४]। पृ इत्येके। लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः। द्विर्वचनोरदत्व-हलादिशेषाः। 'अर्तिपिपर्त्योश्च' [७।४।७७] इत्यभ्यासस्येत्वम्। 'सार्वधातुकमपित्' [१।२।४] इति तशब्दस्य ङित्त्वे सति 'ऋचि तुनुघ°' [६।३।१३३] इत्यादिना संहितायां दीर्घः॥६॥

अद्या and पिपृता—metrical lengthening

उदिता—The Loc of *i* stems has two forms in RV —one ending in *au* and the other in *a*, the latter occurring only before consonants

अंहस —Abl sg of *aṁhas* In पाहि नो अंहस, Rv 6 3 1 अंहः is used by Haplology for अंहसः (A G III, p 80) *aṁhas* (lit that which chokes or throttles) trouble, distress Av *azah*, Lat *angere*, to throttle, to cause pain, Gk *agkhein*, to choke, to throttle Eng *anger*, *anguish* etc are cognate

नि —The upasarga alone is used for the repetition instead of the full verb in the Avesta also, *e g*, *ni te*, *zairc*, *maδəm mruye*, *ni amǝm*, *ni varǝθraγnǝm ni dasvaro*, *ni vaešazǝm ni fradaθǝm*, *ni varǝdaθǝm*, *ni aojo vīspo tanum ni mastīm vīspo-paisanhǝm*, *ni tat yaθa gaeθāhva vaso χšaθro fracarane θbaešo taurvao drujǝm vano* I ask of thee, O Golden hued, for fervour, for power (and) for success (as well), for health (and) for the means of gaining health, for advancement (and) for increase, for strength of (this) whole body (as well as) for wisdom all embracing —for (all) this (I ask) so that in (all) lands I may move about free at will, overcoming opposition (and) conquering the unbeliever *Tar...* *Selections from the Avesta* pp 6, 7, 79 A good example from RV is अपद्वेषो वितरं वि अंहो व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः 33 2 Drive far away from us hatred, farther away distress, far away diseases in all directions

and very frequent present stem कृणु (from कृ *make*) there begins to appear in the tenth Mandala of the RV the very anomalous कुरु (twice in the 2 s impv कुरु and once in the 1 pl pr ind कुर्मः) The strong form of this stem, *karo* which has the further anomaly of गुण in the root first appears in the AV' V G S, p 145 In the Avesta also the root कृ ... Skt *krnoti* Av *kərənaoiti* Skt *krnute*, Av *kərənuite*

उपस्थे—Av *upasta* Sayana explains the acc on the second syll with the help of उपादयादीनि यथोपदिष्टम् vi 3 109 in his com on TS i 14 and with the help of मरुद्धादि as here under RV i 31 9 इति स्व [१।२।४] इति तिष्ठते ... । ... [६।४।६४] इत्याकारलोप । मरुद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् [६।२।१०८।१२] इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । Bhatta Bhaskara says under TS i 1 4 उपस्थीय ... । घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् [३ ३ ५८४] इति घञर्थे क ... ... [फि° ३।६] इति द्वितीयमन्तरमुदात्तम् ।

1 रुशत्—gleaming white Only the pr participle form is found in RV रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागात् i 113 2 The proper name रुशम also occurs several times The root is read in the Dhātupāṭha as रुश रिश हिंसायाम् vi 135 6 Yaska says रुशदिति वर्णनाम, रोचतेर्ज्वलतिकर्मण (Nir ii 20, vi 14) Gk *lugx*, Armenian *lusanun Ih*, Lit *lussis* and Eng *lynx* are cognate

भाम —splendour Some philologists think that the word was originally *भ्याम from *भ्यम् भ्या *to shine'

1 कृष्णम्—O Pers *kirsnan* 'black'

1 हरित—from a root घृ घृ meaning originally to shine to be yellow, green, grey or blue Skt हरित, Av *zairita* The *t* stem does not occur in Av In the Dhātupātha we have घृ ... .

भरन्ति—Av *barənti barainti* Gk *phéronti*, Goth *bairand*

Mādhava explains ed thus ... ... । ... ... ।

'हे द्रवसी सतसी बस्त एकः केशी विश्वा भुवनानि विद्वान्' * (TS. iii. 2. 2. 2) इत्यध्वर्यूणां मन्त्रः ।

Take हरितः in its ordinary sense of the Sun's horse and the explanation leaves little to be desired.

Sāyaṇa also offers a very reasonable explanation under TB. ii. 8. 7. 2: अस्य सूर्यस्य अनन्तं पाजः अत्यधिकं रश्मिजालरूपं बलम् अन्यत् वस्तुमात्रापेक्षया रुशदेव भूत्वा भात् दीप्यते, मध्याह्नकालेऽत्यधिकेन तेजसा प्रकाशते । अत एवाम्नायान्तरम्—"बृहस्पतिर्ध्यन्दिनः । तत् पुरुषं तेजसाद्धः । तस्मात् तर्हि तेक्ष्णिष्ठं तपति" इति । अन्यत् पूर्वोक्तात् मध्यन्दिनात् रुशदेव रात्री कृष्णं रूपं हरितः सूर्यस्य अश्वाः सम्भरन्ति सम्पादयन्ति । एतेऽश्वा यदा सौरिः पश्चिमभागे बध्नन्ति तदानीमेव कृष्णं रूपं सम्पद्यते ।

Acc. to Uvaṭa and Mahīdhara who read later philosophic ideas into this stanza the limitless luminous form is the निर्गुण ब्रह्म, the form of pure bliss which cannot be cognised by the senses and the dark form is the visible or सगुण ब्रह्म which is cognised or brought about by the हरितः, i.e., deer in the shape of the senses.

With this stanza, *cf.* x. 37. 3 न ते अदेवः प्रदिवो नि वासते यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि । प्राचीनमन्यदनु वर्तते रज उदन्येन ज्योतिषा यासि सूर्य ॥ 'No godless man from time remotest draws thee down when thou art driving forth with winged dappled steeds One lustre waits upon thee moving to the east, and Sūrya, thou arisest with a different light '

Acc. to some scholars, Sūrya assumes the form of Mitra and Varuṇa so that he may see the virtuous and the vicious respectively. In the form of Mitra he is bright and in the form of Varuṇa he is dark.

---

* एक आदित्यः हे द्रवसी अहोरात्रे उभे वाससी वस्ते आच्छादयति । कीदृशी द्रवसी । सततो सातत्येनाविच्छेदेन वर्तमाने । मध्यतो रात्र्योर्मध्ये कौदृशी द्रवसी । सततो सातत्येनाविच्छेदेन वर्तमाने । कस्मिंश्चित्कालेऽस्ति । कीदृश एक आदित्यः ? केशी केशसमानरश्मियुक्तः । विश्वा भुवनानि विद्वान् सर्वाल्लोकान् रश्मिभिः प्रकाशयमानः । तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये रात्रिरूपं वस्त्रं मलिनम् अहोरूपं तु शुक्लम् । S.

/ पिपृत—2 pl imp of पृ or पॄ to take across The original meaning of the root is the completion of a forward movement Av par to go over or through, Av pәrәtu bridge Lat portare 'to carry', Gk poros passage, way, Eng ferry, ford, etc, show the same root which is also contained in Gk Eu phrates, Bos phoros and Eng Ox ford

अवद्यात्—a vadyá lit not much to speak of blame worthy hence blemish S derives the word under iii 31 8 but is silent about the accent Following in the foot steps of Bhatta Bhaskara [on TS ii 2 14 33] he explains the accent of अवद्य with the help of the rule ययतोयातदर्थे P vi 2 156 under RV iv 4 15 Commentators are, however unanimous in holding that य and यत् in that rule are तद्धित suffixes and not कृत् ones S explains the अन्तोदात्तत्व of अनाप्य in a similar way * But in the commentary on AV he very pertinent ly cites the rule कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च P vi 2 160 Of course from the orthodox point of view the accentuation of अवद्य does not present the slightest difficulty as we can always say अवद्यपर्यायेति दृष्टे छन्दोस्मीति(?) निपातितम् But there is hardly any doubt that the relevant rule here is कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च and there is no valid ground for excluding य and यत् from the scope of this rule Macdonell says in his Vedic Grammar (p 94 2b) 'The privative particle a or an when compounded with a participle adjective or substantive is nearly always accented' and adds in a foot note, 'Not however, when the second member is a gerundive, a root or a noun with verbal meaning ending in yu -ānu, snu, in, tr ' In another foot note he says 'This (i e स्वरितत्व) is the regular accent of the gerundive with the

* [Devanagari footnote, partly illegible] ... अवद्यपर्याये ... तृतीय ... स्वरितत्वं ... अनाप्य ... अन्तोदात्तत्वं ... यत्यर्थे ... अर्थे ... अर्पितस्वर्णमुद्रया, p 177

negative prefix which is, however, accented in some half dozen instances *

अनवद्य is a बहुव्रीहि compound and is accented on the final syl acc to नञ्सुभ्याम् P 6 ii 172

मामहन्ताम्—3 pl impv perfect A of *mah* to be great The vowel in the reduplicating syllable is generally short in the case of about 30 roots it is long In most cases it is short in the Pada text Where both the Samhitā text and the Pada text show *the long vowel which would appear to be irregular acc to class* Skt. Sayana generally justifies the lengthening acc to तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य Where the Samhita text shows the long vowel while Pp shows the short vowel S usually has recourse to the rule अन्येषामपि दृश्यते vi 3 137 Thus commenting on *vii* 81 1 *he says* संहितायामभ्यासस्य 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । तुजादित्वे हि तुजादीनां इतिवत् पदकालेऽपि दीर्घं श्रूयेत Under i 94 16, however, he explains the formation of मामहन्ताम् thus मह पूजायाम् । भौवादिकः । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । Again under i 117 17 he says संहितायां छान्दसमभ्यासस्य दीर्घत्वम् । Under iii, 52 6 he explains मामहस्व thus मह पूजायाम्' अस्मात् यङ्लुगन्तात् लोटि आत्मनेपदम् । शपो लुगभावश्छान्दसः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम् etc —*cf* vii 52 2 मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त, ii 27 1 शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंश etc.

तन्नो मित्रो वरुण, etc —RV i 94 96 98, 100 103, 105-115, ix 97 end with this hemistich.

च इति —अदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा । द्यौ अखण्डनी । छन्दस् कर्मणि क्तिनि 'अतिभ्यतिभ्याम्' इति इत्वम् । सामर्थ्ये तु दीर्घ अपि इत्यत्र क्ति छान्दसेन इत्वम् । नञ्समासे द्व्यचमुपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् See under v 62 8

AGNI

Characteristic Features

To the ancient Indian (as to the ancient Iranian) Agni was the most prominent divinity Though Indra has a larger number of hymns (about 250) to his credit than Agni (nearly 200) in the Rgveda now extant, still the fact that in every Mandala the hymns to Agni occupy the place of honour and are followed by the hymns addressed to Indra (मण्डलादिष्वाद्यमैन्द्रात् —*Sarvanukramani* xii 12) clearly shows that in the eyes of the Vedic Indian Agni was more important than Indra And it is but natural that it should be so, for fire prepared his food for him fire baked his pottery and bricks, fire forged his implements for peace and war, fire helped him in his encounter with wild beasts, barbarians, ghosts and goblins, fire dispelled darkness and drove away demons Like his own mother fire was a witness of his joys and sorrows Marriages were solemnised in the presence of fire and his last mortal remains were consigned to fire's friendly* flames.

---

* The friendliness of fire is almost proverbial in every country The English poet sings

A fire's a good companionable friend,
A comfortable friend, who meets your face
With welcome glad, and makes the poorest shed
As pleasant as a palace Are you cold?
He warms you—weary? he refreshes you—
Hungry? he doth prepare your food for you—
Are you in darkness? he gives light to you—
In a strange land? he wears a face that is
Familiar from your childhood Are you poor?

Thus the connexion of the Vedic Indian was closer with Agni than *with any other divinity* He lived in the same house with Agni who is consequently the only deity to be called गृहपति, the master of the house who is seated in every home (निषसाद दमेदमे। कविर्गृहपतिर्युवा ॥ vii 15 2) Agni is a brilliant guest in every house (स दर्शतश्रीरतिथिर्गृहेगृहे x 91 2) He is besought to be easy of access like a son to his father (स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव। i 1 9) *He is the friend of mortals* (मर्तेषु मित्र i 67 1) He is the brother of men, the dear friend the friend for friends to cherish (त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः। सखा सखिभ्य ईड्य ॥ i 75 4) And Agni's friendship for his worshipper is ancestral (मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् i 71 9) '*for he is the god whom his forefathers kindled and to whom they prayed*' He is a *father* mother, brother son kinsman and friend (अग्नि मन्ये पितरमग्निमापिमग्निं भ्रातरं सदमित् सखायम् x 7 3 See p 48, पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् vi 1 5)

Agni is the never failing benefactor of his worshippers. He is their protector, preserver and deliverer He carries him who praises him across calamities as in a ship over the sea (नावेव सिन्धुं दुरिताऽत्यग्निः iii 20 4) *He watches with a thousand* eyes over the man who gives him food and offers him आज्य and घृत and nourishes him (यो अस्मा अन्नं तृष्वादधात्याज्यैर्घृतैर्जुहोति पुष्यति। तस्मै सहस्रमक्षभिर्वि चक्षे x 79 5) Agni gives riches—hundredfold thousandfold to the man who observes his laws (त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत् तव जामयो वयम्। सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य ॥ i 31 10)

> What matters it to him? He knows no difference
> Between an emperor and the poorest beggar!
> Where is the friend that bears the name of man
> Will do as much for you?
>
> —MARY HOWITT

Not only does Agni bestow domestic felicity, prosperity and riches on his worshipper he grants immortality also (त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे मर्तं दधासि श्रवसे दिवेदिवे । 31 7), he is the guardian of immortality (अमृतस्य रक्षिता vi 7 7) The worshipper prays to him to forgive sins committed through folly and to make him guiltless towards Aditi and avert Varuna's wrath (यच्चिद्धि ते पुरुषत्रा यविष्ठाचित्तिभिश्चकृमा कच्चिदागः । कृधी ष्वस्माँ अदितेरनागान् व्येनांसि शिश्रथो विष्वगग्ने ॥ iv 12 4, त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः । iv 1 4)

Agni is the Brahmana of Brahmanas, the first द्विजन्मा (द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तम् । 60 1, अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते । 140 2) One poet says विधेम ते परमे जन्मन्नग्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ॥ ii [illegible] 3 we would pay homage to you in your highest birth, O Agni, we would pay homage with songs of praise to you in your lower abode ' The reference here is to Agni's birth in heaven as the sun and on the earth as sacrificial fire Another poet says यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वा सहस्कृत । तं त्वा गीर्भिर्हवामहे ॥ viii 43 28 'Be you, O Agni born in heaven or in the waters O thou made by strength, as such we call on thee with songs

More generally however Agni's three births are referred to स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम् । तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ x 88 10 "Then by the laud the Gods engendered Agni in heaven, who fills both worlds through strength and vigour They made him to appear in three fold essence he ripens plants of every form and nature " The threefold existence of Agni referred to here is his abode on earth as the sacrificial fire, in the atmosphere as lightning and in heaven as the sun Agni's three births are referred to in x 45 1 also दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ "First Agni sprang to life from out of heaven[1] the second time from us[2] came Jatavedas

[1] In the shape of the Sun

[2] In the form of the sacrificial fire

Thirdly the manly souled was in the waters[1] The pious laud and kindle him the Eternal "

Again in vi. 48 5 we find यमापो अद्रयो वना गर्भमृतस्य पिप्रति। सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ "Whom floods, stones and trees support, the offspring of eternal Law, He who when rubbed with force is brought to life by men upon the lofty height of the earth " The various births of Agni are mentioned in ii 1 1 त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि। त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ "Thou Agni art born at break of day, thou greedy of burning up every thing, thou art born of the waters, from out of the stone, from out of the trees and herbs, thou, O God of men, art born shining " Again in i 70. 2 we find गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथाम्। अद्रौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ "The embryo of the waters, the embryo of the trees, the embryo of those that stand and those that move, even in the stone as his house, he is as the companion of the clan among clans, the well meaning immortal "

"Owing to the diverse births above described," says Prof. Macdonell, "*Agni is often regarded as having a triple character, which in many passages is expressly referred to with some form of the numeral 'three'* This earliest Indian trinity is important, for on it is based much of mystical speculation of the Vedic age, Agni's births are three or three fold (त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य i 95 3, त्रिरस्य ता परमा सन्ति सत्या स्पार्हा देवस्य जनिमान्यग्नेः iv 1 7) The gods made him threefold (x 88 10) He is threefold light (अर्कस्त्रिधातू रजसो विमान iii 26 7), has three heads (त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीषे i 146 1), three tongues, three bodies, three stations (अग्ने [illegible] वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः। तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन् ॥ iii 20 2)[2] "

---

[1] In the waters of the atmospheric region as lightning

[2] *Vedic Mythology*, p 83

And gradually this gave rise to the idea of one God behind all these different gods Thus we find in AV 13 3 13

> स वरुणः सायमग्निर्भवति स मित्रो भवति प्रातरुद्यन् ।
> स सविता भूत्वान्तरिक्षेण याति स इन्द्रो भूत्वा तपति मध्यतो दिवम् ॥

"This Agni becomes Varuna in the evening, in the morning rising he becomes Mitra, he having become Savita, goes through the atmosphere, he, having become Indra, burns through the midst of the sky " (Whitney)

In RV ii 1 also *Agni is identified with all the important divinities*

> त्वमग्न इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः ।
> त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्यः ।
> त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।[1] etc

"In the personification of Agni the physical characteristics of fire are ever present before the mind's eye of the poet As fire is fed with clarified butter, many of Agni's epithets contain the word घृत He is घृतान्न vii 3 1 घृतनिर्णिक् iii 17 1 (with a garment of butter) घृतपृष्ठ v 4 3 घृतप्रतीक (butter faced) i 143 7 etc As fire is fed with fuel also Agni is द्वन्न (with the wood for his food ii 7 6) In reference to the forest fires Agni is described as eating and chewing the forests (अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्ति भर्वति i 143 5) and as blackening them with his tongue (वना कृष्णा कृणोति जिह्वया

[1] *Cf* SB x 5 2 20 तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते । यजुरिति, एष हीदं सर्वं युनक्ति । सामेति छन्दोगाः एतस्मिन् हीदं सर्वं समानम् । उक्थमिति बह्वृचाः एष हीदं सर्वमुत्थापयति । यातुरिति यातुविदः एतेन हीदं सर्वं यतम् । विषमिति सर्पाः । सर्प इति सर्पविदः । ऊर्गिति देवाः । रयिरिति मनुष्याः । मायेत्यसुराः । स्वधेति पितरः । देवजन इति देवजनविदः । रूपमिति गन्धर्वाः । गन्ध इत्यप्सरसः ।

vı 60. 10) He is invited to drink सौम्य मधु (i 14 10) and in reference to the three pressings of सोम (प्रातः सवन, माध्यन्दिन सवन and तृतीय सवन) Agni s food is described as having been prepared thrice (त्रिभिः पत्र क्रतवन् समिन्नहन् iv 12 1)

His complexion is bright (शुक्रवर्ण i 140 1, शुचिवर्ण v 2 3) and he is of brilliant splendour (शुक्रभास् i 27 6, चित्रशोचि vı 10 3). He has flaming hairs (शोचिष्केश i 45 6), tawny hairs (हरिकेश iii 2 13) He is described as possessing sharp teeth (तिग्मजम्भ i 79 6) brilliant teeth (शुचिदन् v 7 7), golden teeth (हिरण्यदन्त v 2 3) and burning teeth (तपुर्जम्भ i 58 5) He has a golden beard (हिरिश्मश्रु v 7 7) iron grinders (अयोदंष्ट्र x 87 2) and sharp, consuming jaws (तिग्मा चस्य हनव viii 60 13, नाना हनू विभृते स भरेते अविष्यती बप्सती भूर्यत्तः x 79 1) He is in one passage described as without head and without feet (अपादशीर्षा iv i 11) and yet he has a burning head (तपुर्मूर्धा vii 3 1) three heads (त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् i 146 1) He is four eyed (चतुरक्ष i 31 13) thousand eyed (सहस्राक्ष i 79 12) and thousand horned (सहस्रशृङ्ग v 1 8)

But above all Agni is a priest . He is the greatest and best of sacrificers (यजिष्ठ) He is the domestic priest *purohita*, *rtvij*, *hotr*, *Brahman*, who wakes with the dawn (उषर्बुध) or even before the dawn, appointed both by men and gods who concentrates in his own person and exercises in a higher sense all the various sacrificial offices which the Indian ritual assigned to a number of different human functionaries the Adhvaryu, Hotr, *potr*, *nestr*, *praśastr*, *etc* . He is a sage the divinest among sages (असुरो विपश्चिताम् iii 3 4), intimately acquainted with all the forms of worship, the wise director, the successful accomplisher, and the protector, of all ceremonies, who enables men to serve the gods in a correct and acceptable manner, in cases where this would be beyond their own unaided skill . He is a swift messenger (दूतो x 6 4), moving between heaven and earth, commissioned both by gods and by men to maintain their mutual communications to announce to the immortals

the hymns, and to convey to them the oblations of their worshippers or to bring them down from the sky to the place of sacrifice Being acquainted with the innermost recesses of the sky, he is well fitted to act as the herald of men to summon the gods to the sacrifices instituted in their honour. He comes with them seated on the same car (आ विश्वेभि सरथं याहि देवैः vii 11 1), or in advance of them (आ देवानामग्रयावेह यातु x 70 2) and shares in the reverence and adoration which they receive Without him the gods experience no satisfaction (न ऋते त्वदमृता मादयन्ते vii 11 1) He himself offers them worship (मनुष्वदग्न इह यक्षि देवान् vii 11 3, स्वयं यजस्व दिवि देव देवान् x 7 6).' MUIR, *Original Sanskrit Texts*, Vol v, pp 199 202

"The derivation of Agni's name, Latin *ignis*, Lithuanian *ugnis*, [redacted] uncertain, though connexion with *aj*, 'drive', [redacted] not impossible In the Avesta the name is unknown as such and it does not appear among the Mitanni gods, which speaks in favour of the view that it is a specific development of the Indian priest. But the worship of fire itself, apart from the special conception of it as Agni, is undoubtedly strongly marked in the period of the unity of the Indo Iranians The fire in the Avesta is the centre of a strong and developed ritual the fire priests Athravans are clearly the same in origin as the vedic Atharvans, and Ātar must have been conceived as a great and powerful god, giver of food, of fame, of offspring, the friend of the house, the repeller of foes, probably known as in the lightning and the plant-born forms" KEITH, *Religion and Philosophy of the Veda*, p 161

Hymn No. 4

AGNI

॥ 6

मं० २ सू० ६

सोमाहुतिर्ऋषिः। अग्निर्देवता। गायत्री छन्दः।

1

इमां मे अग्ने समिध-	इमाम् । मे । अग्ने । सम्ऽइधम् ।
मिमामुपसदं वनेः ॥	इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः ।
इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥१॥	इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥१॥

Pray accept, O Agni, this my fuel and this my homage Instantly hear those songs

'इमां मे०' इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तं[1] सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं[2] गायत्रम्। 'इमां ष गायत्रं हि'[3] इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दस्यस्य विनियोगः।[4] सूत्रितं च—'इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तृचानामुत्तमामुद्धरेत्'[5] [आ० श्रौ

---

[1] द्वितीये मण्डले चत्वारोऽनुवाकाः। तेषु प्रथमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि। तत्र 'इमां मे' इति षष्ठं सूक्तम्।

[2] भार्गव सोमाहुतिर्द्वितीयमण्डलस्य चतुर्थादिसूक्तचतुष्टय द्रष्टा। तथाच चतुर्थसूक्तस्यानुक्रमणिकायामुक्तम्—हुवे नव सोमाहुतिर्भार्गवो ह। तुह्यादिपरिभाषया चतुर्णां सूक्तानां सोमाहुतिर्ऋषिः। 'मण्डलादिष्वाद्यमैन्द्रात्' [अनु० १२।११] इति परिभाषया सूक्तस्याग्निर्देवताकत्वं निर्णीतम्।

[3] हि शब्दोपादानात् तुह्यादिपरिभाषया तदादिसूक्तत्रितयस्य गायत्री छन्द इति बोध्यम्।

[4] प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे द्वादशे समुपवर्णिते। तत्र गायत्रीछन्दस्केषु सूक्तेष्वस्य विनियोगः।

[5] नवानां सूक्तानामिति शेषः। उत्तमाम् अन्तिमाम्, द्वितीयमण्डलस्याष्टमसूक्तस्य षष्ठीमिति यावत्। उद्धरेत् परिवर्जयेत् विच्छन्दस्त्वादिति भावः। यद्यपि 'सूक्त सूक्तादौ हीने पादे' [आ० श्रौ० ११।१८] इति न्यायेन सूक्तप्रतिपादनाय हीनपादग्रहणं कर्तव्यम्, तथापि दशमसूक्तस्यान्तर्गतस्य आद्यस्तिमन्त्रस्यापि प्रारम्भे 'इमां मे अग्ने समिधम्' इत्यंशस्य दर्शनात् संशयपरिहारायाधिकपादस्योपादानम्।

४।१३।७]। ¹ 'आपराह्णिक्यासुपसदीमां मे अग्ने समिधमिति तिस्र ऋचस्त्रिरभ्यस्ता नव सामिधेन्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः। 'अथोपसद' [आ° श्रौ° ४।८।१] इति खण्डे सूत्रितम्—इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेन्य' [आ° श्रौ° ४।८।११] इति।

हे अग्ने, मे मदीयाम् इमाम् आधीयमानां समिधम् इमाम् उपसदम् उपसदनसाधनाम्² आहुतिम् उपसद्यागे क्रियमाणां वा वनेः

---

* अपराह्णिक्याम्—M P But the form like अविक under x 84 8, is ungrammatical and is evidently due to the error of scribes The correct reading is found in the com on i 91 6

¹ "सोमयागे दीक्षणीयेष्ट्यनन्तरं प्रायणीयातिथ्ययोरनुष्ठानं कृत्वा दिनत्रयमुपसन्नामका यागा अनुष्ठीयन्ते। तेषां प्रतिदिनं द्विरनुष्ठानं भवति प्रातरपराह्णे चेति। प्रातरनुष्ठीयमानोपसत् पौर्वाह्णिकी उपसदित्युच्यते अपराह्णे तु आपराह्णिकी। तत्रास्यामापराह्णिक्यामुपसदि इमां मे इत्याद्या तिस्र ऋचस्त्रिरावर्त्य नवत्वं सम्पाद्य सामिधेनीत्वेनोपयुज्यन्ते। सामिधेनी नाम अग्नेः समिन्धनकाले पठ्यमाना ऋक्।

² उपसदनसाधनाम् उपगमनप्रयोजिकाम्। In classical Sanskrit we generally find साधनम् formed with ल्युट् acc to करणाधिकरणयोश्च P iii 3 113 Thus Kalidasa says इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम्। अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात्॥ (Raghu I 82) Sometimes the fem form साधनी is met with as in the well known line या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी In the Vedas however, साधन occurs in the masculine gender and naturally Sāyaṇa derives it with ल्यु (साध संसिद्धौ। नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः under RV iii 27 8) So उपसदनसाधनामाहुतिम् is the correct reading here Similarly under i. 66 9 we find यज्ञस्य साधनभूतमाहवनीयम् and under iv 10. 1 दोषां साधनभूताम् Under v 40 8 अभिषवसाधनम् would appear to be the correct reading In यज्ञानि यज्ञसाधनानि under RV x. 30 9, the neuter in साधनानि appears to be due to the attraction of यज्ञानि Under iii 31 20 we should read दैवस्य साधन० for दैवस्य साधनस्य and under x 12 1 हव्यसाधनम् appears to be the correct reading and so on In the Śaṁkara bhāṣya on *Chāndogyopaniṣad* i II 3 we find यज्ञसाधनम्०.

सम्भजेयाः[1]। तथा इमा उ इमा अपि गिरः स्तुती सु सुष्टु शृधि शृणु ॥५॥

उपसदम्—(from उप Av *upa*, O P *upa* near and सद् Av *had* to sit) approaching respectfully, worship, homage. Skt *sīdāmi*, Lat *sido*, Gk *hizo* Skt *sīdati* (*si s(a)d ati), Av *hiδaiti*

वने—2 sg opt pr of वन् to win The original meaning of the root is to exert one's self, to strive after, then on one hand it came to mean to desire, to love, then to be pleased, to be accustomed, on the other to work, to take pains, to be victorious Skt *vanati*, Av *vanaiti*, Skt *vanoti*, Av *vanaoiti* Lat *Ven us*, Skt *van i ta* etc are from the same root

In the second person the optative becomes a softened imperative and is often preceded or followed as here by the imperative second person

With वनेविति वने in the Pada text cf पीपरिति पीपे iv 16 21

उ—in the Samhita text is written as ऊँ in the Pada text followed by इति उञ ऊँ P i 1 17 Because it is sometimes written ऊ for the sake of metre, in the Pada text it is written ऊँ And because it is often contracted with a preceding अ or आ into ओ which is regarded as a Pragrhya, the उ itself came to be regarded as a प्रगृह्य and so इति came to be written after the long vowel To distinguish it from the duals ending in ऊ, it was nasalized[2] उकारस्येतिकरणम् इत्याः प्लुतोऽनुनासिको द्राघित शाकल्य

[1] Since in the Dhatupatha सम्भक्ति is given as the meaning of the root वन् (वन षण सम्भक्तौ), Sayana explains वने as संभजेयाः

[2] 'It seems as if the protraction must have been made in order to give the word more substance as an independent pada in the disjoined text, it being the only instance of a single short vowel possessing such a value, and as if the nasalization and addition of *iti* were intended to mark it more distinctly as an exceptional case, requiring a different treatment in the Samhita text" WHITNEY, *Atharvaveda Pratiśakhya*, p 61

RP 1 75 उ with an imperative, injunctive or optative (often followed by सु) has an imperative sense—at once instantly See V G S, p 220 1a

सु—पत्व acc to सुञ P viii 3 107 V G S, p 46c (top)

श्रुधी—2 sing root aor imp of श्रु metrical lengthening, 2 sing pr imp शृणुधि शृणुहि शृणु Skt *srudhi* Gk *kluthi* In स शामधि प्रति शृणु etc, we have the normal final vowel [श्रु श्रवणे । सेद्धांपद ३।४।८७ इति लोट सेर्हि । व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५ इति श्नुव श्रु च ३।१।७४ इत्यनेन प्राप्तस्य श्नोर्लुक, श्रादेशस्य च निवृत्ति । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ६।४।१०२ इति हेर्धिरादेश । Skt श्रु (Gk *kluem*, Lat *cluere*) to hear' श्रवस (Gk *kleos* for **klewos* Eng *glory*) Skt *śruta h* (Gk *klutos* Lat *in clitus*, orig *in clutu s*, Goth *hlud* Eng *loud*) glorious for ■ man ■ glorious, when everybody hears of him For the ending धि see p 56

2

अया ते अग्ने विधे-	अया । ते । अग्ने । विधेम ।
मोर्जो नपादश्वमिष्टे ॥	ऊर्जः । नपात् । अश्वम्ऽइष्टे ।
एना सूक्तेन सुजात ॥२॥	एना । सुऽउक्तेन । सुऽजात ॥२॥

With this we would O Agni worship thee son of strength winner of horses with this fair hymn O noble born one

हे अग्ने, ते त्वाम् अया अनयाहुत्या विधेम परिचरेम । हे ऊर्जो नपात् बलस्य नप्त्र, तस्य नपातयितर्वा; हे अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आशु क्रियमाणं कर्म अश्वम्, तदिच्छतीत्यश्वमिष्टि । सन्त्वरमाणा हुतयसदमाचरन्ति । 'ते कर्मभि समत्वरन्त ते तिस्र सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता अयजन्'[1]

[1] "They hastened with the performance, having repeated three kindling verses they offered to three deities (KEITH)" cf. मासा विसृष्टिति देवता एषा एव च ।")

[ऐ॰ ब्रा॰ १५।१] इति ब्राह्मणम्। तादृशाग्ने, ते त्वाम् अया अनयाहुत्या विधेम परिचरेम। तथा हे सुजात शोभन-जनन, एना एतेन सूक्तेन स्तोत्रेण, प्रीणयेमेति शेषः। यद्वा स्तुत्युपबृंहितेन मन्त्रजातेन* विधेम ॥२॥

Note the succession of unaccented syllables in *a*.

अया—(Av. *ayā*, *aya*) the fem. of अ [illegible] अ which in the Ins sg. yields अया just as from ता we have तया. अयया is found only twice in RV ix. 65. छान्दसो वर्णलोपः; S. on ii. 24. 1. तृतीयाया याभावश्छ । इति लोप इति लोपः। S. on AV. vii 1. 4, p. 310. अया may refer to समिधा,[1] *cf.* अया ते अग्ने समिधा विधेम RV. iv 4. 15 or to गिरा, *cf.* ii 24 1 अया विधेम नवया महा गिरा

ते—क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् [१।४।३२ वा॰] इति चतुर्थी। The dative of the person is used with verbs having the sense of 'to be gracious to,' 'to pay homage to' V G S., p. 311*f*. ते may be either Dat or Gen. but passages like अस्मै बहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ii. 85. 12, 'to him the nearest friend of many we would offer

---

* मन्त्रजातेन dropped in all But a noun is required after स्तुत्युपबृंहितेन and P. notes that one MS reads मन्त्रहितेन, so we have adopted मन्त्रजातेन.

[1] In this case there is अन्वादेश and इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ii 4 32 applies as समिध् has already been mentioned in the previous stanza, but still the stem is accented as standing at the beginning of the sentence. When अ is used as a pronominal adjective it is emphatic and consequently उदात्त; when however it replaces a noun, it is unemphatic and अनुदात्त Of course when it stands at the beginning of a sentence or verse, it is always accented. अस्या इति च, अस्य इति च, उदात्तं प्रथमादेशे, अनुदात्तम् अन्वादेशे। तीव्रार्थतरम् उदात्तम्, अल्पीयोऽर्थतरम् अनुदात्तम्। (Nir iv 25) As Pāṇini does not say anything about the beginning of the sentence, commentators are forced to resort to far-fetched explanations. Thus under i. 4 8 अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः S. says: अस्य सोमस्य इदमोऽन्वादेशे प्रथमाया द्वितीयादेशस्य: सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृत: सोमः परामृश्यते। अतोऽन्वादेशत्वाभाव 'इदमोऽन्वादेशे*' इत्यादिना। अतो न सर्वानुदात्तत्वम्।

worship with sacrifices homage, oblation', यद्वीराय नमसा विधेम ते i 114 2, 'we would worship thee, the lord of heroes with homage' etc , show that it is a Dat It is interesting to note that *servio* in Lat and *vaed* in Av also govern the Dat , e g *yə̄ hoi noit vīdaiti* Y 51 5 'who shall not honour him ' The स् of न is short V G S , p 437, 1 4

विधेम—1 pl opt pr of विध् to worship The root is read in the Dhātupātha as विध विधाने (6 34) In the Nighantu विधेम, सपर्यति, नमस्यति etc are read in the list of roots meaning to wait upon, serve (परिचरणकर्मा) The word विद्वस् is evidently formed from this root While explaining कस्मै देवाय हविषा विधेम Yaska says विधतिर्दानकर्मा (Nir x 23) The opt first person expresses the wish of the speaker

ऊर्ज—from ऊर्ज् to swell to swell with strength or anger Gk *orgé* natural impulse or propensity

नपात्—son grandson Its weak stem is नप्त् nephew, grandson (lit न पिता having no son) Av *napat naptar* O Pers *napāt* , Lat *nepos* (from **nepots* just as *napat* is from **napats*) The older fem is *naptī* Av *naptī*

ऊर्जो नपात्—is explained by सहसा यो मथितो जायते नृभिः vi 48 5 'who rubbed with strength is produced by men ' 'The powerful friction necessary to produce fire is probably the reason why Agni is called son of strength ' *Vedic Mythology*, p 91 Agni is also called सहसः पुत्र सहसः सूनुः, सहसो यहुः, etc Agni is addressed both as सूनो सहसः and ऊर्जो नपात् in i 58 8 "अग्निहोत्रकार्यर्थे अग्नि [illegible]"

सपर्यन्—सपर्य from सपर् governs the Acc , e g , [illegible] i 84 18 'You two accept the homa that has been prepared for him who desires sacrifice The Acc is retained in the compounds ... seeking kines' and [illegible] [i 180 4] 'desiring here' [V G S , p 272] In [illegible], etc the [illegible] [illegible] vii 61, 7 where [illegible] explains [illegible] as [illegible] Similarly under

SV III 5 8 Madhava explains गविष्टे as गोकामाय From the standpoint of Sanskrit grammar यज्ञेष्टे may be explained thus इषु इच्छायाम्। एषणमिष्टि। यज्ञे इष्टि यस्य स तत्सम्बोधनम्। मध्ये मकारोप जनश्छान्दस।

Both ऊर्जो नपात् *and* यज्ञेष्टे *are independent vocatives and neither is regarded as an adjective to the other* so each is accented on the first syl as beginning a new sentence In ऊर्जो नपात् ऊर्जः is regarded as a part and parcel of नपात् (सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे P II 1 2) and thus ऊर्जो नपात् being regarded as one expression only the first syl is accented नपात् being wholly unaccented

एना=एनेन। In RV we find both the enclitic *ena* and the accented *enā́* The enclitic *ena* is always written *ena* in the Pada text because the Ins sing of *a* stems ends in or *a* with the final short vowel *In the case of the accented* *enā́* however the long vowel is *retained in the* Padapatha द्वितीया टौस्स्वेन [२।४।३४] इति तृतीयायाम् इदम एनादेश। सुपां सुलुक् [७।१।३९] इति विभक्तेराकारादेश। चित्स्वरेणान्तोदात्तत्वम्। See under AV IV 8 7

एनेन occurs only thrice in RV but it has become the normal Ins sing in AV

सूक्तेन—Skt *sukta* Av *huxta*

3

तं त्वा गीर्भिर्गिर्वणसं	तम्। त्वा। गीःऽभिः। गिर्वणसम्।
द्रविणस्युं द्रविणोदः।	द्रविणस्युम्। द्रविणःऽदः।
सपर्येम सपर्यवः॥३॥	सपर्येम। सपर्यवः॥३॥

We would thy devotees pay devotion to thee who lovest praise with words of praise to thee that covetest wealth O giver of wealth

हे द्रविणोदः धनस्य दातरग्ने त तादृशं गिर्वणसम् गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयम् द्रविणस्युम् हविर्लक्षणधनेच्छुम् त्वा त्वाम् सपर्यव. परिचरणकर्तारो वयम् गोर्भिः स्तुतिभि सपर्येम परिचरेम ॥३॥

गिर्वणसम्—desiring or winning praise The absence of lengthening in the first syl is peculiar, *cf* गिर्वाहस These two words are not analysed in the Pada text probably because of doubts about their derivation due to the short first syl Yaska [*Nir.* vi 14] explains गिर्वणस thus "गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति।" 'गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणा । [कारकपूर्वस्यापि वनोतेरसुन प्रत्यय ।] वन षण सम्भक्तौ। [सर्वधातुभ्योऽसुन् S under i 5 7] सर्वधातुभ्योऽसुन् [उ° ४।१८८]। [वीरुपधाया° ८।२।७६ इत्यादिना] गिर उपधाया दीर्घाभावश्छान्दस ।' S under i 10 12 So also Madhava under SV ii ■ 3

द्रविणस्युम्—द्रविण, द्रविणस, द्रविणोदा, द्रविणोविद्, द्रविणस्यु, etc, show that beside the stem द्रविण there was another stem द्रविणस It was because Panini did not recognise this *s* stem that he included द्रविणस्यु in the rule दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति vii 4 36

द्रविण and द्रविणस (from द्रु 'to run') mean movable property as opp to house, field, etc For meaning *cf* Fr *meuble*

सपर्येम—1 pl opt pr of the denominative सपर्य to venerate O Pers *haparya* to pay one's respects to, Lat *sepelio, sepelire*

सपर्यव—सपरसब्द कण्ड्वादि.। यगन्तादौणादिक कुप्रत्यय । S under RV. iii 50 2 Under iii 54 2 S says सपर्यव । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुप क्यच्।

It will be noticed that in *c* the Samhitā text is exactly the same as the Pada text

4

स बोधि सूरिर्मघवा
वसुपते वसुदावन् ।
युयोध्यस्मद् द्वेषांसि ॥४॥

स । बोधि । सूरिः । मघऽवा ।
वसुऽपते । वसुऽदावन् ।
युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥४॥

Be thou a liberal patron, O lord of riches, O bestower of riches, ward off all enmities from us

मघवा असवान् सूरि विद्वान् प्रेरको वा स. उक्तलक्षणकस्त्वं बोधि युष्यस्वास्मदीयं स्तोत्रम्*। किञ्च हे अग्ने, द्वेषांसि द्वेष्टॄन् अस्मत् अस्मत्तो युयोधि पृथक्कुरु ॥४॥

बोधि—2 sg root aor imp of भू The *guna* and deaspiration in the first syllable are irregular, the form expected being भूधि The corresponding 3 sing is भूतु where the absence of lengthening is irregular

बुध 'to awake' also yields बोधि in the 2 sing root aor imp with irregular guna and elision of ध *budh dhi* > *budhi* > *bodhi*

Acc to Wackernagel [I 128] two influences have been at work in the formation of बोधि from भू There is the influence of MI *bho* for *bhava* (भवि) and that of *bodhi* 'wake up' for **bu dhi*

Here as in many other cases S does not recognise *bodhi* as the imp of भू and is constrained to put forward far fetched explanations Under VII 32 11, however he derives the word correctly from भू भवि भव। असतेर्लोटि रूपम्। भकारस्य बकारश्छान्दस। In भवे सखा स्तवान् बोधि न RV VIII 14 22 S explains बोधि correctly as बुध्यस्व Under I 24 11 बोधि as बुध्यस्व बुध अवगमने। लोट सिपि। बहुलं छन्दसि [२।४।७३] इति विकरणस्य लुक्। वा छन्दसि [३।४।८८] इत्यपित्त्वाभावेन ङित्त्वाभावाद्गुणः। हुझल्भ्यो हेर्धि [६।४।१०१] इति हेर्धिभावः। बाधोरन्त्योपलोपश्छान्दस।

मघवा—Owing to the similarity in sound and sense of the two suffixes -*van* and -*vant* -*van* stems sometimes make a few

* Sāyana has missed अमृध्रं and बसुदावन् The former is explained as अबाधक under II I 11 and the latter (वसुदावा) as वसूनां धनानां दाता under II 27 12

forms from supplementary stems in *vant* Thus from मघवन् bountiful we have Nom मघवा मघवानौ, मघवानः Acc मघवानम् मघवानौ मघोनः Gen मघोनः मघोनोः मघोनाम् Loc sing मघोनि Voc मघवन् From मघवत् we have मघवान् (only once), मघवद्भिः मघवद्भ्यः and मघवत्सु Gradually forms from both stems came to be used in all cases and Panini had to frame the rule मघवा बहुलम् vi 4 128 In the epics and Puranas पीवान् is sometimes used as the Nom sing of पीवन्

वसुपते—lord of wealth The voc is here accented as it stands at the beginning of a verse And in such cases it is accented on the 1st syl Skt *vasu* (from *vas* to shine') Av *vanhu* s *vohu*

वसुदावन्—giver of wealth In the case of मघवन् वन् is a *taddhita* suffix in the case of दावन् it is a *krt* suffix दावन् occurs by itself and at the end of the following compounds अश्वदावन्, भूरिदावन्, वसुदावन्, वाजदावन्, अन्नदावन्—सहस्रदावन्, सुदावन् Since the vocative is not regarded as a part of the sentence* वसुपते is considered non existent in ref to वसुदावन् (आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् P viii 1 72) So वसुदावन् is looked upon as standing at the beginning of the pada and accented on the first syl (आमन्त्रितस्य च P vi 1 198) The fem of वसुदावन् will be वसुदावरी

युयोधि—2 sg imp of यु to separate (लट् युयोति) The strong radical vowel is irregular Accented as standing at the beginning of a pada S gives the derivation under ix 104 6 युध्यतेः छन्दसि [२।४।७६] इति शप श्लुः । बहुलं छन्दसि [७।४।७८] इति इडभ्यासाभावाद् च । धलोपश्छान्दसः । यौतेर्वा श्लौ पूर्ववद्रूपम् । [यु मिश्रणामिश्रणयोः । बहुलं छन्दसि इति शप श्लुः । बहुलं छन्दसि इति इडभ्यासाभावाद् च, अङितश्च [६।४।१०३] इति हेर्धरादेशश्च ।] यु is one of those bi polar roots which have two opposite meanings It means both 'to unite and to separate', just as *luere* in Latin means both 'to wash and 'to pollute and *mai* in Chinese means both to buy and to sell ' In RV

* 'आमन्त्रितं कारकवदपादानेन स्याद् अदनम् । अविद्यमानवत्त्वे च एव इतुवति स्थिति ॥'

यु 'to unite' is तुदादि (युवति युवते; आ जाया युवते पतिम् RV. i 105. 2 close to her husband clings the wife) and यु 'to separate' is जुहोत्यादि (मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः ii. 33. 1 separate us not from the sight of the sun). In the Pāṇinīya Dhātupāṭha यु मिश्रणे (or as some read यु मिश्रणामिश्रणयोः) is read in the अद् class, युञ् बन्धने in the क्री class and यु जुगुप्सायाम् in the चुर् class. The corresponding form from यु 'to unite' is योधि. पितरं योधि v. 3. 9, *draw near to your father.*

अस्मत्—अपादाने पञ्चमी.

As a rule an अनुदात्त immediately following an उदात्त becomes स्वरित (उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः P viii. 4. 68) This is known as dependent स्वरित. Svaritas due to the contraction of vowels, etc, as also of words like स्वः, क्व, कन्या, धान्य, etc., are known as independent स्वरित's When an independent स्वरित is immediately followed by an उदात्त or another independent स्वरित, the numeral १ or ३ is put after it according as it is ह्रस्व or दीर्घ[1] *In the present case yuyodhi asmát becomes yuyodhyásmát, so the yá is an independent* स्वरित It is followed by *sma** which is उदात्त. And it is a ह्रस्व vowel. So the numeral १ is put after it Had it been a दीर्घ vowel, the numeral ३ would have been put after it † It must be noted in this connexion that in the case of a ह्रस्व स्वर the vowel itself is not marked at all, the numeral १ being marked with both the vertical stroke above and the horizontal stroke below. *In the case of the numeral ३, the vowel itself is also marked with the horizontal stroke below.*

---

[1] This is known as कम्पस्वर *Cf* *RP* iii. 12

आत्योऽभिनिहितश्चैव क्षैप्रः प्रश्लिष्ट एव च ।
एते स्वराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयाः ॥

* स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्

† As in सुप्राव्ये३ यजमानाय x 125. 2. In पावकया जुह्वा३ वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वं१ तव स्वाम् vi. 11. 2 both the numerals have been used

As in the Padapatha युयोधि occurs by itself we do not get the numeral In the case of येन स्व स्तभितं येन नाकः x 121 5 we do not get the कम्पस्वर in the Samhita text as the independent स्वरित of [illegible] is immediately followed by an अनुदात्त In the Padapatha, however the स्वतंत्र character of the विसर्जनीय is brought out by affixing इति to स्व and since the initial vowel of इति [illegible] उदात्त, the independent स्वरित of स्व is immediately followed by the उदात्त so we have स्व॒रिति स्व In cases like क्षोर विश्वानि सौभगा i 38 3 we have the कम्पस्वर both in the Samhita text and the Pada text (क्षो ३ इति) because the first इ of इति in Pp is उदात्त just as the इ of विश्व in Sp is उदात्त In स ३ स्वनिता i 120 2 also कम्पस्वर occurs both in Sp and in Pp

द्वेषांसि—neuter nouns formed with *as* and *an* are accented on the radical syllable and express abstract ideas The corresponding masculine nouns are accented on the suffix and denote agent Skt *dvesas*, Av *dvaesah tbaesah*, Middle Persian *beš* The Aryan root is द्वि 'to fear of which द्विष is an extended form

This stanza is found in TS 4 2 3 4 where [illegible] is read as अयुदावा अयुन्ति and where Sayana explains द्वेषांसि as अशुभि ज्ञातानि द्वेषान् Uvata and Mahidhara explain it as दौर्भाग्यानि [ऋ° स° १२।४३]

5

स नो वृष्टिं दिवस्परि	स | नः | वृष्टिम् | दिवः | परि |
स नो वाजमनर्वाणम् ।	स | नः | वाजम् | अनर्वाणम् |
स नः सहस्रिणीरिषः ॥५॥	स | नः | सहस्रिणीः | इषः ॥५॥

Bring thou to us rain from heaven, thou to us booty undisputed (or strength irresistible) give thou us thousandfold food

सः स एवाग्निः नः अस्मदर्थं दिवस्परि द्युलोकादन्तरिक्षात्। परीति पञ्चम्यर्थानुवादी*। वृष्टिं करोतीति च शेषः। स एव नः अस्मदर्थम् अनर्वाणम् अविचलमनल्पं वाजं बलं ददातु। तथा† सहस्रिणीः अपरिमितप्रकाराणि इषः अन्नानि स एवाग्निर्ददातु ॥५॥

दिवस्परि—"*pari*" (Av *pari*, Gk *peri*) 'around' takes the acc. primarily, but secondarily and more frequently the abl. in the sense of 'from (around)'" MACDONELL, *Vedic Grammar* 176, 1a, p 208 In classical Skt परि governs the Abl in the sense of वर्जन (अपपरी वर्जने). *Cf.* IX 65 24 ते नो वृष्टिं दिवस्परि पवन्तामा सुवीर्यम्। सुवाना देवास इन्दव ॥ "May these celestial drops, expressed, pour forth upon us as they flow, Rain from the heavens and hero strength"

परि—निपातत्वादाद्युदात्तः। उदात्तवत् 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' ८।३।५१ इति [विसर्जनीयस्य] सत्वम्। पञ्चम्यर्थ इति वृत्ति। S under II 31 1

अनर्वाणम्—प्रत्यृतिरहितम् (without a rival)। अत एव सुपमत्वात्ञ्चैव समानाक्षरैव व्याख्यातम्—अनर्वा महोवाद। न ऋतो न अर्वा। अरपासतुर्थो। [नि° म° ६।२३४]। S on RV I 37 1 अन॰ अर्वणोऽस्त्र च इत्यत्र [६।४।१२७] इति इत्यत्र शरित्यस्य वृत्ति। तत्र बहुव्रीहौ वर्तेः, नञ्सुभ्याम् [६।२।१७२] इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वे सर्वनामस्थाने च° [६।४।८] इत्युपधादीर्घत्वम्। नञ्सुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तो दात्तत्वम्। S on RV I 51 12 Arnold (*Vedic Metre*, p 130c) proposes to read अनर्वाणम् here, in VII 97 51 and VIII 92 81, for metrical reasons

In the *Nirukta* (VI 23) अनर्वा is explained as अप्रत्यृतमन्यस्मिन् which is explained by D thus न प्रत्यृतमन्यस्मिन् न परं प्रति गच्छति अनन्यस्य एव, स, अनर्वा इत्युच्यते। अनर्वाणं सेन न यया गृहं पमद्वितमन्यस्मिन् रामयेन।

वाजम्—वाज from √वज 'to move about (वज व्रज गतौ), to be strong means liveliness, strength, hence that which makes us strong and lively, i.e., food, thence conflict, booty.

---

* *Cf* परि पञ्चम्यर्थानुवादः, 'अपपरी वर्जने' [१।४।८८] इति स्मरणात्। S. under AV II 3 1, पञ्चम्यर्थानुवादः *Ibid* XX 20 7.

† S has missed the third च.

सहस्रिणी — *cf* ix 97 25 स न सहस्रा बृहतीरिषो दा: "Give us food ample, thousandfold" 'अत इनिठनौ' इतीनि । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् ।

इष — f (from इष् to desire or इष to send to set in motion) food, nourishment

In vi 17 14 also the prayer is for वाज श्रवस्, इष् and रै — स नो वाजाय श्रवस इषे च राये धेहि द्युमत इन्द्र विप्रान् — 'So Indra, form us brilliant holy singers for strength for glory, and for food and riches'

In this stanza the verb is not mentioned To avoid the difficulty Grassmann Weber and others regard the three सन 's as verbs from सन् दाने meaning to give, to grant' This is ingenious but not convincing The verb can easily be supplied There is no reason why Vamana's dictum क्रियाध्याहारौ [काव्यालङ्कारसूत्र v 1 14] should not be applicable to the Vedas The two best known examples in classical Sanskrit are

मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।
वाहिनी जलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥

(The verbs धाक्षीत्, भाङ्क्षीत्, उद्धार्षीत् छैत्सीत् अवसीत् etc are to be supplied,)
and

वृक्षं छिन्न परशुना पयेन मधुसर्पिषा ।
पयोभिर्ब्राह्मणाख्यादी सर्वेश कटुरेव च ॥

(छिनत्ति सिञ्चति, पूजयति are to be supplied)

Similar ellipsis of verbs is found in many other stanzas of RV

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः ।
दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ x 168 1

[I will] now [declare] the greatness of Vata s car Its sound comes crashing thundering Touching the sky it goes, making ruddy hues and also speeds over the earth throwing up dust

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम् ।
प्रत्यर्धिं देवस्यदेवस्य मह्ना श्रिया त्वग्निमतिथिं जनानाम् ॥ x 1 5

[I invoke] the splendid carred Hotr of the worship, the *resplendent banner of each sacrifice claiming by his greatness* half of each sacr fice, even Agni guest of men in glory

मा नो अस्मिन् मघवन् पृत्स्वंहसि नहि ते अन्तः शवसः परीणशे ।

अक्रन्दयो नद्यो रोरुवद् वना कथा न क्षोणीर्भियसा समारत ॥ 1 54 1

[Forsal e] us not O bounteous one, in this strait in battles, the limit of thy might is not to be comprehended, thou makest the rivers to scream, thou crackest the roaring forests How is it that the worlds do not collide in terror?

मो षू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः । 1 178 12

[Fntangle] us not O Indra in these fights with the gods, for here, O mighty one, is thy share of the oblation

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्नये ।

वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ V 7 1

[Bring] ye friends your united food and (united) praise to Agni the highest of human dwellings *the son of strength*, the mighty one

6

ईळानायावस्यवे	ईळानाय । अवस्यवे ।
यविष्ठ दूत नो गिरा ।	यविष्ठ । दूत । नः । गिरा ।
यजिष्ठ होतरा गहि ॥६॥	यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥६॥

To him who as seeking protection invokes thee for us with words of praise, O younge t messenger come O most sacrficing Hotr

हे यविष्ठ युवतम, दूत देवानां यज्ञादिसूचक यजिष्ठ अतिशयेन यष्टव्य, होत. देवानामाह्वातरग्ने नः गिरा अस्मदीयया स्तुत्या ईळानाय पूजयित्रे अवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्थम् आगहि आगच्छ ॥६॥

ईळान—pr part Ātm from ईड See pp 14 15

अवस्यवे—Dat sing of अवस्यु अवसशब्दात् 'सुप आत्मन क्यच' इति क्यच्। क्याच्छन्दसि इति उ प्रत्यय। Cf मखस्यु in class Skt

यविष्ठ and यजिष्ठ are formed with the superlative suffix इष्ठ from यु and यज् respectively 'अतिशयेन युवा यविष्ठ। अतिशायने तमबिष्ठनौ [५।३।५५]। स्थूलदूर° [६।४।१५६] इत्यादिना यणादिपरस्य लोप पूर्वस्य च गुण।' i 22 10 'यजिष्ठ—यष्टृशब्दात् तुश्छन्दसि [५।३।५९] इत्यनुवर्तमाने अतिशायनिका इष्ठन्। तुरिष्ठेमेय सु [६।४।१५४] इति तृलोप। नित्वादाद्युदात्तत्वम्।' i 36 10

यजिष्ठ—The superlative suffix इष्ठन् is added directly to the root यज Acc to Indian grammarians इष्ठन is added to यष्ट which drops its ऋ before the suffix Bharatasvāmin explains यजिष्ठम् thus यजिष्ठम् यष्टृतमम्। मनुष्येभ्य ऋत्विग्भ्य आधिक्येन यष्टारम्। अग्नीध्र प्रभृतय ऋत्विज स्व स्व याग कुर्वन्ति। नैषां सर्वेषामार्त्विज्यमग्निरेव करोतीति यजिष्ठ उच्यत। आर्त्विज्यानि हि सर्वाणि मन्त्रप्रधानानि। हिमाग्नय वाग्रूपा। वाचयाग्निरधिष्ठिता। अग्निर्वाग् भूत्वा मुख प्राविशत् [ऐ° उ° २।४] इति ऐतरेयोपनिषदि श्रुतम्। अत सर्वाण्यार्त्विज्यान्यग्नेरेव। तथाच मन्त्र [ऋ° म° २।१।२]

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायत।

तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे॥

Agni is also described as यजीयान्, स देवान् यक्षदिषितो यजीयान् iii 4 3 "desired by us may he the best sacrificer, worship the gods" He (Agni) is the most adorable, the most eminent of Hotrs (x 2 1, 91 8) He is also termed an ध्वाङ्क्ष (iii 5 4) and (like Brhaspati, Soma and Indra) a *Brahman* or praying priest (iv 9 4) He is the accomplisher of the rite or sacrifice, promoting it by his occult power making the oblations fragrant (x 15 12), and causing the offerings which he protects to reach the gods "

यविष्ठ—इष्ठन् is added directly to √ यु Agni is called the most youthful deity because he never grows old, being kindled every day, and not because he "was raised to and included in

the Vedic pantheon last of all " "Every morning Agni is produced anew for the sacrifice, this secures for him the appropriate epithet 'the youngest' On the other hand he is the same old Agni and now comes a good deal of playful or mystic handling of this paradox His new births are contrasted with his old, having grown old, he is born again as a youth Thus it happens that he is called ancient' and 'very young in the same passage " BLOOMFIELD, *The Religion of the Veda* p 160

Similar superlatives are found in later स्तोत्र's also

नमो ज्येष्ठाय प्रियदव हविष्याय च नमो नमः श्रोतिष्ठाय करदर आङ्गाय च नमः ।
नमो वर्षिष्ठाय विनयन यविष्ठाय च नमो नमः सर्वस्मै ते तदिदमतिसर्वाय च नमः ॥ महिम्न स्तोत्रम् ।

दूत—from दु to go to a distance • दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा । *Nir* v 1 दैवतशीतिकर्मणो दूतः S under vii 91 2 Av *duta* Skt दूर दवीयस् etc are cognate

" Unlike वसुपते in st 3, दूत and श्रोत are here unaccented, as they are preceded by the attributive adjectives वाजः and यविष्ठ respectively (नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् viii 1 73) In वसुपते वसुदावन् the attributes are predicated separately of Agni and so each is accented as beginning a new sentence In श्रोतर्यविष्ठ सुक्रतो RV iv 4 11 neither यविष्ठ nor सुक्रतो is accented because they are connected attributively with श्रोत and cannot be regarded as standing at the beginning of new sentences

नक्षि—See p 56

7

अन्तर्ह्यग्न ईयसे	अन्तः । हि । अग्ने । ईयसे ।
विद्वाञ्जन्मोभया कवे ।	विद्वान् । जन्म । उभया । कवे ।
दूतो जन्येव मित्र्यः ॥७॥	दूतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥७॥

Because thou O Agni, goest between i e, mediatest between both the races (i e, gods and men) as an experienced

person, O wise one, as messenger, like a friendly match maker between two families or like a friend between two acquaintances

हे कवे मेधाविन् अग्ने अन्तः जनाना हृदये ईयसे हि गच्छसि जानासि वा। हिः 'स होता सेदु दूत्यं चिकित्वाँ अन्तरीयते' [ऋ° सं° ४।८।४] इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः। कीदृशस्त्वम्? उभया उभयविधानि जन्म जन्मानि बहूनां यजमानानां यष्टव्यानां देवानाञ्च सम्बन्धीनि, विद्वान् जानन् सन्। ईयसे इति सम्बन्धः। तत्र दृष्टान्तः जन्यः जनेभ्यो हितो मित्रः विशेषेण मित्रेभ्यो हितो दूतः[1] इव। स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय राज्ञा प्रेरितस्तासां मनो जानाति तद्वत् त्वमप्यस्माकमन्तरीयस इत्यर्थः ॥७॥

ईयसे—The root ई is दिवादि आत्मनेपदिन् Cf Beng अन्तरीयमान अति अन्तर् ई governs the Acc उभे द्यावापृथिवी अन्तरीयसे 35 9, सुजन्मनी धिषणे अन्तरीयते 100 5 In classical Skt अन्तर is used with षष्ठी, hence S says अस्माकमन्तरीयसि The verb is accented because of the presence of the particle हि हि च ८।१।३४ V G S, p 467, 10 B

जन्मोभया—जन्म उभया, class जन्मानि उभयानि As in class Skt, उभय is used either in the sing or in the pl, whereas उभ is used in the dual Here उभय has been used in the plural as it means दैव्यानि पार्थिवानि जन्मानि v 41 14

In the Nom Acc pl neut of an stems the ending is generally ani as in classical Skt Beside this āni the short endings ā and a are also found in RV and AV The Pp shows a in these cases except in the case of ahā and śīrṣā where the sing (ahah, śīrah) differs from the pl and where the short a hardly ever occurs in RV

It is just possible that the author of Pp is right in regarding the form with the short a as original, the singular being used for

---

1 Cf. [illegible] 89, 1 where [illegible] is an adj to [illegible] (dual) though S does not take it in that way Sandhi with इव after the elision of the visarjaniya is not foreign to RV

the plural at a period when the neuter plural form had not yet fully developed Thus we have in RV i 64 5 जघर्द्यानि and viii 25 17 मित्रस्य व्रता वरुणस्य दीर्घश्रुत्

c is explained differently by different scholars Some take जन्येव as equivalent to जन्याम् इव, i e, जन्यानामिव Others follow S in regarding it as made up of जन्य इव Still others analyse जन्येव into जन्यो इव It would however appear best to translate like a friendly messenger between two families

8

स विद्वाँ आ च पिप्रयो	स । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः ।
यक्षि चिकित्व आनुषक् ।	यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् ।
आ चास्मिन्त्सत्सि बर्हिषि ॥८॥	आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥८॥

As an expert mayest thou invite (the gods) and worship them in proper order and take thy seat on this sacred grass

हे अग्ने, स त्वं विद्वान् विशेषाभिज्ञः सन्, आ च पिप्रयः सर्वतोऽस्मान् पूरय च कामैः । हे चिकित्व चेतनावन्, आनुषक् अनुक्रमेण यक्षि यज देवान् । आसत्सि आसीद च अस्मिन् स्तीर्णे बर्हिषि ॥८॥

विद्वाँ—Nom sing of perfect part of विद् 'to know' See p 61 For absence of reduplication see p 62 For nasalisation see p 24 Final n after a is changed to ँ before vowels नकार आकारोपध पदान्तोऽपि स्वरोदय सुप्यमे RP iv 65

पिप्रयः—2 sg subj perfect of प्री 'to please' The corresponding imper is पिप्रीहि आ प्री used in the sense of 'to invite', cf x 2 1

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँ ऋतुपते यजेह ।
ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतॄणामस्यायजिष्ठः ॥

Gladden the yearning gods, O thou most youthful one, worship them here O lord of seasons knowing seasons with those that are the celestial priests, O Agni, thou art the best worshipper among the Hotrs

viii 39 9 स त्रीँरेकादशाँ इह यक्षच्च पिप्रयच्च may he worship here and please the thrice eleven ones (S यक्षत् यजतु पिप्रयत् कामैः पूरयतु) vii 17 2 स्वध्वरा करति जातवेदा यक्षद्देवाँ अमृतान् पिप्रयच्च may Jatavedas offer good worship, worship the gods and please the immortals In viii 39 9 यक्षच्च पिप्रयच्च, पिप्रयत् is accented Here however पिप्रय is unaccented the rule चवायोगे प्रथमा P viii 1 59 being अनित्य so far as the Samhitas are concerned V G S, p 408, f n 1

यक्षि—2 sg root aor. subj P of यज् to sacrifice

यक्षि, सत्सि—These are two of the several present forms in which सि is added directly to the root and which are used in an imperative sense यक्षि । लेटि बहुलं छन्दसि [३।१।८४] इति शपो लुक्। 'सिब्बहुलं लेटि' [३।१।३४] इति सिप्प्रत्ययः छान्दस । धत्तकाले । i 31 17 S सत्सि सदॢ विशरणगत्यवसादनेषु [धा° १।९५१] लट् सिपि शपो बहुलं छन्दसि [२।४।७३] इति लुक्। न लुमताङ्गस्य [१।१।६३] इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाघ्रा°' [७।३।७८] इत्यादिना सीदादेशो न भवति। i 12 4]. S says practically the same thing under iii 14 2, though he explains सत्सि in both the cases as an imperative So the better way would be to explain the formation like that of यक्षि above Under iii 17 3 S says यक्षि । यजिर्लोडर्थे लेटि रूपम्। Under iii 53 2 he rightly regards यक्षि as Aor first person sing and says अस्तिसिच° 'इत्यस्यासिद्धम्। तस्य लुकि सिचि एकारे°' इलोपमितिषेध । यजादिना षत्वम्। 'षढोः कः सि' इति कुत्वम्। तत्र सकारस्य षत्वम्। निघात ।

चिकित्व—Av cikitvao (Skt cikitvah Av cikitvah) Voc sing of the perf part of चित् to perceive which is merely an extended form of चि to observe, कित is a later form of this चित् Note that the original guttural has been restored as in the case of कि, क्व etc V G S, p 102 515?a Indian grammarians read two roots चिती संज्ञाने (i 39) and कित ज्ञाने (iii 20) This is from the latter The Voc of stems ending in मत्, वत् and वस् ends in visarjaniya in the Vedas मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि

आनुषक्—आ समन्तात् अनुषजति इत्यानुषक्। षञ्ज सङ्गे। धात्वाद् ष स [६।१।६४]। क्विः च [३।२।७६] इति क्विप। अ नदिताम्° [६।४।२४] इति नलोप। आङन्तोऽकपसर्गयो प्राक् प्रयोग। गतिसमास। उपसर्गात् सुनोति°' [८।३।६५] इत्यादिना षत्वम्। [गतिकारकोपपदात् कृत् ६।२।१३९ इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्।] S on I III 5 So also under III 11 1 Und r>v 9 1 S explains correctly अनुपूर्वस्य षञ्जे क्विप नकारलोप कुत्व च। धात्वादि सकारस्य उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना षत्वम्। दीर्घश्छान्दस। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। "आनुषक इति नामानुपूर्वस्य अनुषक्तं भवति। Nir vi 14 The lengthened grade is also found in the correspond ng Av form *anušhaxš* and in Ved *anu suka anu jara* etc and in Pali *anu bhava*

बर्हिषि—Loc governed by the prep आ Where however आ is taken with सद् Acc is used, as स्तं आ नरमा हि सोद x 14 4 Skt *barhis* Av *tarezis* bolster cushion Modern Persian *bališ*, Beng *bālis* from बृह् (*"I helgh*) to swell Eng *belly bellows* etc, are cognate

---

INDRA

Characteristic Features

Indra is the great hero among the gods † The largest number of hymns in RV are addressed to him * The accomplishment of all deeds of might is his function (या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्—*Nirukta*, vii 10†) In a hymn (iv 12) in which Indra

---

* 250 hymns (i e about one fourth of the entire RV) are devoted to Indra singly and at least 50 more in conjunction with other deities

† ... ...
... ...
—Brhad Devata ...

and Varuna are boastfully dilating on their respective claims to greatness Indra says:

मां नरः स्वश्वा वाजयन्तो मां वृताः समरणे हवन्ते ।
कृणोम्याजिं मघवाहमिन्द्र इयर्मि रेणुमभिभूत्योजाः ॥
अहं ता विश्वा चकरं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतम् ।
यन्मा सोमासो ममदन् यदुक्थोभे भयेते रजसी अपारे ॥

"Heroes with noble horses, fain for battle, selected warriors, call on me in combat.

I, Indra Maghavan, excite the conflict; I stir the dust, Lord of surpassing vigour

All this I did. The Gods' own conquering power never impedeth me whom none opposeth

When lauds and Soma-juice have made me joyful, both the unbounded regions are affrighted"

Even as an infant Indra like Herakles of Greek mythology manifested his war-like tendencies. As soon as he was born, the slayer of Vrtra grasped his arrow, and asked his mother, "Who are they that are renowned as fierce warriors?" (जज्ञानो नु शतक्रतुर्वि पृच्छदिति मातरम् । क उग्राः के ह शृण्विरे ॥ viii. 77. 1). He, far away, and yet a child, cleft the cloud smitten by his voice. He, yet a boy exceeding small, mounted his newly fashioned car. He for his Mother and his Sire cooked the wild mighty buffalo" viii. 69 14-15

His parents are spoken of differently in different passages. Thus in viii. 61. 2 Heaven and Earth are described as his father and mother: "For, him strong independent Ruler, Heaven and Earth have fashioned forth for power and might" (तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे धिषणे निष्टतक्षतुः) "Thy father, Dyaus, esteemed himself a hero: most noble was the work of Indra's maker, His who begat the strong bolt's Lord who roareth, immovable like earth from her foundation." (सुवीरस्ते जनिता मन्यत द्यौरिन्द्रस्य कर्ता स्वपस्तमो भूत् । य ईं जजान स्वर्यं सुवज्रमनपच्युतं सदसो

न भूम II iv 17 4) In RV x 101 12 Indra is called the son of Nistigrī, who is identified by the commentator with Aditi In AV iii 10 12 Indra is described as the son of Ekastakā who gave birth to him after practising severe austerities (एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्। तेन देवा व्यसहन्त शत्रून् हन्ता दस्यूनामभवच्छचीपति ॥) In RV iii 49 1 Indra is said to have been produced by the gods as a destroyer of enemies (घन वृत्राणां जनयन्त देवा) In later literature, as is well known, Indra is the son of Aditi and Kaśyapa

In RV vi 59 2 Indra and Agni are described as twin brothers (हतासो वां पिता सातरा युवां यमाविहेहमातरा) In vi 55 5 Pūṣan is called Indra's brother (भ्रातेन्द्रस्य) In x 55 1 his brother s children are mentioned (प्रदद्यम्रा पृथिवीं दासमीके भ्रातु पुत्रान् मघवन् ति त्विषाण)

His wife is often alluded to तेन जायामुप प्रियां मन्दानो याहि । ,मत्स्व जायामनु । i 82 5 6 So go exhilerated to thy dear wife Be exhilerated with thy wife

In the *Raghuvamśa* Kalidasa describes the pitiable condition of Śaci at the continual absence of Indra from his home on account of sacrifices

क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्र ।
शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान् मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ vi 23

In RV also the poet describes the perplexity he fancies Indra must feel in choosing between the attractions of home and those his worshippers have to offer in the way of soma libations

आयाहीदं मघवन् मेहि सोमिनं... [illegible]
यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ट्वा दूतो धन्वात्यच्छ ॥
परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थम् ।
यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासभस्य ॥
अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ।
यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥

A wife Indra, is one's home*, she is a man's dwelling, therefore let thy horses be yoked and carry thee thither But whenever we pour forth a libation of soma then may Agni hasten to call thee Depart, Indra come hither, brother Indra, in both quarters thou hast inducements Whenever thy great chariot halts thy steed is unharnessed Depart Indra to thy home, thou hast drunk the soma, thou hast a lovely wife and pleasure in thy house Wherever thy great chariot halts it is proper that thy steed should be unharnessed' RV iii 53 4 6

Indra's wife is इन्द्राणी (even as Varuna's wife is वरुणानी and Agni's wife अग्नायी) इन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये। अग्नायीं सोमपीतये॥ i 22 12) In x 86 11 Indrani is described as the most *fortunate* of women for her husband shall never at any future time die of old age (इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम्। नह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिः॥) In the *Aitareya Brahmana* (xii 11) Prasaha is given as the name of Indra's dear wife († सेना वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम This Prasaha is regarded as the same as Indrani who is the dear wife of Indra in the *Satapatha Brahmana* (xiv 2 1 8) इन्द्राणी ह वा इन्द्रस्य प्रिया पत्नी। तस्या उष्णीषो विश्वरूपतमः।

As regards Saci there is a great difference of opinion among scholars most of whom think that Sacipati which in RV means 'lord of strength' gradually came to mean 'husband of Saci' by popular etymology and gave rise to the idea that Saci is the wife of Indra Pischel however, holds that Saci is the name

* This is the original of *Mahabharata* xii 144 6 न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते।

† Was it this fact that gave rise to the idea of Saci's presence in Svayamvarasabhas as described in *Raghu* vii 3 मालिभ्यरोमाल किन तत्र यस्य स्वयंवरक्षोभकृतामभावः and *Naisadha* ix 78

न खलु स यदि विधवा पतिव्रता पुरन्दरस्य शची।

न एव राजस्वयमाद् इत परस्परस्पर्धिन स्वयंवर॥

of Indra's wife not only in later literature but in RV also (*Vedische Studien* II 52)

Indra is more closely associated with the Maruts than with any other god whence his name Marutvat (p 50) With Agni Indra is more frequently coupled as a dual divinity than with any other god Indra is further often coupled with Varuna and Vayu less frequently with Soma Brhaspati Pusan and Visnu (*Vedic Mythology* p 57)*

A variety of vague and general epithets are lavished upon Indra He is distinguished as youthful ancient strong agile martial heroic bright undecaying all conquering lord of unbounded *wisdom and irresistible power and prowess wielder* of the thunderbolt etc etc He has vigour in his body strength in his arms a thunderbolt in his hands and wisdom in his head (गर्तेे धाम तन्वो बलो भरो वज्र वध भरति शीर्षणि क्रतुम। ii 16 2 इन्द्रस्य वध आयसो निमिश्र इन्द्रस्य बाह्वोर्भूयिष्ठमोजः। शीर्षन्निन्द्रस्य क्रतवो निरेक viii [illegible] 3) He assumes the most beautiful forms and is invested with the ruddy lustre of the sun (दाक्षता वपुषा सूर्यस्य श्रेष्ठं रूपं सश्व सूर्यस्य x 112 3)

His whole appearance is ruddy or golden (हरिवपुः x 96 1 हिरण्यय 1 7 2) He has golden arms (हिरण्यबाहुः vii 34 4) which are long and far extended (पृथू करस्ना बहुला गभस्ती vi 19 3 महाहस्ति viii 81 1) His beard is frequently mentioned It is violently agitated when he is *exhilarated or puts himself in* motion (प्रदोधुवच्छ्मश्रुषु प्रीणानः ii 11 17 प्र श्मश्रु दोधुवत् x 23 1) His forms are endless he can assume any shape at will (विश्वरूपः अनन्तानि तन्वो iii 38 4 यथावशं तन्वं चक्र एषः iii 48 4 रूपंरूपं मघवा

---

* ध्यायस सहविता देवा—अग्नि सोमौ वरुण पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पति पवत कुत्सो विष्णुर्वायुः। Ker vii 10 अश्विनावेव पूषा च विष्णुः वरुणेन च। सोम वायुरिन्द्रश्चैव मरुद्भिर्मित्रेण च। इन्द्रस्तुतिभिः पेड भाषा यजति यथेष्टं। *Brhad devata* ii 2-3

यो भवीति माया: कृण्वानस्तन्वं परि स्वाम् iii 53 [illegible] रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश॥ vi 47 18)

Carrying in his hand a golden whip (कशा हिरण्ययी viii 33 11), he is borne on a shining golden car, with a thousand supports (आ रथं तिष्ठ हिरण्ययं सहस्रपादम् viii [illegible] 16) which moves about more swiftly than thought (यस्ते रथो मनसो जवीयान् एन्द्र तेन सोमपेयाय याहि, x 112 2), and is drawn by two tawny (हरी) steeds, snorting, neighing and irresistible (यमद्रिन्द्र पापृषिर्जिगाय मानदि ... i 80 16) with flowing golden manes (हिरण्यकेश्या viii 32 29), with hair like peacocks' feathers (आ ... हरिभिर्याहि मयूररोमभिः iii 45 1) which rapidly traverses vast distances (यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ii 16 3) and transport him as a hawk is borne by its wings (आ त्वा मदच्युता हरी श्येनं पक्षेव वक्षतः viii 34 9) His car and horses appear to have been formed by the Ribhus (अतक्षन्ते रथमिन्द्राय तक्षन् v 31 4) He is also said to be borne by the horses of the sun (चर्द् सूर्यस्य परि याम्याशुभिः प्रैतशेभिर्वहमान ओजसा x 49 7), or by those of the wind (युजानो अश्वा वातस्य धुनी देवो देवस्य वज्रिवः x 22 4) The same deity is said to have Indra for his charioteer (इन्द्रसारथि iv 48 2). The horses of Indra are declared to be yoked by the power of prayer (युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी i 82 6), which is no doubt only another mode of saying that it is in consequence of the importunity of his worshippers that he makes ready his chariot to come and receive their oblations and fulfil their desires

The thunderbolt of Indra is generally described as having been fashioned for him by the Indian Hephaistos Tvashtr, the artificer of the gods (त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् i 87 9) but according to other texts it appears to have been made and given to Indra by Kavya Usanas (यं ते काव्य उशना मन्दिनं दाद् वृत्रहणं पार्यं ततक्ष वज्रम् i 121 12) Its natural mode of production is alluded to in viii 8[illegible] where it is said The thunderbolt lies in the (aerial) ocean enveloped in water (समुद्रे अन्तः शयत उद्ना वज्रो अभीवृतः) This thunderbolt is sometimes styled golden (हिरण्यय i 57 2) sometimes ruddy (हरित x [illegible] 3) but it is also

described as being of iron (आयस i 52 8), sometimes it is represented as four-angled (चतुरश्रि iv 22 2), sometimes as hundred angled (शताश्रि vi 17 10), sometimes as hundred jointed (शतपर्वन् i 80 6) and sometimes as having a thousand points (सहस्रभृष्टि i 80 12) Indra is in one place, represented as sharpening his thunderbolt as a bull its horns (शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः i 55 1) In viii 59 2 the thunderbolt put in Indra's hand is compared to the sun placed in the sky (दिवि न सूर्यं) In other passages this god [redacted] spoken of as armed with a bow and arrows (x 103 2 3) His arrows are described as golden (viii 66 11) as having a hundred points, and as being winged with a thousand feathers (शतब्रध्न इषुस्तव सहस्रपर्ण एक इत् viii 66 7) Indra is also declared to carry a hook (अङ्कुश) Thus in viii 17 10 it is said दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो येना वसु प्रयच्छसि । यजमानाय सुन्वते 'May the hook be long wherewith thou reachest wealth to the worshipper who offers oblations' Another instrument of warfare, a net is assigned to Indra in AV

Invoked by his mortal worshippers, Indra obeys the summons, and speedily arrives in his chariot to receive their offerings He finds food provided for his horses and large libations of Soma-juice are poured out for himself to quaff He becomes exhilerated by these libations, which are also frequently described as stimulating his war like dispositions and energies and fitting him for his other functions even for supporting the earth and sky The gods are described as all hastening eagerly to partake of this beverage, but Indra is particularly addicted to the indulgence v ii 2 4 इन्द्र इत् सोमपा एक इन्द्रः सुतपा विश्वायुः । अन्तर्देवान् मर्त्यांश्च Indra is the only drinker of Soma, a drinker of libations, of full vitality, among gods and men, viii 6 40 इन्द्रः स दामने, viii 50 2 आ सोमं हि स मन Indeed, it would appear to be to him an absolute necessary of life as his mother gave it to him to drink on the very day of his birth (यज्जायथास्तदहरस्य कामें ... माता सोममपाय vii 98 3) He is said to have drunk [redacted] one

draught thirty bowls of Soma (एकया प्रतिधापिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्र सोमस्य काणुका ॥ viii 66 4) His worshippers invite him in the most naif manner to drink boldly (वृषन् पिब कलशे सोममिन्द्र vi 47 6) to drink like a thirsty stag (ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि । पिबा सोमं वशाँ अनु ॥ viii 4 10) or a bull roaming in a waterless waste (धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चकमान पिबतु दुग्धमंशुम् v 36 1), and fill his belly or his two bellies by copious potations The Soma draughts are said to resort to him as birds to a leafy tree, and to flow to him as waters to the ocean or rivulets to a lake, and his worshippers are then said to magnify him as grain is developed by showers of rain (वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषद । आपो न सिन्धुमभि यत् समक्षरन्त्सोमास इन्द्रं कुल्या इव ह्रदम् । वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सादने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ x 43 4 7) The sensations of the god after drinking soma juice are described in x 119 He is also spoken of as eating the flesh of bulls or buffaloes at the same time that he drinks the draughts of Soma (अद्रिणा ते मन्दिन इन्द्र तूयान्त्सुन्वन्ति सोमान् पिबसि त्वमेषाम् । पचन्ति ते वृषभाँ अत्सि तेषाम् ॥ x 28 3) Three hundred महिषा त्री शतानि) are mentioned in v 29 7 f one hundred (शतं स इषान्) in viii 66 10 and one in x 27 2

The hymns, prayers and worship addressed to Indra are described as stimulating his energies and increasing his vigour (ब्रह्माणीन्द्र तव या न वर्धना । i 52 7 उक्थेष्वोहवान ii 11 2, यज्ञो हि त इन्द्र वर्धनो भूत् ॥ सोमैरिर्नासधि पूर्व्येभिर्यो नव्यसे अक्रत नूतने भ iii 32 12, 13 ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधान iii 34 1 इन्द्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् v 31 10, इन्द्र वर्धन्तु नो गिर इन्द्र सुतास इन्दव viii 13 16 यज्ञ इन्द्रमवर्धयत् viii 14 5, 11, वार्धन्त्वा यस्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि viii 98 8), and the worshippers (as well as the gods) are said to place the thunder bolt in his hands and to assist its efficacy (आ ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् i 63 2, ii 20 8) The other deities too, are described as infusing strength into Indra (तमिन्द्रमृभुक्षन् क्रतुं देवा ओजांसि सं दधु i 80 15) *He is impelled* and fortified by the Maruts With Brhaspati as his ally he overthrew all the enemies of the gods who assailed him (viii. 96 15 विषो अदेवीरभ्याचरन्तीर्बृहस्पतिना युजेन्द्र ससाहे).

Thus exhilerated and encouraged (त्रिकद्रुकेष्वपिबत् सुतस्याय मदे अहिमिन्द्रो जघान ii 15 1) Indra hurries off, escorted by troops of Maruts, and sometimes attended by his faithful comrade Visnu (इन्द्रस्य युज्यः सखा i 22 19) to encounter the hostile powers in the atmosphere who malevolently shut up the watery treasures in the clouds These demons of drought, called by a variety of names, as Vrtra Ahi Susna, Namuci, Pipru, Sambara, Urana etc, etc (i 121 9 10, ii 14 4 ff, viii 32 2 3), armed on their side also, with every variety of celestial artillery (नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च i 32 13) attempt, but in vain to resist the onset of the gods Heaven and earth quake with affright at the crash of Indra's thunder (द्यौः चित्त्वा मन्यवे नेपते भियसा मही। यदिन्द्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीः ॥ अभिष्टने ते अद्रिवो यत् स्था जगच्च रेजते ॥ i 80 11 14; and even Tvastr himself who forged the bolts, trembles at the manifestation of their wielder s anger (त्वष्टा चित्तव मन्यव इन्द्र वेविज्यते भिया i 80 14) The enemies of Indra are speedily pierced and shattered by the discharge of his iron shafts (अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन। स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः ॥ i 32 5) The water released from their imprisonment descend in torrents to the earth fill all the rivers and roll along to the ocean वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः i 32 2) The gloom which had overspread the sky is dispersed and the sun is restored to his position in the heavens (अव यदिन्द्र मघवान्वृत्रं वधीरहिमादित् सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे i 51 4, अधारयो दिव्या सूर्यं दृशे i 52 8, ii 19 3) Constant allusions to these elementary conditions occur in every part of the Rgveda and the descriptions are sometimes embellished with a certain variety of imagery The clouds are represented as mountains, or as cities or fortresses of the Asuras (स यः शम्बरस्य पुरो बिभेदाश्मनेव पूर्वीः ii 14 6, भिना पुरो नवतीम् viii 17 14, स हि नवतीनामिन्द्र दर्ता पुरामसि viii 93 8) which are variously characterized as the autumnal (पुरः शारदीः i 131 4, vi 20 10), the moving (पुरं चरिष्णुम् viii 1 28) and the iron (आयसीः ii 20 8) or stone-built (शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत्। दिवोदासाय दाशुषे ॥ iv. 30 20)

cities of the Asuras which Indra overthrows He casts down his enemies when he discovers them on the aerial mountains (अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणम् i 32 2, उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि। अवाहन्निन्द्र शम्बरम् ॥ iv 30 14) or hurls them back when they attempt to scale the heavens (मायाभिरुत्सिसृप्सत इन्द्र द्यामारुरुक्षतः। अव दस्यूँरधूनुथाः ॥ viii 14 14) One of them he crushes under his foot (अर्बुदं नि क्रमीः पदा i 51 6), or pierces with ice (हिमेनाविध्यदर्बुदम् viii 32 26) He strikes off the head of, Namuci with the foam of the waters (अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः viii 14 13) One of his opponents Urana, is described as a monster, with ninety nine arms (य उरणं जघान नव चख्वांसं नवतिं च बाहून् ii 14 4) and another as having three heads and six eyes (स इद्दासं तुवीरवं पतिर्दन् षळक्षं त्रिशीर्षाणं दमन्यत् ॥ x 99 6).

"The songs leave no doubt that the myth of Indra's dragon-fight refers to some powerful natural phenomenon Heaven and earth tremble when Indra slays Vrtra He does not destroy the dragon *once* only, but repeatedly, and he is invited also in the future always to kill Vrtra, and to release the waters Already the old Indian Veda interpreters tell us that Indra is a god of the thunderstorm and that by the mountains in which the waters are enclosed, we are to understand the clouds, in which Vrtra—the demon of drought keeps the waters imprisoned Most of the European mythologists agreed with this opinion and saw in Indra armed with a thunder bolt, a counterpart of the Teutonic Thunar, who swings the thunder hammer Mjolnir, a thunder god reaching back into the Indo European prehistoric period, and in the dragon fight a mythological representation of the thunder storm Hillebrandt, however, has tried to prove that Vrtra is not a cloud demon and not a demon of drought, but a winter giant whose power is broken by the sun god Indra, the "rivers" which are imprisoned by Vrtra and set free by Indra, are, according to him, not the torrents of rain, but the rivers of the North West of India which dry up in winter and are refilled only when the sun

causes the masses of snow of the Himalaya mountains to melt" (WINTERNITZ, *Indian Literature*, pp 83 84).

"Indra's chief traits, on the evidence of the repetitions, are two first, his *quality of demiurge, particularly as slayer of* demons, and yet more particularly as slayer of *Vrtra-Ahi* and liberator of the rivers of waters, second, his conspicuous position as chief consumer of Soma" (BLOOMFIELD, *Vedic Repetitions*, p 592

In many passages the highest divine functions are attributed to Indra He placed the sun a brilliant light in the sky (viii 12 30 x 30 2) His first *vigour supported* the two worlds the mountains plains, waters and heavens (*viii* 15 2) In some places (iv 19 2, iv 21 10) Indra is *called* सम्राट or universal monarch, in other places (iii 46 1, vii 82 2, viii 12 14) स्वराट् a self dependent sovereign In viii, 6 41 he is called an ancient *rsi*, ruling alone by his might (ऋषिर्हि पूर्वजा अस्येक ईशान ओजसा In i 174 1 he is designated an असुर "the divine"

Indra is a god of battle the ideal of an everfighting, never conquered hero and, therefore the favourite of the race fighting *for new homes and rich herds The man who trusts him in* the decisive hour carries off the *spoils of victory in him the* Aryan has found an ally able to contend with the barbarians, who overthrows fifty thousand of the dark race, and casts down their strongholds (KAEGI, *The Rigveda*, p 43)

It will be observed that the attributes which are ascribed to him are chiefly those of physical superiority, and of dominion over the external world In fact he is not generally represented as possessing the spiritual elevation and moral grandeur with which Varuna is so often invested

[Practically the whole of *the above* sketch *with slight* exceptions which are specified is taken from Muir's *Sanskrit Texts*, Vol V See also Macdonell's *Vedic Mythology*, pp 54 66,

Keith's *Religion and Philosophy of the Veda*, pp 124 133, Bloomfield, *The Religion of the Veda* pp 173-82 Kaegi's Rgveda, pp 40 49 Winternitz, Indian Literature, Vol I, pp 62 87, Perry, Indra in the Rigveda, JAOS, Vol XI pp 117 208]

Hymn No 5

INDRA

II 12

म० २ सू० १२

गृत्समद ऋषि । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्द ।

1

यो जात एव प्रथमो मनस्वा
न्देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् ।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां
नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥१॥

य | जात | एव | प्रथम | मनस्वान् |
देव | देवान् | क्रतुना परिऽअभूषत् ।
यस्य | शुष्मात् | रोदसी इति | अभ्यसेताम्
नृम्णस्य | मह्ना | स | जनास | इन्द्र ॥१॥

He who as soon as born the first endowed with spirit a god surpassed the other gods in insight, at whose breath heaven and earth were afraid, by the greatness of his manliness he, O men, is Indra

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि। तत्र 'यो जात' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्त

[1] ऋग्वेदस्य द्वितीये मण्डले चत्वारोऽनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि द्वितीयेऽप्येकादश, तृतीये द्वादश, चतुर्थे पुनरप्येकादश। यो जात इति सूक्तं द्वादशमिति द्वितीयानुवाकस्य प्रथमसूक्तमस्य सङ्गच्छते।

गाद् समदे' हैट्टुमन्द्रम् । [तथा चानुक्रान्तम्—'यो जात' पञ्चोना'[2] इति'[3] ।] संसवे'[4] निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्ताद् 'यो जात एव' इति शंसेत् । 'यदि पर्या-

---

[1] भार्गवोऽयं गृत्समदो द्वितीयमण्डलगतानां सूक्तानां द्रष्टा । 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' इति सजनीयेन सूक्तेन गृत्समद इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत् परमं च लोकम् अजयदित्यैतरेयब्राह्मणे समाम्नातम् ।

तथाचोक्तं भाष्यकृद्भिर्द्वितीयमण्डलव्याख्यारम्भे—'मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वम् आङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात् तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाभूत् । तथा चानुक्रमणिका 'य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयं मण्डलमपश्यत्' इति । तथा तस्यैव शौनकस्य वचनमप्यनुक्रमणे—

त्वमग्न इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः ।
शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य आङ्गिरस उच्यते ॥

इति । अत्र श्लोके प्रथमः पादो नवाक्षरः, समग्रं तु गृत्समद इत्यपि पाठान्तरं क्वाप्युपलभ्यते ।

[2] 'अनिरुक्ता सप्तमी विभक्तिः' इति परिभाषया पञ्चोना इत्यस्य पञ्चदशेत्यर्थः । 'अत्र, इत्यतः निर्देशकत्वात् त्रीन् अनुक्रम । यत्राद्देशी त्रिष्टुभो दैवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।' [सर्वा° १।२।४-६] इति परिभाषाभ्यां सूक्तस्यास्येन्द्रदेवताकत्वं त्रिष्टुपछन्दस्कत्वं च सिध्यति ।

[3] The portion within square brackets is not found in MSS and appears to have been dropped through the carelessness of scribes As Sayana usually quotes from the *Sarvanukramani* we have supplied the omission from that work.

[4] 'सवनी नाम दोषोऽस्ति द्वयोर्हि हुन्वतो सह । 'एकस्मिन्' वा यजमानानां सङ्घ सोमाभिषवः । स च महान् दोषः, तस्मिन्नेव दशे तस्मिन्नेव ग्रामे मत्प्रतिस्पर्धिनस्तत्रैव संतत्वात् । नद्या वा पर्वतेन वा व्यवधानरहितयोः समीपवर्तिनोः परस्परमत्यभिद्रव-योग्ययादेशयोः स्थितयोः यजमानयोः सवनयोः ये सोमयागौ तयोरयं संसवाख्यो दोषः । तथा च सूत्रकार आह—अत्रवोऽसन्निकर्षेषु नद्या वा पर्वतेन वा । नोऽयं दोषः पूर्वोदितो नास्ति ।' Sāyaṇa on *AB* 1 3 अस्मिन् संसवदोषे माध्यन्दिनसवने सादनिवहने निष्केवल्ये निविदो प्रागेव पूर्वं 'यो जात' इति सूक्तं प्रशंसेत् । इतः तथा प्रातःसवने, माध्यन्दिनसवने निष्केवल्यमरुत्वतीये, तृतीयसवने च वैश्वदेवाग्निमारुतयोः द्रष्टव्यम् दर्शनीये ।

यान्' [आ० श्रौ० ६।६।१] इति खण्डे सूत्रितम्—'यो जात एवेति निष्केवल्ये' [आ० श्रौ० ६।६।१५] इति। आभिप्लविके[1] तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्धानीयम्। सूत्रितञ्च—'तृतीयस्य त्र्यर्यमा यो जात एवेति मध्यन्दिनः' [आ० श्रौ० ७।७।१] इति। विश्वजिति[2] माध्यन्दिन-सवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात् पूर्वं 'यो जात' इति सामसूक्तं शंसेत्। 'विश्वजितोऽग्निं नरः' [आ० श्रौ० ८।७।१] इति खण्डे सूत्रितम्—'सखा मवासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' [आ० श्रौ० ८।७।११] इति। [3]अग्निष्टुन्निष्केवल्ये निविद्धानमिदम्। 'श्येनाजिराभ्याम्' [आ० श्रौ० ९।७।१] इति खण्डे सूत्रितम्—'तिष्ठा हरी इति यो जात एवेति मध्यन्दिनः' [आ० श्रौ० ९।७।२३] इति। महाव्रते[4] निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति सूक्तम्। 'ऊरू' [ए० आ० ५।३।१] इति खण्डे

---

[1] 'अभिप्लवषडहे पूर्वस्य तत्र तृतीयेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे इदमेव सूक्तं निविद्धानीयं भवति। निविदो नाम निविदध्याये पठ्यमाना मन्त्राः। तेषां यत्र शस्त्रपाठावसरे सूक्त-मध्ये प्रक्षेपः कर्तव्यो भवति। यावच्च सूक्तमेषां निविदां प्रक्षेपार्हा मन्त्राः पठ्यन्ते तत् सूक्तं निविद्धानीयशब्देनोच्यते।'

[2] "गवामयनादिसत्रगतयागविशेषे यस्मिन् सत्रमध्यवर्तिविषुवन्नामकदिनोत्तरं स्वरसाम-नामकयागत्रयस्य दिनत्रयेऽनुष्ठानानन्तरं चतुर्थदिवसे यो यागोऽनुष्ठीयते स एव विश्वजिच्छब्देन व्यपदिश्यते। तस्मिन् यागे माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणः स्वीयशस्त्रपाठावसरे प्रकृतिसम्बन्धि-सूक्तात् पूर्वं यो जात एवेति सामसूक्तं शंसेत्।"

[3] 'पराकीर्त्या पिहितो महारोगेण वा यो यान-जनन प्रजां न विन्देत सोऽग्निष्टुता यजेत' [आ० श्रौ० ९।७।२२] इति सूत्रकृता समाख्यातम्। यो लोकोक्त्या कलङ्कितो भवति यस्मादि महारोगेण वा समाक्रान्तो भवति, प्रजननशक्तिसम्पन्नोऽपि सन्तानहीनो भवति सोऽग्निष्टुन्नामकैकाहेन यजेत इति तदर्थः। तत्र च माध्यन्दिनसवने प्राथमिकशस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानीयम्।

[4] "अत्र उपात्तिम सोमयागविशेषो महाव्रतशब्देनोच्यते। तत्र सामान्ययागापेक्षया-नेके विशेषा ऐतरेयारण्यके प्रतिपाद्यन्ते। सोमयागवदत्र निष्केवल्यं शस्त्रं शंसनीयम्, तत्र यो जात एवेति सूक्तं शंसेदित्यर्थः।"

सूक्तम्[1]—'यन्ने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' [ऐ० आ० ५।२।१] इति ।

अत्रेतिहासो बृहद्देवतायामुक्तः—

'संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः ।
अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥
तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ ।
धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥
विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः ।
यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥' इति ।

[बृहद्देवता ४।६६-६८]

अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति—"पुरा किलेन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत्[2] । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद् गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छन्तं तमृषिं दृष्ट्वा 'अयमेवेन्द्रः' इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । 'नाहमिन्द्रस्त्वेकः किन्त्वेवंगुणोपेतः सः' इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच"[3] ।

---

[1] The fifth section of the *Aitareya Āraṇyaka* is known as the *Mahāvrata sūtra*. As Sāyaṇa says ननु प्रथमारण्यकेऽपि 'अथ महाव्रतम् । इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा' इत्यादिना महाव्रतप्रयोगोऽभिहितः । पञ्चमेऽपि तस्यैवाभिधाने पुनरुक्तिः स्यात् । नायं दोषः, सूत्रब्राह्मणरूपेण तयोर्विभेदात् । पञ्चमारण्यकमश्वलायनविरचितं सूत्रम् । प्रथमारण्यकं त्वपौरुषेयम् ।

[2] सदस्य आसीत्—इति देव । But AV. shows that the correct reading is सदस्यासीत्.

[3] This is given in verse in the com. on AV. xx. 34:

पुरा किल महेन्द्राद्या वैन्ययज्ञं समागताः ।
ऋषिर्गृत्समदस्तत्र वैन्यस्य सदसि स्थितः ॥
असुराश्च समाजग्मुः क्रोधादिन्द्रजिघांसया ।
तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद् गृत्समदाकृतिः ॥
निरगात् सोऽपि सदसो यज्ञवाटाद्वैन्येन पूजितः ।
तं दृष्ट्वा इन्द्र एवायमिति ते असुराः किल ॥
नाहमिन्द्रोऽस्मि किन्त्वेवंगुणोपेतः स इत्यृषिः ।
यो जात इति सूक्तेन निराचक्रे सुरद्रुहाम् ॥

अपरे त्वेवं कथयन्ति—'गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः, स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटाद्विर्गत्य स्वर्गं जगाम। ततोऽसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः, अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भयाद् गृत्समद-रूपेणास्ते इति तं जगृहुः। स तान् नाहमिन्द्रोऽयम्* इत्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच'†। अयमेवार्थो महाभारते‡ सपञ्चितः।§

---

* Some word or words must have been dropped here Dyādideva reads स तानाहायमिन्द्रोऽयमिन्द्र इत्येतेन सुष्टाव From this the correct reading would appear to be नाहमिन्द्रोऽयमिन्द्र इत्यनेन

† This is a paraphrase in prose of Sadguruśiṣya's commentary on the *Sarvanukramani* (?)

भरद्वाजसुतो यस्तु शुनहोत्रो महामुनिः ।
शौनहोत्रस्तस्य यज्ञे सर्वलोकस्य पश्यत ॥
इन्द्रो जगाम प्रीत्यर्थमृषेस्तस्यापि स्वयम् ।
इन्द्रमेकाकिनं मत्वा जिघांसन्तो महासुराः ॥
परिवव्रुः कवाटं तदिन्द्रोऽप्यन्वबुध्यत ।
इन्द्रोऽपि यजमानस्य वपुरास्थाय निर्गतः ॥
यजमानं पुनर्दृष्ट्वा जगृहुस्ते महासुराः ।
शौनहोत्रमिन्द्रबुद्ध्या यजमीय ददर्श सः ॥
नाहमिन्द्रः स एवात्मा नाहमित्यनुवर्णयन् ।
सूक्तैरेतैरसुरेभ्य इन्द्र आख्यैवमुवाच ह ॥
रमयस्यादयसे यस्मात्तस्माद् गृत्समद ऋषे ।
इन्द्रस्येन्द्रियमित्येतत्त्वया सूक्तं भविष्यति ॥

(Max Müller's *History of Ancient Sanskrit Literature*, pp 120 121 Allahabad edition)

‡ We have not found it in the *Mahabharata*

§ A similar story is related of Indra and King Kautsa When the king found that his enemies were more than a match for him he invoked the aid of Indra who came to his house and killed his foes Thereupon a friendship sprang up between the king of the gods and the king of the mortals and Kautsa visited Indra in

[केचित्त्वत्र सूक्ते 'यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्' २।१२।५ इतीन्द्रस्य नास्तित्ववचनादन्यत्रापि 'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ईं ददर्श' ८।१००।३ इतीन्द्रस्याभावश्रवणाच्च तत्सद्भावं निराकुर्वाणान् प्रत्यस्मिन् सूक्त इन्द्रस्यासाधारणमाहात्म्यकथनैस्तदस्तित्वमवागमयदिति कश्चिदाहुः।*

S on AV x 34]

---

heaven at his invitation When Saci, Indra's queen came to Indra she found the two so exactly alike that it was impossible for her to find out her husband See S on iv 16 10

Still another similar myth relates to the Rbhus and Agni Sudhanvan had three sons—Rbhu, Vibhva and Vaja Though mortals they attained to the divine state by dint of their noble deeds Once they began to drink Soma in a sacrifice Agni came to them from the gods and seeing the three exactly alike entered into the spirit of the game and assumed their form [illegible] on RV i 161 1

* 'Quite early there arose, among the Indians doubts as to the power, even as to the existence of the gods Already in the hymn RV ii 12 which praises so confidently the might and the feats of strength of Indra and the separate verses of which end in the refrain, which is flung out in such full faith "He, O men, is Indra",—even there we hear that there were people who did not believe in Indra "Of whom they ask, 'Where is he?' Of him indeed they also say 'He is not Believe in him for he, O men, is Indra" Similar doubts occur in the remarkable hymn RV viii 100 3 f where the priests are invited to offer a song of praise to Indra, 'a true one if in truth he is for many say 'There is no Indra who has ever seen him? To whom are we to direct the song of praise ?'' Whereupon Indra personally appears in order to give assurance of his existence and his greatness "There I am, singer, look at me here, in greatness I tower above all beings' and so on WINTERNITZ *Indian Literature*, pp 97 [illegible]

मनस्वान्—It occurs only here in RV मनस्विन् does not occur at all But मनस्वान् is already obsolescent, if not obsolete, in Yaska's time and so he paraphrases मनस्वान् with मनस्वी* मनीषिन् occurs many times Skt *manah*, Av *manah*, Gk *menós*, Lat *Minerva* The word is not analysed in the Pada text as *as* stems are not regarded as पद's before possessive suffixes यद्यपि 'अस्मायामेधास्रजो विनि' इत्यनेन विनि प्राप्तस्तथापि 'बहुलं छन्दसि' इति मतुप्।

देवो देवान्—*cf* देवो देवेभिरागमत्। RV i 1 5, p 35

क्रतुना—See p 34 "स यदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स क्रतु। अथ यदस्मै तत् समृध्यते स दक्ष। मित्र एव क्रतुर्वरुणो दक्ष। ब्रह्मैव मित्र क्षत्रं वरुण। अभिगन्तैव ब्रह्म कर्ता क्षत्रिय। SB iv 1 4 1 'क्रतुर्नामाध्यवसायो निश्चयो यदनन्तरा क्रिया प्रवर्तते। Sankara on BU iv 4 5 क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसाय, एवमेव नान्यथेत्यविचल प्रत्यय। Sankara on CU iii 14 1

पर्यभूषत्—occurs only here परिभूषथ occurs in i 186 5 Yaska explains पर्यभूषत् in four ways of which the two most apt have been selected by Sayana

शुष्मात्—Acc to Indian commentators from शुष् to dry up and acc to European scholars from श्वस् to breathe

रोदसी—When accented on the 1st syll generally means heaven and earth, द्यावापृथिवी वै रोदसी AB x 9, when accented on the final syllable it is the name of the wife of Rudra (रोदसी रुद्रस्य पत्नी *Nir* xi 50) and female friend of the Maruts Derivation doubtful रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनात्। *Nir* vi 1 रोद and रोदसी when used in classical Skt are felt as artificial, though poets like Rajaśekhara are rather fond of them ताभ्यां स्वभ्रकृपतनयो रोदसी पर्यतिस्थाम् *Bala Ramayana* vi 65, रोदोन्तरं वाहते *Ib* v 85, रोदोरन्ध्रं निरुद्धम् *Ib* viii 45

---

* मनस्वी is thus defined in later works

महाकार्ये कृतोद्योगो विघ्नै राहतमानस।
प्रारब्धं न त्यजति य स मनस्वीति कथ्यते॥

भ्यसेताम्—The root भ्यस is merely an extended form of भी 'to be afraid' भीषयते the caus of भी is really from this भ्यस In the Dhatupatha the root is read as भ्यस भये भ्यसते रेजते is the last of the thirteen pairs of words read in *Nigh* iii 20 and explained by Yaska as भ्यसने रजते इति भयवेपनयो । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् [ऋ° स° २।१२।१] रेजते चन्न पृथवी मखस्य [ऋ° स° ६।६६।८] इत्यपि निगमौ भवत " It is just possible that we are to understand भय and वेपन with भ्यसते and रेजते *respectively* so that acc to Yaska भ्यस means to be afraid and रेज means to quake

नृम्णस्य— The rare suffix *mna* forms a few neuter abstracts from nouns or particles It seems to be an extension with *a* of *man* syncopated like *tna* for *tana* The derivatives formed with it are *dyu mna* brightness (द्यु sky) *nr mna* manliness (नृ man) *ni mna* depth (नि down) *su mna* welfare (सु well) MACDONELL *Vedic Grammar* § 227

मह्ना—The stem is महन् Av *mazan*

स —Av *ho* Gk *ho* (article) *hos* (substantive) Goth *sa*

जनास —जनास and मर्या are addressed by the poet to his audience in the middle of his discourse *cf* केतु कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथा ॥ i 6 3 Thou making light where no light was and form O men! where form was not wast born together with the Dawns इमा यहाव स जनास इन्द्र इच्छामीद्धृदा मनसा चिदिन्द्रम् vii 28 5 These present cows they O ye men are Indra I long for Indra with my heart and spirit

इन्द्र —Various derivations have been suggested for this word[1]

---

[1] (i) इरां दृणातीति वा (ii) इरां ददातीति वा (iii) इरां दधातीति वा (iv) इरां दारयत इति वा (v) इरां धारयत इति वा (vi) इन्दवे द्रवतीति वा (vii) इन्दौ रमत इति वा, (viii) इन्धे भूतानीति वा (ix) तद् यदेनं प्राणै समैन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते (x) इदंकरणादित्याग्रायण, (xi) इदंदर्शनादित्यौपमन्यव (xii) इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मण (xiii xv) इन्दञ्छत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वा, आदरयिता च यज्वनाम्। *Nir*, x 8

गृत्समदो ब्रूते, जनास. जना हे असुरा, य जात एव* जायमान एव सन्, प्रथम देवाना प्रधानभूत मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्य[1] देव: द्योतमान सन्, क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान् यागदेवान्, पर्यभूषत् रक्ष्यत्वेन† पर्यग्रहीत्। 'भूष अलङ्कारे' [धा° १।६६९] भूवादि‡। लङि रूपम्। यद्वा सर्वानन्यान् देवान् पर्यभूषत् पर्यभवत्, अत्यक्रामत्। अस्मिन् पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन षस। 'श्र्युक किति' [७।२।११] इतीट्प्रतिषेध। यस्य इन्द्रस्य शुष्मात् शारीरात्§ बलात्, रोदसी, द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् अबिभीताम्। 'भ्यस भये' [धा° १।६१९] अनुदात्तेत्। 'भ्यस भयवेपनयो' इति नैरुक्ता [नि° ३।२१]। अभ्यसेताम् अवेपेता वा। तथा च मन्त्रान्तरम्— [2]इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही' [ऋ° स° १।८०।११] इति। नृम्णस्य

---

* देव is omitted in some MSS प्रादुर्भूतमात्र सन् AVS उत्पन्नमात्र सन् TS

[1] मन इन्द्रायाक्रमिव मनसा युक्त AV धैर्यवान TS

† रक्षकत्वेन—M P Though both रक्ष्यत्वेन and रक्षकत्वेन are possible here we have adopted the former on the strength of AVS

‡ So also under III 51 8 (भूष अलङ्कारे भूवादि), III 55 4 (भज् भरण। भूवादि), etc Commentators generally use भ्वादि or भौवादिक The expression भूवादि which owes its origin to Panini's rule भूवादयो धातव I 3 1 is used by Sadguruśisya also Under RV I 80 12 is found भौवादि which appears to be grammatically indefensible The correct reading is found under RV. I 136 5

§ शरीरात् M P but cf Durga on Nir x 10 and AVS xx 34 1 शुष्मात् बलेनेम शारीर बलम् भयाय हेतावेतच्च बल भयसाधनतयाभिप्रेत—इमृणस्य मह्नेति।

[2] Even those two great ones (Heaven and Earth) trembled in terror before thy wrath

सेना·लक्षणस्य[1] बलस्य मह्ना महत्त्वेन युक्तः[2] स. इन्द्रः नाहमिति ।[3] अत्र निरुक्तम् [१०।१०]—'यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा। यस्य बलाद्द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतां नृम्णस्य मह्ना बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इति ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यान-संयुक्ता[4] [नि° १०।१०] इति ॥१॥

य—Av *yō*, Gk *hos* Skt *yatara h*, Gk *hoteros* , Skt *yāvat*, Gk *heos*, Dor *has* for **hauos*

जात—Av *zata* , Gk *gnoto s* Lat *natu s* (*cognatu s*)

एव—Av *aeva*, O Pers *aiva*, 'one', 'single', Gk *oios* (**oiwos*) alone

प्रथम—Acc to Yaska प्रथम is for प्रतम the suprl of प्र "प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवति ।" The थ is due to the analogy of चतुर्थ, षष्ठ, etc Av *fra tomo*, O Pers *fra tama*[5] Acc to Wackernagel (A G III 404c) प्रथम contains two suprl suffixes थ and म . In the Unadi sutras the word is derived from √प्रथ with the suffix अमच *protos* is used in Gk and *primus* in Lat in the same sense

---

[1] नृन् अनुजनान् प्रत्यभिभावुक मनो यस्य स तादृश , एतत्प्रयत्नात् नृन् नमयतीति वा नृम्ण सेनादिलक्षण बलम । AVS

[2] तस्य मह्ना महत्त्वेन च अभ्यकैताम इति पूर्वेणान्वय । AVS जनास हे जना, स इन्द्रो 'नृम्णस्य बलवीर्यबलस्य मह्ना महिम्ना युक्तात् भवतीति शेष । TSS स तादृश इन्द्र नृम्णस्य बलस्य मह्ना महत्त्वेन इत्यन्वृत्तवाद्दशो महावनीऽस्यो नास्ति सत्याभ्यां भेद जना , दास्यन्मत्वमिन्द्रिय बल वेति । TBS नृम्णस्य मह्ना अतिमहदमहाभ्यस्य बलम्, अस्यामयभावो हादयिष्यतीत्येवमतिमहत्यावते द्यावापृथिव्यावभ्यभीता यस्य नृम्णात । Durga

[3] हे जनास असुरजना स इन्द्रो नाहमित्यभिमानम इन्द्रत्व पदंहरत् । अथ मृत स्वेन्द्रत्वाप्रतिपादनपरत्वपक्षे हे जनास इन्द्रो नास्तीति मन्यमाना जना उक्तगुणोपेत, स इन्द्रोऽस्त्येवेति व्याख्येयम् । AVS

[4] 'ऋषेर्दृष्टार्थस्य' अनुभूतेन्द्रमेवत्स्न्दवस्तस्य ऋषेः सम्यग्दृष्टेन्द्र प्रति प्रीति ' तुष्टि 'भवति' 'आख्यानसंयुक्ता' आख्यानसम्बन्धात् ।...अथवा 'दृष्टार्थस्य' इति देवतार्थे भूतवती दृष्टवती भावितान्न करणाय 'प्रीत' अतिहर्षात् [?] 'आख्यानसंयुक्ता' अन्येभ्य कथनसंयुक्तेत्यर्थ ।

[5] V G S

(e g , from इन्द् 'to shine [cf इन्दु], नृ to be manly'[1]) but the most plausible is that from इद् to swell[2] "The existence of Indra in the period of Indo Iranian unity, which was rendered probable by the existence of a demon named Indra, and of the god of victory Verethraghna, who is clearly equivalent to Vrtrahan, is made practically certain by the discovery of the name Indra along with those of Varuna and Nāsatya among the gods of the Mitanni While the name is of quite uncertain origin, the parallelism of the myth of the finding of the cows proves that part of the conception of the god is Indo-European" KEITH *Religion and Philosophy of the Veda*, p 188

Because of the refrain स जनास इन्द्र this hymn is designated सजनीय in TS vii 5 5 2 etc., यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्ते स जनास इन्द्र इत्येव सजनशब्दस्य विद्यमानत्वात् सूक्तं सजनीयम्। S.

2

यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहद्	यः। पृथिवीम्। व्यथमानाम्। अदृंहत्।
यः पर्वतान् प्रकुपिताँ अरम्णात्।	यः पर्वतान् प्रऽकुपितान्। अरम्णात्।
यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो	यः अन्तरिक्षम्। विऽममे। वरीयः।
यो द्यामस्तभ्नात् स जनास इन्द्रः॥२॥	यः द्याम् अस्तभ्नात् सः जनासः इन्द्रः॥२॥

Who fixed fast the shaking earth, who made firm the tottering mountains, who spread out more widely the atmospheric region, who propped up the sky, he, O men, is Indra

[1] In this case the word is cognate with Skt नृ, Av. *nar*, Skt नर, Av *nara*, Lat *Nero*, etc

[2] From *oid to swell, because of his swelling manly vigour (schwellende Manneskraft) (Güntert)

हे [जनासः] जनाः, यः इन्द्रः व्यथमानाम् चलन्तीम् पृथिवीम् अदृंहत् शर्करादिभिर्दृढामकरोत्। 'दृह दृहि वृद्धौ' [धा° १।७१९-२०]। यः च प्रकुपितान्[1] इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् पर्वतान् अरम्णात् नियमितवान्, स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान्। अरम्णात्[*]। 'रमु क्रीडायाम्'* [धा° १।८३८]। अन्तर्भावित-ण्यर्थस्य व्यत्ययेन श्ना-प्रत्ययः। यः च वरीयः[3] उरुतमम्† अन्तरिक्षं विममे निर्ममे, विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः। यः च द्यां दिवम् अस्तभ्नात् तस्तम्भ निरुद्धामकरोत्। 'स्तम्भु रोधने' इति सौत्रो धातुः। स एव इन्द्रो नाहमिति ॥२॥

यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहत्—quoted by S. under iii. 30. 9.

व्यथमानाम्—The original meaning of the root is to tremble, to quake, to rock, to reel Transferred to the region of the mind it came to mean *'to be disturbed in mind'*. *Hence* व्यथा *came to* mean 'pain.' Ved. विदु means quaking Goth. *widōn* to shake

अदृंहत्—3 sing. imperfect of दृह् 'to make firm', (दृह दृहि वृह वृहि वृद्धौ i. 719.722). Av *darez* to stabilise, to bind fast. Mod. Persian *darz* 'seam' from which comes Bengali *darji* tailor does not appear to be cognate. In some texts पृथिवी is described as ध्रुवा, in others it is said to have been made firm by means of mountains, rivers, etc.

---

[1] प्रकोपं प्राप्तान्, परस्पर युद्धावितस्ततश्चलतान् पर्वतान् गिरीन् पक्षयुक्तान् अरम्णात् पक्षच्छेदेन नियमितवान्। यथेतस्ततो भ्रमणपीडा न कुर्युस्तथा स्वस्थाने स्थापितवानित्यर्थः। AVS *Cf* RV x 44 8 गिरींरज्रान् रेजमानाँ अधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत्। "He firmly fixed the plains and mountains as they shook. Dyaus thundered forth and made the air's mid-region quake"; RV. v 57. 3 कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः.

[2] Under v. 32. 1 S says· पर्वतान् उदकवतो मेघान् अरम्णाः विसर्जयसि स्थापयसीत्यर्थः। अत्र रम्णातिर्विसर्जनकर्मा।

* Dhātupāthas generally read रम क्रीडायाम Maitreya Rakṣita remarks in his *Dhātupradīpa* अस्योदित्त्वं केचिदिच्छन्ति, तेषां मते रमित्वा रन्त्वा. Ramānātha says· रमु इति केचित्। चिरं रमित्वाप्यनुरज्यमानं रन्त्वापि कुमारे. Vopadeva reads रभुरमौ क्रीडे.

[3] वरीयः उरुतरम् स्थानमुरुम AVS.

† उरुतरम् AVS. would appear to be the better expression.

Cf TB i 1. 3 7· यदप्रथयत् तत् पृथिव्यै पृथिवित्वम् । सा शर्कराभि-रदृंहत्, i [redacted] 1.4 याभिरदृंहज्जगत प्रतिष्ठाम् । सर्वोमिमा विश्वकर्मणः अर्वाम् । ता [redacted] शिवा शर्करा हन्तु सर्वां ॥ iii 6 13 1 दैवो वनस्पति पृथिवीमुपरेणादृंहीत्, SB, xi 8 1 2 [redacted] पृथिवीमेव पर्वतैर्नदीभिरेवमादृंहत्, द्यौर्मिव मरीचिभिर्यान्त रथम्, जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ।

In a later period the sustaining of the heaven and earth in their proper places was regarded as due to the direction of Brahman *Cf Brhadaranyaka Upanisad* iii 8 9 एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत etc , and Sankara Bhāsya thereon एतदक्षर सर्वव्यवस्था-सेतु सर्वमर्यादाविधरणमसौ आदित्यचन्द्रमसौ प्रशासने द्यावापृथिव्यावात्मकानत तस्मात् सिद्धम् अस्यास्तित्वम् अक्षरस्य । अव्यभिचारि हि तल्लिङ्ग यद्द्यावापृथिव्यौ नियते वर्तेते । चेतनावन्त प्रशासितारमसंसारिणमन्तरेण नैतद् युक्तम् । येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा [ऋ० स० १०।१२१।५] इति मन्त्रवर्णात् ।

प्रकुपिता—*kup* also originally meant to fly about, to whirl, to smoke to bubble to boil up then it came to mean to boil with anger Gk *kapnos* smoke Lat *cupio* I long for, I boil with desire Eng *hope* The reference is to the well known legend that formerly mountains had wings Thus the *Maitrayani Samhita* i 10 13 says प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत् पर्वता । ते पक्षिण आसन् । ते [1]परापातमासत यत्र यत्राकामयन्त । [2]अथ वा इयं तर्हि शिथिलासीत् । तेषामिन्द्र पक्षानच्छिनत् । तैरिमामदृंहत् । ये पक्षा आसंस्ते जीमूता अभवन् । तस्मादेते [3]सदा पर्वतमुपप्लवन्ते । [4]योनिर्ह्येषामेष । The same legend is found in the *Ramayana* also पूर्वं कृतयुगे तात पर्वता पक्षिणोऽभवन् । तेऽपि जग्मुर्दिश सर्वा गरुडानिलवेगिन ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घा महर्षिभि । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषा पतनशङ्कया ॥ तत क्रुद्ध सहस्राक्ष पर्वतानां शतक्रतु । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तत्र तत्र सहस्रश ॥ युद्धकाण्ड १।१२७ १२८ Acc to Geldner, the trembling of the earth may refer to the great earthquake at the time of the fight with the demons or at the beginning of this world. For the nasalisation see p [redacted]

---

[1] इतस्तत उत्पत्य । [2] अथ वै इयं पृथिवी तदा शिथिला आसीत् ।

[3] सदैव । [4] उत्पत्तिस्थानम् ।

अरम्णात्—रम् originally means to rest, to lean upon, as transitive, to set at rest. The root is भ्वादि आत्मनेपदिन् and क्र्यादि परस्मैपदिन् As a rule क्र्यादिगणीय roots are transitive. From meaning to rest, it meant to find rest in, to find pleasure in, to rejoice. Av. *rāmyat* he should rest. Modern Persian *rām* and modern Bengali *ārām* are from this root. *Cf.* ii. 11. 7: हरी नु त इन्द्र वाजयन्ता घृतश्चुतं स्वारमस्वार्ष्टाम्। वि समना भूमिरप्रथिष्टारंस्त पर्वतश्चित्सरिष्यन्॥ "Indra, thy bay steeds showing forth their vigour have sent a loud cry out that droppeth fatness. The earth hath spread herself in all her fulness: the cloud that was about to move hath rested."

ममे—from मा, Av. O. Pers *mā* to measure, जुहोत्यादिगणीय उभयपदिन्. Skt. *mātṛ*, Gk. *mé-tron* measure, *mê-tis* wisdom, skill, craft, Lat. *mēti or*, O E. *mæθ* measure.

वरीयः—comp. of उरु wide; super. वरिष्ठ. "*In many instances* these [comparatives and] superlatives attach themselves in meaning to derivative adjectives, being formed from the root which the latter contain" V G S, p. 95a

द्याम्—(Lat *diem*) Acc sing of द्यौ just as गाम् is the Acc. sing of गौ

अस्तभ्नात्—*cf* Gk *astemphēs* unmoved, *stemph-ulon* mass of olives pressed hard, oilcake. Skt. स्तम्भ holding fast, Av. *stambana*- props.

For Indra's cosmogonic activity, see *Journal of the American Oriental Society*, Vol XI, pp 182 83.

3

यो हत्वाहिमरिणात् सप्त सिन्धून्	यः हत्वा अहिम् अरिणात् सप्त | सिन्धून् |
यो गा उदाजदपधा वलस्य।	यः गाः उत्ऽआजत् | अपऽधा | वलस्य।
यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान	यः अश्मनोः | अन्तः | अग्निम् जजान |
संवृक् समत्सु स जनास इन्द्रः॥३॥	सम्ऽवृक् | समत्ऽसु | सः जनासः | इन्द्रः॥३॥

Who slew the serpent and made the seven rivers to flow, who drove out the cattle by the unclosing [of the cave] of Vala, who has generated fire between two stones, the spoiler in battles, he, O men, is Indra.

यः अहिम् मेघं हत्वा, मेघहननं कृत्वा,[1] सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दनशीला अपः अरिणात् प्रैरयत्। यद्वा सप्त गङ्गायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात्। रीङ् स्रवणे*। क्र्यादिः। यः च वलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य अपधा[2] तत्कर्तृकान्निरोधान्निरुद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत्। अपधा अपपूर्वाद् दधातेः 'आतश्चोपसर्गे' [३।३।१०६] इति भावेऽङ्प्रत्ययः। 'सुपां सुलुक्' [७।१।३९] इति पञ्चम्या आकारः। यः च अश्मनोः अश्नुते व्याप्नोत्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः। अत्यन्तदृढरूपयोर्मेघयोः अन्तः मध्ये वैद्युतम्[3] अग्निम् जजान उत्पादयामास। यश्च समत्सु संभक्षयन्ति योद्धॄणामायूंषीति समदः संग्रामाः। तेषु संवृक् भवति। †वृणक्तेर्हि सर्वस्य विवर्जि रूपम्। स इन्द्रो नाहमिति ॥३॥

With a cf. अहन्नहिमरिणात् सप्त सिन्धून् iv 28 1, x 67 12

. हत्वा—Skt *hanti*, Av *jaiṇti*, Skt *jahi*, Av *jaiδi*, Skt. *hata-*, Av *jata*

---

[1] अन्तरिक्षे भवात् मेघं विदार्य AVS

* The क्र्यादि root is read as री गतिरेषणयोः in the Paniniya Dhatupatha (ix 29) and the दिवादि as रीङ् स्रवणे (iv 30) AVS reads correctly री गतिरेषणयोः. The root is quoted correctly under RV i 56 6, i 117 11, i 127 4, i 148 4, etc

[2] वलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य या असुरेणापहृता बिले स्थापिता गा अपधा अपकृष्टाः धीयन्त इत्यपधा पिधानं तस्मात्। AVS

[3] मेघयोः सङ्घर्षेण वैद्युतोऽग्निर्जायत इति प्रसिद्धमेव। अश्मस्वरूपत्वेनातिदृढत्वात् तदाग्न्युत्पादनम् इन्द्रस्यासाधारणं सामर्थ्यम्। AVS

† In the Dhatupatha, however, the रुधादि root also is read as वृजी वर्जने "अनुषङ्गलोपो भवति।" AVS Under RV i 54 5 S says वृजी वर्जने। रौधादिक।

अहिम्—serpent, here Vrtra Av *azi*, Gk *ékhis* Lat *anguis*, Lith *angis*, O Pers *angis*, serpent

अरिणात्—री क्र्यादि P is transitive, to cause to run, to release, to let loose, री दिवादि A, is intransitive, to flow, to run *cf* Gk. *orinō* I set in motion I excite, Germ *rinnen*, Eng *run*, *river*. 'प्रावीभगे इव' [७।३।८०] इति छान्दसम् ।

सप्त—Av *hapta*, Gk *hepta*, Lat *septem*, Eng *seven*

सिन्धून्—Skt *sindhu h*, stream, then it came to mean the stream *par excellence*, *i e*, the Indus In Avesta and Old Persian it became *hindu* from which was derived the Greek form *Indos* with loss of aspiration

Very divergent views have been held by commentators regarding the seven rivers Some think seven has no special significance whatsoever but is a favourite number with the rsi's of RV Others hold that the five streams of the Punjab *viz*, the Vitasta (Jhelum, the ancient Hydaspes), the Asikni (Chenab or Candrabhaga) the Parusni (later Iravati, now Ravi); the Vipaś (Beas) and the Satadru (Sutlej) along with the Indus and the Sarasvati are meant "Still others are of opinion that the Kubha (Kabul river) should be substituted for the Sarasvati or that perhaps the Oxus must originally have been one of the seven" (*Vedic Index*) Sayana thinks that the rivers referred to are the first seven mentioned in the stanza

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥ x 75 5

while Durgâcârya maintains that the seven atmospheric streams कहुला, यम्ना, विनुता, अयपदी मेघपदी वर्षयन्ती and अवन्ध्या are intended* Sardesai, Brunnhofer and Ksetreśacandra Chattopâdhyâya believe that the land of the seven rivers is Semirechinsk in Russian Turkestan and the seven rivers are Ili, Lepsa, Karatal,

* Under viii 2 he says आकाशनदी—'एता च इला च' इत्येवमाद्या. Skanda Maheśvara says नदीनां मध्ये या प्रधानभूता गङ्गाद्याः सप्त नद्यस्ताः । अन्तरिक्षनदीर्वा सप्त 'अम्बा याम्बा'

Baskan, Aksu, Sarkan and Biyen (*Bhandarkar Commemoration Volume*, pp. 93-96, *Proceedings of the Sixth Oriental Conference*, pp 529-533). गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति। नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ is a very late verse and need not be considered in this connexion.

गाः—Av *gāo*, Gk. *bōs*. Acc to philologists even in I.E. the pl. was formed after the analogy of the sing. **guōm*, Gk. *bōn*, Skt. *gām* Some scholars hold that the cows are the rays of the sun

उदाजत—अज् to drive The original sense of the root is 'movement'. Av *azaiti*; Lat *ago*, I lead, drive, Gk. *agō*, I lead. *Cf* उद् गा आजदभिनद् ब्रह्मणा वलम् अगूहत्तमो व्यचक्षयत् स्वः ii. 24. 3.

अपधा—from अप 'away from' and धा 'to set, to place;' hence in the अधिकरणवाच्य अपधा means cave, place of concealment and in the भाववाच्य it may mean unclosing Durga explains: यो गा उदाजत् उदगमयत् अपधा अपधानेन उद्घाटनेन वलस्य मेघस्य बिराणां छिद्राणाम् Skanda-Maheśvara अपधा अपिहिते अत्र द्वितीयस्य स्थाने, आत्मनोऽधो निधानेन स्थापनेन। मेघमात्मनोऽधो निधाय तावत् पादाभ्यां यद्भवति यावदुदकमात्मस्थमित्यर्थः। अथवातिमेव बिलोद्घाटनेनैव वलस्य मेघस्य In ii 14 3 यो गा उदाजदप हि वलं वः, 'who drove out the cows, for he unclosed [the holes of] Vala' is exactly parallel to our passage Now since अप ह there stands for our अप-धा it is not unreasonable to suppose that the meaning is the same in each case त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलम् i 11 5 also lends support to this view. thou hast, O lord of rocks, unclosed the hole of Vala, rich in cows This shows that बिल is to be understood in ii. 14 3. Hence Ludwig, Oldenberg, Macdonell and others take अपधा as the normal Inst sing. of अपधा and translate by the unclosing of Vala. Geldner translates 'after the removal of Vala' and remarks: "probably also against the Padapāṭha अपधाः the remover" "Vala means not only the demon residing in the mountain holes of Pani but also the mountain holes themselves" *Cf* AB. xxix. 8: देवा वै वले गाः पर्यपश्यन् .....वज्रेण वलं विरुज्य गा उदाजन्.

वलस्य—Vala, like Vṛtra, is derived from वृ to cover. He is mentioned in the myth of the Paṇis. Bṛhaspati or Indra takes from him the cows which he had in his forts, his fences are burst by Indra, or his hole is opened. The fold of Vala is also mentioned, and he is clearly simply the personification of the pen in which the cows are supposed to be kept, as is indicated by the fact that he is not said to be slain, but to be pierced, broken or cloven." KEITH, *Religion and Philosophy of the Veda*, p 231). "The deliverance of the cows by Indra has been rightly compared with the deed of Hercules, who kills the three-headed Geryoneus and leads away the herds of oxen stolen by him" (WINTERNITZ, *Indian Literature*, p. 86 f. n). In classical Sanskrit Indra is known as बलभिद् or बलाराति "Vala, is a guardian of cows whom Indra rent when he robbed Paṇi of his cows. He laments for his cows when taken by Bṛhaspati. He has castles which were forced open by Indra, fences which were pierced by Indra and an unbroken summit which was broken by Indra." (*Vedic Mythology*, p 159).

अश्मनो,—Skt *aśman*, Av *asman* stone, sky, Gk. *akmōn* (stone) anvil, Modern Pers *āsmān* sky , Skt *āśmana*, stony. The English word *hammer* is cognate, only the suffix is र as in *thunder* and probably in Skt. अश्मर . See note on पर्वत, p 71.

अन्तर्—within, between, Av *antarə*, Mod Pers *andar*, Lat. *inter* As a preposition it governs the Loc Abl and Acc. V. G. S , p. 209 In the Avesta *antarə* governs the Acc.; as, *antarə zam asmanəm.ča* (अन्त., *i e* , अन्तरा क्षाम् अश्मानम् च), Y 08. 15.

जजान (Gk *gégone*)—from जन् to generate, आदि

यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान—the reference is to the sparks emitted by the friction of stones; *cf.* ii 1 1. त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ Thou, O Agni, art born at day break, thou art the consumer of everything, thou art born from out of the water, *from the stone*, from out of the trees and from out of the herbs, O lord of men, thou art born

pure In IV 40 5 ऋषि is described as ऋद्विप्रा and in x 20 7 as ऋद्र ऋतम्

सहक्—(nom sing of सम् and हृ to twist) winning for himself, overpowering victorious

समत्सु—In धन्वना सीदा-समदो जयेम VI 75 2 समद is analysed in the Pada text as सऽमद but commentators generally explain समद as सम् अद (devouring completely) battle . The word generally occurs in the plural . Philologists derive it from सम with a derivative *d* and compare Gk *homados* noise din esp of the confused voices of a number of men

4

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि	येन इमा विश्वा च्यवना । कृतानि ।
यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।	यः दासम् वर्णम् अधरम् । गुहा अकरित्यकः
श्वघ्नीव यो* जिगीवाँल्लक्षमाद	श्वघ्नीऽइव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् ।
दर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥४॥	अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इन्द्रः ॥४॥

By whom all these beings were made unstable who made subject the Dasa colour who like a gambler winning the stake seized his foe s riches he O men is Indra

येन इन्द्रेण इमा इमानि विश्वा [विश्वानि] च्यवना [च्यवनानि] नश्वराणि भुवनानि कृतानि स्थिरीकृतानि[1] । यः च दासं वर्णं शूद्रादिकम् । यद्वा दासम् उपक्षपयितारम् अधरम् निकृष्टम् असुरम् गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वा अकः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस ' [२।४।८०] इत्यादिना च्लेर्लुकि रूपम् । लक्षं लक्ष्यं जिगीवान् 'जि जये' [धा° १।५५४] । क्वसौ 'सन्लिटोर्जे' [७।३।५७]

* जिगीवाँ लक्षम्—All But Uvata under RP. IV 8 distinctly mentions जिगीवाँश्च लक्षम्

[1] स्वेन च्यावयितव्यानि कृतानि । यद्वा च्यवनानि कृतानि दृढीकृतानीत्यर्थः । AVS

इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम्। दीर्घश्छान्दसः। जितवान्[1] यः अर्यः अरे, पष्ठेचवचने छान्दसो यणादेशः, शत्रोः सम्बन्धीनि पुष्टानि समृद्धानि[2] आदत् आदत्ते। तत्र दृष्टान्तः श्वघ्नीव, श्वभिर्मृगान् हन्तीति श्वघ्नी व्याधः यथा व्याधो जिघृक्षितं* मृगं परिगृह्णाति तद्वत्[3]। [स इन्द्रो नाहमिति। †] ॥४॥

इमा—class इमानि

विश्वा—class विश्वानि Av *vispe* *Cf* IV 30 22 यथा विश्वानि विपुरपे (bast broken)

च्यवना—class च्यवनानि from च्यु to move Skt *cyavate*, Av *š(y)avaite* The sage from whom च्यवन derives its name was originally called च्यवान pr part of च्यु lit moving, falling to pieces

दासं वर्णम्—the dasa colour, i e the aborigines दास noun, is accented on the second syll while दास adj is accented on the first दास is often used in the sense of infidel in opposition to आर्य

Cf *Sankhayana Srauta Sutra* VIII 25 1 अस्य मदे जरितरिन्द्र सोमस्य मत्सत। अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽहिमहन्। इन्द्रो वृत्रमहन्। इन्द्र वृत्रासि महान्मावदरयत् पृथिवीम्। इन्द्रो व्यकरिममतिरदत सूर्यं दिवेरयत्। इन्द्र उत्राये वर्णमतिरद्व दास, वर्णमहन्। इन्द्रोऽपिन्वदपितोऽपिन्वद्गुत। इन्द्र अर्यां इव पक्षवत पर्वतान् प्रकुपितान् अरम्णात्। इन्द्रोऽपां वेगमैरयत्। इन्द्र इह यवदुत गिरि छात्। अस्य मदे जरितरिन्द्र इह यवदिह सोमस्य मत्सत।

अधरम्—lower (र being a comparative suffix) Av *aδara* Lat *inferus*, super *adhama* Lat *infimus* *Cf* RV x, 145 3 As a noun it means the lower lip though the meaning became generalised to some extent *Cf* पूर्वाधरवृ व्यक्तिशोणाधर —कुमार ५।३४

गुहा—Originally the word was not गुहा but गुह् meaning 'concealment' which yielded *juhā* in the Inst sing and with

---

[1] जय जय या य प्रकाशमून शत्रुन् सर्वं न जिगीवान् जितवान्। AVS

[2] समृद्धानि धनानि AVS

[3] जिघृक्षितम्—M जिघृक्षन्तम्—several MSS

[4] स (व्याध) यथा जिगीवान् मृग मृगयमाण सर्व स्वीकरोति तद्वत्। AVS

† This is not found in MSS but as S says something like this under each stanza we have inserted it.

adverbial shifting of accent *gúhā* concealed, secret, as here. गुहा कृ to make obscure, to cause to disappear. *Cf.* iv. 18 5:

अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकरिन्द्रं माता वीर्येणा न्यृष्टम् ।

अथोदस्थात् स्वयमत्कं वसान आ रोदसी अपृणाज्जायमानः ॥

Regarding it (his birth) as a fault the mother concealed Indra, who was full of vigour. Then he himself arose, clothed with a robe, and filled both worlds as soon as he was born.

अकः—3rd sing root-aor. of कृ. The 2nd sing. also is अकः. *Cf* अका. When a रजात विसर्ग does not become र् in sandhi in the Saṁhitā-text, an इति is put after it in the Pada-text and in the case of finite verbs the word is often repeated in its pausa form after इति

श्वघ्नी—The stem is श्वघ्निन्. श्वघ्नी कितवो भवति स हन्ति, स्वं पुनराश्रितं भवति । (कितव=gambler) Lat *canis* (lit. dog) means an unlucky throw in a game of dice. Gk *kúon* (=Skt. श्वन्) means the same thing. Similarly श्वघ्निन् (lit dog killer) means a professional dishonest player who evades unlucky throws *

श्वघ्नी । वर्णव्यत्ययेन शकारस्य सकारः । स्वम् आत्मानं हन्यमेनेति स्वघ्नं द्यूतम् । तदस्यास्तीति स्वघ्नी । यद्वा स्वम् आत्मानं हतवान् स्वघ्नी कितवः । .. स्वशब्दोपपदात् हन्तेः 'अमर्थे क्तविधानम्' इति कप्रत्ययः । 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः । यद्वा, 'बहुलं छन्दसि' इति वचनात् ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तेः क्विप् । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गता । S under AV. xx 17 5

As the Pada text does not use more than one अवग्रह in the analysis of one word and as श्वघ्नीव is regarded as a compound (p. 47) श्वघ्नी has not been analysed here In x 42 9 and x 43 5 कृतं यच्छ्वघ्नी विचिनोति देवने—श्वघ्नी occurs by itself and is analysed श्वऽघ्नी in the Pada texts of both RV. and AV.

जिगीवान्—Nom sing. of the perf part. of जि The palatal here reverts to the original guttural and the radical vowel is strong वस् (क्वसु) after short vowels is separated by an अवग्रह in the Pada text but as the vowel is long here, no अवग्रह is used.

* See also *Woolner Commemoration Volume*, p 142.

जिगीवांसं चम्—Final न् is changed into ँ before a following ल acc to तथा मकार उदयी लकारे RP iv 8 न् is assimilated to ल, the nasal element being preserved as the ँ

लक्षम्—(from लक्ष् to be attached to) token, mark, thence mark that is aimed at, target, stake Some scholars hold that लक्ष is *here meaning also 'a hundred thousand'*

आदत्—not analysed in the Pada text as the author regards it as the third sing *imperfect of* चद, आ दा being, as a *rule, used* in the Ātmanepada But in one or two cases the accent on the first syllable of आदत is difficult to explain unless we regard the आ as an उपसर्ग आदत्। चाति मचयति। छान्दसो लुङ्। यद्वा, आङ् पूर्वाद्दाते 'आङो दामहन' [।] इति आत्मनेपदाभाव। 'आतिस्था' इति सिचो लुक्। छान्दसो ह्रस्व॥ केवलाद्दिव वा छन्दसपि दृश्यते' इत्यन्तादिभ्याद्यान। अत एवात्मवद। S on i 127 6 आददस्याचाददि where आदत् is not analysed but आददि is written as आददि because there is no question of आत्मनेपद in the case of आददि

अर्यः—gen sing of आर as सख्य is the gen sing of सखि The meaning and derivation of अरि has been much discussed and Prof Bloomfield holds very strong views on the subject But there is hardly any doubt that अरि means enemy here Geldner says अरि means here the hard hearted and haughty rich man अर्यं पुष्टं occurs in x 60 1, 3 In x 34 13 अर्य is Nom sing and means 'noble'

पुष्टानि—मद् सके आवे क । See p 27 and also under next stanza It is explained in i 103 5

तदरेर्द पश्यता भूरि पुष्टं श्रदिन्द्रस्य धत्तन वीर्याय।
स गा अविन्दत् सो अविन्ददश्वान्त्स ओषधी सो अप स वनानि॥

See the abundant wealth that he possesses and put your trust in Indra's heroic vigour He won the cattle, and he won the horses he won the plants, the forests and the waters " Cattle, horses, etc, would thus appear to constitute पुष्ट

5

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोर-	यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् ।
मुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।	उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।
सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति	सः । अर्यः । पुष्टीः । विजः इव । आ । मिनाति ।
श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥५॥	श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥५॥

Of whom the terrible they ask, 'Where is he?', and of him they say 'He is not'. He diminishes the possessions of the foe like a gambler's throw. Have faith in him, he, O men, is Indra.

अपश्यन्तो जना घोरम् शत्रूणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म[1] कुह सेति स इन्द्रः कुत्र वर्तत इति। सेति 'सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्' [६।१।१३४] इति सो लोपे गुणः। न क्वचिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जना एनम् इन्द्रमाहुः एष इन्द्रो नास्ति इति[2]। तथा च मन्त्रः 'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह' [ऋ०८।१००।३][3] इति। ईम् इति पूरणः[4]। स इन्द्रो विज इव। इव-शब्द एवार्थे। उद्वेजक एव सन्[5] अर्यः अरेः सम्बन्धीनि[6] पुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि धनानि

---

[1] निपातस्य च' [६।३।१३६] इति सायस्य संहितायां दीर्घः। AVS

[2] क्वचित् दृष्टिपथं प्राप्नुयात्। न तथापि पश्यत एव नाप्नोतीति भ्रमे AVS

[3] 'इन्द्रास्तित्वे क मन्त्रः। तत्राह—नेम ऋषिर्भार्गवो नेम एव इन्द्रो नाम न कश्चित् न चास्तीत्याह। तस्मादिन्द्रो नाम कश्चिदित्यत इति वादमात्रम् न तु तत् सत्यमित्यर्थः।'' S

[4] पद वै प्रकर्षेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा न मिताक्षरेषु पदपूरणास्ते मिताक्षरे ष्वनर्थका। कमीमिद्विति। नि० १।९

[5] अथवा विजी भयचलनार्थाभ्यां विजेरूपम्। AVS

[6] One expected the fem. सम्बन्धिनी, it is, however, construed in anticipation with गवाश्वादीनि धनानि

आ मिनाति सर्वतो हिनस्ति। 'मीञ्* हिंसायाम्' [धा° ९।४]। 'मीनातेर्निगमे' [७।३।८१] इति ह्रस्वः। तस्मात्, यत् अस्मै इन्द्राय धत्त स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमस कुरुत। यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते, तथाप्यस्तीति विश्वासं कुरुत[1]। एवंनिर्धारणीयमहिमोपेतः† स इन्द्रो नाहमिति ॥५॥

धा—metrical lengthening. 'निपातस्य च' [६।३।१३६] इति संहितायां दीर्घः। The accentless स्म slightly emphasizes the preceding pronoun यम् Note that it does *not* impart a past value to the verb in RV. The corresponding particles in Gr. are *ma*, *mén*, etc

पृच्छन्ति—Av. *pərəsaiti* (3rd sing), O Pers *aparsam* (Skt. *aprccham*), Lat. *prec or*, *po(re)sco* I demand, request, Germ *frag-en.* Acc to western scholars the root is प्रश् and the विकरण is छ as in the case of गम्, यम्, इषु, ऋ and वस् to shine ऋ becomes ऋ by Samprasāraṇa exactly as ऋ becomes ऋ and श् is dropped or changed into च्. V G S, p 140, 2, p 141, 2 and f n 1.

कुह—Av *kuda* "The suffix ह probably represents original धा in *i-ha* 'here' (Prākrit *i dha*), *kuha* where? *visvaha* and

* मीङ् M P Scribes appear to have taken more liberties with this root than with any other in this commentary Here we find मीङ् which is also the reading under ii 24 12, iii 56 1, x. 134 7, etc. Under iii 28 4 we find मिञ् हिंसायाम् which is due to the influence of डुमिञ् प्रक्षेपणे The correct reading is found under i. 25 1, i 69 [redacted] i 71 10, iii 32 8, iii 84 8, etc and in the com on AV xviii 1. 5, xviii 4 60 (where one MS reads माङ् !) etc.

[1] इन्द्रोऽस्ति चेत् कुत तिष्ठतीति स नास्त्येवेति माविश्वासं मा कुरुत। स नास्तीति चेत् इमादियवसेनामारुदन्य, को नयेत्, भतो य शत्रुसेनाना जेतासि. .स इन्द्र। AVS

† Most MSS read एवंनिर्धारणमहिमोपेतः which may be somehow defended by regarding एवंनिर्धारण as a बहुव्रीहि compound but which suggests the reading एवंनिदानमहिमोपेतः। One or two MSS. read एवंनिर्धारणीयमहिमोपेतः which conveys sense but somehow does not ring true and suggests the reading एवंविधवरणीयमहिमोपेत.

viśvaha always, samaha in some way or other" V G. S. p 212 β

सैति—This irregular sandhi is of frequent occurrence in RV. and the epics Hence Panini had to frame the rule सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् In RV saḥ and esaḥ occur in pausa, sa and esa before consonants, sŏ and esŏ before a, sa and esa with hiatus before vowels except a Cf एषैव रत्नमाला मधुरा याति केशव. VP v 18 10 Skt sah, sa, Av ha, Gk ho, Goth sa

घोरम्—not an adv but adj qual यम् Goth gaurs sad In x 34 14 it is a noun and means magical power'

ईम्—an old accentless Acc sing of the pronoun इ In the Avesta im and it are the Acc sing masc fem and neuter respectively i is the Acc du and neuter pl and is the Acc pl masc fem In RV im and i are used indiscriminately as the Acc for all numbers and persons Probably these were originally feminine Just as im is related to i, sim is related to sa and kim to ka im either takes the place of a noun, or prepares for a following noun or is *accompanied by other pronouns* (tam, yam enam enan) V G S p 220 1

आहुः—3rd pl perf of the defective root ah to say Only आह and आहुः are found in the Vedas In the Brahmanas the additional forms आत्थ and आहथुः are met with Classical Skt supplies the intermediate missing form आहतुः Skt aha, Av aδa Inspite of Panini s rule ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः the sense of the perfect persisted in most cases Since the verb is not accented अपि must not be understood with it and we must not translate 'of whom they also say', etc Some believe that the absence of accentuation points to defective tradition but since the verb is construed not with यम् but with ईम् it is difficult to see how it could have been accented

एष—Av aêšô Only the Acc sing neuter aêtat is found in Old Persian The e of eso is to be pronounced short because of the following a

घवि—Av *as ti*, Gk *es ti* Lat *es t*, Goth *is t*, Eng *is*

सा र्यं—should be read सोऽर्यं with the short *o* for the sake of the metre In most cases the *a* dropped after final *e* or *o* has to be restored, here, however, the *a*, though found in the Samhita text, has to be dropped, otherwise the pada would contain 12 syllables instead of 11 Of course, the difficulty can be avoided by reading विजेव for विज इव but that would involve grammatical as well [redacted] metrical difficulties

र्यं—the Nom Acc pl and Abl Gen sing of *ari* is *aryah* in R̃V Similarly the Gen sing of *avi* is *avyah*, *kratu kratvah paśu paśvah pitu pitvah*, *madhu madhvah* *vasu vasvah* *śiśu śiśvah* Similarly from क्रतु we have क्रत्व in the Nom pl in expressions like घृतक्रत्व, सहस्रक्रत्व etc क्रत्वादिषुच्छन्दसि वावचनम्°

पुष्टी—from पुष् 'to thrive [redacted] accented on the suffix in RV though it is accented on the radical syllable in the later Samhitas In RV *is ti* means offering but *is ti* means desire'

विज—(*Acc pl of* विज) *corresponds to* वावन् *in the previous* stanza as भामिनाति to भादन् The dice esp the unlucky throw which [redacted] gambler made by taking up the dice* and sought to make good by means of a trick One such trick was the *glahaprabhedavarnanam* in *Dasakumara* ' *He* causes the wealth of the purse proud to disappear even as the gambler the unlucky throw ' Geldner *Cf* i 92 1 पुन पुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुम्भमाना । श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्तस्य देवी जरयन्त्यायु ॥ Being born again and again (though) *ancient adorning herself with* the self-same colour, a goddess diminishing the throws like a skilful gambler, *bringing the life of the mortal nearer old age* " (MACDONELL)

* Each player picks out a certain number of nuts from those spread on the diceboard Then the nuts held in the hand are laid out and counted If the number is exactly divisible by four that was the highest throw (कृत) " GELDNER

मिनाति—from मी to lessen, to diminish, to injure, to impair, Gk *mi nu o*, Lat *mi nu o* I lessen Like जी to overpower, जु to hasten and पू to purify, मी also shortens its vowel before the vikaraṇa ना but only in the Vedas RV i 124 2 अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि। ईयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥ 'Infringing not the divine ordinances, (but) diminishing (the length of) human lives, Usas has dawned as the last of countless (dawns) that have passed the first of those that are coming' व्रतं प्रमीणाति SB iii 2 2 24

श्रद्—heart In the *Nighantu* श्रत् is read along with बट्, सत्रा अद्धा इत्था and ऋतम् as words denoting truth (सत्यनामानि) Gk *kardie*, *kardia*, Lat *cor*, *cord is*, Lith *szirdis*, Old Slavonic *srud itse*, Germ *Herz*, Eng *heart* "Having acquired the character of an adverb [it] is once combined with कृ and often with धा *put* in the sense of *put faith in credit* (=Lat *credo* for *cred do*), [Av *zrazda*] but is nearly always separated from the verb by other words" V G S, p. 266 श्रदिन्द्राय धत्तन वीर्याय RV i 114 7 Put faith in Indra's might, श्रद्विश्वा वार्या कृधि RV x 89 5 "entrust all boons (to us) MACDONELL Verbs meaning 'to believe' take the Dat in RV In the Avesta also the Dat is used with *zrazda* e g *yoi zrazdao ankan mazdai* Y 31 1 those who have faith in Mazda In the *Aitareya Brahmana* we find श्रद्धे in connexion with श्रत् धा चक्षुर्वा ऋतम्, तस्माद् यतरो विवदमानयोराह—अहमनुष्ठया चक्षुषादर्शमिति तस्य श्रद्दधति x 8 the right is the eye, therefore when two contend whichever says I actually have seen it with my eye him men believe In the same passage in the *Brhadaranyakopanisad*, however, the Dative is found तस्माद् यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाताम्—अहमदर्शम् अहमश्रौषम् इति । य एव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम v 14 4 In classical Skt it is the Loc or Gen of person and the Acc of thing that are most commonly used in connexion with श्रत् धा *Cf Mrcchakatika* को श्रद्धास्यति भूतार्थम् In Greek and Latin also the Dative is used with verbs expressing belief, *e g*, "*me panta peiro pasi pisteuein aei* Menander, *Sent* 335.

Try not always to trust all men in all things : *credere suis militibus* Livy, II. 45. To trust their soldiers (*cf. crede mihi*, etc.)." GILES, *A Short Manual of Comparative Philology*, pp. 323, 325.

श्रदस्मै धत्त—*cf.* AB I 6: स यदाहैमित्याहाथास्य श्रद्दधाति...न बहुनां धनानामेषा श्रद्दधाति।

यो रध्रस्य चोदिता यः कृशस्य	यः। रध्रस्य। चोदिता। यः। कृशस्य।
यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः।	यः। ब्रह्मणः। नाधमानस्य। कीरेः।
युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः	युक्तऽग्राव्णः। यः। अविता। सुऽशिप्रः।
सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥६॥	सुतऽसोमस्य। सः। जनासः। इन्द्रः ॥६॥

Who is the stimulator of the rich, and of the poor, of the priest that supplicates his aid and praises him, who, fair-jawed, aids him that has set the stones together and him that has pressed Soma, he, O men, is Indra.

यो रध्रस्य। "रध हिंसासंराद्ध्योः [धा° ४।८५]। समृद्धस्य चोदिता[1] धनानां प्रेरयिता भवति। यः च कृशस्य दरिद्रस्य च, यः च नाधमानस्य। 'नाधृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' [धा° १।६-७]। याचमानस्य, कीरेः करोतेः कीर्तयतेर्वा, स्तोतुः, ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता। यः च सुशिप्रः शोभनहनु

---

* The mention of the mere root without any indication of the suffix is rather unusual, but we find the same thing under II 21 4

[1] रध्रस्य समृद्धस्य धनवतोऽपि। रध्रेरौणादिको रक्प्रत्ययः। चोदिता अभिमतफलप्रदाता। समृद्धस्य राजादेर्धनैः तस्य चोदिता धनगमयिता वा। अथ कृशस्य धनादिरहितेन चोदकस्यापि चोदिता यदभीष्टधनस्य प्रेरयिता। AVS.

सुनीथंको घा सन्, युक्तग्राव्ण अभिषवार्थम् उद्यतग्रावण सुतसोमस्य अभि षुतसोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता भवति, स एव इन्द्र नाहमिति। ब्रह्मशब्दस्य स्वक्षपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात्, यथा—'ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम्' [ऋ २।८।२] इति। अयन्त्वन्तोदात्त' पठ्यत इति नाम्नपर ॥६॥

रध्रस्य—Scholars have held widely divergent views regarding the meaning of this word willing pliant obedient (M W) weary (Grassmann) honest (Aufrecht) miserable stingy (Pischel) weak (Geldner) zealous of office (diensteifrig—Ludwig) Macdonell and others follow Sayana and think the word is derived from राध to succeed and means rich Bloomfield points out that the expression चोद राधो मघोनाम् calls upon Usas in i 48 2 and upon Sarasvati in vii 96 3 Inspire thou the liberality of the patrons (of the sacrifice) and that in ii 30 6 Indra and Soma are addressed as रध्रस्य स्थो यजमानस्य चोदौ Ye two are the inspirers of the liberal sacrificer

इन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेन
नकिरापिर्ददृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोदनं त्वाहुः ॥ vi 44 10

O Indra liberal God we have always relied particularly (इत्) on thee to give O thou who drivest the bay steeds! Do not disregard us! (But) among men there is not in evidence any one who befriends us Why then forsooth do they call thee inspirer of the liberal (sacrificer)?

यस्पतिर्वार्याणामसि रध्रस्य चोदिता।
इन्द्र स्तोतॄणामविता द्विषो न पाह्यंहसो ॥ x 24 3

Thou who art the lord of choice riches who dost inspire the liberal giver who helpest O Indra the singer, do thou protect us from hateful penury!

From a consideration of these passages and several others along with our stanza Bloomfield concludes that रध्र means a liberal (giver or sacrificer) Our passage he translates

'The beautifully bearded God that inspireth the liberal and the stingy (कृश 'stingy,' somewhat like German *karg*, which means both 'meagre' and 'stingy') , that inspireth the needy Brahman poet, that helpeth him who operates the press stones and extracts the soma—he, O folks, is Indra' and remarks Here I seem to feel that कृश is the opposite of रध्र, and identical with भदिस्सत् पवि. in 6 53 3, रेवं भदाशुरि in 8 45 15, and the host of other words for impious, stingy men, well hated in the Veda, whose property is taken from them and given to the pious instead (see 1 81 9, 8 45 15) See the brilliant note of BLOOMFIELD in *Rigveda Repetitions*, Vol I, pp 286-288

चोदिता—furtherer inspirer, stimulator, from चुद् to impel Note that the word is accented on the suffix and so, not possessing the force of a verb, is construed with the Gen and not the Acc 'तृन्नृचोयार्थमेदोऽस्य मकरार्थ ... तचि ... ॥"

कृश—(Av *Ḱarəsa*) formed with क from कृश to grow lean, but as the normal past part of the root was not in much use Skt grammarians regarded the word as the past passive part of कृश् (कृशित is found in the Brahmanas)

ब्रह्म —Note that *brahman* accented in the 1st syl is neuter and means *prayer*, and *brahman* accented on the 2nd syll is masc and means *pray er*, i e , priest See V G S , p 453c The root is बृह् to swell Av. *baresman*.

नाधमानस—See under नाधित x 34 5

कीरे —Acc to western scholars it is from कृ 'to commemorate' कारु singer, poet, Gk *kerux* herald, messenger, Skt कीर्ति fame, etc , are from the same root कीर्तयति in classical Skt is a denominative from कीर्ति

युक्तग्रावा —Skt *yuk-ta* , Av *yux ta-*, Gk *zeuk-to s*, Lat *junc t us*, Lith *junk tas*, Eng *yok-ed* Latin and Lithuanian show the n while Greek shows the strong grade of the present. ग्रावन् stone specially for pressing Soma, Arm *erkan* millstone, cf

Goth. (*asilu-*)*quairnus* '(Ass)mill.' The word is etymologically connected with Skt. *guru*, Lat. *gravis*, etc.

अविता—अव् originally meant to have pleasure in, hence on one hand it meant to desire, on the other to favour, to aid. Skt. *avati*, Av. *avaiti* to bestir oneself, to help, Lat. *avēre* to be eager for, to desire.

सुशिप्रः—Yāska says: शिप्रे हनू नासिके वा. Macdonell—fair-lipped. Geldner—with fair (drinking) lip.* Bloomfield—beautifully bearded. Some philologists connect the word with Lat. *capillus* and think शिप्र masc. means hair, moustache, beard and शिप्रा fem. means hair of the head, false hair

सुतसोमम्—"The plant was prepared for use by being pounded with stones or in a mortar. The former was the normal method of procedure, appearing in the Ṛgveda as the usual one. The stones are called ग्रावन् or अद्रि, and were, of course, held in the hands. The plant was laid on boards one beside the other (अधिषवण), and, according at least to the later ritual, a hole was dug below, so that the pounding of the plant by means of the stones resulted in a loud noise, doubtless a prophylactic against demoniac influences."—*Vedic Index*, Vol. II, p. 476

7

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो	यस्य । अश्वासः । प्रऽदिशि । यस्य । गावः ।
यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।	यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।
यः सूर्यं य उषसं जजान	यः । सूर्यम् । यः । उषसम् । जजान ।
यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥७॥	यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥७॥

* "mit der schönen (Trinker-) Lippe" In his Glossary, however, he had translated 'wearing a beautiful moustache'.

In whose control are horses, in whose control are cattle, in whose control are villages, in whose control are all vehicles, who generated the sun, and who (generated) the Dawn, who is the leader of the waters, he, O men, is Indra

यस्य[1] सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने[2] अश्वासः अश्वा वर्तन्ते । यस्य अनुशासने गावः । यस्य अनुशासने ग्रामाः[3] ग्रसन्तेऽत्रेति [उ° ११४२] ग्रामा[4] जनपदाः । यस्य आज्ञायां[5] विश्वे[6] सर्वे रथासः रथा वर्तन्ते । यः च सूर्यं हत्वा[7] सूर्यं जजान जनयामास । यः च उषसम् । तथाच[*] मन्त्र—'जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः' [ऋ° सं° ३।३२।८] इति । यः च मेघ-भेदनद्वारा अपां नेता प्रेरकः, सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥७॥

अश्वास —for the ending, see p 62 Av and O Pers *aspa-*, Lat *equos*, Gk *hippos* (for *ekwos), Lith *aszwa* (=अश्वा, Lat *equa*)

प्रदिशि—प्रदिश् from प्र and दिश् to point means direction, control, Av, *daes*, Gk *deiknu mi*, Lat *dico*, I show, I tell *Cf* AV 1 9. 2 अस्य देवा प्रदिशि ज्योतिरस्तु See also under x 84 4

---

[1] पूर्वमन्त्रे धनिनो निर्धनस्य स्तोतुर्यदुत्ताभिमतप्रदाने [य समर्थः] स इन्द्र इत्युक्तम् । अत्र प्राणिनामपेक्षिता अश्वगोरथप्रकाशादिलक्षणा येऽर्था सन्ति तेषां सर्वेषां प्रदाने य समर्थः, स इन्द्र इत्यभिधीयते । AVS

[2] उपसर्गे घोः किः । प्रपूर्वात् दिश अतिसर्जने [धा° ६।३] इत्यस्मात् [सम्पदादिभ्यो भावे] क्विप् ।

[3] ग्रामलाभकामिभ्यो दित्सिता ग्रामा AVS

[4] Unadi I 142 ग्रसेरात्

[5] One expected अनुशासने as in the two preceding cases

[6] गजोष्ट्रशकटादीनां परिग्रहार्थं विश्वे इति विशेषितम् । AVS

[7] गमनादिसंव्यवहारोपयोगिप्रकाशाय । AVS

[*] तथा—M P. But तथाच is needed here तथाच मन्त्रान्तरम् would be still better

ग्रामाः—from the root *gram* to press, to grip, *cf* Eng *cram*, Lat *gremium* bosom, orig that part of the body to which objects are pressed when seized by the arms so as to lift them

रथासः—from ऋ to go, (acc to some from रंह to leap, to roll) Av *ratha*, Lat *rota*, wheel Lith *ratas* wheel' *ritu* 'I roll रथो रंहतेर्गतिकर्मणः, स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य, रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा, रपतेर्वा रसतेर्वा। *Nir* ix 12

उषसम्—see p 90

" यः सूर्यं य उषसं जजान—*cf* दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः RV iii 32 8

अपाम्—In RV the sing forms *apa* and *apah* are met with and the Av shows the sing *afs* *apəm* *apəm ca* *apa ca* *a(a)pe* *apat* *a(a)po* (G), *arpya* (L) and the duals *apa* *ape* besides the plurals *apo* etc

अपां नेता—In RV iii 45 2 Indra is called अपामजः In RV iv 26 2 Indra says अहमपो अनयं वावशानाः I led the waters bellowing loudly *Cf* RV vi 57 4 यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः ।

8

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते	यम्। क्रन्दसी इति। संयती इति सम्ऽयती। विह्वयेते इति विऽह्वयेते।
परेऽवर उभया अमित्राः ।	परे। अवरे। उभयाः। अमित्राः।
समानं चिद्रथमातस्थिवांसा	समानम्। चित्। रथम्। आतस्थिवांसा।
नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥८॥	नाना। हवेते इति। सः। जनासः। इन्द्रः ॥८॥

Whom the two battle ranks meeting in conflict invoke variously both the enemies—the farther and the nearer Two mounted on the self same chariot call on him separately He O men is Indra

यं क्रन्दसी रोदसी, शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा, संयती परस्परं सङ्गच्छन्त्यौ*, यमिन्द्रं विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः। परे उत्कृष्टा अवरे अधमाश्च उभयाः उभयविधा[1] अमित्राः शत्रवः यमाह्वयन्ति। समानम् इन्द्ररथसदृशं रथम्[2] आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ; तमेवेन्द्रं नाना पृथक् पृथक् हवेते आह्वयेते[3] [आह्वयतः?†]। यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नी हवेते यज्ञार्थं यजमानैः पृथक् पृथगाहूयेते। तयोरन्यतरः स इन्द्रो नाहमिति ॥८॥

[अथर्ववेदभाष्यम्। संयती परस्परं संगच्छमाने क्रन्दसी शब्दं कुर्वाणे। द्यावापृथिव्याविरयर्थः। स्वाधिष्ठानां प्राणिनां वृष्ट्यर्थं पृथिवी, द्यौश्च हविरर्थम्, इतुनभयोः क्रन्दनम्। अथवा संयती परस्परं सङ्गते क्रन्दसी प्रतिभटान् प्रविदुद्राय आह्वयन्त्यौ [? आह्वयमाने] उभे शत्रुसेने विह्वयेते इन्द्रं विविध-माह्वयतः। स्वस्वसहायायेति शेषः। उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण स्पष्टमाह—

---

* Parasmaipada So also under iii 33 2 But परस्पर संगच्छते under iii 24 4 and AV. xx. 34 8, etc.

[1] Printed editions generally read उभया उभयविधा उभयमाह्वयन्ति which is evidently corrupt

[2] Sāyana has missed the particle चित् here.

[3] A modern English poet makes fun of this natural tendency in the following quartrain

God heard the embattled nations shout
"Gott strafe England!" and "God save the King!"
God this, God that; and God the other thing.
"Good God!" said God, "I've got my work cut out."

(Quoted by Sir SARVAPALLI RADHAKRISHNAN in his *Kalki*.)

† The com on AV. shows आह्वयत. In the com. on RV., however, आह्वयते is often found where we should expect आह्वयति. अचिक्रदत् आक्रन्दति आह्वयते iv. 24. 8, हवामहे आचार्यमाह्वयामहे i 102. 9., etc. etc. In most of these cases the Ātm. is due to attraction. Thus Bhaṭṭa Bhaskara explains रमध्वम् as अनुरक्ता भवध्वम् under TS. i. 3. 7.

परे उत्कृष्टा अवरे निकृष्टाश्च। परस्परं जयपराजयापेक्षया परत्वम् अवरत्वं च द्रष्टव्यम्। एवम् उभयाः अमित्राः प्रतिद्वन्द्विसेनयोर्वर्तमानाः दासवः स्वस्वजयार्थं साहाय्काय विह्वयन्ते। इत्थं सेनाद्वयान्तःस्थितानाम् इन्द्राह्वानम् अभिधायाथ सेनास्वामिनोः परस्परप्रतिद्वन्द्विनोरिन्द्राह्वानम् अभिधत्ते। समानं चित् अश्वसारथ्यादिभिः समानं परस्परसदृशं रथम् आतस्थिवांसा अधिष्ठितवन्तौ तौ च नाना पृथक् पृथक् हवेते आह्वयतः।]

क्रन्दसी—Nom du of क्रन्दस battle array, army from क्रन्द् to scream, to bellow, to shout, du because one army is पर (farther) and the other अवर (nearer) *Cf* x 121 6 यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने

Rabindranath uses क्रन्दसी in the sense of 'heaven and earth' in his well known lines ऐ शुन दिशि दिशि तोमा लागि कांदिछे क्रन्दसी हे शिवरा बधिरा उर्वशी। चित्रा उर्वशी।' though the word must have become obsolete even in the Vedic period A younger Bengali writer uses the word in the sense of a girl in tears!

संयती—Nom du of संयत् pr part of सम् (together) + इ (to go).

वि ह्वयेते—नाना हवेते। अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा ... वि ह्वयन्ते सिषासवः RV i 102 6 Through his might Indra makes a counterpoise impossible Therefore people intent on gain call on him separately ' तमिन्नरो वि ह्वयन्ते समीके RV iv 24 3 'Men call on him alone in battles' त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके RV x 42 4 'Standing in battle for their rights, together, the people, Indra, call on thee diversely in the fray' आयमृक्थैर्ऋषयो वि ह्वयन्ते RV x 80 5 The Rsi's call on Agni diversely with songs of praise ' नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तरवसा विपन्यवः। अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव॥ RV i 102 5. 'Because these men given to praising loudly are invoking thee in various ways, for protection, O holder of treasures, mount our chariot for gain; for victorious, Indra, is thine firm mind ' यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये। अस्माकं ब्रह्मेदमिन्द्र भूतु तेऽहा विश्वा च वर्धनम्॥ RV viii 1 3 'Even though these people

call on thee variously for aid, may thus our prayer, addressed, O Indra, unto thee, strengthen thee day by day.'

तां देवासुरा व्यह्वयन्त । प्रतीचीं देवाः परासीमसुराः । 'Her the gods and demons invoked separately, the gods directly, the demons indirectly' TS i 7 1 3

Besides the usual forms of ह्वे there is in RV हू the सम्प्रसारण form of the root which is ह्वयति as well as हुवति Acc to Bloomfield ह्वे is popular, while हू is hieratic

परावते—The अ has to be restored here to make up the requisite number of syllables

परे—Av O Pers para Alt form परास The Loc sing also is परे where we have the alt form परस्मिन्

अवर—alt form avarasah (अव down + र comparative suffix) Av aora, aora avara

उभया—उभ like the corresponding Av forms uba and uva- is declined in the dual alone while उभय is declined in the sing and pl In the Nom pl उभय has the pronominal ending also so that altogether there are three forms उभये, उभयास उभया In the Gen pl there is only one form उभयेषाम् Cf वृत्रमित्युभये वि ह्वयन्त iv 89 5

सखिता—सखि is masc both in Vedic and in classical Skt मित्र is masc in the sense of 'friend' and neut in the sense of 'friendship' (मित्र कृणुध्वम् x 34 14) in RV and neut in the sense of friend in classical Skt

सनामन्—not analysed in the Pada text owing to a doubt as to whether the components are स नाम or सम् नाम Acc to western scholars पुराण, विषुण and समान are formed with न from पुरा, विषु and सम The lengthening is due to the fact that न is added to the Ins sing समा

चिद्—accentless particle emphasising the preceding word

तस्थिवांसा—Nom du of तस्थिवस् perfect participle P of स्था स्था is transitive The dual in आ is used before consonants

and in pausa. Before initial ए or ऋ also आ appears, but that is due to Sandhi and the Pada-text shows औ For some irregularities see x. 14. 10, 11.

नाना—variously, आमेडित of ना (Gk. *nē*, Lat. *nē* verily, indeed). Colloquial Bengali has added another न to it and made it नानान. viii 1. 3 यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये "Although these men in sundry ways invoke thee to obtain thy aid"; अभिष्टये सदावृधं स्वर्मीळ्हेषु यं नरः । नाना हवन्त ऊतये ॥ RV. viii. 68. 5

By समाने चिद् रथमातस्थिवांसा are meant the fighter and his charioteer acc to many western scholars, the rival heroes acc. to Sāyana

In the *Satapatha Brāhmana*, v 3 1. 8, however, we find सयोनी सव्येष्ठसारथी । समानं हि रथमधितिष्ठतः । So the dual in our passage also may refer to the सव्येष्ठा seated on the left of the hero and the charioteer seated on his right Though they are mounted on the self-same chariot they do not join in the self same prayer, but invoke God in different ways

9

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो	यस्मात् । न । ऋते । विऽजयन्ते । जनासः ।
यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।	यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव	यः । विश्वस्य । प्रतिऽमानम् । बभूव ।
यो अच्युतच्युत् स जनास इन्द्रः ॥९॥	यः । अच्युतऽच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥९॥

Without whom men do not conquer, whom (while) fighting they invoke for succour, who became a match for all (foes) or a pattern for all the world, who shakes what is unshaken, he, O men, is Indra.

यस्मात् ऋते जनास: जनाः न विजयन्ते[1] विजयं न प्राप्नुवन्ति। अतो युध्यमाना: युद्धं कुर्वाणा जनाः अवसे स्वरक्षणाय यम् इन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति। य: च विश्वस्य[2] सर्वस्य जगतः प्रतिमानम् प्रतिनिधिः बभूव। य: च अच्युतच्युत्[3] अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां च्यावयिता, स इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम्॥९॥

यस्मात्—Abl. in connexion with ऋते. ऋते, like *āre* and *ārāt* (far from) which are derived from the same root, governs the Abl. in RV., but in the Brāhmaṇas ऋते begins to govern the Acc. also as it often does in classical Skt (V.G S., p. 308c). In the epics ऋते follows the analogy of पृथक् and विना and governs the Acc , Inst. and Abl It may be noted here that Pāṇini prescribes the Abl. alone in connexion with ऋते though the Acc and the Loc. also are prescribed in connexion with पृथक्, विना and नाना

न ऋते—अ and आ are never contracted with ऋ into अर् in the written texts of RV.[4] and VS [5] but the metre shows that the combination is sometimes to be pronounced अर् as here or as in the case of the comp सप्तर्षयः. (V G S. § 19a). In classical Skt also the contraction m optional ऋत्यकः P. vi 1 128. ब्रह्मर्षयो महर्षयस्त्विम् *Naiṣadha*, iii 17

---

[1] यस्मात् इन्द्रात् बलप्रदातुर्ऋते इन्द्रसहायमनपेक्ष्य जनास, जना. प्रबला दुर्बलाश्च सर्वे जयार्थिनो न विजयन्ते शत्रून् न पराभावयन्ति। AVS

[2] सर्वस्यापि दृश्यादृश्यभूतजातस्य। प्रतिमीयत इति प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव। यद्वा

"रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ...॥" [ऋ० सं० ६।४७।१८]

इति मन्त्रवर्णात् सर्वस्यापि प्राणिजातस्य बलमुत्पादयन्नन्वेषणाय प्रतिबिम्बो बभूव। AVS.

[3] अच्युतस्य केनाप्यच्यावयितव्यस्य दृढादेः, च्युतिरहितस्य स्थावरस्य पर्वतादेर्वा च्यावयिता।

[4] ऋकार उदये कण्ठ्यावकारं तदुदयाद्यवत् RP. ii. 32

[5] कण्ठ्या ऋकारे प्रकृत्या VPr. iv 50. यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते VS. xxxiv. 3

तेनायुधेन जघान[1] । हन्तेर्लिटि रूपम् । यः च शर्धते[2] उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय गृध्याम् उत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति । *अनुपूर्वो डु दाञ् दाने [धा° ३।९] जौहोत्यादिकः । 'अभ्यस्तानामादिः' [६।१।१८९] इत्याद्युदात्तः† । 'तिङि चोदात्तवति' [८।१।७१] इति गतेर्निघातः । यः च दस्योः[3] उपक्षपयितुः शत्रोः हन्ता घातकः, स इन्द्र इत्यादि पूर्ववत् ॥१०॥

शश्वत —Acc pl of शश्वत् which is fully declined in the Vedas It is the adverbial form शश्वत् that became stereotyped in classical Skt Philologists point out that the first element was originally स meaning 'one, the same' (found in सकृत् सहस्र etc) and the second श्वत् pr part of श्वि to swell (*cf* शून), cf Gk *hā pant-*. The dental *s* was changed into palatal by regressive assimilation as in the case of श्वशुर (*स्वशुर Gk *hekurós* Lat *socer*) and as was done in the case of शश (*शस) by progressive assimilation शश्वत् is read in the *Nighantu* (III 1) in the list of words denoting 'many '

---

[1] अथवा, असम्यमानान् स्वात्मानं प्रज्ञातयानुध्यमानान् आत्मघातकानित्यर्थः ।

असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् ।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ॥ [तै° आ° ८।६]

इति श्रुतेः । अनात्मविद पापिष्ठत्व श्रूयते—'कि तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा' इति । ब्राह्मणानामिन्द्रकर्तृकहिंसा च श्रूयते—'अरुर्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' [कौ° उ° ३।१] इति, 'इन्द्रो यतीन्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' [तै° स° ६।२।७।५] इति च । AVS

[2] इन्द्रनैरपेक्ष्येण शर्धत् बलमुत्साहं वा कुर्वते पुरुषाय मध्यमं बलसाधनं कर्म नानुददाति आनुकूल्येन न प्रयच्छति । AVS

* अनुपूर्वात्—M. P etc This appears to be the note of a careless reader AVS does not contain it If it is to be retained we must change it into अनुपूर्व .

† इत्याद्युदात्त does not occur in MSS or printed editions but is necessary and is found in S on AV x. 34 10

[3] दस्यादि AVS

महि—The stem is महि from the root मह् with इन्

एनः—Av *aenah-* from इन्व to enter by force, Skt. *inoti*, Av *inaoiti*

दधानान्—pr participle *dadhāna*, perfect part. *dadhāna*

अमन्यमानान्—blissfully unconscious that Indra would visit them with condign punishment, cf RV. i 33 9 परि यदिन्द्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् । अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥

शर्वा—शरु fem either spear or arrow, from शॄ to crush, break to pieces Cognate with शर reed, arrow Goth *hairus* 'sword'

शर्धते—from शृध् to be defiant, dative in connexion with अनु दा to forgive शर्धः—defiance, arrogance. In the Dhātupatha we find शृधु शब्दकुत्सायाम् (i 748), शृधु मृधु उन्दने (i 858-59) and शृधु प्रसहने (x 199). Under ii 33 6 S explains शर्धन्तम् as प्रसहनशीलम् and quotes शृधु प्रसहने In our stanza S explains शर्धते by the colourless expression उत्साहं कुर्वते following *Nir* iv 19 where शर्धत् is paraphrased by उत्सहमानम्

अनुददाति—to give alter to yield, to forgive, *cf* Germ *nachgeben*, *vergeben*, Eng *forgive* दृळ्हा चिदस्मा अनु दुः । i 127 4

दस्यो—जात्येकवचनम् । शम्बरादीनां दस्यूनामित्यर्थः ।

11

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं	यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् ।
चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।	चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् ।
ओजायमानं यो अहिं जघान	ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान ।
दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥११॥	दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥११॥

Who in the fortieth autumn found out Sambara dwelling in the mountains, who slew the serpent that put forth his vigour, (the son of) Danu lying (in his lair), he, O men, is Indra

ऋते—Loc sing of ऋत past part of ऋ to go acc. to Indian gram and ऋ to separate acc. to western scholars. Skt विरल, Eng rare, etc, are said to be derived from the same root

विजयन्ते—regarded as one word since it is the radical syllable and not the उपसर्ग that is accented In सत्रावरीभ्यो मघवा वि जिग्ये i 32 13. 'And the bountiful god became victorious for all time to come' it is वि that is accented and not जिग्ये, hence Pp regards the two as separate words

The root जि is परस्मैपदिन् in RV, in the Brāhmaṇas it is उभयपदिन्, it reverts to परस्मैपद in classical Skt वि जि and परा जि are throughout आत्मनेपदिन् उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः vi 69 8 Both of you were victorious, you were not vanquished, neither of you was vanquished

युध्यमाना —युध (Av yaod) is उभयपदिन् in the Vedas Skt yodhanti, yudhyanti, Av yūidyeinti, Lith. juda ti, shake, move, cf Lat jubere to command, to bid The original meaning of the root was 'to shake' In epic Skt also युध् is उभयपदिन्

अवसे— तादर्थ्ये चतुर्थी, note that avas=aid, avas=down wards

प्रतिमानम्—lit counter(प्रति)- measure(मान), hence match, equal In the case of प्रतिमा there was a further development of meaning into image, likeness वध्रो वृष्णि प्रतिमानं बुभूषन् 'a castrated bullock desiring to become a match for a bull'', RV i 32 7; त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः। विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान्॥ Rv i [illegible] 13 Thou art the counterpoise of the earth, thou art the lord of the high (heaven) with all its mighty heroes. Thou hast filled all the atmospheric region with thy greatness Truly, none other is like unto thee' सतः सतः प्रतिमानं पुरोभूः "Peer of each living creature, all excelling" iii 31 8

अच्युतच्युत्—This epithet is applied to Indra again in vi 18 5 तद्व. प्रव सत्यमस्तु युध्मे इत्था वदद्भिर्बलमङ्गिरोभि । हन्नच्युतच्युद्दस्मेषयन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः॥ Cf. also iii 30 4 त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्नमानः। तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निमितेव तस्थुः॥ 'For, thou indeed continuest shaking what has never been shaken and

killing many enemies all alone. According to thy law, Heaven and earth and mountains stand as if firmly established' त्वद्भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्च्यावयन्ते रजांसि। द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते॥ RV vi 31 2 'Through fear of thee, O Indra, all the regions of earth, though none may move them, shake and tremble All that is fixed is frightened at thy coming,—the earth, the heaven, the mountain and the forest' In RV i 85 4 the Maruts are described as श्रवस्यवो अच्युता चिदोजसा. By अच्युत are meant द्यावापृथिवी and पर्वतास, cf ii 12 2'.

10

यः शश्वतो मह्येनो दधाना-	यः। शश्वतः। महि। एनः। दधानान्।
नमन्यमानाञ्छर्वा जघान।	अमन्यमानान्। शर्वा। जघान।
यः शर्धते नानुददाति शृध्यां	यः। शर्धते। न। अनुऽददाति। शृध्याम्।
यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥१०॥	यः। दस्योः। हन्ता। सः। जनासः। इन्द्रः ॥१०॥

Who with his missile slew many bearing (the burden of) grave sins while they thought not of it, who forgives not the defiant foe his defiance, who is the slayer of the Demon, he, O men, is Indra.

यो महि महत् एनः पापं[1] दधानान् शश्वतो बहून् अमन्यमानान्[2] आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा[3] शृणाति हिनस्तीति शर्वं वज्रं।

---

[1] महत्पापादिरूपम् AVS

[2] ॥ मे महापापकारिण इति जानाद—अमन्यमानान् इन्द्रम् अस्मदीयमिति पर्देवैरिति मतिमकुर्वाणान्। अथवा पशिता चेन्द्रमपूजयत इत्यर्थः। AVS

[3] शर्वा हिंसक वज्रं, वज्रेण शर्वेण। AVS शर्व is evidently fem here, but S takes it as m and uses शर्वया instead of शर्वेण Under vii 85. 2 he says शर्वा शर्वया हिंसकेनायुधेन and under x 87 6 शर्वा शरेण. Sk says शरणं शरणीय under शर्वा in वर्तं iii 100 and Mādhava explains it as शरेण under i. 172

यः पर्वतेषु[1] क्षियन्तम् इन्द्रभिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो[2] भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरम् एतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अन्वविन्दत् अन्विष्यालभत[3]। लब्ध्वा च यः ओजायमानम् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' [३।१।११] 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्'* [३।१।११।२] इति सकारलोपः। बलमाचरन्तम्[4] अहिम् आहन्तारं दानुं दानवं शयानं शम्बरमसुरं जघान हतवान् स इन्द्रः नाहमिति ॥११॥

Sambara was the son of Kulitara and used to think himself a little god. He was one of the Dāsa enemies of Indra who vanquished him to help Divodāsa or Atithigva or both. Sambara had ninety-nine (or ninety or a hundred) castles which were shattered by Indra. In one passage Bṛhaspati is said to have rent these strongholds of Sambara and entered the mountain

---

[1] पर्वतेष्विति बहुवचनेनेन्द्राद् भीतस्य शम्बरस्यैकवासस्थानाभावः सूचितं भवति। पर्वं गिरिकन्दरेषु वसन्तं शम्बरम् etc. AVS. Commentators explain the significance of the plural in रामगिर्याश्रमेषु in the first stanza of the Meghadūta in a similar way

[2] Strict grammar requires प्रच्छन्नः भूत्वा

[3] लब्ध्वा व्यनाशयदित्यर्थः।

* The Vārttika is read in Kielhorn's edition as ओजोऽप्सरसो नित्यम् The N. S. Press edition reads ओजसोऽप्सरसोर्नित्यम् which is also found in the printed Nyāsa but which is absurd. Our line ओजायमानं यः etc. is quoted in the Bhāṣya under the Vārttika which later assumed the form ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया or ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया

[4] So also under III. 32 11. Under I 140 6 S explains literally ओजायमानः। ओज इति बलनाम। स्वयं बलमिवाचरन्। So also both Jayamaṅgala and Mallinātha (?) under Bhaṭṭi v. 76 Nārāyaṇa in his com. on Uttaracarita v. 31 says ओजःशब्दो दीप्तिविषये तद्दति वर्तते which is also the view of Bhaṭṭoji and others

stored with wealth. See JAOS., xi. 204. In classical Sanskrit शम्बरारि is a name of मदन

क्षियन्तम्—क्षि is भ्वादि, अदादि, तुदादि and क्र्यादि in the Vedas. In classical Skt. it belongs to the स्वादि class also The अदादि and तुदादि roots mean 'to dwell' (निवास), the भ्वादि 'to rule' (ऐश्वर्य) and the क्र्यादि (and later स्वादि) 'to destroy' (हिंसा). Here *it* is तुदादि and means 'to dwell'. Skt *kseti*, *ksiyati*, Av. *šaēiti*, Skt. *ksetra-*, Av. *šōiθra* ; Gk *ktizo* 'I people a country', *amphi-kti-ones* dwelling around, *kti-si-s*, Skt. *ksiti-h* 'settlement', Av *šiti-* Lat. *situs* 'living' The sense of the अदादि and तुदादि क्षि easily passes into that of the भ्वादि; cf. Lat *sedēre* (Germ *sitzen*) 'to sit' and *possidēre* (Germ *be sitzen*) to possess.

चत्वारिंश्याम्—चत्वारिंशत्, Av *caθwarəsat*, Gk *tettara-konta*, Lat. *quadrā-gintā* forty, चत्वारिंश (fem °शी) Av. *caθwarəsat təma-* (*θrisata-* occurs in the sense of thirtieth), Gk *tettara-kostós*, Lat. *quadragē(n)simus* fortieth The nasal in त्रिंशत् and विंशत् is probably a relic of the Acc ending After the analogy of these two, the nasal *was* extended to चत्वारिंशत् also, though the first element चत्वारि is itself a neuter pl. The second element शत् is evidently a word meaning *ten* and corresponds to Gk. *kont* and Lat *gint*.

In RV the ordinals from twenty to fifty are formed only with accented *a* [1] तम is found only in शततम in RV

A note on the different interpretations of the word चत्वारिंश्याम् will be found at the end of this book.

शरदि—*śaradā* originally autumn, then by synecdoche, year (*cf* Eng a maiden of sixteen *summers*, an old man of sixty *winters*, etc.) Exactly in the same way वर्ष from meaning 'the rainy season' and समा from meaning 'summer' came to signify 'year' For the lit sense *cf* शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् x. 161. 4. Av *sarəδ* 'year', Modern Persian *sāl* 'year'. शृ is a bipolar root, meaning (1) to be cold, (2) to be warm ; शिशिर shows the first sense and शरद् the second

---

[1] The usual form is *θrisastəma-*, Skt त्रिंशत्तम.

later on like भर and other words it came to be used by itself. Names of animals are formed in Skt. and Gk. with the taddhita suffix *bha* which is, as a rule, accented. In iv. 5. 3 Agni is described as सहस्ररेता वृषभस्तुविष्मान् (प्रभूतधारः···तुविष्मान् बहुधनः S.)

The rūpaka सप्तरश्मिर्वृषभः means probably 'a hero of irresistible might' In vii. 55. 7 the moon is probably referred to as सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत्

तुविष्मान्—तविष from तु 'to be strong' means might. *tavås* Av. *tavah-*, and *tåvisimati*, Av *təviši* derived from the same root also mean mighty. तवस्तमस्तवसां वज्रबाहो ii. 33. [illegible] In i. 165 6 Indra speaks of himself thus अहं ह्युग्रस्तविषस्तुविष्मान्, I am mighty, powerful, strong The root तु, though a good old root, is not mentioned by Pānini in his Dhātupāṭha, and must have originally meant 'to swell' *Cf* Eng *tumour*, *thumb*, etc.

सर्तवे—Dat. infinitive of सृ 'to flow'; from स्रु 'to flow' we get स्रवितवे with the union-vowel इ V.G.S, p 192 The stem is सर्तु In classical Skt the Acc of stems in *-tu* ousted all other infinitives This infinitive corresponds with the Latin supine in *-tu*.

सप्त सिन्धून्—See p 165. सिन्धु is both *m.* and *f.* in RV.

रौहिणम्—Not much is known of Rauhina In RV i. 32 2 we find अहन्नहिमभिनद्रौहिणम् and in AV xx 128. 13 त्वं रौहिणं व्यास्यो वि वृत्रस्याभिनच्छिरः. 'Rauhina is mentioned in Naigh i. 10 as equivalent to मेघ 'cloud'. In i 103 2, he is killed together with the rain-stealers Ahi and Vyamsa; in ii. 12 12 he is called द्यामारोहन्, 'the stormer (assaulter) of the sky'—the Indian counterpart of the Titans In agreement with ii 12. 12, the root रुह् seems to underlie the word Grassmann derives it from रोहिणी, bay mare" Perry in JAOS, xi 203

अवास्फुरत्—स्फुर् means originally to move with a short quick motion, thence to push with the foot, to spurn. Av. *sparaiti*, Gk *spairein* 'to palpitate', Lat. *spernere* 'to repulse', Eng *spurn*, *spur*

stored with wealth See JAOS, xi 204. In classical Sanskrit मध्वराति is a name of मदन

क्षियन्तम्—क्षि in भ्वादि, चदादि, तुदादि and क्र्यादि in the Vedas In classical Skt. it belongs to the स्वादि class also The चदादि and तुदादि roots mean 'to dwell' (निवास), the भ्वादि 'to rule' (ऐश्वर्य) and the क्र्यादि (and later स्वादि) 'to destroy' (हिंसा). Here it is तुदादि and means 'to dwell' Skt *kseti*, *ksiyati*, Av. *šaeiti*, Skt *ksetra-*, Av *šoiθra*, Gk *ktizō* 'F people a country', *amphi kti-ones* dwelling around, *kti si-s*, Skt *ksiti-h* 'settlement', Av *šiti* Lat *situs* 'living' The sense of the चदादि and तुदादि क्षि easily passes into that of the भ्वादि, cf Lat *sedere* (Germ *sitzen*) 'to sit' and *possidēre* (Germ *be sitzen*) to possess

[1] चत्वारिंशाम्—चत्वारिंशत् Av *caθwarəsat* Gk *tettara konta*, Lat *quadra gintā* forty, चत्वारिंश (fem °शी) Av. *caθwarəsat tama* (*θrisata* occurs in the sense of thirtieth), Gk *tettara kostós*, Lat *quadrage(n)simus* fortieth The nasal in विंशति and त्रिंशत् is probably a relic of the Acc ending After the analogy of these two, the nasal was extended to चत्वारिंशत् also, though the first element चत्वारि is itself a neuter pl The second element शत् is evidently a word meaning ten and corresponds to Gk *kont* and Lat *gint*

In RV the ordinals from twenty to fifty are formed only with accented *a* तम is found only in शततम in RV

A note on the different interpretations of the word चत्वारिंशाम् will be found at the end of this book

शरदि—*sarad* originally autumn, then by synecdoche, year (*cf* Eng a maiden of sixteen *summers*, an old man of sixty *winters*, etc) Exactly in the same way वर्ष from meaning 'the rainy season' and समा from meaning 'summer' came to signify 'year' For the lit sense *cf* शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् x. 161. 4 Av *sarəδ* 'year', Modern Persian *sal* 'year'. शृ is a bipolar root, meaning (1) to be cold, (2) to be warm, शिशिर shows the first sense and शरद् the second

---

[1] The usual form is *θrisastema*, Skt त्रिंशत्तम

list of roots meaning अर्चना In the *Nirukta* (VI. 8) it is explained as ग्रसमान The poet has already spoken of the pressing of Soma, the baking of purodāśa, and the recitation of hymns so that the singing of Samans alone remains. Hence Sāyana says सामभि स्तोत्र कुर्वाणम् He derives the word from शम् स्तुतमती with शानच् while western scholars derive it from शम् with कानच् Under Av II 34 2 S says शात्यतेश्चाच्कौलिकशानच् । छान्दस शप श्लु ।...यद्वा शम स्तुतमती । उदात्तेत् । पूर्ववत्शानच् । चत एव सतार्वधातुकानुदात्तत्वाभाव ।

In II 20 3, however शशमानम् is used instead of सुन्वन्तम्—य शसन्त य शशमानमूती पचन्त च सुवन्त च प्रणेषत् where Sayana says शशमान क्रिया कुर्वाणम् In उत वा यद रत् परि शशमानाय सुन्वते । पुरु चिन्मृडसि वसु II IV 31 8 शशमानाय seems to stand for पुरोडाशादिपाक, सस्वसन etc So the sense suggested by western scholars seems reasonable

ऊती—Instr sing of ऊति In RV fem i stems have three forms in the Instr sing —(1) with the normal ■ (ऊत्या), (2) with the final lengthened (ऊती) and (3) the stem without any change (स्वस्ति, सध्यति) Of these i was the older ending and it is the only ending in the Avesta for all the three genders (A G III, p 147) For similar instrumentals *cf* पर्षि न पारमहस स्वस्ति II 33 3 'Ferry us across to the farther shore of distress in safety', मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती II 33 4 'May we not, O Rudra, rouse thy anger with our obeisances, nor with ill praise, O bull, nor with joint invocation' ऊती from अव to help means aid, favour It is the cognate instrumental here *Cf* अतप्यमाने अवसा अवन्ती I 185 4 the two without sorrow helping with their aid'

यस्य ब्रह्म वर्धन यस्य सोम —See p 146

राध—gift, blessing from राध् to gratify, *cf* *ātegāi gratifica tion* Av *rāda*—guardian, provider, *radah*—readiness, willing ness In the *Nighantu* (II 10) it is given in the list of धननाम's In the *Nirukta* (IV 4) राध is explained as wealth राध इति धननाम, राध्न वन्त्यनेन

वज्रबाहुः—व्यधिकरण बहुव्रीहि's are fairly common in RV Note the बहुव्रीहि accent. Skt *vaj-ra* 'thunder-bolt' from वज् to be strong, Av *vazra* 'club', O Pers *vazarka-* 'great'. Skt *bāhu* (for * *bhāghu-*), Av. *bāzu-*, Gk. *pekhu s* (for **phākhu s*), Eng *bough* arm of a tree, *i e*, branch

13

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते	द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति नमेते इति ।
शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।	शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते ।
यः सोमपा निचितो वज्रबाहु-	यः । सोमऽपाः । निऽचितः वज्रऽबाहुः ।
र्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥१३॥	यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१३॥

Even heaven and earth bow down to him, at his very breath the mountains are afraid, who thunder armed is known as the drinker of Soma, who wields the thunderbolt in his hands, he, O men, is Indra

अस्मै इन्द्राय, द्यावा पृथिवी । इतरेतरापेक्षया द्विवचनं 'प्र मिसयोर्वरुणयो' [ऋ० सं० ७।६६।१] इतिवत् । नमेते[1] स्वयमेव प्रह्वीभवतः । णमु प्रह्वत्वे[*] । कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' [३।१।८९] इति यकः प्रतिषेधः । चित्[2] अपि च, अस्य इन्द्रस्य शुष्मात् बलात् पर्वताः भयन्ते[3] बिभ्यति । यः सोमपाः

---

[1] इन्द्रस्य महिम्ना स्वयमेव प्रह्वीभवत AVS

[*] All the printed editions read णमु which is clearly due to the analogy of णमु in st 2, which seems to owe its ण to णमु (1 439) The root is read in the Dhātupātha (1 962) as णम प्रह्वत्वे शब्दे च

[2] In his com on AV S regards चित् as चित्रकम and construes it with पर्वता and explains पर्वता अपि भयन्ते

[3] पदच्छेदाद्बिभ्यति । ञि भी भये [धा° ३।२]। बहुलं छन्दसि [२।४।७६] इति शपः। AVS

list of roots meaning अर्चना In the *Nirukta* (vi 8) it is explained as शंसमान The poet has already spoken of the pressing of Soma the baking of purodāśa and the recitation of hymns so that the singing of Sāmans alone remains Hence Sāyaṇa says सामभि गीतं कुर्वाणम् He derives the word from शश प्लुतगतौ with आनच् while western scholars derive it from शम् with कानच् Under Av ii 34 2 S says शाम्यतेरशाकोलिकचानश् । छान्दस शप श्लु ।… यद्वा शश प्लुतगतौ । अदादित्वम् । पूर्ववदानश् । अत एव तस्यार्धधातुकत्वादुदात्तत्वाभाव ।

In ii 20 3 however शशमानम् is used instead of शुश्रमान—यः शंसन्तं यः शशमानमूती पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेषत् where Sāyaṇa says शशमानं क्रियां कुर्वाणम् In उत स्मा सद्य इत् परि शशमानाय सुन्वते । पुरू चिन्मंहसे वसु ॥ iv 31 8 शशमानाय seems to stand for पुरोडाशादिपाक, यज्ञकरण etc So the sense suggested by western scholars seems reasonable

ऊती—Instr sing of ऊति In RV fem i stems have three forms in the Instr sing —(1) with the normal ā (ऊत्या) (2) with the final lengthened (ऊती) and (3) the stem without any change (स्वस्ति सुष्टुति) Of these ī was the older ending and it is the only ending in the Avesta for all the three genders (A G III p 147) For similar instrumentals *cf* पर्षि ण पारमंहस स्वस्ति ii 33 3 Ferry us across to the farther shore of distress in safety , मा त्वा रुद्र चुक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ii 33 4 May we not O Rudra rouse thy anger with our obeisances nor with ill praise, O bull nor with joint invocation ऊती from अव to help means aid, favour It is the cognate instrumental here *Cf* अतप्यमाने अवसा अवन्ती 1 185 4 the two without sorrow helping with their aid

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोम —See p 146

राध —gift blessing from राध to gratify *cf illegal gratification* Av *rāδa*—guardian provider, *rādah*—readiness willingness In the *Nighaṇṭu* (ii 10) it is given in the list of धननाम s In the *Nirukta* (iv 4) राध is explained as wealth राध इति धननाम, राध्नुवन्त्यनेन

15

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चि-	यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् ।
द्वाजं दर्दर्षि स किलासि सत्यः ।	वाजम् । दर्दर्षि । सः । किल । असि । सत्यः ।
वयं त इन्द्र विश्वह प्रियासः	वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः ।
सुवीरासो विदथमा वदेम ॥१५॥	सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥१५॥

Thou irresistible one who bestowest booty on him that presses Soma and him that bakes, thou indeed art true. May we, O Indra, *ever dear to thee, endowed with heroic sons, utter hymns of praise*

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति ब्रूते[1]—हे इन्द्र, यः दुध्रः[2] दुर्धरः सन्, सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते, पुरोडाशादि-हवींषि पचते यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा, आदर्दर्षि[3] भृशं प्रापयसि, सः तादृशस्त्वं सत्यः[4] यथार्थभूतः असि । न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किल इति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः प्रियाः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विश्वह[5] सर्वेष्वहस्सु विदथं स्तोत्रम् आवदेम ब्रूयाम[6] ॥१५॥

---

[1] अत्र ऋषिरिन्द्रस्याविद्यमानतां शङ्कमानानामास्तिकानां विश्वासं जनयन्निन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । AVS

[2] दुध्रश्चित् वस्तुतो दुर्धर्षोऽपि । AVS

[3] सर्वतो भृशं प्रयच्छसि । दृ गतौ । अस्मात् क्रियासमभिहारे यङ् । अभ्यासस्य लोपः । अभ्यासस्य 'दाधर्ति च लुकि' [७।४।९१] इति रुगागमः । यङ्योगादनिघातः । 'अभ्यस्तानामादि' [६।१।१८९] इत्याद्युदात्तः । AVS

[4] मन्त्रद्रष्टुर्हृदयं; मन्त्रद्रष्टुरेवोदानीन्तनानां कथं तस्य प्रत्यक्षतेति शङ्कायां यद्दृष्टानामभिमतार्थलाभफलस्य सत्यस्य दृष्टत्वाद् इन्द्रोऽपि सत्य एवेत्यभिप्रायेण स किलासि सत्य' इति ब्रूते । AVS

[5] विश्वह विश्वेष्वहःसु सर्वदा । 'सुपां सुलुक्[॰]' इत्यादिना सप्तमीबहुवचनस्य लुक् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । AVS

[6] Under वयं सोमस्य विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम VIII 48 14 S. says विश्वह सर्वेष्वहःसु । सर्वदेत्यर्थः । सुवीरासः शोभनपुत्राः सन्तः विदथं स्तोत्रम् आ वदेम आभिमुख्येन वदेम । अथवा सुपुत्रा विदथं यज्ञमा वदेम । आवदनं पुत्रपौत्राणां धनेनोपच्छन्दनम् ।

in different ways We would utter divine worship (Macdonell), may we speak loudly to the synod—Griffith, as masters we would speak [words of] wisdom—Geldner, may we praise thee in the assembly—Thomas

"Many points of contact between ii 12 and x 121 show that the typical Indra of the so called sajaniya hymn has been made to serve as pattern for the hymn to the God Ka" BLOOMFIELD *Rigveda Repetitions*, p 19

MITRA AND VARUNA

Characteristic Features

These two deities are very frequently found in conjunction Varuna is also often separately celebrated, Mitra but seldom The grandest cosmical functions are ascribed to Varuna Possessed of illimitable resources this divine being has fashioned and upholds heaven and earth, he dwells in all worlds as sovereign ruler (अस्तभ्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा अमिमीत वरिमाणं पृथिव्या । आसीदद् विश्वा भुवनानि सम्राड् विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि । viii 42 1), indeed the three worlds are embraced within him (तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन् तिस्रो भूमी vii 87 5), he made the golden and revolving sun to shine in the firmament (चक्रे राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् *Ib*) The wind which resounds through the atmosphere is his breath (आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत् vii 87 2) He has opened boundless paths for the sun and has hollowed out channels for the rivers which pour their waters into the one ocean but never fill it His ordinances are fixed and unassailable (अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि iii 54 18), through their operation the moon walks in brightness and the stars which appear in the nightly sky mysteriously vanish in daylight (i 24 10) His messengers behold both worlds (vii 87 3) He knows the flight of birds in the sky, the path of ships

15

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चि-	यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् ।
द्वाजं दर्दर्षि स किलासि सत्यः ।	वाजम् । दर्दर्षि । सः । किल । असि । सत्यः ।
वयं त इन्द्र विश्वह प्रियासः	वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः ।
सुवीरासो विदथमा वदेम ॥१५॥	सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥१५॥

Thou irresistible one who bestowest booty on him that presses Soma and him that bakes, thou indeed art true May we, O Indra, *ever dear to thee, endowed with heroic sons, utter hymns of praise*

इदानीमृषिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति ब्रूते[1]—हे इन्द्र, य दुध्र.[2] दुर्धरः सन्, सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते, पुरोडाशादि-हवींषि पचते यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा, आदर्दर्षि[3] भृशं प्रापयसि, स. तादृशस्त्वं सत्य.[4] यथार्थभूतः असि । न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किल इति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियास. प्रियाः सुवीरास. कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विश्वह[5] सर्वेष्वहःसु विदथं स्तोत्रम् आवदेम भूयाम[6] ॥१५॥

---

[1] अत्र ऋषिरिन्द्रस्याविद्यमानता शङ्कावादानामप्रामाणिकता विश्वासं जनयन्निन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । AVS   [2] दुध्रचित् वस्तुतो दुर्धर्षोऽपि । AVS

[3] सर्वतो भृशं प्रयच्छसि । दृ गतौ । अस्मात् क्रियासमभिहारे यङ् । अभ्यासस्य लोप । अभ्यासस्य 'रुग्रिकौ च लुकि' [७।४।९१] इति रुगागम । यङ्योगादनिघात । 'अभ्यस्तानामादि' [६।१।१८९] इत्याद्युदात्त । AVS

[4] मन्त्रद्रष्टुर्महर्षेः मन्त्रचलेऽपीदानीन्तनानां कथं तस्य प्रत्ययतीति शङ्कायां यद्रूपमभिमतार्थलक्षणफलस्य सत्यस्य दृष्टत्वाद् इन्द्रोऽपि सत्य एवेत्यभिप्रायेण स किलासि सत्य ' इति ब्रूते । AVS

[5] विश्वह विश्वेष्वहःसु सर्वदा । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना सप्तमीबहुवचनस्य लुक् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । कद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्त । AVS

[6] Under वयं सोमस्य विश्वह प्रियास सुवीरासो विदथमा वदेम viii 48 14 S says विश्वह सर्वेष्वहःसु । सर्वदेत्यर्थः । सुवीरास शोभनपुत्राः सन्त विदथं स्तोत्रम् आ वदेम आभिमुख्येन वदेम । अथवा सुपुत्रा विदथं यज्ञमावदेम । आवदनं पुत्रपौत्राणां धनेनोपच्छन्दनम् ।

in different ways We would utter divine worship (Macdonell), may we speak loudly to the synod—Griffith, as masters we would speak [words of] wisdom—Geldner; may we praise thee in the assembly—Thomas.

"Many points of contact between ix 12 and x. 121 show that the typical Indra of the so called sajaniya hymn has been made to serve as pattern for the hymn to the God Ka" BLOOMFIELD, *Rigveda Repetitions*, p 19

MITRA AND VARUNA

Characteristic Features

These two deities are very frequently found in conjunction Varuna is also often separately celebrated, Mitra but seldom The grandest cosmical functions are ascribed to Varuna Possessed of illimitable resources this divine being has fashioned and upholds heaven and earth, he dwells in all worlds as sovereign ruler (अस्तभ्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः । आसीदद् विश्वा भुवनानि सम्राड् विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि । viii 42 1), indeed the three worlds are embraced within him (तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन् तिस्रो भूमीः vii 87 5), he made the golden and revolving sun to shine in the firmament (गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् *Ib*) The wind which resounds through the atmosphere is his breath (आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत् vii 87 2) He has opened boundless paths for the sun and has hollowed out channels for the rivers which pour their waters into the one ocean but never fill it His ordinances are fixed and unassailable (अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि iii. 54. 18), through their operation the moon walks in brightness, and the stars, which appear in the nightly sky mysteriously vanish in daylight (i 24 10) His messengers behold both worlds (vii 87 3) He knows the flight of birds in the sky, the path of ships

on the ocean, the course of the far travelling wind and beholds all the secret things that have been done or shall be done (वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् । वेद नावः समुद्रियः ॥ वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः । अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभिपश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ i 25 7 ff) No creature can even wink without him (नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे ii 28 6) He witnesses men's truth and falsehood (यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ॥ vii 49 3)

Mighty and fixed in purpose, Varuna sits in his abode exercising sovereignty (नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ i 25 10) He is arrayed in golden mail and surrounded by spies (बिभ्रद् द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम् । परि स्पशो नि षेदिरे ॥ i 25 13) His house, at which the worshippers are said to have arrived, has a thousand doors (बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगाम गृहं ते vii 88 5) Again he is described as occupying, along with Mitra, a stable palace supported by a thousand columns (राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूण आसाते ॥ ii 41 5) Mounted on their car, and soaring in the highest empyrean they behold all things in heaven and earth (ऋतस्य गोपावधि तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि v 63 1) Varuna is said to be far sighted (उरुचक्षस् i 25 5) and thousand eyed (सहस्रचक्षस् vii 34 10) In one place mention is made of his golden winged messenger (हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतम् x 123 6) and elsewhere the sun is called the eye of Mitra and Varuna (चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य vii [illegible] 1) Along with Aryaman, another of the Adityas the two gods are called sun eyed (सूरचक्षस vii 66 10) They are also denominated सुपाणी the beautiful or skilful handed

Varuna is frequently spoken of as a king (राजा *वरुण), as king of all, both gods and men (त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा । ये च देवा असुर ये च मर्ता ॥ ii 27 10), as king of the universe (विश्वस्य भुवनस्य राजा v 85 3) and of all that exists (सतो अस्य राजा vii 87 6), as an universal monarch (सम्राट् i 25 10) as a self dependent ruler (स्वराट्

---

* Agni and Soma are also called kings राजानौ वा एतौ देवतानां यदग्नीषोमौ TS 2 6 2 1

wisdom is माया[1], and वरुण is sometimes called the मायिन्, the possessor of this attribute While in some places (iii 61 7, v 63 4) this quality (माया) is ascribed to the two deities themselves, in other verses of the last quoted hymn (v. 63 3, 7) they are said to cause the heaven to rain, and to uphold their ordinances, through the power (मायया) of the divine being (असुरस्य) [2]

"The word Varuna is best derived from *wer—'to bind' Other derivatives from that root are Lett *weru wert* 'bind down' Obg *veruga* 'chain' Lat *urvum*, etc It will thus be seen that there are also u-derivatives from that root It may therefore be definitely concluded, as Petersson has done that the name Varuna is derived from the idg **weru-os* 'the binder' This etymology is amply corroborated by Varuna's pāśas and the whole religious thought dominated by them" Dandekar, A B O R I, xxi 183

Dandekar derives मित्र from the root **mi(e)i* 'to bind' with the suffix त्र (ष्ट्रन्) in the कर्तृवाच्य Some Indian derivations have already been given on p 108 foot note, some are quoted below

वरुणः वृणोति सर्वं जगत् मित्रद्रोहिणः पाशजालेन आवृणोतीति वरुणो रात्र्यभिमानी देवः। तथा च श्रुतिः—"ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः" [आप० श्रौ० ३।१३।१] 'उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय' [१।२४।१५] इति च। वृञ् वरणे। कृवृदारिभ्य उनन् [उ० ३।५३] इत्युनन् प्रत्ययः। नित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। मित्रः अहरभिमानी देवः। 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ' [तै० सं० २।४।१०।१] इत्यादिश्रुतेः। सर्वस्य मरणात्त्रायकत्वेन सर्वजनमित्रत्वात् मित्र इत्युच्यते। "सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मि" [तै० सं० ६।४।८।१] इति हि तैत्तिरीयकम्। मित्रः प्रमीतेस्त्रायते [नि० १०।२१] इति यास्कः[3]। S on AV 1 9 1

---

[1] "The word माया has to be derived from मिमाति or मिनोति which root does not only mean 'to measure' but also 'to create' 'to arrange' etc माया thus represents the capacity to plan or to organise mainly in the spiritual sense rather than in the technical sense" Ib p 181

[2] The whole of the above is taken from Muir's *Sanskrit Texts*, Vol V

[3] Two more derivations are found in the *Nir*, सम्मिन्वानो द्रवतीति वा। मेदयतेर्वा।

on the ocean, the course of the far-travelling wind, and beholds all the secret things that have been done, or shall be done (वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम्। वेद नावः समुद्रियः॥ वेद वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः।...अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभिपश्यति। कृतानि या च कर्त्वा॥ i. 25. 7 ff.) No creature can even wink without him (नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे ii. 28. 6). He witnesses men's truth and falsehood (यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम्॥ vii.49 3).

Mighty and fixed in purpose, Varuna sits in his abode exercising sovereignty (नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा। साम्राज्याय सुक्रतुः॥ i. 25. 10). He is arrayed in golden mail and surrounded by spies (बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम्। परि स्पशो नि षेदिरे॥ i 25 13) His house, at which the worshippers are said to have arrived, has a thousand doors (बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगम गृहं ते vii. 88 5). Again he is described as occupying, along with Mitra, a stable palace supported by a thousand columns (राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे। सहस्रस्थूण आसाते॥ ii. 41. 5). Mounted on their car, and soaring in the highest empyrean, they behold all things in heaven and earth (ऋतस्य गोपावधि तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि v. 63,1) Varuna is said to be far-sighted (उरुचक्षस् i. 25 5) and thousand-eyed (सहस्रचक्षस् vii 34, 10). In one place mention is made of his golden winged messenger (हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतम् x. 123. 6) and elsewhere the sun is called the eye of Mitra and Varuna (चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य vii. 63. 1). Along with Aryaman, another of the Adityas, the two gods are called sun eyed (सूरचक्षसः vii. 66. 10). They are also denominated सुपाणी, the beautiful or skilful-handed

Varuna is frequently spoken of as a king (राजा *वरुणः); as king of all, both gods and men (त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा। ये च देवा असुर ये च मर्ताः॥ ii. 27 10), as king of the universe (विश्वस्य भुवनस्य राजा v. 85 3) and of all that exists (सतो अस्य राजा vii. 87 6), as an universal monarch (सम्राट् i. 25 10), as a self-dependent ruler (स्वराट्

---

* Agni and Soma are also called kings · राजानौ वा एतौ देवतानां यदग्नीषोमौ TS. ▪ 6 2 1.

wisdom, is माया[1], and वरुण is sometimes called the मायिन्, the possessor of this attribute While in some places (iii 61 7, v 63 4) this quality (माया) is ascribed to the two deities them selves, in other verses of the last quoted hymn (v. 63 3, 7) they are said to cause the heaven to rain, and to uphold their ordinances, through the power (मायया) of the divine being (असुरस्य) [2]

"The word Varuna is best derived from *wer—'to bind' Other derivatives from that root are Lett weru weri 'bind down,' Obg. veruga 'chain', Lat urvum, etc It will thus be seen that there are also u derivatives from that root It may therefore be definitely concluded, as Petersson has done, that the name Varuna is derived from the idg *weru-n os 'the binder' This etymology is amply corroborated by Varuna's paśa's and the whole religious thought dominated by them " Dandekar, A B O R I., xxi, 183

Dandekar derives मित्र from the root *m(e)i 'to bind' with the suffix त्र (ष्ट्रन्) in the करणवाच्य Some Indian derivations have already been given on p 108 foot note, some are quoted below

वरुण वृणोति सर्वं जगत् निपटीतु पाशजालेन व्याप्नोतीति वरुणो रात्र्यभिमानी देव । तथा च श्रूयते—"ये ते पाश वरुण ये सप्त यज्ञिया, पाशा वितता पुरुत्रा" [आप० श्रौ० ३।१३।१] 'उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय" [१।२४।१५] इति च । वृञ् वरणे । कृवृदारिभ्य उनन् [उ० ३।५३] इत्युनन् प्रत्यय । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । मित्र अहरभिमानी देव । "अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ" [तै० सं० ६।४।१०।१] इत्यादिश्रुते.। सर्वस्य मरणात्त्रायकत्वेन सर्वजनमित्रत्वात् मित्र इत्युच्यते। "सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मि" [तै० सं० ६।४।८।१] इति हि तैत्तिरीयकम्। मित्र प्रमीतेस्त्रायते [नि० १०।२१] इति यास्क [3]। S on AV 1 9 1

[1] "The word माया has to be derived from मिमाति or मिमीते, which root does not only mean 'to measure' but also 'to create' 'to arrange' etc माया thus represents the capacity to plan or to organise mainly in the spiritual sense rather than in the technical sense " Ib p 181

[2] The whole of the above is taken from Muir's *Sanskrit Texts*, Vol V

[3] Two more derivations are found in the *Nir.* संमिन्वानो द्रवतीति वा। मेदयतेर्वा।

[Muir, *Original Sanskrit Texts*, V, 58 ff, Macdonell, *Vedic Mythology*, 22 30, Keith, *Religion and Philosophy of the Veda*, 96-101, Bloomfield, *The Religion of the Veda*, p 128 ff, Dandekar "*Asura Varuna*" in the *Annals of the Bhandarkar Institute*, Vol XXI pp 156 191]

Hymn No 6

MITRA AND VARUNA

v 62

म० ५ सू० ६२

आत्रेयः श्रुतविद् ऋषिः । मित्रावरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

1

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां	ऋतेन । ऋतम् । अपिऽहितम् । ध्रुवम् । वाम् ।
सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वान् ।	सूर्यस्य । यत्र । विऽमुचन्ति । अश्वान् ।
दश शता सह तस्थुस्तदेकं	दश । शता । सह । तस्थुः । तत् । एकम् ।
देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यम् ॥१॥	देवानाम् । श्रेष्ठम् । वपुषाम् । अपश्यम् ॥१॥

By your ordinance (*vam rténa*) firm order (*dhruvam rtam*) is established (*apihitam*) where (*yatra*) they let loose (*vimucanti*) the sun s horses (*Su'ryasya áśvan*) Ten hundred (*dáśa śáta'*) have stood together (*saha tasthuh*) I looked on (*apaśyam*) the one most excellent (*tát śrestham ekam*) [glory] of the wonderful forms (*vápusam*) of the gods (*deva'nam*)

ऋतेन ऋतमिति नवर्चं षष्ठं[1] सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद[2] आर्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम्। तथा चानुक्रम्यते—'ऋतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तत्'[3] इति। वै-तदितुरुभयोः प्रयोगात्[4] तुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्येकादश[5]-सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि[6]। विनियोगो लैङ्गिकः[7]।

सूर्यस्य ऋतं सत्यभूतं मण्डलम् ऋतेन उदकेन अपिहितम् आच्छादितं ध्रुवं शाश्वतम् अपश्यम् इति सम्बन्धः। यत्र धाम् युवयोः स्थितिस्तदित्यर्थः। सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः 'चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' [ऋ० सं० १।११५।१], 'उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः' [ऋ० सं० ७।६१।१] इति[8] 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' [ऋ° सं° ७।६३।१]

---

[1] पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः। तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि, द्वितीये अष्टादश, तृतीये द्वादश, चतुर्थे द्वादश, पञ्चमे षोडश, षष्ठे च पञ्चदश। तत्र ऋतेन ऋतमिति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम्।

[2] श्रुतविदो नाम 'श्रुतवित्तर्यो वः सखा' [ऋ° सं° ५।४४।१२] इत्यत्र उपलभ्यते।

[3] पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यात् [सर्वानुक्रमणी पृ° १८] इति परिभाषितत्वात् अत्रिगोत्रसमुद्भूतः श्रुतविदपि। अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः।

[4] परिभाषायामेव तावत् 'तु-ह्य-उ वै-तदन्वच्छन्दोविशिष्टान्युपदिष्टदेवतच्छन्दांसि द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च-षट्-सूक्तभाञ्जि यथासंख्यम्' [सर्वा° १२।२] इति।

[5] वै तत् is found under v. 41 and उ तत् under v. 52.

[6] देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ५।४।२४ इति यत्प्रत्ययः।

[7] "विनियोगो नाम कर्मभिः सम्बन्धः। तत्र कस्य केन कर्मणा विनियोगः इत्येतद्विषये मीमांसकैः षट् प्रमाणानि श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यारूपाण्युक्तानि। येषां पूर्वापेक्षया परवर्तिनां दौर्बल्यम्। पूर्वप्रमाणाभावे परेण प्रमाणेन पूर्वप्रमाणकल्पनाद्वारेण विनियोगबोधनम्। तत्र साक्षात् सम्बन्धबोधकः शब्दः श्रुतिरित्युच्यते। तदभावेन प्रकृते सूक्तस्य सूक्तेन विनियोगे द्वितीयं लिङ्गरूपं प्रमाणमादेयम्। लिङ्गं नाम शब्दनिष्ठम् अर्थनिष्ठं च सामर्थ्यम्। तत्रैतेन सूक्तेनेदं कर्म कर्तव्यम् इति बोधकशब्दाभावेन सूक्तगतशब्दसामर्थ्यबलतो यत्कर्म प्रतिपादयति तत्र तस्मिन्कर्मण्यस्य सूक्तस्य विनियोग इति श्रुतिकल्पनाद्वारेण विनियोगः सम्पद्यते। स चायं लैङ्गिको विनियोग इत्युच्यते। लिङ्गप्रमाणाधीनो विनियोगो लैङ्गिक इति तदर्थः।

[8] इति चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य is clearly a reader's note. In the first place इति is superfluous. Secondly चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः has already

इत्यादिषु प्रसिद्धा। यत्र यस्मिन् मण्डले स्थितान् अश्वान् विमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः। [1]मन्देहादिभिर्निरुद्धानित्यर्थः। अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति। यस्मिंश्च मण्डले दश शता शतानि सहस्रसंख्याका रश्मयः तस्थुः तिष्ठन्ति तादृशं देवानां वपुषां वपुष्मतां[2] तेजोवताम्* अग्न्यादीनां श्रेष्ठं प्रशस्यतमम्† मत्वर्थलक्षणा। अथवा व्यधिकरणषष्ठी[3]। देवानां वपुषां शरीराणां

---

been quoted . Thirdly P notes that one MS does not contain this portion

[1] Mandehas are mentioned again under v 44 7 मन्देहान् असुरान् योद्धुम् These demons try to eat up the sun every day Hence Mandehari is a name for the sun.

[2] Under परि यामस्य वपुष यतस्य ययो वहन्त्वश्वा अमीषे i 118 5 S. following Skandasvamin, who says वपुरिति रूपनाम, इह चात्मर्थीयलक्षणम्, explains वपुष (वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयम्। तद्वत । छान्दसो मत्वर्थीयस्य लोप ।

* तेजोवत् occurs several times in the com of Sayana i.125 5, i 127 4, vii 78 1, etc etc., शोभनतेजोवता is found under i 127 11. Similarly यशोवत् is found under i 138 2 and i 139 8 These forms are grammatically indefensible It is just possible that तेजस्वताम् became तेजोवताम् through the error of scribes, but some grammarians object to तेजस्वत् also for classical Sanskrit तेजस्विन्, चेतस्विन् and यशस्विन् would be unimpeachable As a matter of fact वपुष्मताम् is explained as तेजस्विनाम् by S under iv 7. 9 the only other place where it occurs

† प्रशस्यम्—MSS But acc to Skt grammar श्रेष्ठ is the superl. of प्रशस्य, so we expect प्रशस्यतम here Under i [illegible] 4 we find अतिशयेन प्रशस्तम् and under i. 161 1 we find प्रशस्यतम Under i. 43 5 प्रशस्तर is evidently for प्रशस्यतम Similarly प्रशस्यतमानि under iii 53 21 appears to be a scribe's error for प्रशस्यतमानि

[3] Cf Sānkarabhasya on B S. iii 3 [illegible] विदुषो यज्ञस्येति हि न चैते समानाधिकरणे षष्ठ्यौ—विद्वानेव यो यजमानस्तस्येति। .... व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ—विदुषो यो यज्ञस्तस्येति।

श्रेष्ठम् ।[1] मण्डलं हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम् । तन्मण्डलम् अपश्यम् । अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डलमपश्यमिति व्याख्येयं 'मैसं वा अहः'[2] [तै० ब्रा० १।७।१०।५] इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन* ॥१॥

ऋतेन—"The eternal order of the universe, which in the region of the sun regulates the starting and the journeying of his horses, depends on, or is identical with, the everlasting statutes of Mitra and Varuna," (GRIFFITH) See p 45 There is a good article on ऋत in the Silver Jubilee volume of the Annals of the Bhandarkar Institute, Poona

Cf iv 3 9 ऋतेन ऋतं नियतमीळ आ गोरामा सचा मधुमत् पक्वमग्ने ।
कृष्णा सती रुशता धासिनैषा जामर्येण पयसा पीपाय ॥

'I crave the cows' legitimate milk arranged by order The raw (cow) and the sweet cooked milk remain together, O Agni Though she [illegible] black, she teems with white nourishment, with earthly milk.'

विमुचन्ति—The nasal has been dropped probably to avoid four consecutive long syllables at the end of the pada, more usual form—विमुञ्चन्ति The verb is accented in connection with यत्र. मुच् means 'to release' In Greek and Lat it means 'to clear the nose' Lat *muc us*, slime of the nose '

दश शता—(for class शतानि) Acc to S the ten hundred rays of the sun, according to Pischel (*Vedische Studien*, I 214) the ten hundred cows of Rta He compares ऋतस्य धेनव 1 73 6, गा ऋतस्य 84 16. दश शता refers to an indefinitely large number, *cf* WORDSWORTH, *The Daffodils* "Ten thousand saw I at a glance"

श्रेष्ठम्—Av *sraestəm*, superl of a root श्रि or श्री to shine forth,

---

[1] Sāyana has missed एकम् It is, however, just possible that एक सुस्थम् has been dropped here through the carelessness of scribes

[2] 'मैत्र वै अहः' इतिश्रुतेः ।

* इत्याशयेन also appears to be a reader's note, for after the इत्यर्थपञ्चमी in श्रुतत्वात् it [illegible] unnecessary

from which is derived श्री (Av. *srī-*) 'beauty'. Hom Gk *kreiōn* 'noble', 'princely', is cognate with रेवान्.

वपुषाम्—*vapus* is used as an adjective and a noun without any change of accent. As an adj. it means wondrous, wondrous fair, as a noun = wonder, wonderful appearance, beauty. Both senses are possible here, but because it stands after देवानाम् many prefer to take it as a noun.

In Bengali it is generally used in reference to fat and flabby persons under the impression that the word is connected with वपा.

2

तत् सु वां मित्रावरुणा महित्व-
मीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुह्रे ।
विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना
अनु वामेकः पविरा ववर्त ॥२॥

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महिऽत्वम् ।
ईर्मा । तस्थुषीः । अहऽभिः । [redacted] हे ।
विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः ।
अनु । वाम् । एकः । पविः । आ । ववर्त ॥२॥

This (*tat*), O Mitra and Varuna (*Mitra Varuna*), is verily (*su*) your (*vam*) greatness (*mahitvam*) the standing [cows] (*tasthuṣih*) are milked, *i e.*, yield milk (*duduhre*) here (*irmā*) day after day (*ahabhih*). You make full, *i e.*, satisfied and rich in milk (*pinvathah*) all cows (*viśvah dhénah*). After you (*anu vām*) a single felly (*ékah pavih*) [*i e.*, the sun] *ā vavarta* (has rolled).

हे मित्रावरुणा वां युवयोः तत् महित्वं महत्त्वं सु सुष्ठु, अतिप्रशस्त-मित्यर्थः । किं तदित्युच्यते । ईर्मा सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः अहभिः अहोभिर्वर्पर्तुसम्बन्धिभिः तस्थुषीः स्थावरभूता अपो दुदुह्रे दुग्धे[1] । किञ्च

[1] ईर्मा गमनशील आदित्ये तस्थुषी रश्मिद्वारेणावस्थिता अपोऽहभि सर्वेष्वह स दुदुह्रे युवां दुग्धवन्तौ । आदित्यमण्डले रश्मिद्वारा यो उदकराद, पुनरपि समद्दीतस्य यदर्षणम्, तदुभयम् भायर्यरूप भवदीय माहात्म्यम् । S. on TB II. 8. [redacted] 6.

स्वसरस्य स्वय सतुरादित्यस्य विश्वा सर्वा धेना[1] लोकाना प्रीणयित्रीर्दुती पिन्वथ वर्धयथ । वा युवयो एक अप्रतियोगी पवि । पविरिति रथस्य नेमि 'पवी रथनेमिर्भवति' [नि॰ ५।५] इति यास्कवचनात्, तथाप्यत्र लक्षित-लक्षणया रथे वर्तते, केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरेको रथ अन्वावर्तते अनुक्रमेण परिभ्रमति ॥२॥

ईर्मा—In the *Nirukta* (v. 25) ईर्मेव ते न्यविशन् is explained as चरीव हि न्यविशन् । Pischel (*Vedische Studien*, I 212 ff) accepts this meaning and holds that in RV ईर्मा=चक्र in all the senses of the word (*Ib* p 214) ईर्मान्यद् वपुषे वपुश्चक्र रथस्य येमथु RV v 73 3 Here on the earth you have fastened one fine wheel of your chariot for your glory Sayana derives the word here from ऋ has to go गन्तरीमिति रूपम्

तस्थुषी—Nom pl of perfect part fem of स्था Panini does not sanction तस्थुषः for classical Sanskrit still Kalidasa uses the word in स तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे (*Raghu* v 61) etc The Acc ending been used for the Nom

अहभि—the regular Instr pl of the *in* stem *aha* like कर्मभि मर्मभि etc अहभि occurs nine times in RV अहोभि only twice

---

[1] धेना धानप्या पोषयोषा विश्वा सर्वा प्रजा पिन्वथ प्रीणयथ । अनु दृष्टि कालानन्तरमेव वा युवयोरेक एको मित्र आदित्य पवि स्वकीयेन चालयेन चक्रयुक्ताया भूमौ घोषक एव् आवर्तति पुन पुनरावर्तते (TB reads आवर्तति) । *Ibid*

[2] The *Kavyaprakaśa* mentions two varieties of शुद्धा लक्षणा viz उपादानलक्षणा and लक्षणलक्षणा गङ्गाया घोष is the stock example of लक्षणलक्षणा or जहत्स्वार्था लक्षणा Here लक्षितलक्षणा has evidently been used for लक्षणलक्षणा लक्षितलक्षणा is explained thus in the *Siddhanta muktavali* यत्र तु शक्यार्थस्य परम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षित लक्षणेत्युच्यते । यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते । भ्रमरपदस्य च सम्बन्धो भ्रमरे ज्ञायते । (द्विरेफो रौतीत्यत्र द्विरेफादिपदे रेफद्वयस्य सम्बन्धो भ्रमर इति पदे ज्ञायते, तस्य च सम्बन्धो मधुपजन्तुविशेषे ज्ञायते । तेनात्र स्वार्थरेफद्वयघटित पदवाच्यत्वरूप परम्परासम्बन्ध ।)

(i 180 10, x 11 9) In Sanskrit and other I. E languages several neuter nouns denoting parts of the body and portions of time show शिरः in the Nom sing but are declined like an stems in the remaining cases Since however the Nom. sing ended in शिरः as in the case of as stems and the Loc pl also ended in -सु in both cases (शेषु AV vi 35 2 from शेषन्, अघु from अघन् RV viii 1 11) forms like अशीर्ष (twice in RV) अशीर्ष VS vi 15, अशीर्षान् TS i 9 9 2, अरु (Brāhmaṇas) gradually made their appearance in the language after the analogy of as stem and ousted the legitimate forms (A G III p 310)

दुदुर्ह—classical दुदुहिरे, "दुही दे" P 6 1 70 S takes दुदुहे in the sense of दुग्धं in the कर्तृवाच्य, the Nom being वैते and the only Acc being अद्भ्यो Hence Wilson translates The ever moving sun has through (succeeding) days, milked forth the stationary waters In his com on TB however he resorts to a different kind of दुग्धवाच्य and holds that दुदुहे stands for दुदुहाते in the कर्तृवाच्य the Nom being धेनुम् understood दुदुहे however, appears to have been used in the कर्मकर्तृवाच्य with न यो (for सरूप) as its agent

पिन्वत —3 dual pr and of पिन्व to fatten an extended form of पी to swell

सदस्य—The meaning of the word सदः has been much discussed सदस्य is given in the Nighaṇṭu once as a synonym of गृह (i 9), once as a synonym of पद (iii 1) and once in the list of difficult words (iv 2) where Yāska explains it as पद Sāyaṇa explains the word differently in different places सदन् RV ii 2 2, i 9 8 iii 60 6, सदाय ix 94 2, सदित्र v 12 2, सद ii 31 6, viii 99 1, AV vii 60 1 निषदनम् RV ii, 31 5, सुधान ii 10 2, गोष्ठ ii 2 2 viii 88 1, ix 94 2, गर्ह vi 68 10, गृहे i 81 7 Acc to Roth it means cattle stall and then generally dwelling place, house and then nest of birds Geldner points out that the sense of house is not applicable to the case

of स्वसरस्य पत्नी in 61 4 an epithet of उषस् and shows that the real sense is wandering at will of cattle, more precisely their grazing in the morning, and in the case of birds their early flight from the nest, while metaphorically it is applied first to the morning pressing of Soma and then to all the three pressings (*Vedische Studien*, III 110 ff) Venkatasubbiah says (*Vedic Studies*, 82 ff) that "स्वसर is equivalent to सद्म and, in the plural may be said to be a synonym of the word विश्व्य or विवव" and translates our hemistich "you make all the prayers ooze (i e yield favourable results), the felly alone revolved after you "

धेना—lit she who suckles, from धे to suck, cognate with Lat *femina*, woman In the *Nighantu* (i 11) धेना is read among the synonyms of वाच् Geldner discusses the meaning of the word in the *Vedische Studien* (III 36 ff) Acc to him it means a female animal here

The sun's path is prepared for him by Mitra, Varuna and others (*Vedic Mythology* p 80) hence the single felly, *i e*, the sun is said to roll after Mitra and Varuna . "The sun is the felly of Mitra and Varuna (v 62 2) or a brilliant car placed in heaven by Mitra and Varuna (v 63 7)" *Vedic Mythology*, p 31

आववर्त—Perfect of वृत् (Lat *verto*) 'to turn' preceded by आ, class आवर्तते

3

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां	अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।	मित्रऽराजाना । वरुणा । महःऽभिः ।
वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा	वर्धयतम् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः ।
अव वृष्टिं सृजतं जीरदानू ॥३॥	अव । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदानू इति जीरऽदानू ॥३॥

Ye two Varunas, i.e., Mitra and Varuna (*Varunā*) who are kings of nature presided over by Mitra or who are friendly kings (*mitra-rajana*), ye have sustained (*ddhārayatam*) the earth and heaven (*prthivim uta dyām*) with your greatness (*mahobhih*). Do you cause the plants to grow (*vardhayatam osadhih*) and the cows to swell (*pinvatam gāh*) and send down (*ava srjatam*) the rain (*vrstim*), O ye of quickening gifts (*jiradānū*)

हे मित्रराजाना मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः सकाशात् तौ मित्रराजानौ। हे वरुणा। प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनम्। अत्र पादादित्वादाद्यं पदं न निहन्यते। वरुणेत्येतस्य तु 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' [८।१।७२] इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादित्वादनिघातत्वं युक्तम्। नैवं भवति। 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' [८।१।७३] इति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमानाधिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं युक्तम्। हे देवौ, महोभिः तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः पृथिवीम् उत अपि च द्याम् अधारयतम्। हे देवौ, युवाम् ओषधीः वर्धयतम् वृष्टिप्रेरणेन। गाः पिन्वतम् गवाश्वादीन् वर्धयतम्। तदर्थं वृष्टिम् अवसृजतम् अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे जीरदानू क्षिप्रदानौ[1] ॥३॥

मित्रराजाना वरुणा—does not yield good sense. Western scholars have suggested the slight emendation मित्र राजाना in the text and मित्र। राजाना। in the Pada text. Acc. to them मित्रवरुणा is a Devatā-Dvandva (with tmesis) in the Voc. dual. Similarly पर्जन्य-वाता (vi. 49. 6) occurs as the Voc. dual, but पर्जन्यवाता (vi. 50, 12) as the Nom. du. (A. G. II. 152, III. 53). Acc. to this view we should translate—O Kings, Mitra and Varuna.

महोभि —Skt. *mahas* 'greatness' from *mah* to be great like *avas* from *av* to aid. Av. *mazah*.

ओषधी —Not analysed in the Pada text, though words ending in short इ like सुधि, परिधि, etc., are analysed. Acc. to Macdonell, *av(a)s a* 'nurture' (*av* further) + *dhi* 'holding,' from *dhā* hold.

[1] जीरशब्दो क्षिप्रवाची तु मधु प्रभृतिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु पठितः।

The earlier form is ओषधी with the long final At the time of the *Nighantu*, however, the short final seems to have become current in the language for we find there ओषधय which is explained thus by Yāska ओषधय ओषद्धयन्तीति वा। ओषत्येना धयन्तीति वा। दोषं धयन्तीति वा। [(i) यत्किंचित् ओषत् शरीरे दहत् रोगजातं भवति ज्वरादि, तत् एता पश्चात् सत्यो धयन्ति पिबन्ति नाशयन्ति। तदेवम् ओषते पूर्वपदं धयतेरुत्तरपदम्, कर्मणि कारके। (ii) ओषति कश्चिदुष्णदाहादावेते एना धयन्ति पिबन्ति प्राणिनो दाहोपशमनाय। तावत धातू कर्मणि कारके। (iii) यः कश्चिदुपजायते दोषो वातादिकृतः शरीरे तमेता धयन्तीति। दोषशब्दात् पूर्वपदम्, धयतेरेवोत्तरपदम्, कर्त्तरेव कारके। Durga on *Nir* ix 27] In classical Skt words ending in धि are as a rule, masc, but ओषधि is fem

पिन्वतम्—accented as beginning a new sentence V G S, p 466, 19 a

जीरदानु—जीर 'brisk, lively and दानु (Lat *donum*), 'gift, 'of quickening gifts Macdonell Their quickening gift is rain Acc to Indian grammarians जीरदानु is derived from the root जीव with the suffix रदानुक्‌ जीवेर्‌ रदानुक्‌ जीरदानुरिति न वर्णलोपात् (६।१।६६।७ भा° । जीवेर्‌ दानुक्‌ जीरदानुरिति शब्दशास्त्रेऽपाठात् *Mbh* 6 1 66 जीवे रदानुक्‌ जीरदानु *Mbh* ed Kielhorn I, p 23 1 9 Acc to philologists जीर is formed from जि 'to quicken' with the suffix र which is found in वीर वज्र etc. Skt *jīrá*, Av *jīra* lively in understanding sly Gk *bios*, life, Lat *vivere*, Eng *quicken* are cognate दानु is from दा 'to give' with the suffix नु as in भानु भानु, etc and means gift, Lat *donum* Many European scholars take दानु everywhere in RV, in the sense of 'dew' but this view is untenable It occurs at the end of the compounds जीरदानु सुदानु मरुद्रानु and सुदानु In मरुदानु दानु is a proper name, in the rest it undoubtedly means gift The word जीरदानु occurs in विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्—the refrain of the Agastya hymns and is explained by Madhava as क्षिप्रदानम्, Uvata as जीवनदानशीलं, Mahidhara as जीवनदातृ, S as जयशीलदानम्. Oldenberg translates 'rich in quickening rain' and Geldner 'that gives quickly' (der rasch schenkt) The best paraphrase would perhaps be क्षिप्रदानशीलौ

4

आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु	आ । वाम् । अश्वास । सुऽयुज । वहन्तु ।
यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।	यतऽरश्मय । उप । यन्तु । अर्वाक् ।
घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वा-	घृतस्य । नि ऽनिक् । अनु । वर्तते । वाम् ।
मुप सिन्धव प्रदिवि क्षरन्ति ॥४॥	उप । सिन्धव । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥४॥

Let the well harnessed (*su yujah*) horses (*aśvasah*) bear (*a' va hantu*) you two (*vam*) [hither] with reins restrained (*yata raśmayah*) let them approach (*upa yantu*) hitherwards (*arva k*) after you (*vam anu*) a garment of ghee (*ghrtasya nirnik*) rolls (*vartate*), your streams (*sindhavah*) flow (*ksaranti*) to us (*upa*) from days of old (*pradivi*)

हे मित्रावरुणौ वा युवाम् अश्वास अश्वा सुयुज सुष्ठु रथे युक्ता सन्त आवहन्तु । यतरश्मय सारथिनियतप्रग्रहास्ते अर्वाक् उपयन्तु । घृतस्य उदकस्य निर्णिक् रूप वाम अनुवर्तते अनुगच्छति । किञ्च प्रदिवि । पुराण-नामैतत् । पुराणा सिन्धव उपक्षरन्ति उपगच्छन्ति, युवयोरनुग्रहात् ॥४॥

आ वामश्वास—*cf* i 181 2 आ वामश्वास शुचय पयस्पा वातरंहसो दिव्यासो अत्या । मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहन्तु ॥ and vi 69 4 आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादो वहन्तु ।

घृतस्य निर्णिक्—the garment of ghee refers to the fertilising showers of rain

निर्णिज—from निज् 'to wash' preceded by निर means shining dress or ornament, garment *Cf* हिरण्यनिर्णिक in st 7. निर्णिग is read in the *Nighaṇṭu* (

प्रदिवि—प्रदिव, is read in the *Nighantu* in the list of words denoting पुराण or ancient and is explained by Yaska as पूर्वस्य.सु, प्रदिवि is the Loc sing of प्रदिव a comp. of प्र and दिव meaning 'early days', hence in ancient times, at all times, always, ever Similarly, प्रदिव means 'from of old' The Instr प्रदिवा is also used सार्वदिवम् in SB means 'for ever.'

5

अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वीं
बर्हिरिव यजुषा रक्षमाणा ।
नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गर्ते
मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ॥५॥

अनु । श्रुताम् । अमतिम् । वर्धत् । उर्वीम् ।
बर्हिःऽइव । यजुषा । रक्षमाणा ।
नमस्वन्ता । धृतऽदक्षा । अधि । गर्ते ।
मित्र । आसाथे इति । वरुण ।
इळासु । अन्तरिति ॥५॥

श्रुताम् विश्रुताम् अमतिम् । रूपनामैतत् । शरीरदीप्तिमित्यर्थः । ताम् अनुवर्धत् अनुवर्धयन्तौ । बर्हिः यज्ञः । सः* इव च यथा यजुषा मन्त्रेण रक्ष्यते तद्वत् उर्वीं रक्षमाणा पालयन्तौ नमस्वन्ता अन्नवन्तौ[1] हे धृतदक्षा धारितबलौ हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरुणौ युवामुरुक्षयणौ सन्तौ इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये गर्ते अधि रथे आसाथे उपविशथः । "रथोऽपि गर्त उच्यते" [नि॰ ३।५] इति यास्कः । "आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम्" [ऋ॰ सं॰ ५।६२।८] इति[2] च ॥५॥

---

* This च is found in all MSS but is unnecessary.

[1] नमस्=अन्न, Nigh ii 7.

[2] "रथोऽपि गर्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मणः । स्तुततमं यानम् । 'आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम्' इत्यपि निगमो भवति ।" Nir iii 5.

The sense of this stanza is not clear It has several points of resemblance with v 69 1

त्री रोचना वरुण त्रीँरुत द्यून् त्रीणि मित्र धारयथो रजांसि ।
वावृधानावमतिं क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुर्यम् ॥

In form वर्धत् is a neut sing and can only be construed with बर्हिः in the next line as has been done by Bergaigne who translates "the barhih of the celestial sacrifice which grows in proportion to the amati" Sayana takes वर्धत् as an adj to रक्षमाणा and explains it as वर्धयन्तौ It may also be regarded as standing for वर्धन्तीम् and construed with उर्वीम् With a very slight emendation in the text and Pp वर्धदुर्वीम् may be regarded as a governing compound qualifying अमतिम्, but as Oldenberg points out उर्वी, उरूची, etc are epithets of अमति (RV vii 38 2, 45 3) Old suggests inter alia the following construction श्रुताम् अमतिम् अनु (according to your well known amati) उर्वीम् अमतिं वर्धत् व्रतं रक्षमाणा (protecting the ordinance that strengthens the vast amati), बर्हिरिव यजुषा (even as the kusa grass protected by means of the Yajus formula from dirt, defilement etc) Old points out that the usual object of रक्ष is व्रत and so व्रत may very well be understood after वर्धत् Griffith translates after Ludwig "To make the lustre wider and more famous, guarding the sacred grass with veneration, Ye Mitra Varuna, firm strong, awe inspiring, are seated on a throne (or on your car) amidst oblations"

अमतिम्—अमति is read in the Nighantu in the list of words denoting रूप In the Nirukta (vi 12) Yaska explains the word as अमामयी मति which he further explains as आत्ममयी (मति) Under आ बन्धुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः i 64 9 Skandasvāmin explains अमति as रूपवती and Madhava as रूपम् Geldner translates 'fair as a portrait' Under देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा । पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥ i 73 2 Skanda svamin says अमतिर्न सत्य । अमतिरिति रूपनामात्र, इह तु आत्ममतिरमतिरुच्यते । तद्वत् सत्य । अथवा अम गत्यादिषु इत्यस्मादमतिप्रत्ययः कर्तरि । गमनशीलो-

अमतिरादित्य तद्वत् सत्य. Mādhava explains रूपम् इव सत्यम्। नहि चक्षु ग्राह्यं अदेयं सत्यं भवति। Sayana says अमतिं रूपम्। रूपनामैतत्। रूपमिव सत्यं बाधरहितं। अम्यते इति रूपं स्वरूपम्। Here also Geldner translates 'true as a portrait' Oldenberg translates the stanza thus 'He who being truthful like the god Savitr protects by his power of mind all settlements, praised by many like *impetuous splendour*, the truthful one has become dear like vital breath and worthy to be searched for' Under RV v 8 8 ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् Bharatasvamin says अमतेरभिभवार्थात् अमति। अभिभविनी तेजसा भा दीप्ति। Under अमेरति Unādi iv 59 Ujjvaladatta and Durgasimha explain अमति as काल, Nārayana as मार्ग, Perusvāmin says अमतिस्त्व अभिभावि रूपाया श्लकाषयी

amati—ignorance, *amati*—appearance image, figure, picture, portrait, pattern, model, ideal

वर्धत्—The root वृध is both P and A, both intransitive and transitive in the Vedas

रधमाणा—रध् is उभयपदिन् in the Vedas

नमस्वती—commanding respect, *cf* i 185 3 अनेहो दात्रमदितेरनर्वं हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् I call for Aditi's gift perfect undisputed, celestial, deathless inspiring veneration Not analysed in Pp as नमस् is a स here and not a पद

स्वदक्षा—possessed of strength of will दक्ष as an adj means dexterous strong, as a noun it means strength, strength of mind, will, from दक्ष 'to be able' मनस्विनी (See p 158 f n) will be a good equivalent in classical Sanskrit

अधि—prep governing गर्ते.

गर्ते—*garta* is primarily the seat of the chariot then by synecdoche, the chariot itself.

मित्र पाथि—The Voc मित्र is accented as standing in the beginning of the sentence, and since the Voc is not regarded as forming a part of the sentence, the finite verb पाथि is also accented as beginning a sentence

अन्तः—because the स्वरित character of the विसर्ग is not clear from the संहितापाठ, इति has been added to it in Pp. to draw attention to its स्वरित character; note that the word is not repeated after इति. In the case of the verb त्रासाथे in this stanza and त्रासाथे in the next इति in the Pp. shows the प्रगृह्य character of the words.

"The fundamental and by far the most frequent ádnominal use of *antár* is connected with the locative in the sense of 'within' 'among'; *e.g.*, अन्तः समुद्रे 'within the ocean'; अप्स्वन्तः 'within the waters'; अन्तर्देवेषु 'among the gods'.... From the locative its use extends in a few instances to the ablative in the sense of 'from within'; *e.g.*, अन्तरश्मनः 'from within the rock'.... From the locative its use further extends, in several instances, to the accusative in the sense of 'between' (expressing both motion and rest), generally in connexion with duals or two classes of objects; *e.g.*, इन्द्र इत् सोमपा एकः...अन्तर्देवान् मर्त्यांश्च 'Indra is the one Soma-drinker (between=) among gods and mortals'" MACDONELL, *Vedic Grammar*, p. 418.

6

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा
यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।
राजाना क्षत्रमहृणीयमाना
सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ ॥६॥

अक्रविऽहस्ता । सुऽकृते । परःऽपा ।
यम् । त्रासाथे इति । वरुणा ।
इळासु । अन्तरिति ।
राजाना । क्षत्रम् । अहृणीयमाना ।
सहस्रऽस्थूणम् । बिभृथः । सह । द्वौ ॥६॥

Possessed of hands that shed no blood or that are not niggardly (*ákravi hasta*), protecting the pious (*sukr'te paras pā'*) whom ye save (*yam trā'sāthe*), O ye two Varunas (*Varunā*),

amid oblations (*ilasu antah*) ye kings (*rajanau*) free from wrath (*ahrniyamana*) ye two together (*saha dvau*) uphold (*bibhrthah*) dominion (*ksatram*) of a thousand columns (*sahasrasthunam*)

अक्रविहस्ता अकृपणहस्तौ दानशूरावित्यर्थः । कस्मै । सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे । परस्पा परस्तात् पातारौ रक्षितारौ हे वरुणा मित्रावरुणौ[*] युवां यजमानम् इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये त्रासाथे रक्षथः तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति सम्बन्धः । किञ्च युवां राजाना राजमानौ अहृणीयमाना अक्रुध्यन्तौ द्वौ परस्परं सह साहित्येन क्षत्रं धनं सहस्रस्थूणम् अनेकावष्टम्भकस्तम्भोपेतं सौधादिरूपं गृहं च बिभृथः धारयथः । सुकृते यजमानाय । अथवा क्षत्रं बलम् अपरिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं आगमनार्थं सह धारयथः ॥६॥

अक्रविहस्ता—Ved dual with the बहुव्रीहि accent क्रवि, क्रूर, क्रव्य, *crude, raw* are all etymologically connected and originally mean 'bloody raw'

सुकृते—the stem is सुकृत् S construes it with अक्रविहस्ता some western scholars with परस्पा

परस्पा—Nom dual of परस्पा Nom sing परस्पाः du परस्पा परस्पौ pl परस्पाः It is a compound of the indeclinable पर and पा to protect and means lit protecting from a distance mediate protector परस्पोऽस्ययम् । पर उत्कृष्ट पालयते रक्षति इति परस्पाः । Mahidhara on VS xxxviii 10 For पर see pp 58 59 अग्रस्पा means 'immediate protector'

Cf पातं वर्तिः[1] क्षत न परस्पा मूत जगत्पा मूत नस्तनूपा । [2]वर्तिस्तोकाय तनयाय यातम् । viii 9 11 where Sayana says परमतिशयेन पालकौ । पालयितारौ भूत Under viii [illegible] 16 S says परस्पा परपालयिता

---

* मित्रवरुणौ—M This is evidently a typographical error as under the previous stanza we get the correct reading

† Some MSS read वा for च

[1] Guardians of homes   [2] Home

Under TS III 5 11. 2, IV 3 13 2, II 4 7 6 etc ऋतिषदेन पान्पयिता

In *Kathaka Samhitā* XXI. 13 गोपा and परस्पा are used in the same sentence अदब्धो गोपा उत न परस्पा अग्ने द्युमदुत रेवद्दिदीहि In XXXVII 16, however, we find यो एता एव देवता एतासां दिशां परस्पा अज्ञत गोपीथाय Bhatta Bhāskara explains परस्पा under TS II 5 11 2 as प्रकृष्ट पालयिता। पारस्त्रादिश्रात् सृट् He probably does so to distinguish it from गोपा which occurs in the same stanza

त्रासाथे—2. du s aor sub of त्रै or त्रा to rescue, collateral form of तृ, just as प्रा is the collateral form of पृ

वरुणा—elliptical dual for मित्रावरुणा Similarly अहनी is used in the sense of रात्र्यहनी, द्यावी in the sense of द्यावापृथिव्यौ, मित्रा in the sense of मित्रावरुणौ पितरा and मातरा for मातापितरौ, उषासा for उषासानक्ता, etc V G S, p 193, 2a Elliptical duals were much commoner in Vedic than in classical Sanskrit In Greek *Kastore* stands for Castor and Pollux and *Aiante* for Ajax and Teukros. In Latin *Castores* means Castor and Pollux and *Cereres* Ceres and Persephone

अहृणीयमाना—Ved du हृणि is read in the *Nighantu* in the sense of 'flame' (I 7) and 'anger' (II 13), and हृणीयते which is the denom from हृणि in the list of roots meaning 'to be angry' In the धातुपाठ list figures हृणीङ्रोषणे लज्जायां च where the sense of लज्जा appears to have developed by the popular association of the root with ह्री Naturally the sense of रोषण became obsolete in classical Skt and the sense of लज्जा alone remained

सहस्रस्थूणम्—note the बहुव्रीहि accent Skt *sahasra*, Av *hazanra*, Beng *hajar* Skt *sthuna*, **stul na*, (from *stul* or *stal* an extended form of स्था) O H G *stollo* (**stol no*) prop, port, Germ *Stall*, Eng *stall*, Av *stūna*, *stuna* 'A house, such as a palace and the like, possessing many supporting pillars the expression is noticeable as indicating the existence of stately edifices'—WILSON

7

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा	हिरण्यऽनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा ।
वि भ्राजते दिव्यश्वाजनीव ।	वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ।
भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा	भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा ।
सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥७॥	सनेम । मध्वः । अधिऽगर्त्यस्य ॥७॥

Its pillar (*asya sthū'ṇā*) is made of iron with the sheen of gold (*hiraṇyanirṇik áyas*). It shines (*vi bhrājate*) in heaven (*divi*) like a whip for horses (*aśvā'janī iva*), or planted firmly (*nimitā vā*) on an excellent and fertile field (*bhadré tilvile kṣétre*). We would share (*sanema*) the mead (*madhvaḥ*) on the seat of your car (*ádhigartyasya*).

अनयो रथो हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । अस्य रथस्य स्थूणा कीलकादयः । अयः । हिरण्यनामैतत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो रथो दिवि अन्तरिक्षे विभ्राजते । किमिव ? अश्वाजनीव । अश्वा व्यापनशीला मेघाः । तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी विद्युत् । सेव दिवि भ्राजते । किञ्च भद्रे कल्याणे स्तुत्ये वा क्षेत्रे देवयजने तिल्विले वा । वाशब्द इवार्थे* । 'तिल स्नेहने' [धा° ६।७३, १०।७३] । तिलः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य सत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम्¹ । घृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे निमिता² स्थूणा

---

* वाशब्द इवार्थे—found only in CA. of M.

¹ So also under तिल्विलायध्वमुषसो विभातीः vii. 78. 5. Under SB. iv. 5. 8. 11 यदि ग्रीवीयात्—इष्यतिल्विल इव, वाम्यतिल्विलो भविष्यतीति विद्यात् Harisvāmin says: तिल संवरणे [धा° ६।००] । तिल इव आच्छादितः पुष्पफलैन सर्वतो तिल्विलम् । वाशब्दोऽवधारणेऽपि । तिल्विल occurs in another ṛk quoted in several Gṛhyasūtras: इहैव तिष्ठ निमिता तिल्विला स्यादिरावती मध्ये पोषस्य तिष्ठतीम्.

² Under अत्र दाधारदिवो पर्वतासोऽत्र क्षाम निमितेव तस्थुः iii. 30. 4 निमिता is explained as निखाता निश्चलाः.

यूपयष्टिरिव स्थितः० । मध्व: मधुपूर्ण गर्तस्य गर्तं रथं सनेम सम्भजेम । कर्मणि षष्ठी । अधीति पूरणः[1] । अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्व. मधु सोमरसं सनेम स्थापयेमेत्यर्थः ॥७॥

हिरण्यनिर्णिक्—हिरण्यस्य सुवर्णस्य निर्णिक् रूपम् इव निर्णिक् यस्य सत् । निर्णिज् occurs at the end of the compounds घृत°, चन्द्र°, चित्र°, अधि°, वर्ण°, रुक्म°, हिरण्य° Note निर्णिक in Padapātha "A compound which, being divisible by avagraha, is entitled to restoration of its स, न etc, retains its right even when, by farther composition, the division of its original members is lost."

दिव्युत्थाजनीव—for the कम्पस्वर see pp 129 30

अश्वाजनी—कशा । अश्वाजनीं कशेत्याहुः *Nir* ix 19 Under अश्वाजनि प्रचेतसो ऽश्वान्त्समत्सु चोदय RV vi 75 13. "Thou, whip, that urgest horses, drive sagacious horses in the fray" S gives the correct meaning. Similarly we have दण्डा इवेद् गोअजनास, vii 33 6 "like sticks wherewith they drive the cattle" S's explanation of the word as lightning' here is very far fetched but is most suited to the context

भद्रे—Skt *bhadra* > **bhadla* >Prak *bhalla* > Beng *bhala*

मिमिता—from मि to set up Mod Persian *mekh* nail, Lat mu rus wall, mē to post 'कसिरलकार' इति कर्षे प्रकृतिस्वरत्वम् ।

मध्व —See pp 170, 174 Partitive genitive भागव्यतिरेकजनिता षष्ठी ।

अधिगर्त्यस्य—occurs only here यत् has evidently been added to the prepositional compound अधिगर्त acc to the rule भवे छन्दसि, so svarita in the final syllable was expected acc. to तित् स्वरितम् as in अधिकक्ष्य about the arm pit, उपकक्ष्य upon the sides, etc, but here the initial syll is accented as in अन्त्रान्त्र through the entrails, उपमास्य in each month In his com. on the Atharvaveda S says that the final of अन्त्रान्त्र is स्वरित acc to तित् स्वरितम् "There are a

---

* यूपयष्टिरवस्थित —M Other readings in M's MSS are मिमिता यूपयष्टिरवस्थित, मिमिता स्थूणे यूपयष्टिरवस्थितम्, मिमितापययष्टिः अवस्थित ।

[1] S appears to read अधिगर्तस्य in the text and अधि । गर्तस्य in Pp

few cases in which *ya* appears to be used to help make compound with governing preposition thus *apikaksya*, *upakaksya*, *udapya* up stream, and perhaps *upatrnya* lying in the grass (occurs only in voc) But, with other accent, *anvantrya*, *upamasya*, *abhinabhya* up to the clouds, *antahparśavya* between the ribs *adhigartya* of unknown accent *adhihastya* *anuprsthya*, *anunasikya* *anuvamśya* ' WHITNEY, *Sanskrit Grammar*, 1212 m

Unless we resort to व्यत्ययो बहुलम् for accentuation we must dissolve अधिगर्त्यस्य thus गर्ते भवम् गर्त्यम्। गर्त्ये अधि अधिगर्त्ये (प्रादि)। तस्य। which does not appear to make good sense The only reasonable dissolution of अधिगर्त्यस्य appears to be गर्ते इत्यधिगर्तम्, (विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव) तत्र भव अधिगर्त्यं तस्य

We may however take the bull by the horns and say that गर्त्य has been used here in the same sense as गर्त with the pleonastic suffix य and then dissolve the compound as a प्रादि गर्त एव गर्त्यं, स्वार्थिको यत्। 'यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वम्। अधिरूढ गर्त्यम् अधिगर्त्यम्। अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया इति प्रादिसमास। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया सप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इति फिट्सूत्रेण अधिशब्द आद्युदात्त।

8

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टा

*अयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य।

आ रोहथो वरुण मित्र गर्त

मतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥८॥

हिरण्यऽरूपम् । उषस । विऽउष्टौ ।

अय ऽस्थूणम् । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

आ । रोहथ । वरुण । मित्र । गर्तम् ।

अत । चक्षाथे इति । अदितिम् ।

दितिम् । च ॥८॥

* The correct reading is "अयस्थूण", the visarjaniya being dropped acc to वाक्यमात्रे... ... RP iv 80, i e, a

At the break of dawn (*usásah vyústau*) at the rise of the sun (*Sū'ryasya uditā*), you two mount (*a' rohathah*), O Varuna and Mitra (*Varuna, Mitra*), the car (*gartam*) that is of golden form (*hiranya rūpam*) and iron pillars (*ayahsthūnam*) and from there (*atah*) you two behold (*caksāthe*) infinity (*aditim*) and limitation (*ditim ca*)

उषसः व्युष्टौ प्रातःकाल इत्यर्थः। सूर्यस्य उदिता[1] उदितावुदये। स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः। तस्मिन् काले हिरण्यरूपम् अयःस्थूणम् अयोमयशङ्कुम् गर्तम् रथं हे वरुण हे मित्र युवां गर्तम्* आरोहथः यज्ञं प्राप्तुम्। अतः अस्माद्धेतोः अदितिम् अखण्डनीयां भूमिं दितिम् खण्डितां प्रजादिकां च चक्षाथे पश्यथः॥८॥

TS i 8 12 3 reads the stanza thus हिरण्यवर्णावुषसां विरोकेऽयःस्थूणावुदितौ सूर्यस्य ततश्चक्षाथाम् where S's explanation runs thus हे वरुण मन्युनिवारक पापहन्त हे मित्र मन्युमारक दक्षिणकृत्त, युवां गर्तमारोहतम्। गर्ते धर्मफलसुखादिभिरत्यन्तादिते सति रथस्योपरिभागो गर्तशब्दो भवति। आरोहणं कदा कर्तव्यमित्युच्यते—उषसां विरोके सूर्यस्योदितौ प्रतिदिनं यान्युषांसि सूर्योदयात् पूर्वभावीनि तेषां सम्बन्धिनि विशिष्टे आलोके प्रवर्तमाने सति च, सूर्यस्योदयस्तस्मिन्नुत्पन्ने सति। हिरण्यवर्णौ सुवर्णखचितकवचप्रतिमोकेन हिरण्यवद् भासमानौ। अयःस्थूणौ लोहस्तम्भवदत्यन्तदृढौ। ततो रथारोहणादूर्ध्वम् अदितिम् अखण्डिता स्वकीयाम् दितिं खण्डितां परकीयां च चक्षाथां क्रमेणानुग्रहनिग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम्।

VS x 16 reads हिरण्यरूपा उषसो विरोक उभाविन्द्रा उदिथः सूर्यश्च ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च where Mahīdhara, following Uvata, explains *d* thus:

---

visarjanīya followed by an ऊष्मवर्ण which is followed by the first or second letter of any varga is dropped, even if the ऊष्मवर्ण be cerebralised.

[1] S. first gives the form in class Skt. and then its synonym.

* This is superfluous and must be dropped

अदितिम् अदीनं विहितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकञ्च च पश्यतम्। अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः ।

Durga under *Nir* iii 5 explains *d* thus 'अत' एतमाकूत 'अचाथे' कुरुतमित्यर्थः। अदितिं दितिं च। अदितिम् अदीनम् अनुपक्षीयमाणम् आत्मपक्षम्। दितिं दीनं चोपक्षीयमाणम् अमित्रपक्षमित्यर्थः ।

हिरण्यरूपम्—*Cf* हिरण्यनिर्णिक् in st 7

व्युष्टौ—Acc to S उच्छी विवासे [१।२११४]। विवासो वर्जनम्[1]। क्तिन्। 'तितुत्र°' [७।२।९] इत्यादिना इटप्रतिषेधः। ग्रयादिना [८।३।६०] षत्वे ष्टुत्वम्। 'तादौ च°' [६।२।५०] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्यण °' [८।२।४] इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्। Acc to western scholars formed by adding क्तिन् to वस् 'to shine' (see p 80), preceded by वि. Note the svarita accent *Cf* तन्वा x 34 6 'रात्रौ रजन्या व्युष्टायाम्' is found frequently in the *Rāmayana*

अय स्थूणम्—*Cf* अयो अस्य स्थूणा in st 7

उदिता—See p 100

अयाते—See p 80

अदितिं दितिं च—"Acc to Sāyana, Aditi or the earth as an indivisible whole, and Diti as representing the divisible people and living creatures inhabiting it Aditi appears to mean infinite nature and Diti to be a goddess connected with Aditi without any distinct conception and merely as a contrast to her The words may perhaps mean the eternal and the perishable, yonder boundless space and the bounded space near us or Sky and Earth, or Nature by day and Nature by night 'At all events', as Dr Muir observes, 'the two together appear to be put by the poet for the entire aggregate of visible nature' See Original Sanskrit Texts, v pp 42-48 " GRIFFITH

---

[1] "अन्यनिविवास इति माधविवृत्तम्। विवृतं त्वष्ट यदुच्यते इति पुरुषकारे।" अन्यत्रापि वृत्ति ।

9

यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू
अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।
तेन नो मित्रावरुणावविष्टं
सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥९॥

यत् । बंहिष्ठम् । न । अतिऽविधे । सुदानू इति सुऽदानू ।
अच्छिद्रम् । शर्म । भुवनस्य । गोपा ।
तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् ।
सिसासन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥९॥

Bountiful (*sudānū*) guardians of the world (*bhuvanasya gopā*) that (*yat*) shelter (*śarma*) [which is] strongest (*baṃhiṣṭham*), impenetrable (*na atividhe*) and flawless (*acchidram*) with that (*tena*), O Mitra and Varuṇa (*Mitrā Varuṇau*), aid us (*naḥ aviṣṭam*), desirous of gain (*sisāsantaḥ*) may we be victorious (*jigīvāṃsaḥ syāma*)

दाक्षायणयज्ञे 'यद् बंहिष्ठम्' इति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो याज्या । सूत्रितञ्च । 'आ नो मित्रावरुणा यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू' [आ° श्रौ° २।१४।११] इति । मैत्रावरुणे पशौ हविष एषैव याज्या । सूत्रितञ्च । 'यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' [आ° श्रौ° ३।८।१] इति[1] ।

---

[1] दर्शपूर्णमासयाग एव गुणविकृतिभूतो दाक्षायणयज्ञ इति व्यपदिश्यते । तत्र पूर्णिमायां प्रतिपदि च पौर्णमासो यागोऽनुष्ठेयः अमायां प्रतिपदि च दर्शः । सूत्रितं च—'दाक्षायणयज्ञेन पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत' [आ० श्रौ० २।१४।७] इति । तत्रामावास्यानन्तरं प्रतिपदि मित्रावरुणदेवताका पयसा हविर्भवति । सूत्रितं च 'मैत्रावरुणममावास्यायाम्' [आ० श्रौ० २।१४।६] इति, 'अमावास्यायां पयसा मैत्रावरुणीति च' [का० ५।३।६] इति च । तत्र मैत्रावरुणस्य हविष आहुतिप्रदानकाले यद् बंहिष्ठमित्यृग् वक्तव्या ।

मित्रावरुणदेवताकपशुयागानुष्ठाने हृदयादिप्रधानहविर्यागे एषा याज्या । तथाचाश्वलायनेन सूत्रितम्—'आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम् आ यातं मित्रावरुणा सुशस्ति आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं घृतैर्गव्यूतिम् उक्षतमिळाभिः प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नो यद् बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू' [३।८।१] इति । तत्र प्रथमाभिश्च क्रमेण वपा पुरोडाश हविषामनुवाक्याः द्वितीयैस्तेषां याज्याः ।

हे सुदानू शोभनदानौ, हे भुवनस्य गोपा, युवां वहिष्ठम् बहुलतम* यत् अच्छिद्रम् अनवच्छिन्न† शर्म सुखं गृहं वा नातिविधे अतिवेद्धुमशक्यं शर्म‡ इति शर्मविशेषणम्। व्यध ताडने [धा० ४७३] इत्यस्मादुपपदे[1] कृत्यार्थे केन्[2] सम्प्रसारणं च। तादृशं शर्म धारयथ तेन शर्मणा नः अस्मान् अविष्टम् रक्षतम्। हे मित्रावरुणौ सिषासन्तः धनानि सम्भक्तुमिच्छन्तो वयं जिगीवांसः[3] शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः स्याम भवेम ॥९॥

वहिष्ठम्—Acc to Skt. grammar, superl of बहुल (Gk *pakhulŏs*), the superl of बहु (Gk *pakhus* thick) being भूयिष्ठ[4] Acc to

---

* बहुतमम्—M P

† It is doubtful if this is the correct reading The paraphrase is *not very happy* and अनवच्छिन्नम् can hardly be *construed* with गृहम् अविच्छिन्नम् would appear preferable to अनवच्छिन्नम् Under i 58 8 S explains अच्छिद्रा शर्म as अच्छिद्राणि सुखानि Under i 145 3 अच्छिद्रोति is explained as अविच्छिन्नवचन Under vi 49 7 अच्छिद्र शरण शर्म S says छिद्ररहितं गृहं सुखं च Under viii 27 9 अच्छिद्रं शर्म यच्छत S says अच्छिद्रं बाधकरहितं सुखं गृहं वा। शर्म शृणाति दुःखादिकमिति शर्म गृहम Under ii 25 5 अच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरूणि S says छिद्ररहितानि बहुतानि सुखानि यद्वा शर्मेति गृहनाम। छिद्ररहितानि गृहाणि। Under iii 15 5 अच्छिद्रा शर्म is explained thus सर्वादिसुखसाधनभूतान्यविच्छिन्नादीनि शर्माणि कर्तुं कर्मसाधनभेदरहितान्यपि सम्पूर्णानि कुरु।

‡ This शर्म is really superfluous

[1] सतीति शेषः।

[2] कृत्यार्थे तवै केन् केन्यत्वनः P 3 4 14 The rule for सम्प्रसारण is वचि स्वपि यजादीनां किति ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च P 6 1 16

[3] जिगीवांसः—lit means जितवन्तः See S under ii 12 4 p 160, vi 10, 7 Under x 78 4 it is explained as जयशीलाः and under TB ii 8 6 7 as जेतृ ... here is due to the ... in धनानि जेतुमिच्छन्तः which is quite correct

[4] Acc to philologists भूयिष्ठ has got nothing to do with बहु, but is formed from the root भू with the suffix इष्ठ and i a connecting Cf भूरि, भूमन् etc

philologists, as usual स has been added directly to the root *bah, baṁh to be thick, firm, strong* (Av. *bazah*—height, depth) *Cf. maṁhiṣṭha* from *mah* to bestow abundantly. V. G. S., p 95

अतिविधे—Dat inf. from व्यध् *'to pierce'* (Lat. *di-vid-ere* 'to part asunder) preceded by अति (through). Acc to some philologists विध् (वि *'apart'* and धा *'to set, to place'*) *is the original* form of the root व्यध् is later and due to the analogy of व्यच् which also has the सम्प्रसारण form विच्. विच् : व्यच् :: विध् : व्यध्. The dative infinitive is sometimes used in a passive sense. *Cf.* Eng. a house to let. V.G.S., pp. 191. and 335*a*. *Cf.* नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ x 14. 2

सुदान्—Normally accented on the first syllable of the second member acc to बाहुदात्त दान् छन्दसि 6. 2 119. Here unaccented, being Voc. Note the Pada-text. दान्—*cf.* Lat *dōnum*

अच्छिद्रम्—Though a बहुव्रीहि it has the accent of the तत्पुरुष Similar other instances are अक्षिति imperishable, अजु kineless, अनाधि kinless, अमृत deathless, अभी bold, etc. Under TS. i 1.6 S. follows Bhatta Bhāskara and says. अच्छिद्रेणेति बहुव्रीहिपक्षे नञ्सुभ्याम् इत्युत्तरपदान्तोदात्त: प्राप्नोति, तत्पुरुषत्वम् अस्य । Under RV i. 40. 4 S. says अषो नास्यस्तीति अक्षिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'नञ्सुभ्याम्' इति न 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनात् भवति । Note that of the four Bahuvrihis अमृत, अजर, अगद and अनमीव (free from disease), *amṛtyu* is accented on the first syllable, *ajara* on the second, *agada* on the third and *anamiva on the fourth.*

~ शर्म—(Eng *helm*) from शृ or शॄ 'to cover, hide, protect', शाला hall), शरीर, शरण etc. *are from the same root.*

भुवनस्य—unaccented because a "genitive case dependent on a vocative (never *separated* from it by an intervening word) forms, as it were, a single word or phrase with it, and shares its accent"

गिरा—See p. 44, dual like रथ्या in st. 6.

मित्रावरुणौ—note the dual in आ in the first member and औ in the second

अविष्टम्—2 du imper is aor of अव् to aid

सिषासन्तः—Nom pl of pr part of the desiderative of सन् to gain

जिगीवांसः—See p 107

TB ii ▮ 6 7 reads नातिविदे for नातिविधे and जीगिवांस for जिगीवांस S explains भुवनस्य लोकस्य गोपा रक्षकौ सुदानू शोभनस्य फलस्य दातारौ हे मित्रावरुणौ यद् यस्मात् कारणात् वर्षिष्ठम् अत्यन्तमद्भुतम् अच्छिद्रं छिद्ररहितं शर्म सुखं नातिविदे भवद्भ्यां विना प्रकारान्तरेणाप्यभिलषितं लभ्यम्, अत कारणात् हे मित्रावरुणौ नोऽस्मान् अविष्टं रक्षितवन्तौ। सिषासन्तः भवद्भ्यां फलं सम्भजिष्यन्तो वय जीगिवांस जेतुं समर्थाः स्याम।

PŪSAN

Characteristic features

Eight hymns* are addressed to Pusan singly In one he is lauded jointly with Indra† and in another with Soma‡ He is a solar deity and the name derived from पुष् to prosper means 'promoter of prosperity In the *Nirukta* (xii 17) Pūsan comes immediately after Surya and the name is explained thus अथ यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा§ भवति The *Brhaddevata* (ii 63) says

पुष्यन् क्षितिं पोषयति प्रभवन् रश्मिभिस्तमः ।
तेनैनमस्तौत् पूषेति भरद्वाजस्तु पञ्चभिः ॥

---

* i 42 138, vi 53 56 vi 58, x 26

† ii 40

‡ vi 5

§ 'अथ 'यद् यदा 'रश्मिपोषम्' [illegible] पुष्यति बिभर्ति 'तत् तदैव 'पूषा' 'भवति'। Durga पूषा पोषक [illegible] ; 'पूषा [illegible]' [illegible] 'पूषात्मेवम्' [illegible] पुष पुष्टौ [illegible] [illegible] S on Ai [illegible]

As regards personal appearance the epithet आघृणि 'glowing' is *frequently and exclusively applied to Puṣan* He wears braided hair (कपर्दिन् vi 55 2) [a characteristic which he shares with Rudra] and *flourishes* a beard (प्र श्मश्रु हर्यतो दूधोत् x 26 7) His weapons are a golden spear (हिरण्यवाशीमत्तम i 42 6) an awl (आरां बिभर्ष्याघृणे vi 53 8) and a goad (अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत् vi 58 2) His car is drawn by goats (अजाः पूष्णस्तु वाजिनः —*Brhaddevata*) and he is regarded as the best charioteer (रथीतम vi 56 2) His characteristic food is करम्भ or gruel (सोममन्य उपासदत् पातवे चम्वोः सुतम् । करम्भमन्य इच्छति ॥ vi 57 2) From the *Satapatha Brahmana* we learn that he had no tooth (अदन्तक पूषा)

Pūsan is well-known as the custodian of the road When we think of Pūsan we are reminded of Kālidasa's stanza

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभिश्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।
भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥

' Pusan clears and makes level the path, fills the meadows with emerald grass and makes the paths pleasant and journeys safe for his worshipper He drives the wicked wolf and guileful robber from the road (i. 42 2 3) He is the protector and multiplier of cattle (पशुपा) and human possessions in general (पुष्टिम्भर iv 3 7) He follows the cattle and guards the horses that none of them may be lost on the way none injured He is called विमुचो नपात् 'son of deliverance' and विमोचन 'deliverer' The man who has lost his way and the man who has lost his cattle call on him for help which is not long in coming Whatever is hidden or lost is made manifest by Pūsan In this respect king Kārtavīryarjuna supplanted him in later times He knows the path to heaven also and so he conveys the souls of the dead to the abodes of the Fathers (x 17 3 ■)

The chief characteristics of Pūsan, the path finder, may be summed up in half a stanza

मसृडे सापक पूषा पथ परीष रक्षिता ।

"The similarity of Pūṣan to Hermes is undoubted: both have in common the duty of conducting men or the souls of the dead on the roads: they are closely connected with the herds, confer wealth, act as convoys, are connected with the goat, and even the braided hair of Pūṣan has been compared with the Krobalos of Hermes" KEITH, *Religion and Philosophy of the Veda*, p. 107.

Attempts have also been made to identify the pastoral deity Pūṣan with Pan of Greek mythology.

[MUIR, v. 171-74; KAEGI, 55-56; MACDONELL, 35-37; BLOOMFIELD, 170-78; KEITH, 106-08.]

Hymn No. 7

PŪṢAN

vi. 54

म० ६ सू० ५४

भरद्वाज ऋषिः । पूषा देवता । गायत्री छन्दः ।

1

सं पूषन् विदुषा नय	सम् । पूषन् । विदुषा । नय ।
यो अञ्जसानुशासति ।	यः । अञ्जसा । अनुऽशासति ।
य एवेदमिति ब्रवत् ॥१॥	यः । एव । इदम् । इति । ब्रवत् ॥१॥

Conjoin (*sam naya*) [us], O Pūṣan (*Pūṣan*) with the man who knows (*vidúṣā*), who (*yáḥ*) shall straightway direct [us] (*áñjasā anuśā́sati*), and who shall say, (*yáḥ evá brávat*), 'Here it is' (*idám íti*)

'सं पूषन्' इति दशर्चं पञ्चमं सूक्तं[1] भरद्वाजस्यार्षं पौष्णं गायत्रम्। 'सं पूषन्' इत्यनुक्रान्तम्। नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम्। सूत्रितञ्च—"'सं पूषन्विदुषा' इति नष्टमधिजिगमिषन् मूळ्हो वा"[2] [आ॰ गृ॰ सू॰ ३।६।७-८] इति॥

हे पूषन् पोषक देव, विदुषा जानता तेन अनेन संनय अस्मान् सङ्गमय यः विद्वान् अञ्जसा ऋजुमार्गेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यमाप्त्युपायमुपदिशति। यः च एव एवम् इदम् नष्टं भवदीयं धनम् इति ब्रवत् ब्रवीति। नष्टं धनं दर्शयतीत्यर्थः। तेन विदुषेत्यन्वयः॥१॥

अञ्जसा—The adverbs अञ्जः (Acc.), अञ्जसा (Inst.) and अञ्जसि (Loc.) are found in RV. in the sense of quickly, suddenly, straight way They are derived from a noun अञ्जस् meaning ointment, then a slippery way, a gliding motion अञ्जसा is used in classical Skt also generally in the sense of 'truly, correctly' to a certain extent, but आञ्जस्येन is more common

अनुशासति—(class अदादिगण) 3. sing subjunctive present of अनु शास् 'to instruct' In the indicative present अनुशासति is the 3 pl form.

एव—In view of इमे एव in the next stanza एव may be regarded as विशेषण here and connected with इदम्

ब्रवत्—(class अदादि) 3 sing subjunctive present of ब्रू. In the case of अनुशासति the ending is primary, while in the case of ब्रवत् the ending is secondary

These two verbs are accented in connexion with 'यद्वृत्तान्नित्यम्।'

---

[1] षष्ठमण्डलस्य पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि। तत्र संपूषन्निति पञ्चमम्। बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः सप्तममण्डलम् इति परिभाषया बार्हस्पत्यो भरद्वाज ऋषिः। पूर्वं सूक्तानुक्रमण्यां "पौष्णं तद् गायत्रं वै" इत्युक्तेरग्न्यादिपरिभाषयापि पूषा देवता गायत्रं च छन्दः।

[2] यो नष्टद्रव्यमधिगन्तुं लब्धुमिच्छति, स 'सं पूषन् विदुषा' इत्यनेन सूक्तेन मन्त्रं जपेत्। यो वा मूढः मार्गं भ्रष्टः सोऽपि सूक्तेनानेन जप्यादिकम्। इत्यर्थः।

[illegible]

समु पूष्णा गमेमहि	सम् | ऊँ इति | पूष्णा | गमेमहि |
यो गृहाँ अभिशासति ।	य॑ | गृहान् | अभिऽशासति ।
इम एवेति च ब्रवत् ॥२॥	इमे | एव | इति | च | ब्रवत् ॥२॥

We would also unite with (*sam u gamemahi*) Pusan (*Pusna*) who shall direct (*abhi śasati*) us to the houses (*grha n*) and shall say (*bravat ca*) [it is] just these (*ime eva iti*)

पूष्णा अनुगृहीता वयं सङ्गमेमहि तेन जनेन सङ्गच्छेमहि यो जनो गृहान् येषु गृहेष्वस्मदीया नष्टा पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहान् अभिशासति अभिशास्ति आभिमुख्येन बोधयति । यथ इमे त्वदीया नष्टा पशव एव एव तिष्ठन्ति इति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥२॥

सम् गमेमहि—1 pl a aorist opt Atm of गम् The present opt would be गच्छेमहि In the Vedas as in classical Skt सम् गम् is Atm when intransitive

—See p 121

गृहान्—from ग्रह् lit that which receives one The word is masc in RV and used in the plural means a house [illegible] consisting of several rooms In classical Skt however the masc form was restricted t[illegible] the pl as the word [illegible] prevailingly plural in the Vedas गृहाः पुंसि च भूम्न्येव—Amara

अभिशासति—3 sing subjunctive present of अभि शास्

In st 1 इदम् neut sing stands for धनम् in st 2 इमे masc pl stands for गृहान् previously mentioned or पशवः in the mind of the poet In TB i 3 1 6 we find यथा नष्टं विन्दति

3

पूषणश्चक्रं न रिष्यति	पूष्णः । चक्रम् । न । रिष्यति
न कोशोऽव पद्यते ।	न । कोशः । अव । पद्यते ।
नो अस्य व्यथते पविः ॥३॥	नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥३॥

Pūsan's wheel (*Pusnah cakram*) is not hurt (*na risyati*), the well (*kośah*) does not fall down (*na avapadyate*), nor (*na u*) does its felly (*asya pavih*) shake (*vyathate*)

पूष्णः पोषकस्य देवस्य चक्रम् आयुधं न रिष्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशः च न अवपद्यते न हीयते । अस्य पविः धारा च नो नैव व्यथते कुण्ठीभवति । तेन चक्रेण चोरान् हत्वास्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥३॥

चक्रम्—means both 'discus' and 'wheel' Since it is used with कोश, and पवि it means evidently 'wheel' here And the discus as the weapon of Pusan is not found elsewhere in RV साहचर्येण कोशैकदेशनियामकत्वेन प्रसिद्धत्वात्, पवि च कोशपविशब्दसाहचर्यात् चक्रशब्देन रथाङ्ग बोध्यम् । The Greek word corresponding to चक्र is *kuklos* a ring, round, circle from which we have *cycle* in English and the Old English word is *hweol* which has become *wheel* in English Similarly चक्र has become चाकर and चाका in Beng and, by metathesis, चरका The word shows reduplication from the root [illegible] to turn, to drive

कोश—Under रथे कोशे हिरण्यये viii 20 8 S. explains the word thus धान्यवद् वेष्टित मध्यदेशे The word comes from the root कुश् an extension of कु or स्कु 'to cover' (Cf Eng *obscure*) Skt कुक्षि comes from the same root "कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवति," Nir. v 26, from कुष् to draw out

रिष्यति—from रिष्, 'receive injury,' 'suffer hurt' an extension of रि 'to tear,' Av. *raēšyeiti* trans. to hurt, to wound, *irišyeiti*

(both trans and intrans) Skt and Beng रिष and रिष्टि are also derived from this रिष Bengali रिष is, however, a corruption of ईर्ष्या रिष्यति and व्यथते are often used side by side न स जीयते मरुतो न हन्यते ॥ स्रेधति न व्यथते न रिष्यति । नास्य राय उपदस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥ RV v 54 7, स वै दिव प्राणो य. सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथते, अथो न रिष्यति । BU i 5 20

नो—न उ, and not, प्रगृह्य acc to ओत् i 1 15 hence इति in Pp

व्यथते—see p 161

4

यो अस्मै हविषाविध-	यः । अस्मै । हविषा । अविधत् ।
न्न तं पूषापि मृष्यते ।	न । तम् । पूषा । अपि । मृष्यते ।
प्रथमो विन्दते वसु ॥४॥	प्रथमः । विन्दते । वसु ॥४॥

Pusan (*Pusa*) forgets not him (*na tam api mrsyate*) who (*yah*) offers him worship (*asmai avidhat*) with oblation (*havisa*), he is the first who (*prathamah*) acquires (*vindate*) wealth (*vasu*)

य यजमानः अस्मै पूष्णे हविषा चरुपुरोडाशादिना अविधत् परिचरति तं यजमानं पूषा न अपिमृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति ।— स च प्रथम. मुख्य सन् वसु धनं विन्दते लभते ॥४॥

अस्मै—For loss of accent see p 123

अविधत्—See p 121, accented in connexion with य

मृष्यते—The root मृष् is read in the Dhātupātha as मृष तितिक्षायाम्. Hence Indian commentators find it difficult to assign any other meaning to the root The original meaning appears to be 'to forget', then '(like Eng not mind)' it came to mean to disregard, to bear patiently, then to pardon, to forgive

Pāṇini's rule मृषस्तितिक्षायाम् i. 2. 20 clearly shows that patient endurance is only one of the senses of मृष्. Skandasvāmin while explaining i. 71. 10 मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् says मर्षिष्ठा सामर्थ्याद्विस्मरणार्थः। On viii. 18. 21 न ते भोजस्य सख्यं मृषन्त S. says: भोजस्य भोजकस्य पालकस्य ते तव सख्यं सख्युः कर्म स्तोत्रं यजनं वा न मृषन्त न विस्मरन्ति। 'मृष मर्षे'। मर्षो मर्षणम्। तत्र कुर्वन्तीत्यर्थः। यतो न विस्मरन्ति, etc.

मृषा is derived from this root, meaning literally through forgetfulness, hence in vain, hence untruthfully.

अपि मृष्यते—Acc. to western scholars अपि मृष् is to be taken together in the sense of 'to forget', 'to neglect.' *Cf.* RV. iii. 33. 8 एतद्वचो जरितर्मापि मृष्ठाः 'This word, O singer, thou shalt not forget.'

5

पूषा गा अन्वेतु नः	पूषा । गाः । अनु । एतु । नः ।
पूषा रक्षत्वर्वतः ।	पूषा । रक्षतु । अर्वतः ।
पूषा वाजं सनोतु नः ॥५॥	पूषा । वाजम् । सनोतु । नः ॥५॥

Let Pūsan (*Pūsā*) go after, *i e*, escort (*ánu etu*) our cows (*gā́h*), let Pūsan (*Pūsā*) protect (*raksatu*) our horses (*arvatah*), let Pūsan (*Pūsā́*) win (*sanotu*) booty (*vā́jam*) for us (*nah*).

पूषा पोषको देवो नः अस्मदीया गाः अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च पूषा अर्वतः अश्वान् रक्षतु चोरेभ्यः । तथा वाजम् अन्नं च नः अस्मभ्यं पूषा सनोतु प्रयच्छतु ॥५॥

अर्वतः—अर्वा is read in the *Nighantu* in the list of words denoting 'horse' and is explained in the *Nirukta* (x. 31) as ईरणवान् (उदकेरणक्रियायोगी D.) The stem *ár-vant* is evidently derived from ऋ to go and literally means 'speeding'; *cf.* Av. *aurvant* 'quick'.

Acc to Sanskrit grammar the stem is अर्वन्, cf P 6 4 127 अर्वणस्त्रसावनञः In the Vedas, the Nom sing is generally अर्वा, अर्वान् (from अर्वत् stem) occurring only twice अर्वाणम् occurs only once in RV. x 46 5 and the Voc. pl अर्वाणः is found once in AV xviii 3 19 In classical Skt the अर्वन् forms become unusual so that the Vartikakāra says अर्वणस्त्र मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्। मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात्॥

वाजं सनोतु—Western scholars take वाज in the sense of 'booty' and सन् in the sense of 'winning' Indian commentators, following the *Nighantu*, take वाज in the sense of अन्न and following the Paniniya Dhatupatha take सन in the sense of giving Cf ii. 25 2 अभि सनाति वीर्याणि विश्वान्यमृणोति वाजम्, iv 17 9 अयं वाजं भरति यं सनोति He brings home the booty which he wins, vi 60 1 श्नथद्वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात् He who worships Indra and Agni the all powerful kills his enemies and wins booty

6

पूषन्ननु प्र गा इहि
यजमानस्य सुन्वतः ।
अस्माकं स्तुवतामुत ॥६॥

पूषन् । अनु । प्र । गाः । इहि ।
यजमानस्य । सुन्वतः ।
अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥६॥

O Pusan (*Pu san*) go forth (*pra ihi*) after the cows (*ga h anu*) of the worshipper (*yajamanasya*) that presses Soma (*sunvatah*) and (*uta*) of us (*asma kam*) that praise thee (*stuvata m*)

हे पूषन्, सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गाः पशून् अनुप्रेहि रक्षणार्थम् अनुगच्छ। उत अपि च स्तुवताम् त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वताम् अस्माकं गाश्चानुगच्छ ॥६॥

7

माकिर्नेशन्माकीं रिष-	माकिः । नेशत् । माकीम् । रिषत् ।
न्माकीं सं शारि केवटे ।	माकीम् । सम् । शारि । केवटे ।
अथारिष्टाभिरा गहि ॥७॥	अथ । अरिष्टाभिः । आ । गहि ॥७॥

Let none be lost (*ma kih neśat*), let none be hurt (*ma kim riṣat*) let none be crushed (*mā kim sám śari*) in a pit (*kevaṭe*) · but (*atha*) come (*a' gahi*) with them unharmed (*ariṣṭabhih*)

हे पूषन्, अस्मदीय गोधन माकि. नेशत् मा नश्यतु । माकिर्माकीमित्येतौ प्रतिषेधार्थे वर्तेते । माकीं रिषत् मा व्याघ्रादिभिर्हिंसितम् । माकीम् मा च केवटे कूपे संशारि संशीर्णं भूत् कूपपातेनापि हिंसित मा भवतु । अथ एव सति अरिष्टाभि. अहिंसिताभिर्गोभि' सह आगहि सायकाले आगच्छ ॥७॥

माकि —In the declension of what is known in Sanskrit Grammar as किम् शब्द, two stems have fallen together In the Nom Acc. sing neut we find किम् in classical Sanskrit and the rest are formed from क But in RV we find the interrogative कि used once as the Nom sing, masc क्व यो वीरा किस स x 52 8 and the indefinite माकि (Gk *me tis*) no one, never' and नकि no one' 'nothing' Av *cis* Gk *tis*, Lat *quis* This कि is retained in the Gen sing of the Prakrits (किस, कीस) though it is not found in Sanskrit माकि is used in prohibitive sentences with the injunctive (V G S, p 240)

नकि, माकि *and* नकीम् *along with* माकीम् etc are read in *Nighantu* iii 12

नेशत्—3 sing reduplicated aorist injunctive of नश to be lost (नश अदर्शने) The ए here like the ओ in वोचत्, is the result of contraction in reduplication V G S p 175 2 In classical Skt also the aorist is optionally नेशत् acc to several grammarians नशिमन्योरलिट्येत्वम् *Mbh* vi 4 120

माकीम्—(Gathic Av *cīm*, younger Av *cim* with the negative particles *nae*, *naeδa*, *ma* *māδa*) probably the Acc sing of माकि with lengthened vowel Like माकि it is used in prohibitive sentences with the injunctive (*Vedic Grammar*, p. 430) नकीम् and माकीम् are preserved in Pr णाइं and माइं (मय णाइं मज्झं। माइं माऍ He viii, 2 190 1)

रिषत्—3 sing a aorist injunctive of रिष्

शारि—3 sing aorist injunctive passive of शॄ to crush, *cf* SB i 7 3 19 स पतित्वा शाइमपि यये

केवटे—*kevata* (Gr *kaidta*) is read in the *Nighaṇṭu* in the list of names of कूप

अथ—the later form of अध It may generally be translated by (*and*) *then* (*and*) *so*, when there is a contrast, especially after a negative, it is equivalent to *but* (V G S, p 214)

अरिष्टाभि—Uninjured *cf* अरिष्ट सर्व एधते RV i 41 2 By a curious irony of fate रिष्ट came to signify good luck (रिष्टाति—auspicious) and अरिष्ट came to mean fatal 'disastrous' in later Sanskrit

8

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् ।	शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टऽवेदसम् ।
ईशानं राय ईमहे ॥८॥	ईशानम् । रायः । ईमहे ॥८॥

We approach (*vayam īmahe*) Pusan who listens (*śṛṇvantam Pūṣaṇam*), who is watchful (*iryam*) whose property is never lost (*anaṣṭavedasam*) who lords it over wealth (*rāyaḥ īśānam*)

अस्मत्स्तोत्राणि शृण्वन्तम् इर्यम् दारिद्र्यस्य प्रेरकम् अनष्टवेदसम् अविनष्टधनम् ईशानम् सर्वस्येश्वरम् एवंविधं पूषणं देवं वयं रायः धनानि ईमहे याचामहे ॥८॥

स्वयं—(from स्व to set oneself in motion) watchful - Sāyaṇa sometimes explains it as प्रेरक, sometimes he identifies it with स्वयं and explains it as स्वामी, ईश्वर

अनष्टवेदसम्—बहुव्रीहि of अनष्ट not lost and वेदस् (cf वित्त) property पूषन् is called अनष्टपशु in x 17 3 वेदस् is read in the Nighaṇṭu in the list of धननाम

राय —Three constructions are possible here (i) राय may be regarded as an obj Genitive governed by the participle ईशानम्, cf. ईशान वार्याणाम् i 5 2, i 24 3, तमीशान जगतस्तस्थुषस्पतिम् i 89 5, ईशान राधसो महः vi 55 2, तमीशान वस्व vii [illegible] 4, ईशानमिन्द्र सौभगस्य भूरे vii 21 8, ईशानमस्य जगत स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुष viii 32 22, (ii) it may be regarded as the direct object of ईमहे ईशानम् being construed as an adjective to the indirect object तम् ईशानम is used without any obj gen in इन्द्रमीशानमोजसा i 11 8 न ईशान न याचिषत् viii 1 20 and ईमहे governs two objects in राय सखायमीमहे vi 55 2 (iii) राय ईमहे may be analysed as राये ईमहे (this is, of course, against the Pada text) and राय regarded as a final Dative as in त मित सखित्व ईमहे त राये त सुवीर्ये i 10 6 Note that the Nom pl rāyah is accented on the first syllable while the Acc pl as also the Abl Gen sing is accented on the second अविदम्पदाय पुरुमेदुष ६।१।१० ईशान राय ईमहे also occurs in तष्टांशातर मयीशान राय ईमहे viii 26 22, तमिन्द्र दानमीमहे शवसानमभीर्वम्। ईशान राय ईमह viii 46 6.

ईमहे—is read in the Nighaṇṭu in the list of roots meaning याचना ई means 'to go' (p 136), to approach with prayers, to beseech, to solicit to gain

9

पूषन्तव व्रते वय	पूषन् । तव । व्रते । वयम् ।
न रिष्येम कदा चन ।	न । रिष्येम । कदा । चन ।
स्तोतारस्त इह स्मसि ॥९॥	स्तोतार । ते । इह । स्मसि ॥९॥

O, Pūsan (*Pū́ṣan*), [abiding] in thy ordinance (*tava vraté*) may we never be injured (*kádā caná vayam ná riṣyema*). We are thy praisers (*te stotā́raḥ smasi*) here (*ihá*)

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः 'पूषन् तव व्रते' इत्येषानुवाक्या ।[1] सूचितञ्च—'वाममद्य सवितर्वाममु श्वः पूषन् तव व्रते वयम्' [आ° २।१६।१६] इति ॥

हे पूषन्[2] पोषक [देव], तव त्वदीये व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदा चन कदाचिदपि न रिष्येम हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयम् इह अस्मिन् कर्मणि ते तव स्तोतारः स्मसि स्तः भवामः ॥९॥

पूषन् तव—class. पूषंस्तव, but in RV. final न् usually remains unchanged before त. The cases where the न् is changed into अनुस्वार and स् is inserted are mentioned in RP. iv. 76: तांस्त्वं सर्वांस्तान् देवांस्त्वं तांस्तायस्वावदस्त्वं च

व्रते—from वृ 'to will' 'to choose', means will, ordinance. In the *Nighantu* the word is read in the list of कर्मनाम. व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति सतः । Nir ii 13.

ते—Since स्तोतारः is accented on the suffix it is construed with the Genitive Cf दत्वोर्हंता ii 12 10, भवी नेता ii. 12. 7 See p. 199.

स्मसि—O Pers *a mahy*, Av. *mahi*. The 1st plural ending *-masi* is five times as common as *mas* in RV. It became altogether obsolete in classical Skt, but its Ātm. counterpart *-mase* is found in Pāli *mahe*.

---

[1] वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध शुनासीरीयाख्य-पर्वचतुष्टयात्मकानि चातुर्मास्यानि कर्माणि । तेषां वसन्ते फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवमुखेन प्रारम्भो भवति । वर्षास्वाषाढ्यां पूर्णिमायां वरुणप्रघासा अनुष्ठीयन्ते । शरदि कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां तत्पूर्वदिने च साकमेधाः सम्पाद्यन्ते । साकमेधानन्तरं [illegible] तत्कालमेव शुनासीरीयमनुष्ठेयम् । एवञ्च प्रायेण प्रतिचतुर्मासं कर्मणां प्रवृत्तेः 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन 'चातुर्मास्य'व्यपदेशः । तत्र प्राथमिके वैश्वदेवपर्वणि आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः, सौम्यश्चरुः, सावित्रोऽष्टाकपालो द्वादशकपालो वा पुरोडाशः, सारस्वतश्चरुः, पौष्णश्चरुः, मारुतः सप्तकपालः पुरोडाशः वैश्वदेवी पयस्या, द्यावापृथिवीय एककपाल इत्यष्टौ हवींषि । तत्र पौष्णेन चरुणा यः पूष्णो यागस्तत्र चरुप्रदानकाले पुरोऽनुवाक्यार्थोयम् ।

[2] हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानिदेव S under i. 42 1

10

परि॑ पूषा प॒रस्ता॒-
द्धस्तं॑ दधातु॒ दक्षि॑णम् ।
पुन॑र्नो न॒ष्टमाज॑तु ॥१०॥

परि॑ । पू॒षा । प॒रस्ता॑त् ।
हस्त॑म् । द॒धा॒तु॒ । दक्षि॑णम् ।
पुन॑रिति॑ । नः॒ । न॒ष्टम् । आ । अ॒ज॒तु॒ ॥१०॥

Let Pūsan (*Pūsa*) stretch out (*pari dadhatu*) his right hand (*daksinam hastam*) from afar (*parastat*) Let him drive back (*punah ā ajatu*) to us (*nah*) what has been lost (*nastam*)

पूषा पोषको देवः परस्तात् परस्मिन् देशे सुखप्रचारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुपेते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परिदधातु परिधानं निवारकं करोतु । न अस्मदीयं नष्टम् च गोधनं पुनः आजतु आगच्छतु । आगमयतु* ॥१०॥

परिदधातु—(परि means 'around' and धा 'to set), "to lay or put or place or set round "

अजतु—The root अज् is read in the Dhatupatha as अज गतिक्षेपणयोः where क्षेपण would appear to mean 'to drive Hence the goad for driving cattle is known as प्राजन (cf Beng पाचन वाड़ी) Av azaiti to drive, to lead away Lat ago to lead, to drive Gk agō to lead Indian commentators generally regard the root as चन्नेतव्यर्थं in the sense of 'to drive ' The root is generally used of cattle, cf यो वा सदाजदपथा पयस्व ii 12 1, hence it is clear that by नष्टम् here cows are meant (विनिष्टमतयमथोग्गो विशिष्टमनिपत्तौ), cf i 23 13 आजा नष्टं यथा पशुम् ("अजिरवात्सर्वीतिष्काश । यथा नष्टमज गा वा लमेरागमयति, पशूना रक्षितत्वात्" Sk)

* Peterson notes that आगमयतु is not found in the Ulwar MS., but all the MSS collated by M and P show it and S often gives the primary meaning first and then the secondary meaning without इत्यर्थः or इति यावत् after it

YAMA

Characteristic features

"Yama is the son of Vivasvant and of Saranyū, the immortal daughter of Tvastr. He is elsewhere said to have been one of an original pair of human beings (x 10. 2), and to have sprung from the Gandharva, a deity of the atmosphere, and his wife (x. 10. 4). He was the first of mortals who died, and discovered the way to the other world, he guides other men thither, and assembles them in a home, which is secured to them for ever (x. 14. 1, 2) In one place he is represented as carousing with the gods under a leafy tree (यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः x. 185. 6) He is a king, and dwells in celestial light, in the innermost sanctuary of heaven (x 14. 8, 7,8) where the departed behold him associated in blessedness with Varuna. He grants luminous abodes in heaven to the pious (x. 14. 9) who dwell with him in festive enjoyment

"The Fathers who have attained to the heavenly state are described as being objects of adoration to their descendants. They are said to be of different classes, upper, intermediate and lower. Their different races are mentioned by name, *viz.*, Angirases, Vairūpas, Navagvas, Atharvans, Bhrgus, Vasisthas, etc Though not all known to their worshippers they are known to Agni Their descendants offer them worship and oblations (x. 15 2, 9). supplicate their good will (x. 14. 6), deprecate their wrath on account of any offences which may have been committed against them (x. 15 6), entreat them to hear, intercede for, and protect their votaries (x. 15. 5), and to bestow upon them opulence, long life and offspring. They

are represented as thirsting for the libations prepared for them on earth (x. 15. 9), and they are invited to come with Yama, his father Vivasvant and Agni, and feast with avidity, and to their hearts' content, on the sacrificial food."[1]

"Whether the flames devour the body or the earth cover it, the spirit, freed from all needs, moves through the air toward new life; led by Pūṣan, it crosses the stream and passes by Yama's watchful dogs to the world of spirits from which it came. ... In the highest heaven, in Yama's...bright realm beams unfading light, and those eternal waters spring; there wish and desire and yearning are stilled; there dwell bliss, delight, joy and happiness." (KAEGI, pp. 69 70)

Yama (lit. = twin) was so called because he and Yamī were twins even as Yima and Yime are twins in the Avesta The *Bṛhaddevatā* says.

अभवन्मिथुनं त्वष्टुः सरण्यूस्त्रिशिराः सह।
स वै सरण्यूं प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते॥
ततः सरण्य्वां जज्ञाते यमयमी विवस्वतः।
तौ चाप्युभौ यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यमः॥ vi. 162 63

"Tvaṣṭṛ had twin children, Saranyū as well as Triśiras He himself gave Saranyū in marriage to Vivasvat Then Yama and Yamī were begotten on Saranyū by Vivasvat. And these two also were twins but the elder of the two was Yama" (MACDONELL) This is based on *Nirukta* xii 10 त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद् यमौ मिथुनौ जनयाञ्चकार

In the *Nirukta* यम is derived from यम् 'to restrain': यमो यच्छतीति सतः x. 20 (यच्छति उपरमयति जीवितात् सर्वं भूतग्राममिति यमः। D.)

[1] MUIR, *Sanskrit Texts*, V.

Hymn No. 8

YAMA

x. 14

म० १०. सू० १४

वैवस्वतो यम ऋषिः। यमो देवता। ६—लिङ्गोक्ता देवताः। ७-९ लिङ्गोक्ता देवता", पितरो वा। १०-१२—सरमापुत्रौ श्वानौ देवते। १-१२— त्रिष्टुप् छन्दः, १३,१४,१६—अनुष्टुप्; १५-बृहती।

1

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु	परेयिऽवांसम् । प्रऽवतः । महीः । अनु
बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् ।	बहुऽभ्यः । पन्थाम् अनुऽपस्पशानम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां	वैवस्वतम् । सम्ऽगमनम् । जनानाम् ।
यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥१॥	यमम् । राजानम् हविषा दुवस्य ॥१॥

He that hath departed (*pareyivā́ṁsam*) towards (*anu*) the great (*mahī́ḥ*) slopes (*pravátaḥ*) and hath spied out (*anu-paspaśānám*) a path (*pánthām*) for many (*bahúbhyaḥ*), him the son of Vivasvant (*Vaivasvatám*), the assembler of people (*jánānām saṅgámanam*), Yama the King (*Yamáṁ rā́jānam*) worship (*duvasya*) with oblation (*haviṣā́*).

'परेयिवांसम्' इति षोडशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्षम्। 'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा' इति षष्ठ्या अङ्गिरःपित्रथर्वभृगुस्तुत्या लिङ्गोक्ता देवताः। 'प्रेहि' इत्याद्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा। 'अति द्रव सारमेयौ' इत्यादिकस्तृचः सरमापुत्रौ यौ श्वानौ परलोकमार्गाभिमानिनौ स्थितौ

तद्देवताः । शिष्टा यमदेवत्याः । 'यमाय सोमम्' इति त्रयोदशाद्या अनुष्टुभः । 'यमाय मधुमत्तमम्' इत्येषा बृहती । आदितो द्वादश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् —'परेयिवांसं षोळश यमो यामं षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता पराश्च तिस्रः द्विश्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्युपान्त्या'[1] इति । गतः सूक्तविनियोगः[2] । महापितृयज्ञे यमयाग आद्या याज्या[3] । सूत्रितञ्च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरनु' [आ° २।१९।२२] इति ।

---

[1] ''षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता । लिङ्गोक्तायाङ्गिरः पितृयमभृगवः । अत पराश्च तिस्रो लिङ्गोक्तदेवता । वेति लिङ्गोक्तदेवत्या पितृदेवत्या वा । अथ तृचः । श्वानौ सरमापुत्रौ अस्मनन्तं देवता । श्वभ्यां स्तुतिः सौति । श्वभ्यामिति तादर्थ्ये चतुर्थी ।' इति षड्गुरुशिष्य । तथा च बृहद्देवता । 'परेयिवांसमित्यत्र स्तूयते मध्यमो यमः अथर्वाणोऽथ भृगवोऽङ्गिरसः पितरः सह । षष्ठ्यां देवगणास्तत्र स्तूयन्ते शुभवत्तयः ॥ पितृभिश्चाङ्गिरोभिश्च संस्तुतो दृश्यते यमः । मातलिः सह यादि 'मातलि' पिता हि स ॥ सख्यायुर्भेन सूक्ते पितृभिः स्तूयते यमः । प्रेहि प्रेहीति लिङ्गैः प्रेता यत्र उदाहृता ॥ पितृणां हि पतिर्देवो यमस्तस्मात् स सूक्तभाक् । अतिद्रव तृचे श्वानौ पर पितृमुदीरताम् ॥ ६।१५५-१५८ ।

[2] दशमण्डलगतानां बहूनां सूक्तानां विनियोगः श्रौतसूत्रादिषु नोपलभ्यते । प्रातरनुवाके प्रातरनुवाकन्यायेन चाश्विनशस्त्रे सुबहूनां सूक्तानां शंसनस्य विधानात् येषां विनियोगो विशिष्य नोक्तस्तेषां तत्रैव विनियोगो बोद्धव्यः । एतच्च दशममण्डलगत प्रथमसूक्तस्य भाष्योक्त प्रकारेणावगम्यते ।

[3] 'चातुर्मास्ययागे साकमेधनामके पर्वणि अनीकवान् अग्निः सान्तपना मरुतः, गृहमेधिनो मरुतः, क्रीडिनो मरुतः, अग्निः, इन्द्रः, अग्निः, सोमः, सविता, सरस्वती, पूषा इन्द्राग्नी, इन्द्रो महेन्द्रो वा विश्वकर्मा चेति देवानुद्दिश्य यागाः अनुष्ठीयन्ते । तत्र प्रथम पूर्णयागानां पूर्वदिनेऽनुष्ठानं भवति, तत एव परदिनेऽनुष्ठीयते । उक्त यागानुष्ठानान्तरं पितृदेवताका इष्टिरनुष्ठीयते । सा च महापितृयज्ञशब्दे नोच्यते । तत्र सोमवन्तः पितरः पितृमान् वा सोमः, बर्हिषदः पितरः, अग्निष्वात्ताः पितरः यमः वैवस्वतो वा यम इति देवता । प्रतिदेवतम् अवानुवाक्याद्वयम् एका च याज्येति मन्त्रत्रयम् सुपयुज्यते । तत्र देवतात्वेन यम उद्दोत्ता यागकर्मे 'परेयिवांसम्' इत्येषा यमयागस्य याज्येत्यर्थः ।''

हे मदीयान्तरात्मन् यजमान वा, त्वं राजानम् पितॄणां स्वामिनं यमं हविषा पुरोडाशादिना दुवस्य परिचर। कीदृशम्? प्रवतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्ति-भोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान् महीः तत्तद्भोगोचितभूप्रदेशविशेषान् अनु परेयिवांसम् क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तम्। तथा बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतामर्थे पन्थां स्वर्गस्योचितं मार्गम् अनुपस्पशानम् अबाध-मानम्। पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति न तु पुण्यकृत इत्यर्थः। वैवस्वतम् विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं जनानाम् पापिनां सङ्गमनम् गन्तव्यस्थानरूपम् ॥१॥

परेयिवांसम् परागतम् अत्यन्तविप्रकृष्टदेशे गतवन्तम्। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च [३।२।१०९] इति क्वस्वन्तो निपातितः। उपसर्गग्रहणमतन्त्रम्[1]। परागतिं विशिनष्टि। प्रवत महीः अनु प्रकृष्टवतीर्भूमीः प्रति। सर्वां भूमिमतिक्रम्य वर्तमानमित्यर्थः। उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे [५।१।११८] इति वतिः। अर्थग्रहणसामर्थ्याल्लिङ्गसंख्यायोगः[2]। किंच बहुभ्यः पितृलोकं गतेभ्यः पन्थां पन्थानं मार्गम् अनुपस्पशानम् अन्विष्यमवेक्ष्यमाणं। अवगच्छन्तमित्यर्थः। स्पशतिर्दर्शनकर्मा। एवंरूपं वैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं जनानां मृतानां सङ्गमनम् प्राप्तिस्थानभूतम् एवं महानुभावं यमं राजानं हविषा सपर्यत* पूजयत। ॥१॥

[1] न धात्वोपसर्गसम्बन्धम्। धात्वोपसर्गं पूर्वाभिरूपमगांश भवत्येव। काशिका।

[2] "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" इति सूत्राद् धात्वर्थाभिधेये वतिप्रत्ययः। ननु [illegible] कथ लिङ्गसंख्याभ्यां योग.। उच्यते। उपसर्गाच्छन्दसि धात्वी [illegible] सामर्थ्याद् धात्वर्थः [illegible]। तथापि [illegible] धात्वर्थाभिधेये उपसर्गाद् वतिर्भवतीति। [illegible] लिङ्गसंख्याभ्यां [illegible]। [illegible] पुण्याङ्गमोऽर्थ इति। सायणम्। [illegible] इति। S. under AV 1 13 2

* A V reads सपर्यत for दुवस्य

† The second com. in each case is reprinted from Sāyana's Atharva Veda-bhāṣyam

The stanza occurs also in TA. vi. 1 1 where S explains exactly as under RV.

In the *Nirukta* the stanza is explained thus परेयिवांस पर्यागतवन्त प्रवत उद्वतो निवत इति। अवतिर्गतिकर्मा*। बहुभ्य पन्थामनुपस्पाशयमानम्, वैवस्वत सङ्गमन जनानां यमं राजान हविषा दुवस्येति। दुवस्यती राध्नोतिकर्मा। "Who has departed who has gone round the heavenly heights, *i e*, elevations, depressions The verb *av* means 'to go' The sense is and with oblation, worship the king Yama, the son of Vivasvat (the sun), who has shown the path to many and who is the rendezvous of men The verb *duvasyati* means to worship" (L SARUP)

परेयिवांसम्—Here and under TA vi 1 1 S takes the root as अन्तर्भूतण्यर्थ, but under Av xviii 1 49 he rightly takes it in its ordinary sense *Cf* परेयु in st 2

मही —मही is a well established adjective, the fem of मह्, *cf* महो महीं सुष्टुतिमीरयामि, I utter forth a mighty eulogy of the mighty one ii 33 8 In the *Nighantu* मही is read in the list

* MSS and printed editions read अवतिर्गतिकर्मा and commentators have racked their brains in vain to offer a reasonable explanation Durga says अवतिर्गतिकर्मा इत्येतदस्य निर्वचन कथ सम्बध्यत इति विचारयितव्यम्। अथवा प्रवत इत्यवतिरेवायमादिगुण अपूर्व इति भाष्यकाराभिप्राय। Skanda Maheśvara merely says उपसर्गाश्छन्दसि धात्वर्थे इत्येव वतिशतो बहुवचनम्। प्रवच्छेन गमनेन सहती प्राप्तवतीरित्यर्थः। SARUP says· It is not clear why Yaska introduces the verb *av* 'to go' Durga does not throw any light on it "

It is just possible however that the correct reading is प्रवतिर्गत्यर्थ as प्रवते along with अवति and चवते is found in the *Nighantu* in the list of गतिकर्म roots In *Nir* xi 38 प्रवतति is explained as प्रपवति It would appear therefore that Yaska derives प्रवत् from ह्व 'to go with प्र and explains प्रवत as उद्वत and निवत

2

यमो नो गातुं प्रथमो विवेद	यमः । नः । गातुम् । प्रथमः । विवेद ।
नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ ।	न एषा । गव्यूतिः । अपऽभर्तवै । ऊँ इति ।
यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयु-*	यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।
रेना जज्ञानाः पथ्या३ अनु स्वाः ॥२॥	एना । जज्ञानाः । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥२॥

Yama (*Yamáh*) for us (*naḥ*) the way (*gātúm*) hath first found out (*prathamáh viveda*); this pasture (*eṣā́ gávyūtiḥ*) is not to be taken away (*ná apabhártavai u*). Whither (*yátra*) our former fathers (*naḥ pū́rve pitáraḥ*) have departed (*pareyúḥ*) thither (*enā́*) those that have been born since (*jajñānā́ḥ*) tread along their own roads (*svā́ḥ pathyā̀ḥ ánu*)

प्रथमः सर्वेषां मुख्यो यमो नः अस्माकं प्रजानां गातुम् शुभाशुभनिमित्तं, विवेद जानाति । एषा गव्यूतिः न अपभर्तवै उ । अतिशयज्ञानयोगाद् यमस्य न केनचिदपहर्तुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः । यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकं पूर्वे पितरः परेयुः एना अनेन मार्गेण गच्छन्तो जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः स्वकर्ममार्गभूता गतीः अनु गच्छन्ति ॥२॥

यमो देवः नः अस्माकं सम्बन्धिनां मृतानां गातुं मार्गं प्रथमः पूर्वगामी सन् विवेद अजानात् । उ अपि च एषा मृतेन गन्तव्या यमेन नेतव्या गव्यूतिः पद्धतिः । मार्ग इत्यर्थः । "गोर्यूतौ छन्दसि" [६।१।७९।२] इति वान्तादेशः । अपभर्तवै अपहर्तुं देवैः मनुष्यैः वा परिहर्तुं न शक्येति शेषः । अवश्यं गन्तव्यैवेत्यर्थः । आत्मसाक्षात्काररहितैः पुरुषैः स्वकर्मफलभोगाय पितृलोकप्राप्तेरावश्यकत्वात् । अपभर्तवै इति । तवै चान्तश्च युगपत् [६।२।५१]

* AV. xviii. 1. 50 reads परेताः for परेयुः.

इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यत्र यस्मिन् मार्गे नः अस्माकम् पूर्वे पूर्वभाविनः पितरः परेताः परागताः । येन च मार्गेण पुनरागत्य जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वीयाः स्वस्वकर्मानुरोधिनीः पथ्याः हितकरा* भूमीर्गच्छन्ति । स्वस्वकर्मोपार्जितानि स्थानानि स्वेषां हितानि भवन्ति । तं मार्गं यमो विवेदेति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥२॥

गातुम्—path, way, place, from गा 'to go', *cf.* class. ओघातु Yama *was the first mortal to die and discover the way of the departed.* Skt. *gātu h*, Av. *gatu š*, O P. *gaθu* The word is read in *Nigh* I 1, among the synonyms of the earth In the *Nirukta* (IV 21) गातु यज्ञाय गातु यज्ञपतये is explained as गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये. In the *Aitareya Aranyaka* S explains गातु as गन्तव्य मार्गं. 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' [उ° १।७३] इत्यौणादिकः तु । *gatu is derived both from* गा 'to go' and गा 'to sing', of these the former became obsolete in classical Skt, the latter remained as an agent noun "गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च" इति विश्व ।

गव्यूति—बहुव्रीहि of गो and ऊति with euphonic य, lit. having food for cattle, then pasture, then by generalisation as in the case of many words with गो as one of their members, abiding-place Acc to Sanskrit Grammar the components are गो and यूति

अपभर्तवै—Dat. infinitive of अप-भृ with a passive sense [1] Infinitives in तवै are merely extended forms of the dative inf in तवे and are doubly accented, *e g*, *é tavai* 'to go' *pa´tavái* 'to drink', *hantavai* 'to slay' (x 125 6) etc Class अपहर्तुम् 'तवैतोश्चन्दसि'।

पितर —'To the Fathers correspond the Fravashis among the Iranians, the "*heroes of the past" and the Theoi Patrōioi* among the Greeks, the Divi Manes and Lares among the Romans' KAEGI, p 159

एना—is often used as an Instrumental adverb, meaning 'in this way' V. G. S, p 210 Here, however, it is clearly correlative to यत्र *Cf.* AV. IX 9 22

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भक्षमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।
एना विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्राविवेश ॥

---

* One expected हितकरीर्भूमीः

[1] *Cf* पतिविद्ये v 62. 9.

of पृथिवीनाम बाहुनाम, गोनाम and द्यावापृथिवीनाम *Cf* AV xviii 4 7 तीर्थैस्तरन्ति प्रवतो महीरिति by crossings they cross to the mighty heights

प्रवत —Indian commentators generally follow the order of words in the text and construe प्रवत as an adj to मही European commentators follow the maxim पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान् and holding as they do that प्रवत्, उद्वत् and निवत् are abstract nouns regard मही as an adj to प्रवत[1] The word प्रवत् cannot be derived with the suffix मतुप् for the simple reason that मतुप् is unaccented and प्रवत् is accented on the second syllable AVS correctly derives it with वति from प्र acc to उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे "The suffix vat forms seven feminine abstract substantives with a local sense, from adverbs or prepositions अर्वावत् 'proximity', आवत् 'proximity', उद्वत् 'height', निवत् 'depth', परावत् 'distance,' प्रवत् 'height', संवत् 'region,' MACDONELL, *Vedic Grammar*, § 233" In every case the suffix is accented *Cf* याति देवः प्रवता यात्युद्वता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम्। आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः॥ RV I 35 3 'The god goes by the upward by the downward path, adorable he goes with his two bright steeds God Savitar comes from the far distance chasing away all sorrows'

यमाय —मृतस्य यमोऽस्य स्वत्वकरोऽस्य पन्थाः । Dativus commodi

पथिन्—class पथिन् The following forms are found in RV Nom sing पन्थाः Nom pl पन्थाः,[2] Acc sing पन्थाम्, Instr sing पथा Instr pl पथिभिः, Gen pl पथाम्, Loc pl पथिषु A stem पन्थान् makes its appearance in AV and VS which show पन्थानः exclusive

---

[1] The fact that we have everywhere प्रवतो महीः and not महीः प्रवतः is in favour of the view of Indian commentators Whitney translates 'the paths called great' On the other hand प्रवत् is used by itself in a [illegible] AV vi 28 3

[2] The Nom pl pathas occurs in RV i 100 3 and the Gen pl pathīnām in v 1 11.

ly in the Nom. pl., although in the Acc. sg. पन्थाम् is still the usual form. पन्थान and पन्थानम् evidently owe their origin to *पन्थान and *पन्थानम्. (A. G. III, pp. 302 f.) Av. *pantam*, beside *pantānəm* which occurs only once.

अनुपस्पशानम्—perf. part. Ā of स्पश् 'to spy' 1Ā preceded by अनु. *Cf.* AV. vi. 28. 3: यः प्रथमः प्रवतमाससाद बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानः। यो ३स्येशे द्विपदो यश्चतुष्पदस्तस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे॥

वैवस्वतम्—In the Avesta also Yima the first of men and ruler of paradise is the son of Vīvanhant.

सङ्गमनम्—formed from the causal root; *cf.* अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनाम् x. 125. 2. "In the Avesta, Vd. ii. 21 Yima makes a gathering (*hanjamanəm*) of mortals. *Cf.* Ἀιδέω ἀγεσίλαος." LANMAN. "Yama is the first man, so also the first to arrive in the realm of the Immortals, the natural head of those who are destined, each in his turn, to follow him thither. Therefore he is called in x. 135. 1 the 'lord of races, the father,' and in x. 14. 1 the 'gatherer of the peoples.' *Cf.* AV xviii. 3. 13 यो ममार प्रथमो मर्त्यानां यः प्रेयाय प्रथमो लोकमेतम्। वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा सपर्यत॥"

यमं राजानम्—Yama is often called राजन् in RV but never देव. In the Avesta also the title *xšaēta* ("ruler") is always added to the name of Yima and from this full name Yima Xšaētō arose the word *Jamshid*. In classical Sanskrit and many Indian vernaculars also we generally speak of Yama-rāja. *Cf.* वैराज्ञ मनमुल् यमराजसहोदर। यमः सावकदेव वेद: ... धर्माणि च॥

दुवस—2 sing. imp. pres. of दुवस् 'gift' from दु collateral form of दा 'to give'. The denominative must have grown obsolete by the time of AV. which substitutes सपर्यत for दुवस. It is the sacrificer that is addressed. In the AV. the plural form is used.

जज्ञाना—perf part A of जन् 'to be born' Geldner (*Vedische Studien*, II 233 289) thinks there is here a clear reference to metempsychosis 'they are born each according to his (fate's) path'' G regards जज्ञाना here as equivalent to a finite verb (Z D M G 63 347)

पथ्या—pathways The stem is पथ्या fem with final स्वरित This is Vedic Classical पथ्य Under iii 14 3 S derives it thus पथिषु साधव इत्यर्थे तत्र साधुरिति यत्। भस्याढे इति टिलोपः। तित्स्वरितम् इति स्वरितः।[1] Since an independent Svarita is immediately followed by an उदात्त we have कम्पस्वर here See pp 129-130

3

मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभि-	मातली। कव्यैः। यमः। अङ्गिरःऽभिः।
र्बृहस्पतिर्ऋक्वभिर्वावृधानः।	बृहस्पतिः। ऋक्वऽभिः। ववृधानः।
याँश्च देवा वावृधुर्ये च देवान्त्	यान्। च। देवाः। ववृधुः। ये। च। देवान्।
*स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति ॥३॥	स्वाहा। अन्ये। स्वधया। अन्ये। मदन्ति ॥३॥

Matali with the Kavyas (*Mātalī Kavyaiḥ*), Yama with the Aṅgirases (*Yamaḥ Aṅgirobhiḥ*), Bṛhaspati with the Ṛkvans (*Bṛhaspatiḥ Ṛkvabhiḥ*) having grown strong (*vāvṛdhānaḥ*)—those whom the gods have made strong (*yān ca devāḥ vāvṛdhuḥ*) and those who [have made strong] the gods (*yé ca devān*), some (*anyé*) rejoice in (*madanti*) the exclamation Svāhā (*Svā́hā*), others (*anyé*) in the oblation (*Svadháyā*)

---

[1] Though यतोऽनावः 6. 1. 213 supersedes तित् स्वरितम् here, still यतोऽनावः is regarded by S. as अनित्य 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं अनित्यम् इति 'ईडेन्यो नमस्यः' इत्यत्र दर्शितम्। S. under RV i 71 4.

* AV. xviii, 1. 47. reads *d* as ये चोऽस्य पितरो हवेषु.

आग्निमारुते 'मातली कव्यै'रित्येषा धाय्या[1]। सूचितञ्च—'इमं यम प्रस्तरमा हि सीद मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर उत्परासः' [आ° श्रौ° ५।२०।६] इति।

मातली मातलिरिन्द्रस्य सारथिः, तद्वानिन्द्रो मातली। स कव्यैः कव्यभागिभिः पितृभिः सह वावृधानः वर्धमानो भवति यमः च अङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति। [बृहस्पतिः ऋक्वभिः ऋक्प्रतिपाद्यैः पितृविशेषैः सह वर्धमानो भवति*।] तत्र देवा इन्द्रादयो यान् च कव्यभागादीन् पितॄन् वावृधुः वर्धयन्ति ये च कव्यभागादयः पितरो देवान् इन्द्रादीन् वर्धयन्ति तेषां मध्ये अन्ये इन्द्रादयः स्वाहा मदन्ति स्वाहाकारेण हृष्यन्ति। अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण हृष्यन्ति ॥३॥

मातली यमो बृहस्पतिश्च पितॄणां नेतारो देवाः। अत्र मातली नाम देवः [कव्यैः] एतत्संज्ञकैः पितृभिः सह वावृधानः वर्धमानो भवति यजमानप्रत्तेन हविषा। तथा यमः देवः अङ्गिरोभिः पितृभिः सह। यमस्य देवत्वं पितृत्वं चेति द्वैरूप्यमस्ति। अत्र देवत्वं विवक्षितम्। तथा बृहस्पतिः देवोऽपि ऋक्वभिः अर्चनीयैः [एतन्नामकैः पितृभिः सह वावृ]धानः। तत्र यान् च पितॄन् देवाः मातल्यादयः प्रमुखाः सन्तः वावृधुः वर्धयन्ति यज्ञे। ये च पितरः कव्यादयः देवान् निर्दिष्टान् वावृधुः वर्धयन्ति। स्वधाप्रदाने। ते अत्र निर्दिष्टाः पितरः नः अस्मान् हवेषु आह्वानेषु अवन्तु रक्षन्तु ॥३॥

मातली—It will be noticed that in the com. on AV. S. simply says मातली नाम देवः, but here, under TS. ii, 6. 12. 5, etc., he identifies him with Indra. The process of identification is not sound, as Mātali always ends in long ī in the three passages in

---

1 "सोमयागे द्वितीयसवने होतुर्द्वितीयं शस्त्रमाग्निमारुतं नाम। तस्मिन्शस्त्रे धाय्यार्थे-नैषा विनियुक्ता। धाय्या नाम मन्त्रभेदो पठनीया यत्र।"

* This is not found in any MS. We have supplied it from the com. on TS. ii. 6. 12. 5.

which it occurs in AV, and further if the suffix *in* be added to the *i* stem the word would be accented on the suffix S might have said मातली मन्देगाव स्न्दो लक्ष्यते

कव्यैः—कव्य from कवि means originally wise, as masc pl, a class of Pitrs In later literature कव्य is generally used along with हव्य and means the food offered to the Pitrs Unlike स्वाहा and स्वधया in *d* which are instrumentals proper, कव्यैः is the sociative instrumental (सहार्थे तृतीया)

अङ्गिरोभिः—The Angirases, a great family of priests are mentioned here as a great group of ancestors They are generally associated with Brhaspati who is called Angirasa See p 38

ऋक्वभिः—*Rkvan* like *Maghavan* is formed with the possessive suffix वन् before which ऋच् is regarded both as पद and as भ, पदत्वात् कुत्वम् भत्वात् जश्त्वाभावः The Rkvans also are a class of ancestors Brhaspati's association with the Rkvans is well known, *cf* स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन iv 50 5 There was the same confusion between van and vant stems in the case of ऋक्वन् as in the cases of अर्वन् and मघवन्

वावृधानः—perfect part A of वृध् 'to grow' Note the lengthening of the reduplicating vowel as in the case of वावशान, वावन्, जागृ, etc (V G S, p 155 9) Pp shows the short vowel

यांश्च etc —*Cf* the very common expression योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः.

वावृधुः—perfect 3 pl. of वृध् The ancestors make the gods strong with the offerings and the gods make the ancestors strong with their aid For a somewhat similar idea *cf* सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् (*Raghu* i 26) and देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ *Gītā* iii 11

स्वाहा—स्वाहेति देवानां हविर्दाने। "स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते" इति श्रुतेः। कौशिकसूत्रम् [११६]—'स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना देवाः, स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः पितरः' इति। अत एव यास्केनोक्तम्। 'स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा, स्वा वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा' [नि॰ ८.२१] इति। S on AV. ii 16 1

स्वधा—like स्वस्ति, स्वधा was declined in RV where it meant a funeral offering to the Pitrs अध स्वधा अधयत् i 144 2 'then drank स्वधा s' The later form of the word appears to be सुधा even as सुस्थ would appear to be the later form of स्वस्थ

In the *Nighantu* (i 12) स्वधा is read among the synonyms of उदक and of अन्न (स्वधे figures among synonyms of द्यावापृथिवी) Later it came to be used as an exclamation uttered on presenting an oblation to the Pitrs 'स्वेभ्यो धीयते स्वस्मिन् वा धीयत इति स्वधा। यज्ञार्थे काविधानम् इति च। स्वम् आत्मानं सौभाग्यशरीरं दधाति पुष्णातीति वा स्वधा। अन्नो ज्युपसर्गे च।' S on AV ii 29 7

स्वाहान्ये स्वधयान्ये—Matali, Yama and Brhaspati rejoice in the exclamation स्वाहा and the Kavyas, Angirases and Rkvans in the funeral oblations offered to them

4

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदा-	इमम् । यम । प्रऽस्तरम् । आ । हि । सीद ।
ङ्गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।	अङ्गिरःऽभिः । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वह-	आ । त्वा । मन्त्राः । कविऽशस्ताः । वहन्तु ।
न्त्वेना राजन्हविषा मादयस्व* ॥४॥	एना । राजन् । हविषा । मादयस्व ॥४॥

On (*ā*) this strewn grass (*imam prastaram*) O Yama (*Yama*), be seated (*sīda*), joining thyself (*saṁvidānaḥ*) with the Angirases, the Pitrs (*Angirobhiḥ pitṛbhiḥ*) Let the spells (*mantrāḥ*) recited by wise men (*kaviśastāḥ*) bring thee (*tvā ā vahantu*) Rejoice (*mādayasva*) O King (*rājan*), in this oblation (*enā haviṣā*)

* AV xviii 1 60 reads रोह for सीद in *a* and हविष for हविषा in *d*

महापितृयज्ञे यमस्य 'इमं यमे'त्यादिके द्वे अनुवाक्ये[1]। 'इमं यम प्रस्तरमा हि सीदेति द्वे' [आ° श्रौ° २।१९।२२] इति हि सूत्रितम्। सैवाग्निमारुतेऽपि धाय्या। सूक्तं पूर्वमेवोदाहृतम्[2] ॥

हे यम, अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः ऐकमत्यं गतस्त्वम् इमं प्रस्तरम् विस्तीर्णं यज्ञविशेषम् आसीद आगत्योपविश। हि यस्मादेवं तस्मात् कविशस्ताः विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः प्रयुक्ता मन्त्राः त्वा त्वाम् आवहन्तु। हे राजन्, एना एतेन हविषा तुष्टो मादयस्व यजमानं हर्षय ॥४॥

हे यम इमं पुरत आस्तीर्णं प्रस्तरं बर्हिषम्। उपस्तीर्णो दर्भः प्रस्तरः। प्रे स्त्रोऽयज्ञे [३।३।३२] इति निषेधाद् घञभावः। ऋदोरप् [३।३।५७]। तं प्रस्तरम् आ सीद। हि इति पादपूरणः। किमेक एव? नेत्याह। अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः। 'समो गम्यृच्छि°' [१।३।२९] इत्यात्मनेपदम्। [हे राजन्] त्वा त्वां कविशस्ताः कविभिः क्रान्तप्रज्ञैर्महर्षिभिः स्तुताः मन्त्राः आह्वानसाधनाः आ वहन्तु आह्वानं कुर्वन्तु आगमयन्तु। आगत्य ■ एना एतेन अनेन। द्वितीयाटौस्स्वेनः [२।४।३४] इत्येनादेशः। सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् इनादेशाभावः। हविषः। तृतीयार्थे षष्ठी। हविषा अस्माभिर्दत्तेन मादयस्व ॥४॥

प्रस्तरम्—from स्तृ to strew means primarily straw strewn grass In class Skt it means rock

आ सीद—transitive The verb is accented because of हि

संविदान —pr part Ā of विद् 'to find' which in RV is both पदादि and जुहोत्यादि

मादयस्व—स्वाट् विष, cf स्वाहाभिः स्वधयान्ये मदन्ति 3 d The sense of विष् is clear in मदिरा मा शक्तो मादयन्ति x 94. 1

---

1 "चातुर्मास्यपर्णीय तृतीये महापितृयज्ञे (पृ २५१) यमदेवतापक्षे इम यमेत्यादिके द्वे यथाक्रमयाज्याऽनुवाक्ये विनियुज्येते। अनुवाक्या नाम हविषा यज्ञपात्रवर्ते पठ्यमाना ऋक। सा च सर्वत्रैव भवति, यस्मात् याज्याऽनुवाक्याद्यं भवति इति पूर्वसूत्रमेव (पृ २५१)।"

2 पूर्वस्मिन् सूक्ते भाष्ये (पृ: २५८)।

अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभि-
र्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वन्तं हुवे यः पिता ते
ऽस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥५॥

अङ्गिरःऽभिः | आ | गहि | यज्ञियेभिः ।
यम | वैरूपैः | इह | मादयस्व ।
विवस्वन्तम् | हुवे | यः | पिता | ते ।
अस्मिन् | यज्ञे | बर्हिषि | आ | निऽसद्य ॥५॥

Come here (*ā́ gahi*) with the reverend Aṅgirases (*yajñíyebhih aṅgirobhih*). O Yama (*Yáma*) rejoice here (*ihá mādayasva*) with the sons of Virūpa (*Vairūpaih*) I invoke (*huve*) Vivasvant (*Vivasvantam*) who is thy father (*yáh pitā́ te*). [Let him rejoice] being seated (*niṣadya*) on the Kuśa grass (*barhíṣi ā́*) in this sacrifice (*asmin yajñé*)

हे यम, वैरूपैः विविधरूपयुक्तैर्विरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियेभिः यज्ञयोग्यैः अङ्गिरोभिः सह आगहि आगच्छ। आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व यजमानं हर्षय। यः विवस्वान् ते तव पिता अस्ति अस्मिन् यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि। स चास्तीर्णे बर्हिषि आ निषद्य उपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥५॥

हे यम इह अस्मिन् कर्मणि अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः सह आ गहि आगच्छ। कीदृशैः? यज्ञियैः यज्ञार्हैः। एवं वैरूपैः विरूपाख्यस्य महर्षेः गोत्रजैः सह आगहि। आगत्य च इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व तर्पयस्व। न केवलं त्वामेव ह्वयामि, किन्तु ते तव यः पिता विवस्वान् आदित्यः तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि। ह्वयतेर्लिटि 'बहुलं छन्दसि' [६।१।३४] इति सम्प्रसारणम्। अस्मिन् बर्हिषि आस्तीर्णे निषद्य यथा हविः स्वीकरोति तथा आह्वयामीति शेषः। आभिमुख्येन निषद्य इति वा ॥५॥

यज्ञियेभिः—worthy of sacrifice. 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम्'। यज्ञियानाम् occurs in the next stanza and in x. 125 3.

वैरूपे.—Children of Virupa The Virūpas are a subdivision of the Angirases "Virūpa is mentioned in i. 45. 3, viii 64 6 and the Virūpas in iii 53 6 and x 62 5" MUIR Note that वैरूपैः is not analysed in the Padapātha See p 293

हुवे—Oldenberg holds (Z D M.G. 59, 355) that हुवे appears also as 2 sing imperative Ātm In that case we should translate 'call Vivasvant who is thy father' and there will be no occasion for resorting to अध्याहार to secure समान कर्तृकत्व But it is doubtful how far Oldenberg's view is correct And in this particular case Old thinks that since the priest has already invoked Yama, it would appear more appropriate for him to say 'I invoke thy father Vivasvant' than to say Invoke, Yama, thy father V'; (Ib. 359).

Old points out that that the subject of निषद्य is the deity is clear from RV iii. 35 6, i 101 9, TS i 7. 13 4

आ निषद्य—पूर्वत्र यच्छब्दश्रुतेरत्र तच्छब्दाध्याहारः, मादयस्वेति विभक्तिविपरिणामेन चान्वयः।

d occurs in iii 35 6 also from which it appears to have been borrowed here

6

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा	अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवऽग्वाः ।
अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।	अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमतौ यज्ञियाना-	तेषाम् । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियानाम् ।
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥६॥	अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥६॥

The Aṅgirases, our fathers (*A´ṅgirasaḥ naḥ pitáraḥ*) the Navagvas, the Atharvans, Bhṛgus, the Soma loving (*Návagvāḥ, Átharvāṇaḥ, Bhṛ́gavaḥ somyā́saḥ*): we (*vayám*) would be (*syā́ma*) in the favour (*sumataú*) of those worshipful ones (*téṣām yajñíyānām*), as also (*ápi*) in their excellent (*bhadré*) loving-kindness (*saumanasé*)

अङ्गिरसः अङ्गिरोनामका अथर्वाणः अथर्वनामका भृगवः भृगुनामकाश्च नः अस्माकं पितरो नवग्वाः* अभिनवगमनयुक्ता यद्वा नूतनवत् प्रीतिजनका इत्यर्थः। ते च सोम्यासः। सोममर्हन्तीति सोम्याः। यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम। अपि च सौमनसे भद्रे सौमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम ॥६॥

अङ्गिरसः एतन्नामानः अङ्गारात्मकाः। "येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्" [ऐ॰ ब्रा॰ ३।३४] इति निरुक्तम्। एवं महर्षयः नः पितरः [अस्माकं पितरः नवग्वाः नूतनस्तुतिका नवभिर्मासैरुद्गता वा। तथा अथर्वाणः च नः पितरः भृगवः च नः पितरः। "भृगुर्भृज्यमानो न देहेऽङ्गारेषु" [नि॰ ३।१७] इति निरुक्तम्। एते सर्वे सोम्यासः सोमार्हाः सोमसम्पादिनः। एषामङ्गिरःप्रभृतीनाम् ऋषिगणमध्ये प्राधान्यादिदानीन्तनानामपि प्राचुर्येण तद्गोत्रत्वात् पितृत्वम्। यज्ञियानां यज्ञार्हाणां तेषां सुमतौ शोभनायाम् अनुग्रहरूपायां बुद्धौ वयं स्याम भवेम। तेषां सुमतिरस्मासु भवेदित्यर्थः। अपि अपि च तेषां भद्रे कल्याणे सौमनसे। सुमनसो भावः सौमनसम्। युवादिषु [५।१।१३०] पाठो द्रष्टव्यः। तत्र स्याम भवेम। उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टाभिधानमेतत् ॥६॥

नवग्वाः—The word has been variously explained:

(1) a group of nine priestly ancestors,

(2) priests who win nine cows a-piece,

(3) priests who go out in sets of nine,

(4) नवग्व is the same as Lat. *nuntius*.

Daśagva was formed after the pattern of Navagva. S. explains the formation thus under RV. i 62. 4: नवशब्दे उपपदे गमेर्भावे

* "'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः' इति सामानाधिकरण्यदर्शनात् अङ्गिरसो नवग्वा इत्युच्यन्ते। ते किल तपस्यन्तो नवभिर्मासैः सिद्धिं गताः।" Skandasvāmin on RV. i. 33. 6. "मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसः केचिन्नव मासान् सत्रमनुष्ठाय फलं लेभिरे, केचिद्दश मासान्। तत्र ये नव मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते नवग्वाः। ... ये दश मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते दशग्वाः।" S. under RV. iii 39. 5.

क्विपि 'गमः क्वौ' [६।४।४०] इत्यनुनासिकलोपे 'ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यम्' [६।४।४०।२] इत्यूकारान्तादेशः। नवभिः गूः गमनं येषां ते नवग्वाः। अकारोपजनश्छान्दसः। पूर्ववद् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।

अथर्वाणः—"The name in the singular denotes the head of a semi-divine family of mythical priests" "Atharvan first established order by sacrifices, while the Bhrgus showed themselves gods by their skill (x. 92. 19)." "In the plural the Atharvans are enumerated as Fathers along with the Angirases, Navagvas and Bhrgus. They dwelt in heaven and are called gods. They destroy goblins with a magical herb (AV. 11. 6. 13, 4 37. 7)." *Vedic Mythology*.

भृगवः—The Bhrgus are connected with the discovery of the fire, its lighting up and its care. The word Bhrgu clearly means shining, from the root *bhrāj*. Bhrgu has been held to be originally the designation of the fire, or more especially the lightning, and the Greek Phlegyai have been compared [redacted] fire priests The comparison is not certain; it is, however, clear that the Bhrgus are mythical fire-priests, possibly, but not probably, the historic reminiscence of an actual family. KEITH, pp. 225-6. There are two popular papers on the "Ancient Bhrgus" in the *Journal of Oriental Research*, Vol V, Parts I and II.

सोम्यास.—see p 78

This stanza is explained in *Nir.* xi 19 thus : अङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो नवनीतगतयो वा, अथर्वाणः भृगवः सोम्याः सोमसम्पादिनः तेषां वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ यज्ञियानामपि येषां भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि स्यामेति। (नवगतयः पितृयागागतं येषां प्रतिमासं नवा गतिर्भवति। नवनीतगतयः नवनीतं प्रति येषां मनसो गतिरिदमाकर्त्तिमिति। ते नवग्वाः। विज्ञायते हि "स्वयं विन्दोने पितृयाम्" इति। भन्दनीये स्तुत्ये। भाजनवति येन मनसा भाजयन्ति अभिमतैरर्थैः स्तोतॄन् तस्मिन् सौमनसे च भद्रे सौमनसे वा अप्यवहारी स्याम इत्यर्थः।

सौमनसे—Not analysed in the Pada text, because the first member सु which has undergone lengthening is a monosyllable and ends in a vowel. The form in class. Skt. is सौमनस्ये. "सुमनसो भावः सौमनसम्। 'तस्येदम्' इति सम्बन्धमात्रविवक्षायाम्। स भाव भावप्रत्यये सम्बन्धविशेषे पर्यवस्यति। यथा, 'ब्राह्मणादिभ्योऽण्' इति आर्षे अण्। दृढादिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः। S under i. 76. 2.

तेषां वयं सुमतौ etc —तस्य वयम् etc. RV III 1 21, III. 59 4, VI 47. 13, X 181 7, AV VII 92. 20, 125 7 etc.

7

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभि-	प्र । इहि । प्र । इहि । पथिऽभिः । पूर्व्येभिः ।
र्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।	यत्र । नः । पूर्वे । पितरः । पराऽईयुः ।
उभा राजाना स्वधया मदन्ता	उभा । राजाना । स्वधया । मदन्ता ।
यमं पश्यासि वरुणं च देवम् ॥७॥	यमम् । पश्यासि । वरुणम् । च । देवम् ॥७॥

Go forth (*prĕhi*), go forth (*prehi*) by the ancient (*purvyĕbhih*) paths (*pathibhih*) whither (*yatra*) our (*nah*) former (*purve*), fathers (*pitarah*) departed (*pareyuh*) Thou shalt look on (*paśyasi*) Yama and the god Varuna (*Yamam Varunam ca devam*), both kings (*ubhā rājana*) rejoicing in oblation (*svadhaya mádanta*)

सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे 'प्रेहि'त्याद्याः पञ्चर्चस्तृतीयावर्जिता होत्रा शंसनीयाः[1] । सूत्रितञ्च—'प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयामुद्धरेत्' [आ° श्रौ° ६।१०।१९] इति ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने नः अस्माकं पूर्वे पुरातनाः पितरः पितामहादयः परेयुः पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन् काले भवैः[2] । अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः । पथिभिः

[1] 'समानकर्तृभिरष्टौ द्वादशावरैश्चतुर्विंशतिपरमैरनुष्ठीयमानाः सोमयागविशेषाः सत्राणि नाम, येषां यागानां विधानावसरे ब्राह्मणवाक्ये दृशधातोर्वा आस्धातोर्वा बहुवचनान्तस्य प्रयोगः क्रियते । ते चाग्निहोत्रिणः सम्भूय यागं कुर्वन्तः कर्मकौशलार्थमेकस्यैकस्यैकं कार्यं निर्णीय कल्पितया यजमानरूपया [illegible] भूत्वा याममनुतिष्ठन्ति । तत्र यो यजमानस्तस्य दीक्षित इत्युक्तिः । तस्य दीक्षितस्य चेत् सत्रकर्ममध्ये मरणं तदा स श्मशानं नीत्वा दाहोत्तरं यज्ञमागत्य तदह कर्तव्यं समापयेयुः । तत्र होता तद्दिनकर्तव्ये स्तोत्रमन्त्रसमूहे शस्त्रादिषु याम्या ऋचो वक्तव्याः । तत्र प्रेहि प्रेहीत्याद्यास्तृतीयावर्जिताः पञ्च ऋचो वक्तव्या भवन्ति ।"

[2] भवे छन्दसि [४ ४ ११०] इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । वस्तुतस्तु 'पूर्वैः कृतमिनयौ' च इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।

x. 84. 3. तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् RV. vi. 5. 4. "Burn him with thine own bulls for ever youthful, burning with burning heat, thou fiercest burner." विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः Visnu P. कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि । किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ *Kāvyādarśa.*

पूर्व्येभिः—पूर्वैः कृतमिनयौ च 4.4.133. पथिभिः पूर्विणैः । पूर्व्यैः । पूर्विणैः पूर्व्यैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा । *Kāśikā.*

उभा राजाना मदन्ता—उभौ राजानौ मदन्तौ. Both Yama and Varuna are kings, but Varuna alone has the epithet देव.

पश्यासि—3 sing. present subjunctive of दृश् (पश् for स्पश् acc. to philologists). Also पश्याः.

वरुणं च देवम्—does not amount to समासप्रयोगता because of उभा and the duals in *c.*

8

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमे-	सम् । गच्छस्व । पितृऽभिः । सम् । यमेन ।
नेष्टापूर्तेन परमे व्योमन् ।	इष्टापूर्तेन । परमे । विऽओमन् ।
हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि	हित्वाय । अवद्यम् । पुनः । अस्तम् । आ । इहि
सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥८॥	सम् । गच्छस्व । तन्वा । सुऽवर्चाः ॥८॥

Be united with *(sáṃ gacchasva)* the Pitrs *(pitŕbhiḥ)*, with *(sám)* Yama *(yaména)*, with the sacrifices and good works *(iṣṭāpūrténa)* in the highest heaven *(paramé vyóman)*. Leaving behind *(hitvā́ya)* [all] evil *(avadyám)*, go anew *(púnar éhi)* to thy abode *(ástam)*, be united with *(sáṃ gacchasva)* thy body *(tanvā̀)* full of lustre *(suvárcāḥ)*.

हे मदीय पितः, त्वं परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि स्वर्गाख्ये स्थाने स्वभूतैः पितृभिः सह संगच्छस्व । इष्टापूर्तेन श्रौतस्मार्तदानफलेन*

* All. But TA. vi. 61. 2 reads श्रौतस्मार्तकर्मफलेन which appear to be the correct reading here also. Under AV. iii. 12. 8 also S. says श्रौतं स्मार्तं च कर्म.

सङ्गच्छस्व। तत इष्टापूर्तेन संगम्य अवद्यम् पापं हित्वाय परित्यज्य अस्तम् म्रियमाणाख्यं* गृहं पुनरेहि आगच्छ। ततः सुवर्चाः। तृतीयार्थे प्रथमा। सुवर्चसा शोभनदीप्तियुक्तेन तन्वा स्वशरीरेण सङ्गच्छस्व ॥८॥

हे मृत पुरुष त्वं पितृभिः पितृ-पितामह-प्रपितामहैः संगच्छस्व पैतृमेधिकेन सापिण्ड्यकरणविधिना संस्कारेण [हेतुना सङ्गतो भव। पितृषु मध्ये प्राप्तस्थानो] भवेत्यर्थः। यस्तेषां राजा यमः तेनापि संगच्छस्व। तथा परमे उत्कृष्टे पितृलोकात् अपि श्रेष्ठे व्योमन् व्योम्नि द्युलोके नाकपृष्ठाख्ये कर्मफलोपभोगस्थाने इष्टापूर्तेन। इष्टं प्रत्यक्षश्रुतिचोदितं यागहोमदानादि। पूर्तं स्मृतिपुराणागमचोदितं[1] वापीकूपतटाकदेवागारनिर्माणादि। तेन उभयेन संगच्छस्व। तत् फलम् उपभुङ्क्ष्वेत्यर्थः। तथा अवद्यं पापं हित्वा त्यक्त्वा अस्तम् गृहनामैतत्। उत्तमलोकस्थितं गृहं पुनरेहि प्राप्नुहि। सुवर्चाः शोभनदीप्तिकस्तव आत्मा तन्वा स्वर्गलोकभोगयोग्येन शरीरेण संगच्छताम्[2] संयुज्यताम्। 'समो गम्यृच्छि०' [१।३।२९ का] इति संपूर्वाद् गमेरकर्मकादात्मनेपदम् ॥८॥

इष्टापूर्तेन—इष्ट is the past part. of यज् 'to sacrifice' and पूर्त of पृ 'to fill.' As both are formed in the भाववाच्य acc to नपुंसके भावे क्तः they mean 'sacrifice' and 'fulfilment'. The word is a द्वन्द्व in which each member must originally have been a neuter plural but later on the form became crystallised and the compound came to be used in the singular. It is an irregular समाहार द्वन्द्व and occurs only here in RV. though it is frequently used in later literature. Acc to Sanskrit Grammar the long final of the first member can easily be accounted for by the rule अन्येषामपि दृश्यते 6. 3. 137. Under AB. 34. 3 S. says: इष्टापूर्तशब्दार्थः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

वर्णाश्रमाणां यो धर्म इष्टं पूर्तमथेतरत्।
प्रपा-तटाकादिरूपं तच्च सर्वत्र दृश्यते।
श्रौतं पूर्तं श्रौतमिष्टमिति केचिदिहोचिरे॥

* म्रियमाणाख्यम्—M.

[1] चोदितं विहितम्।

[2] AV. reads संगच्छताम् for सङ्गच्छस्व.

In the *Kathopanisad* (i 8) the word is used in the dual इष्टापूर्ते being a द्वन्द्व is not analysed in the Pada text

व्योमन्—the loc of व्योमन् is व्योमन् and व्योमनि in the Vedas व्योम्नि and व्योमनि in classical Skt

हित्वाय—हित्वा, हित्वी and हित्वाय are the gerunds from हा to leave in RV हित्वा alone is used in class Skt AV (which has only गत्वाय and इष्ट्वाय of gerunds in त्वाय) substitutes हित्वा for हित्वाय

अवद्यम्—See p 110

अस्तम्—अस्तम् is read in *Nigh* iii 4 among the synonyms of गृह SB ii 5 [redacted] 9 says गृहा वा अस्तम् अस्यते क्षिप्यते सर्वं वस्तुजातमस्मिन् इत्यस्तं गृहम् । 'हसिमृग्रिण्वा...' [3।86] इति तन् प्रत्ययः । Since अस्तम् also means गृह अस्त [redacted] evidently derived from the root अस 'to be' With the unadi suffix तन् See p 317

सुवर्चा —Adjective qualifying त्वम् understood Skt *varcas* Av *varcah* strength सु शोभनं वर्चः तेजः यस्य सः । 'सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। Cf प्रजीवन्तावपरि ... सुमना सुवर्चा x [redacted] 44

तन्वा—Cf x 16 [redacted] अव सृज पुनरग्ने पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्वधाभिः । आयुर्वसान उप वेतु शेषः सं गच्छतां तन्वा जातवेदः ॥ Restore him O Agni, to the Fathers, him who, offered to thee now goes in peace clothing himself in useful strength and let him meet with a new body ; x 56 1 संवेशने तन्वश्चारुरेधि प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ When thou enterest thy (new) body, be welcome, be dear to the gods in the highest homes Kapoi pp 161, 100

9

अपेत वीत वि च सर्पतातो-	अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः ।
ऽस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।	अस्मै । एतम् । पितरः । लोकम् । अक्रन् ।
अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तं	अहःऽभिः अत्ऽभिः अक्तुऽभिः विऽअक्तम् ।
यमो ददात्यवसानमस्मै ॥९॥	यमः । ददाति । अवऽसानम् । अस्मै ॥९॥

Go away (*ápeta*), disperse (*ví ta*), and creep away (*ví ca sarpata*)[1] from here (*átaḥ*), for him (*asmái*) the Pitṛs (*pitáraḥ*) have made (*akran*) this place (*etám lokám*). Yama (*Yamáḥ*) gives (*dadāti*) him (*asmai*) a place of rest (*avasā nam*), adorned (*vyáktam*) with days (*áhobhiḥ*), water (*adbhíḥ*) and nights (*aktúbhiḥ*).

पैतृमेधिके कर्मणि श्मशानायतनं प्रोक्षति 'अपेत वीत' इति'। सूत्रितञ्च—'गर्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतात इति' [आ॰ गृ॰ ४।२।८] इति*।

श्मशाने पूर्वं स्थिता हे पिशाचादयः, अतः अस्मात् मृतयजमानदहनस्थानात् अपेत अपगच्छत। वीत विशेषेण गच्छत। वि सर्पत च। इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं गच्छतेत्यर्थः। पितरः अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय एतं लोकम् इदं दहनस्थानम् अक्रन् यमस्याज्ञया अकुर्वन्†। यमोऽपि अहोभिः दिवसैः अद्भिः अभ्युक्षणोदकैः अक्तुभिः रात्रिभिः व्यक्तम् सक्तम्। शुद्धिनिमित्तैः काष्ठोदकादिभिः शोधितमित्यर्थः। अवसानम् दहनस्थानम् अस्मै मृतयजमानस्यार्थाय ददाति दत्तवान् ॥९॥

अत्र 'अनया दहनस्थानं संप्रोक्षेत्' इति विनियोगात् तत्स्थानस्थितानां रक्षःपिशाचादीनामपगमनमाभधीयते। हे रक्षःप्रभृतयः यूयम् अपेत अपगच्छत। वीत। वी गत्यादिषु [धा॰ २।३८]। अत्र गतिरर्थः। विगता भवत। अतः अस्माद् दहनस्थानात् वि सर्पत च विविधं विशेषेण वा गच्छत। दूरं गच्छतेत्यर्थः।

[1] आहिताग्नेर्मरणे तं यज्ञपात्रैः सह श्मशानं नीत्वा यत्र तस्य दाहः कर्तव्यस्तस्य श्मशानायतनस्य प्रथममद्भिः प्रोक्षणं कर्तव्यम्। तत्र प्रोक्षणेऽयं मन्त्रः प्रयुज्यते।

* The quotation from the *Gṛhyasūtra* ends in इति, so another इति is necessary to show the end of the quotation. This इति is dropped in the printed texts and MSS.

† अव्यकुर्वन्—M.

अपसारणीयान् विशिनष्टि। ये अत्र स्थले पुराणाः पूर्वतनाः[1] स्थ भवथ। ये च अत्र नूतनाः इदानीन्तनाः स्थ तिष्ठथ। ते सर्वे अपेतेति सम्बन्धः। अस्मै प्रेताय अहोभिः च अद्भिः क्षालनसाधनैः उदकैश्च अक्तुभिः अभिव्यक्तिसाधनाभी रात्रिभिश्च व्यक्तं सुविशदम् अवसानम् अवस्यत्यस्मिन्नित्यवसानम्। षो अन्तकर्मणि [धा° ४।३९]। अधिकरणे ल्युट्। स्थानम्। तद् असौ यमः देवः ददाति अदात्। तदर्थमपेतेति सम्बन्धः ॥९॥

This stanza as commentators point out, is addressed to the evil spirits that haunt the place of cremation

वीत—The accented इ of वि and the unaccented इ of इत contract to the svarita ई in RV and AV but not in TS etc Hence Pāṇini makes the rule optional—स्वरितो वानुदात्ते पदादौ 8 2 6 RP says इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहितेषु च। उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाचरेत्॥ iii 7

अक्रन्—3 pl root aor of कृ मन्त्रेघसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः' [२।४।८०] इति च्लेर्लुक्।

अहोभि—See pp 214 5

अद्भि—from अप्+भि by dissimilation

अक्तुभि—aktu from अञ्ज 'to anoint' means primarily ointment thence a beam of light, then clear night It is read in the *Nighantu* (i 7) as a synonym of रात्रि

Cf ix 113 7 यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम्। तस्मिन् मां धेहि पवमानामृते लोके अक्षिते "O Pavamana, place me in that deathless, undecaying world wherein the light of heaven is set, and everlasting lustre shines ' ix 113 8 यत्रामूर्यह्वतीरापस्तत्र माममृतं कृधि "Make me immortal where are those waters young and fresh "

व्यक्तम्—past part of वि and अञ्ज् 'to anoint' '*to adorn*'

अवसानम्—सो means "to bind,' अव सो 'to unbind, unharness ' Hence अवसान means 'a place to rest in ' *Cf* AV xviii 2 37 ददाम्यस्मा अवसानमेतद् य एष आगन् मम चेदभूदिह। यमश्चिकित्वान् प्रत्येतदाह ममैष

[1] This is one of the many ungrammatical expressions found in the commentary of Sayana

appearance of four eyes चक्षोरुपरि बिन्दुद्वयवाँश्चतुरक्ष S. on श्वा चतुरक्ष TS v 5 19 1 यस्याक्षिसमीपे द्वे पीटे चक्षिरूपवद्दृश्येते स चतुरक्ष श्वा। Harisvamin on श्वान चतुरक्ष हत्वा SB xiii 1 2 9 In RV i 31 13 Agni is described as चतुरक्ष (दिक्चतुष्टयाभिमुखो दीप्यसे। अक्षणा मुख लक्ष्यते। समन्ताद् यज्ञे दीप्यसे इत्यर्थः । Skanda सर्वतोज्वाल Venkata सर्वतो ज्वालाभि पश्यन् Madhava "दिक्चतुष्टयेऽपि इन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्त S), i e, with eyes that could look in all directions with equal keenness

'Two broad nosed four eyed spotted dogs, the offspring of Sarama occupy the path and guard the entrance of Paradise in order that no godless person may steal into the region of the blessed " The Iranians [also] believe that two dogs guard the Cinvat bridge leading to Paradise and passable only for the righteous KAEGI, p 159

'The Vedic texts look upon this pair of dogs in a variety of ways First, the soul of man has to get past them in order to go to heaven This is the familiar Cerberus idea Secondly the two dogs of Yama pick out daily candidates for death Thirdly, the dogs are entrusted with the care of the souls of the dead on their way to join Yama in heaven The Vedic texts tell us in plain language that they are the sun and the moon " BLOOMFIELD, *The Religion of the Veda* p 105

सुविदत्रान्—"सुविदत्र कल्याणविद्य इति हि यास्क। यद्वा विद्यते लभ्यत इति विदत्रं धनम्। विदत्र लाभे विद ज्ञाने इत्यस्माद् वा 'सुविदे' कत्रन् [उ°३। १०८] इति कत्रन् प्रत्यय। शोभनं विदत्रं धनं यस्य तत्। सुविदत्रमच्द यास्कस्तु द्वेधा व्युत्पादयामास। सुविदत्रं भवति विन्दते वा एकोपसर्गाद् ददातेर्वा द्व्युपसर्गात्।' S on AV i 31 4 Acc to philologists the suffix is त्र (त्रन्) with the union vowel अ, *cf* *am a tra* violent, *yaj a tra* adorable, *krnt a tra* shred *gāy a tra* song, *pat a tra* wing *vadh a tra* deadly weapon, *var a trā* strap " MACDONELL *Vedic Grammar* p 124

शबलौ—Elliptical dual for श्यामशबलौ Skt *śabala h* *cf* Gk. *kérberos*, Lat *Cerberus*

सधमादम्—the suffix is अम् Acc to philologists it is the cognate accusative of मदन्ति

11

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ	यौ । ते । श्वानौ । यम । रक्षितारौ ।
चतुरक्षौ पथिरक्षी नृचक्षसौ ।	चतुःऽअक्षौ । पथिरक्षी इति पथिऽरक्षी । नृऽचक्षसौ ।
ताभ्यामेनं परि देहि राजन्त्-	ताभ्याम् । एनम् । परि । देहि । राजन् ।
स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥११॥	स्वस्ति । च । अस्मै । अनमीवम् । च । धेहि ॥११॥

Those two dogs of thine (*yau te sva nau*) O Yama (*Yama*), the watchers (*raksita rau*) four eyed (*catur aksau*) path guarding (*pathi raksi*) men beholding (*nr caksasau*)—unto them (*ta bhyam*) give him over (*enam pari dehi*) O king (*rajan*), bestow (*dhehi*) on him (*asmai*) well being (*svasti ca*) and health (*anamivam ca*)

हे राजन्, हे यम, ते त्वदीयौ यौ श्वानौ विद्येते ताभ्यां हे राजन् यम,* एनम् प्रेतं परिदेहि रक्षार्थं प्रयच्छ। कीदृशौ श्वानौ? रक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ। चतुरक्षौ अक्षिचतुष्टययुक्तौ। पथिरक्षी मार्गस्य रक्षकौ। नृचक्षसौ मनुष्यैः ख्याप्यमानौ। श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञा पुरुषास्तौ प्रख्यापयन्ति। ताभ्यां श्वभ्यां दत्त्वा अस्मै प्रेताय स्वस्ति च क्षेममपि अनमीवं च रोगाभावमपि धेहि सम्पादय ॥११॥

यमरक्षितारौ यमो रक्षिता गोपायिता ययो। ऋतश्छन्दसि [५।४।१५८] इति कब्भाव। 'अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनामुपसंख्यानम्'† [६।२।१९९।१]

---

* S appears to have placed both the vocatives at the beginning So this हे राजन् यम seems to be the note of a careless reader and should be dropped

† Both *Bhasya* and *Kasika* read °त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्

राय इपतिष्ठतामिह ॥ "I give this place of rest to him who hath thus come and hath become mine here,—thus replies the knowing Yama—let this one approach my wealth here." (Whitney).

10

अति द्रव सारमेयौ श्वानौ	अति | द्रव | सारमेयौ | श्वानौ |
चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा ।	चतुःऽअक्षौ | शबलौ | साधुना | पथा ।
अथा पितॄन्त्सुविदत्राँ उपेहि	अथ | पितॄन् | सुऽविदत्रान् | उप | इहि |
यमेन ये सधमादं मदन्ति ॥१०॥	यमेन | ये | सधऽमादम् | मदन्ति ॥१०॥

Run past (*ati drava*) the two sons of Saramā (*sārameyáu*), the four-eyed (*catur-akṣau*), brindled (*śabalau*) dogs (*śvā́nau*) by a good path (*sādhúnā pathā́*) Then (*áthā*) go to the beneficent Pitṛs (*pitṝ́n suvidatrān upehi*) who rejoice in (*mádanti*) the same rejoicing (*sadhamā́dam*) with Yama (*Yaména*)

अनुस्तरण्या वृक्कौ पाश्वयोरात्रफलाकृती । तावद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधाति 'अति द्रव सारमेयौ' इति द्वाभ्याम्'। सूत्रितञ्च—'वृक्कावुद्धृत्य पाण्योरादध्याद् अति द्रव सारमेयौ श्वानाविति' [आ° गृ° ४।३।१६] इति*।

हे अग्ने, साधुना पथा समीचीनेन मार्गेण श्वानौ उभौ अति द्रव अतिक्रम्य गच्छ। यमसम्बन्धिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नयेत्यर्थः। कीदृशौ श्वानौ? सारमेयौ। सरमा नाम काचित् प्रसिद्धा देवशुनी तस्याः पुत्रौ। चतुरक्षौ उपरिभागे पुनरप्यक्षि-

1 "आहिताग्नेर्मरणे श्मशाने तस्य दाहावसरे यज्ञपात्राणि क्रिया 'भित्त्वाऽऽहिताग्नेः स्वस-दययैषु तानि विन्यस्यन्ते। तदा अनुस्तरण्योपमयोर्वृक्कावादौ क्रिया तस्य हस्तयोर्न्यसितव्यौ भवतः, तदैतन्मन्त्रस्य पाठः कर्तव्य इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे उच्यते।"

* This इति is not found in MSS. but is necessary, since the previous इति is a part of the quotation.

द्वयं ययोस्तादृशौ। अथ शोभनमार्गेण गमनानन्तरं ये पितरो यमेन सधमादम् सहर्षं मदन्ति प्राप्नुवन्ति तान् सुविदत्रान् सुष्ठुभिज्ञान् पितॄन् उपेहि उपगच्छ ॥१०॥

प्रेतः सम्बोध्यते। हे पितृलोकं गच्छन् प्रेत। सारमेयौ सरमा नाम देवशुनी तस्याः पुत्रौ। स्त्रीभ्यो ढक् [४।१।१२०]। चतुरक्षौ चत्वारि अक्षीणि ययोः। एकैकस्य चतुरक्षत्वम्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः" [५।४।११३] इति षच् समासान्तः। शबलौ शबलवर्णौ। यद्वा नामधेयमेतत्। श्यामशबलसंज्ञकौ। शबलाविति द्विवचनेन श्यामोऽपि विवक्ष्यते। स्मर्यते हि—

श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ।
ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि स्यातां मे ताविहिंसकौ॥

इति। तौ श्वानौ साधुना समीचीनेन पथा मार्गेण अति द्रव अतीत्य गच्छ। अध अथ अनन्तरं सुविदत्रान् विदत्रशब्दो धनवाची। सुधनान् शोभनहवीरूपान्नान्। यद्वा वेत्तेः अत्रन्प्रत्ययः। ज्ञानवाची विदत्रशब्दः। संज्ञानान् पितॄन् अपेहि। अपशब्द उपोपसर्गस्यार्थे। उपेहि उपगच्छेत्यर्थः। यद्वा अपशब्दो वर्जनार्थः। अपवृज्य मार्गासीनौ श्वानौ वर्जयित्वा पितॄन् इहि गच्छ। एतेर्लोटि रूपम्। ये पूर्वजाः पितरो यमेन पितृराजेन सधमादम् सह मादनं तृप्तिर्यस्मिन् कर्मणि तत् सधमादम्। सह तृप्तिर्हर्षो वा यथा भवति तथा मदन्ति माद्यन्ति तान् इहीति सम्बन्धः। सध मादस्थयोश्छन्दसि [६।३।९६] इति सहस्य सधादेशः। मादयते एरजन्तो [३।३।५६] माद इति। माद्यतेर्वा व्यत्ययेन घञ् ॥१०॥

This stanza is "addressed to the spirit of the dead man whose funeral rites are being celebrated"

सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ—we should expect these duals to end in भा See p 278

चतुरक्षौ—because the eyes were extra sharp or because there were two spots above the eyes of the dog which gave the

इत्यन्तोदात्तत्वम्। यद्वा यमशब्देन तत्स्वामिक पुरमुच्यते। यमपुरस्य पालयितारौ। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वम्। चतुरक्षौ व्याख्यातम्। पथिसदी पितृभिर्गन्तव्ये मार्गे सीदन्तौ। छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् [३।२।२७] इति विहित इन्प्रत्ययः सदेरपि व्यत्ययेन भवति। नृचक्षसा नृचक्षसौ नॄणां गन्तॄणां द्रष्टारौ हे राजन् पितॄणां स्वामिन् ते त्वदीयौ यौ श्वानौ वर्तेते ताभ्यां इनभ्याम् एनम् अन्वादिष्टं प्रेतं परिधेहि। परिदेहीत्यर्थः। रक्षणार्थं दानं परिदानमित्युच्यते। किं च अस्मै त्वदीय लोकं गच्छते [स्वस्ति]। स्वस्तीत्यविनाशिनाम्। अविनाशम्। अनमीवम्। अमीवो[1] रोगः बाधा तद्रहितं स्थानं च धेहि विधेहि ॥११॥

चतुरक्षौ—See p 276 Acc to philologists, the second element is not अक्षि but अक्ष (Gk op sis, Lat oc ulus) "The final member बहुव्रीहि's is very frequently extended by the suffix अ In the of RV there are at least fifteen such stems, thus अक्ष eye in अनक्ष eyeless अध्यक्ष eye witness, चतुरक्ष four eyed भूर्यक्ष many eyed, सहस्राक्ष हिरण्याक्ष etc" MACDONELL, *Vedic Grammar*, p 158 *ubhu cakṣmam* occurs in Av in the sense of 'four eyed'

पथिरक्षी—AV reads पथिषदी for पथिरक्षी, but Panini mentions रक्ष expressly in his rule छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् 3 2 27

नृचक्षसा—under RV i 22 7, Venkatamādhava explains नृचक्षसम् as मनुष्याणां द्रष्टारम् and Skandasvāmin adds शुभाशुभानां कर्मणां प्रत्यवेक्षितारम् Cf अनश दूतौ चरतो अनु in the next stanza "नृन् चष्टे इति नृचक्षसौ। चक्षेर्बहुलं शिच [उ° ४।२२२] इत्यसुन्। शित्वात् चक्षिङ्धातुत्वेन ख्याञादेशाभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्।" "In the RV. in general, and especially in its oldest parts, ā [in duals] is found before consonants and in pause, au before vowels Before u vowels this au is represented in the RV by ā, before other vowels by āv. The hymn containing it (i e. the irregular form नृचक्षसौ) is

[1] In RV and AV अमीव with the short final occurs only as the first member of

Atharvanic (rather than 'late), yet, curiously, the AV itself (supported by TA) has the 'regular' form Note that all three texts are irregular in the preceding चतुरक्षौ Dissimilation or assimilation of endings as between these two words? Even tho the hymn belongs by its subject matter to AV rather than to RV, the RV form is, a priori, more apt to be original " *Vedic Variants*, III pp 51, 52

स्वस्ति—used as an indeclinable here See p 49

अनमीवम्—अमीवाया अभावः इत्यर्थाभावेऽव्ययीभावः। Class अमामयत् अमीवा (accented on the 1st syl) means disease from अम् 'to injure' (अट अमी ति) अनमीव (accented on the last syl) means free from disease and is generally an adj This is the only place in RV where it is used as a noun As an adj it is a बहुव्रीहि, accented on the last syl of the second member acc to नञ्सुभ्याम् P 6 2 172 As a neuter abstract noun it may be regarded as an अव्ययीभाव, being accented on the final syllable acc to समासस्य च P 6 1 223.

परि देहि—परि दा means to make over commit entrust ' अग्नये त्वा परि ददामि AV iii 11 7

12

उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ	उरुऽनसौ असुऽतृपौ। उदुम्बलौ।
यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु।	यमस्य दूतौ। चरतः। जनान् अनु।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय	तौ अस्मभ्यम् दृशये सूर्याय
पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् ॥१२॥	पुनः। दाताम् असुम्। अद्य इह। भद्रम्॥१२

The two broad nosed (*uru nasau*) life robbing (*asu tr pau*) dark hued (?) (*udumbalau*) messengers of Yama (*Yamasya dutau*) roam (*caratah*) among men (*janan anu*) may they grant (*tau datam*) us (*asmabhyam*) here (*iha*) to-day (*adya*) auspicious life (*bhadram asum*) so that we may see the sun (*drsaye suryaya*)

यमस्य सम्बन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनान् अनु प्राणिनो लक्षीकृत्य सर्वत्र चरतः। कीदृशौ? उरुणसौ दीर्घनासिकायुक्तौ। असुतृपौ परकीयान् प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ उदुम्बलौ उरुबलौ विस्तीर्णबलौ तौ उभौ दूतौ सूर्याय दृशये सूर्यस्य दर्शनार्थम् अद्य अस्मिन् दिने इह कर्मणि भद्रम् असुम् समीचीनं प्राणं पुनः अस्मभ्यं दाताम् अदत्ताम् ॥१२॥

उरुणसौ विस्तीर्णनासिकौ। नासिकाशब्दस्य नसभावः। सुप आकारः। असुतृपौ प्राणिनामसुभिः प्राणैस्तृप्यन्तौ प्राणापहारकौ। उदुम्बलौ विस्तीर्णबलावित्यर्थः। पूर्वपदे वर्णोपजनश्छान्दसः। यमस्य दूतौ प्रेष्यौ जनान् जननवतः उत्पत्तिमतः प्राणिनः [अनु] अनुलक्ष्य चरतः तेषां प्राणान् अपहर्तुं सर्वत्र सञ्चरतः। तौ दूतौ सूर्याय। क्रियाग्रहणं* कर्तव्यम् [भा° १।४।३२] इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। दृशये दर्शनाय। 'इगुपधात् कित्' [उ° ४।११९] इत्यौणादिक इप्रत्ययः। कित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः। सूर्यं द्रष्टुम् अद्य इदानीम् इह अस्मच्छरीरे भद्रं भन्दनीयम् असु पञ्चवृत्तिकं प्राणम् अस्मभ्यं पुनः दाताम् पुनः प्रयच्छताम्। ददातेश्छान्दसे लुङि "गातिस्था°" [२।४।७७] इति सिचो लुक्। बाहुलकादमाड्योगेऽप्यडभावः ॥१२॥

उरुणसौ—metrical lengthening In the Vedas न is generally cerebralised even when it stands at the beginning of the second member of the compound, e g, प्रणपात् great grandson नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ८।४।२७ ऋकाररेफषकारा नकारं समानपदेऽप्यत्र णमन्ति RP v 40

असुतृपौ—S 'finding satisfaction in lives' i e, in robbing men of their lives Lanman postulates a Skt root तृप् in the sense of 'to steal' and notes 'not actually occurring in vbl. forms, but rendered probable by the deriv तृपु the compds असु- and पशु-तृप् and by the Avestan *trf* steal' तृपु figures in *Naigh* iii 24 among the names of 'thief' पशुतृप् occurs in RV vii 86 5 अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चकृमा तनूभिः। अव राजन् पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ "Free us from the misdeeds of our fathers, from those we ourselves have committed Set Vasistha free, O king,

* *Mbh* reads क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्

like a cattle stealing thief, like a calf from the rope Av *tarad* means to steal (Middle Persian *turf*)

उदुम्बलौ—occurs only here in RV Its meaning and derivation are uncertain Prof Suniti Kumar Chatterji is inclined to think that the second element is *dumba* which is evidently connected with the Iranian group, *cf* Av *duma*, Pahlavi and Modern Persian *dum*, *dumb*, tail It appears also in Old High German as *Zumpfo* Thus उदुम्बर or उदुम्बल may mean 'with tail uplifted' *parallel form is* उदुम्बर *from which is derived Bengali* डुमुर

अनु—For nasalisation see p 187

इषध्यै—Dat infinitive Similar other forms are युधये to fight, जयध्यै to win मदध्यै to rejoice, प्रजध्यै to breed — W G S, p 192, 2 इषे is also used in the same sense 'इषे विश्वो च'

इमाय—The Dat is due to case attraction as in x 125 6 W G S p 315, 4

दाताम्—3 dual root aorist imperative of दा to give, the corresponding present form is दत्ताम्

असुम्—life, from अस to be, to exist In the earlier language it is singular And because it is sing, S paraphrases it by प्राणम् in the sing in the sense of प्राणवायु, *cf* प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वम् S under B S i 10 8 Since however, असुनीती is dissolved with असु in the pl (see AVS) S uses the pl form there Av *ahu* life force, Acc sing *ahu m*

13

यमाय सोम सुनुत	यमाय सोमम् सुनुत
यमाय जुहुता हवि[1] ।	यमाय जुहुत हवि ।
यम ह यज्ञो गच्छ-	यमम् ह यज्ञ गच्छति
त्यग्निदूतो अरङ्कृत ॥१३॥	अग्निऽदूत अरम्ऽकृत ॥१३॥

[1] AV reads सोम पचते कियते हविः

For Yama (*Yamā́ya*) press (*sunuta*) the Soma (*sómam*), to Yama (*Yamā́ya*) offer (*juhuta*) the oblation (*havíḥ*). The sacrifice (*yajñáḥ*) of which Agni is the messenger (*agnídūtaḥ*) and which is perfectly prepared (*áram-kṛtaḥ*) goes to Yama (*Yamáṁ ha gacchati*)

हे ऋत्विजः, **यमाय** यमदेवतार्थं सोमं सुनुत लतात्मकं सोममभिषुणुत। तथा [यमाय] यमार्थं हविः जुहुत। अग्निर्दूतो यस्मिन्यज्ञे सोऽयम् अग्नि-दूतः। अग्नेर्दूत्यमन्यत्राम्नातम्*। 'अग्निर्देवानां दूत आसीत्' [तै॰ सं॰ २।५।८।५] इति। अरङ्कृत. बहुभिरङ्गैरलङ्काररूपैर्युक्तः। तादृशो यज्ञो यमं ह यममेव गच्छति ॥१३॥

यमाय देवाय सोम. पवते पूयते अभिषूयते सोमयागे यजमानैः। कर्मणि कर्तृप्रत्ययः। शप्। पूधातोः। सोमसाधनो ज्योतिष्टोमादिरननुष्ठितश्चेद् यमो नरके पातयिष्यतीति भिया यमप्रीतये सोमोऽभिषूयत इत्यर्थः। अथवा पितॄणां सोमसम्बन्धेन यमस्यापि सोमोऽस्त्येव। किं च **यमाय** एव हविः आज्यादिलक्षणं क्रियते संस्क्रियते उत्पवनादिसंस्कारेण। किं च **यमं ह** यममेव यज्ञः कृत्स्नो ज्योतिष्टोमादिः गच्छति। कीदृशो यज्ञः? अग्निदूतः। दूतो यथा स्वामिना दत्त धनादिकं दातव्याय प्रयच्छति, एवमग्निरपि यजमानेन दत्तं हविस्तस्मै तस्मै देवाय प्रयच्छतीत्यग्निर्दूत इत्यभिधीयते। अलंकृत: स्तोत्रशस्त्रादिभिर्भूषितः। यद्वा, अलमत्यर्थं निष्पादितः, साङ्गोपाङ्ग इत्यर्थः। यद्यपि सोमो हविश्चोभे सर्वार्थं क्रियेते तथा यज्ञोऽपि सर्वदेवार्थः, तथापि यमस्य सर्वप्राणिसंहर्तृत्वेन वा सर्वेषां पितृलोकप्रापकत्वेन वा प्राधान्याद् यमायैव सोमादिकं क्रियते इत्युपचर्यते ॥१३॥

जुहुता—the regular form of the Imperative second plural is used here with metrical lengthening The irregular forms जुहोत, and जुहोतन are used in the next two stanzas "तप्तनप्तनथनाश्च।" P 7.1 45.

* The correct reading would appear to be अन्यत्राप्याम्नातम्

यमत्—*cf.* स इद्देवेषु गच्छति i. 1. 4 (p. 32).

अग्निदूत—*cf.* यथा यमस्य सादनमग्निदूतो अरंकृतः AV. ii. 12, 7 where S. says: अग्निदूत. ..बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। अरंकृत. अलंकृतः। ... "बालमूललघ्वलमङ्गुलीनाम्°" [८।२।१८ वा°] इति रत्वविकल्पः। भूषणेऽलम् [१।४।६४] इति गतिसंज्ञायां "गतिरनन्तरः" [६।२।४९] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। See under i 1, 6, p. 88

14

यमाय घृतवद्धवि-	यमाय। घृतवत्। हविः।
र्जुहोत प्र च तिष्ठत।	जुहोत। प्र। च। तिष्ठत।
स नो देवेष्वा यम-	सः। नः। देवेषु। आ। यमत्।
द्दीर्घमायुः प्र जीवसे ॥१४॥	दीर्घम्। आयुः। प्र। जीवसे ॥१४॥

To Yama (*Yamā́ya*) offer (*juhóta*) the oblation (*haviḥ*) rich in ghee (*ghṛtávat*) and step forward (*prá ca tiṣṭhata*), may he lead (*sáḥ ā́ yamat*) us (*naḥ*) to the gods (*devéṣu*) so that we may live (*prá jīváse*) a long life (*dīrghám ā́yuḥ*)

हे ऋत्विजः, यूयं यमाय घृतवत् आज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत जुहुत। प्र च तिष्ठत। यमं यूयमुपतिष्ठध्वम्। देवेषु मध्ये स यमो देवः प्रजीवसे प्रकृष्टजीवनार्थं नः अस्माकं दीर्घमायुः आयमत् प्रयच्छतु ॥१४॥

यमः · आयमत्—Note the play on words

जुहोत प्र च तिष्ठत—occurs also in x 15 9 where it is "abrupt, perhaps parenthetic . On the other hand the good old Yama hymn shows the repeated *pāda in a connexion whose patness and originality are very evident*' *Rgveda Repetitions*, Vol *I*, p 49.

जुहोत—irregular strong form. *cf.* जुहोतन in the next stanza. The regular form is जुहुत "तप् तनप् तन थनाश्च।"

देवेषु—See p 32, V. G S, p 204 b.

आ यमत्—inj of root aorist of आ यम्. Earlier scholars translated · May he bestow, etc , but Oldenberg pointed out that the object of आयमत् is न, and not आयु He compares ix. 44. 5 स नो भगाय वायवे विप्रवीरः सदावृधः । सोमो देवेष्वा यमत् ॥ "May Sóma ever bringing power to Bhaga and to Vāyu, sage and hero, lead us to the gods "

आयु —Cognate Acc

जीवसे—Dat infinitive *Cf.* दीर्घमायुः करति जीवसे वः x 18. 6.

15

यमाय मधुमत्तमं
[1]राज्ञे हव्यं जुहोतन ।
इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजेभ्यः
पूर्वेभ्यः पथिकृद्भ्यः ॥१५॥

यमाय | मधुमत्ऽतमम् |
राज्ञे | हव्यम् | जुहोतन ।
इदम् | नमः | ऋषिऽभ्यः | पूर्वऽजेभ्यः |
पूर्वेभ्यः | पथिकृत्ऽभ्यः ॥१५॥

Offer (*juhotana*) oblation (*havyam*) most rich in mead (*madhumattamam*) to Yama (*Yamaya*) the king (*rajñe*). This obeisance (*idam namah*) to the seers (*rsibhyah*) born of old (*purvajebhyah*), the former (*purvebhyah*) makers of the path (*pathikrdbhyah*).

हे ऋत्विजः, यमाय राज्ञे मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं हव्यम् पुरोडाशादिकं हविः जुहोतन जुहुत । पूर्वजेभ्यः सृष्ट्यादावुत्पन्नेभ्योऽत एव पूर्वेभ्यः अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृद्भ्यः शोभनमार्गकारिभ्यः ऋषिभ्यः इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमः अस्तु ॥१५॥

---

[1] AV. reads जुहोता प्र च तिष्ठत

अत्रापि पूर्वमन्त्रवद् यमस्य प्राधान्याभिप्रायेण होमप्रतिष्ठे तस्यैव कर्त्तव्ये इत्यभिधीयते। हे यजमानाः यमाय एव देवाय मधुमत्तमम् अतिशयेन मधुमत् सोमाज्यादिकं हविः जुहोत जुहुत। 'तप्तनप्'' [७।१।४५] इति तस्य तबादेशे गुणः। प्र च तिष्ठत। प्रतिष्ठां समाप्तिं यमायैव कुरुत। ननु यमायैव हूयते तत्सहचारिणां पितॄणां हि स्यात् इत्याशङ्क्य तेषां नमस्कारः क्रियत इत्याह— इदं नमः इति। ऋषिभ्यः मन्त्रादिद्रष्टृभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः। 'ऋषिर्दर्शनात्। स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः' [नि° २।११] इति निरुक्तम्। 'तद् यदेनां-स्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत् त ऋषयोऽभवंस्तदृषीणामृषित्वम् इति विज्ञायते' [नि° २।११] इति च निरुक्तम्। ऋषयो विशेष्यन्ते। पूर्वजेभ्यः पूर्वमुत्पन्नेभ्यः। इदानीन्तन-यजमानापेक्षया तेषां पूर्वजत्वम्। अत एव पूर्व्येभ्यः पथिकृद्भ्यः। [पथिकृतः पितृलोकस्य पथां कर्त्तारः। ये प्रथमं परेताः स्वर्गमार्गाणां दर्शयितारस्ते पथिकृतः पितृ]गणगताः, तेषां मार्गागामिदानीन्तनैरप्यनुस्त्रियमाणत्वात्। एवं महानुभावेभ्यः ऋषिभ्यः अङ्गिरःप्रभृतिभ्यः इदं नमः नमस्कारः अस्तु ॥१५॥

पूर्वजेभ्यः—These four syllables convert the Anustup of 32 syllables into the Brhatī of 36 syllables. "अष्टाक्षरास्त्रयः पादास्तृतीयो द्वादशाक्षरः।" Is this word a later addition ?

16

त्रिकद्रुकेभिः पतति[1]	त्रिऽकद्रुकेभिः। पतति।
षळुर्वीरेकमिद्बृहत्।	षट्। उर्वीः। एकम्। इत्। बृहत्।
त्रिष्टुब्गायत्री छन्दांसि	त्रिऽस्तुप्। गायत्री। छन्दांसि।
सर्वा ता यम आहिता ॥१६॥	सर्वा। ता। यमे। आऽहिता ॥१६॥

1 AV. reads पतति as यम आर्पिता.

त्रिकद्रुकेभिः। द्वितीयार्थे तृतीयैषा। त्रिकद्रुकान् ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो यागविशेषास्त्रिकद्रुका उच्यन्ते। तान् प्रत्यक्षभावाय संरक्षणार्थं च पतति यमस्तान् प्राप्नोति। [षट्] षट्संख्याका उर्वीः भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति। ताश्चोर्व्यः शाखान्तरमन्त्रे समाम्नाताः—'षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चापश्चौषधयश्चोर्क् च सूनृता च' [आपस्तम्बश्रौ° सू° ६।२२।१] इति। एकमित् एकमेव बृहत् महज्जगद्यमश्च[*] प्रतिपालनाय[†] प्राप्नोति। किञ्च यानि त्रिष्टुब्गायत्र्यादीनि छन्दांसि सन्ति सर्वा सर्वाणि [ता] तानि छन्दांसि यमे आहिता आहितानि। ऋत्विग्भिः स्तुतित्वेनावस्थापितानि[‡] ॥१६॥

त्रिकद्रुकेभिः त्रिकद्रुकैः। ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमाख्यास्त्रिकद्रुका इत्युच्यन्ते। तैर्निमित्तभूतैस्तेषां निष्पत्तये पवते पूयते यमार्थमभिपूयते। सोम इति शेषः। ज्योतिष्टोमादीनामननुष्ठाने यमो हनिष्यतीति भीत्या तेषु सोमोऽभिपूयत इत्यर्थः। तथा षडुर्वीः षडुर्व्यः। षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु [शाङ्खायनश्रौ° १।६।४] इत्यस्याम्नानाद् द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च एताः षडुर्व्यः। ता अपि एकम् इत् एकमेव बृहत् महान्तं यमम्। उद्दिश्यैव प्रवर्तन्त इति शेषः। अथवा बृहदित्युत्तरत्रान्वेति। बृहत् बृहतीछन्दः, तथा त्रिष्टुब्गायत्रीतिच्छन्दांसि। ता तानि इतराणि [सर्वा सर्वाणि] छन्दांसि यमे आर्पिता आर्पितानि पर्यवसितानि। छन्दोभिरुपलक्षिताः सर्वे मन्त्रा यमैकविषया इत्यर्थः। 'ऋ गतौ' [धा° ३।१६], 'अर्तिह्री°' [७।३।३६] इत्यादिना पुगागमः। 'शुष्टपिंते चच्छन्दसि' [६।१।२०९] इत्याद्युदात्तत्वम् ॥१६॥

---

* M notes the variants: बृहत् महत् जगमय (Peterson)। बृहद्गमाय। बृहत् जङ्गमस्य। S. evidently gives महत् as the primary meaning and जगत् as the secondary meaning of बृहत् and supplies the Nom. यमः.

† प्रतिपालनीय.—M. B. Peterson, but प्रत्यक्षभावाय and प्रत्यवेक्षणाय show that a तादर्थ्ये चतुर्थी is necessary here also.

‡ °वस्थितानि—M. B. Peterson, but आहित does not mean स्थित but स्थापित.

The sense of the stanza is not clear Wilson translates Yama acquires the three Trikadruka sacrifices, the six earths the one great moving world, the Tristup, Gayatri, all the sacred metres converge in Yama Griffith translates "Into the six Expanses flies the *Great One* in *Trikadrukas* The *Gayatri* the Tristup all metres in Yama are contained", and remarks "The meaning appears to be that the Great Unit, Yama as All God, broadens and fills the universe after plentiful libations of Soma juice in the three Kadruka days or first three days of the Abhiplava festival ' Oldenberg suggests With three Kadrukas flies (Yama?) The six wide ones, the one Brhat, the Tristubh etc, all this is contained in Yama (beigelegt) Macdonell translates "It flies through the three Soma vats The six earths, the one great (world), tristubh gāyatri and (the other) metres, all these are placed in Yama" and remarks "The first probably means that the Soma draught is ready for Yama, the second expresses the greatness of Yama by stating that all things are contained in him ' Thomas translates "With the three Soma bowls he flies The six are wide, and one is great or the one great (Brhat metre) flies through the six wide (heavens) Trstubh Gayatri metres all they all in Yama are contained ' and adds in a foot note "The verse is probably a riddling expression of the theory that the metres are a constituent part of the cosmos as they were used in the primeval sacrifice by which the world was formed

त्रिकद्रुकेषु—अभिप्लवाख्ये पूर्वस्त्रिकद्रुका ख्याश्चत्वे—Sk and V M Acc to Geldner त्रिकद्रुक is perhaps the name of a Soma ceremony (later the first three days of a six day ceremony) or of a locality Geldner draws attention to अपिबत् कद्रुवः सुतम् viii 45 26

पतति—flies, Lat *peto* I fly The subject is probably सोम (see [illegible] on AV) In ix [illegible] 1 एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयति। अभि द्रोणान्यासदम्॥ here the immortal God flies like a bird to settle in the vats' Soma is said to fly

षट् उर्वी—Acc to Geldner, the three heavens and the three earths

AKSA

Introductory Notes

Dicing and racing were two of the chief amusements of the Vedic Indian. And even at the early period dicing was fully recognised as a व्यसन. In the present hymn—the finest of the four secular hymns in RV.—a gambler who has been disillusioned too late relates his sad experiences in the most realistic terms. The dice episode in the Mahābhārata proper, as also in the Nalopākhyana, may be regarded as commentaries on this text.

Very different views have, however, been held regarding the true character of the hymn. Acc. to Schroeder it is a drama in the form of a monologue. Charpentier holds that it was composed for didactic purposes. Oldenberg is of opinion that it is a hymn which is connected with the making of gifts (cf. 12c, they could have been meant as gifts for the Brāhmanas) by means of which the gambler seeks to free himself from the bonds of the demon of dice. Winternitz thinks it more probable that this soliloquy of a gambler is part of a ballad, in which some epic story was told like that of Yudhisthira or Nala.

'The dice appear normally to have been made of Vibhidaka nuts, hence they are called brown (बभ्रु), and born on a windy spot (प्रवाते जाः). In RV. the dicer is described as a leader of a great horde (सेनानीर्महतो गणस्य) and in another passage the number is given as त्रिपञ्चाश [consisting of three fifties]. The game consisted in securing even numbers of dice, usually a number divisible by four, the Krta the other three throws then being the Tretā, when three remained over after division by four, the Dvāpara, when two was the remainder, and the Kali, when one remained. [It is interesting to note that the names of the four Yugas in later literature can be connected with these four

throws] The number of dice used was certainly large, and the reference to throwing fours and losing by one, points to the use of the Krta as the winning throw

"No board appears to have been used, but a depression on which the dice were thrown (अधिदेवन AV v 31 6, देवन RV x 43 5 इरिण), was made in the ground No dice box was used, but reference is made to a case for keeping dice in (अक्षावपन SB v 3 1 11) The throw was called ग्रह (AV iv 38 1) or earlier ग्राभ (RV, viii 81 1, ix 106 3) " *Vedic Index*, Vol I, pp 2 5

Hymn No. 9

AKSA

x 34

म० १० सू० ३४

ऐलूष कवष ऋषि, मूजवत्पुत्रोऽक्षो वा। १, २ ७ १२—अक्षा देवता।
२, ४ ६, ८ ११, १४ कितव अक्षाय देवता। १३—कृषिर्देवता।
१ ६, ८ १४ त्रिष्टुप् छन्द। ७—जगती।

1

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति	प्रावेपाः। मा। बृहतः। मादयन्ति।
प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः।	प्रवातेऽजाः। इरिणे। वर्वृतानाः।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो	सोमस्यऽइव। मौजऽवतस्य। भक्षः।
विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥१॥	विऽभीदकः। जागृविः। मह्यम्। अच्छान्॥१॥

The trembling [products] (*pravepa'h*) of the tall [tree] (*br'hatah*) born in a windy place (*pravate ja'h*) exhilerate (*madayanti*) me (*ma*) as they roll over and over again (*varvrtā nah*) on the dice board (*irine*) Like a draught (*bhaksah iva*) of Soma (*somasya*) growing on Mt Mujavat (*maujavatasya*) the animating (*ja'grvih*) Vibhidaka (*vibhi daka*) has pleased (*acchan*) me (*mahyam*).

प्रावेपा इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तमैलूषस्य[1] कवषस्यार्षं मूजवतः पुत्रस्याक्षस्यार्षं वा। सप्तमी जगती शिष्टास्त्रयोदश त्रिष्टुभः। अत्र द्वादश्यक्षान् स्तौति नवम्याद्या च। अतस्तास्तद्देवत्याः। सप्तमी त्रयोदशी च कृषिं स्तौति। अतस्तयोः सा देवता। एवं पञ्च गताः। शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽक्षांश्च निन्दन्ते। अतस्ता अपि तद्देवत्याः*। तथा चानुक्रान्तम्—'प्रावेपा पञ्चोना मौजवान्वाक्षोऽक्षकृषिप्रशंसा चाक्षकितवनिन्दा च सप्तमी जगती' इति। गतो विनियोगः॥

---

[1] ऋग्वेदस्य दशममण्डलान्तर्गतस्य सूक्तत्रयस्य द्रष्टा इलूषनन्दनः कवषो नाम महर्षिः। स चित्रातिथि समाख्यस्य राजन्यतपुत्रस्य चोपमश्रवस पुरोहित आसीत् इति दशममण्डलान्तर्गत सर्वानिमात् सूक्तादवगम्यते। "ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत, ते कवषमैलूषं सोमादनयन् —दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मण कथं नो मध्येऽदीक्षिष्ट इति" [ऐ° ब्रा° ८।१] इत्यैतरेय श्रुतेस्तस्य दासीगर्भसम्भूतत्वं कितवत्वञ्च प्रतीयेते। गर्भप्रभावस्यानतिक्रमणीयत्वात् तस्याक्ष क्रीडायां प्रसक्तिः समजनि, तत्र च हृतसर्वस्वः भार्यादिस्वजनगणैरपि निर्घृणं परित्यक्त 'प्रावेपा' इति सूक्तेन परिदेवयाञ्चक्रे।

* From a collation of the different readings in the MSS of M M the following would appear to be the correct text of S s Bhasya here अत्र द्वादश्यक्षान् स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी, अतस्तास्तद्देवत्याः। त्रयोदशी कृषिं स्तौति। अतस्तस्याः सा देवता। एवं पञ्च गताः शिष्टाभिर्नवभिः कितवोऽक्षांश्च निन्द्यन्ते। अतस्ता अपि तद्देवत्याः। (See M M, Vol IV Varietas Lectionis p 11)

This is evidently based on Sadgurusisya's commentary on the *Sarvanukramani* where we find

एलूष कवष ऋषि। अथवाक्षो नाम मौजवान् मूजवत्पुत्रः। अपत्येऽपि तस्य सौमेऽप्यादितद्धि। अदसो [पा° ग्र° सू° २।१।४] सौविष्टकृत् इति यथा। अत्र पक्षे कृषि प्रशंसा च क्रियतेऽक्षकितवनिन्दा च क्रियते।

तत्राक्षान् द्वादशी स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी।
त्रयोदशी कृषिं स्तौति कितव चानुशास्तीति।
शिष्टाभिर्नवभिस्तथा कितवश्चैव निन्द्यते॥

In Macdonell's edition this is read as prose with अनुशास्ति in the second line and निन्द्यते in the third But it is a well known fact that Sadgurusisya is very fond of metrical explanations and

बृहतः महतो विभीदकस्य फलत्वेन सम्बन्धिनः प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाता इरिणे आस्फारे वर्वृतानाः प्रवर्तमाना प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षा मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति । किञ्च, जागृविः जय-पराजययोर्हर्षशोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदकः विभीदकविकारोऽक्षो मह्यम् माम्

---

the first two lines are, in this particular instance, quoted from the *Brhaddevata* (vii 36 37) where we find

> प्रावेपा इति सूक्तं यत्तदक्षस्तुतिरुच्यते ।
> अक्षाचान् द्वादशी स्तौति नवम्याद्या च सप्तमी ॥
> त्रयोदशी कृषिं स्तौति कितवं चानुशासति ।
> अर्धास्तु शेषा निन्दन्ति ॥

For अक्ष in the second line there is the v l अत्र which is also the reading of Sadguruśisya अनुशासति in the third line is evidently an आर्ष प्रयोग and the च shows that it cannot be changed into अनुशासती as suggested by M M and अनुशास्ति will spoil the metre कितवमनुशासती would have both the second and third syllables short In the fourth line निन्दन्ति is quite correct but in Ṣadguruśisya s commentary निन्दति is the proper reading and not निन्दन्ते which is prejudicial to the metre The singular need not cause us any anxiety as the verb often agrees with the subject nearest to it (*cf* आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्)

What has happened *in the present case appears to be this* Because of the word अनुशासति in the *Brhaddevata*, Sadguru's second line was in prose which must have led to the idea that the first line was also in prose, a conviction strengthened by the fact that in अक्ष द्वादश्यक्षान् स्तौति *the fifth syllable is metrically long* And since च generally makes the end अक्ष नवम्याद्या च was regarded as the first sentence and सप्तमी was thought to be a part of the next one As सप्तमी त्रयोदशी कृषि स्तौति would not do in prose a च was inserted after त्रयोदशी Now since we have both the त्रयोदशी and the सप्तमी we must have a pronoun in the dual to represent them and so अक्षस्तुत्या सा देवता was changed into अक्षस्तुत्यौ सा देवता

अक्षान् अचच्छदत् अत्यर्थं मादयति। अत्र दृष्टान्त —सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य मूजवति पर्वते जातो मौजवत तस्य। तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते। भक्ष: पानं यजमानान्देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थ। तथा च यास्क—'प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति। प्रवातेजा[1] प्रवणेजा इरिणे[2] वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणातेरपार्णं भवति, अपरता अस्मादोषधय इति वा। सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मूजवति जातो मूजवान् पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुच्यत इषीकया। इषीकेषतेर्गतिकर्मण, इयमपीतरैषीकैतस्मादेव। विभीदको विभेदनात्, जागृविर्जागरणात्, मह्यमचच्छदत्'[3] '[नि' ९।८] इति ॥१॥

प्रावेपा—The word occurs only here It is derived from प्र with विप 'to tremble' with the agent suffix अव and means dangling It is an adjective used as a noun here For प्रावेपा MS reads प्राकायो Lengthening of the preposition as in the case of प्रावृष Neither प्रावृष nor प्रावेपा is analysed in the Pada text

बृहत —Gen sing of बृहत् of the big (vibhidaka tree, the fruits). The Vibhidaka or *Terminalia Bellerica* is a very large and spreading tree rising to a height of 60 to 100 feet

प्रवातेजा —Panini s rules for अलुक before ज in classical Sanskrit are (i) प्रावृट शरत् काल दिवा जे and (ii) विभाषा वर्षक्षरशरवरात् It is well-known that the Vibhidaka tree grows in windy places and the nuts produce a rattling sound when the wind passes through them

इरिणे—In Vedic literature the word means 'a cleft in the ground' usually natural As the dice were thrown on a space

---

[1] प्रचुरवाते स्थाने काले (i e , प्रावृट्काले) वा जाता । D

[2] इरिणे वर्तमाना निर्गतर्णे आस्फुरकस्थाने वर्तमाना । न हि तत्र पुत्रपौत्रानुगमश्च भवति। अथवा अपार्णम् अपगतोदकम्। D इरिण निम्नदके प्रसारप्रदेशे पर्वतानाम्। SK M

[3] D gets over the apparent tautology by explaining मादयन्ति as हर्षयन्ति वा तर्पयन्ति वा and अक्षान् as स्वेन फलशब्देन सर्वांश्च पुन पुन भय वा मनस्कादयित्वा देवने एकैकश्चित् मम मन उत्साहयति।

[4] 'प्रवेपयेनान् (i e , अक्षान्) प्रथमया निन्द्यन्तराभि । अक्षैरचपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते।' is the end of the quotation

dug out, that was called इरिण as being a space dug out, though not natural (*Vedic Index*) So इरिण came to mean the dice board (फलक) In classical Skt it generally means a sterile tract (cf Manu ii 113 आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत्)

ववृताना —intensive part of वृत् 'to turn'

मौजवतस्य*—growing on Mt Mujavat, also known as Muñjavat, a mountain in the Himālayas. In the *Vajasaneyi Saṁhita* iii 61 Rudra is asked to go beyond Mt Mujavat (परो मूजवतोऽतीहि। Uvata—मूजवान्नाम पर्वतो भगवतो रुद्रस्य वसति। तमतीत्य गच्छ।)

The following stanza (RV v 85 2) expressly declares that the plant grew on mountains

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु।
हृत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्वग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्रौ॥

'In the tree tops the air he hath extended, put milk in kine and vigorous speed in horses

Set intellect in hearts, fire in the waters, Surya in heaven and Soma on the mountain †

In AV. iii 21 10 also we read ये पर्वता सोमपृष्ठा

In Yasna x of the Avesta we find I praise the clouds that water thee, and the rains which make thee grow on the summits of the mountains, and I praise the lofty mountains

---

* In the Padapātha मौजवत is analysed (मौजऽवत) because मौज consists of two syllables but सौम्य सौमनस etc are not analysed, because the first member which has undergone वृद्धि and which ends in a vowel consists of only one syl

अवग्रहात् पदाद् यत तद्धितो वृद्धिमान् भवेत्।

एकाज् वृद्धिस्वरान्तस्तु न तत्रावग्रहो भवेत्॥

वैवस्वत is not analysed because विवस् is not a पद but स before the suffix मतुप्

† पर्वतपाषाणसन्धिषु सोमवल्ली उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्थापनमुक्तम्। महीधर on VS iv 31

where the Haoma (सोम) branches spread (3) Swift and wise on high Haraiti did he the well skilled plant thee (10), the birds have carried thee to the Peaks above the Eagles, to the mount's extremest summit, to the gorges and abysses, to the heights of many pathways, to the snow peaks ever whitened (18)"

The Soma that grows on Mt Mujavat is generally regarded as the best In the *Suśruta Saṃhitā* Muñjavan Soma is described thus कदल्याकारकन्दस्तु मुञ्जवांल्लशुनच्छदः, *i e*, Muñjavan Soma has got its bulb like that of the plantain tree and its leaves are like those of the garlic

Soma is thus described in *Suśruta* Cikitsāsthāna, 29 20 ff

सर्वेषामेव सोमानां पत्राणि दश पञ्च च ।
तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥
एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तदा ।
शुक्लस्य पौर्णमास्यां तु भवेत् पञ्चदशच्छदः ॥
शीर्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।
कृष्णपक्षक्षये चापि लता भवति केवला ॥

In the *Caraka Saṃhita* we read सोमो नामौषधिराजः पञ्चदशपर्वा, स सोम इव हीयते वर्धते च । चिकित्सास्थान १।४।६ ।

In the Avesta the Divinity Haoma is mentioned in close connexion with Haoma the plant In fact it would not be too far wrong to say that he was responsible for introducing the Haoma cult among the Aryans, and it is very likely that the plant used at the sacrificial ritual derived its name from him He is specially distinguished by his epithets *duraoša* (of far spreading radiance) and is also called *frasmi* (the Renovator) In another place he is called *xšaθrya* (क्षत्रिय),—the King, which reminds one of the Ved सोमो राजा It is notable also that though the majority of the epithets used for Haoma the Divine Being are such as can be only applied to the Plant

by a stretch of imagination still there are two at least used in Yas ix 16 (zairigaonō, हरिगुण of golden colour and namyansuš नमांशु with bending twigs) and one in Yas lvn III (zairi doiθro with golden eyes) which can only apply to the plant" TARAPOREWALA, *Selections from the Avesta*, p 14

Attempts have been made to identify Soma with what is popularly known as *bhang* but without much success (See *Indian Historical Quarterly*, Vol X 1939) It is generally known as *Acida Vulgaris*

मद —सोम is here regarded as an article of food, hence the मद is used with it (*cf* मधुमद मधुमत, etc), ordinarily we should expect पीतम् or पानम् with सोम

विभीदक —(later also विभीतक) a large tree, the *Terminalia Bellerica*, the nut of which was used in dicing hence by Synecdoche, dice The *Prakrit form* is बहेडय (*cf* Hemacandra I 88, 105 206) from which we have बहेड़ा in Bengali The cerebralization here, is difficult to explain

जागृवि —is formed with the agent suffix क्विन् from जागृ to keep awake' (the reduplicated form of गृ 'to wake') acc to the unadi rule घृघृजागृभ्य क्विन् iv 54 and generally means जागरूक (awake watchful), here it means that which keeps one awake यो जागर्ति स इवैव जागर्ति, योऽपि कीयते स इ खेन जागर्ति । D

मह्यम्—dative in connexion with अच्छान् Verbs meaning to please, 'to be sweet to take the Dative

अच्छान्—3 sing s aor of छन्द् 'to please *a chand s t* > *acchand s t* > *a cchan* (the tense sign *s* the ending *t* and the final of the root being dropped) Similarly from *krand* we have *akran* V G S, p 164 5 छन्दति is read among the synonyms of अर्चति in *Naigh* iii 14

पूर्वार्धे प्रतिपादितस्य मादनस्य प्रकार उपमामाहया काश्चित्प्रयोगेव चोत्तरार्धे पदधित इति न पुनरुक्तिदोषस्यावकाश ।

2

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा	न । मा । मिमेथ । न । जिहीळे । एषा ।
शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।	शिवा । सखिऽभ्य । उत । मह्यम् । आसीत् ।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतो	अक्षस्य । अहम् । एकऽपरस्य । हेतो ।
रनुव्रतामप जायामरोधम् ॥२॥	अनुऽव्रताम् । अप । जायाम् । अरोधम् ॥२॥

She (*eṣā*) did not revile (*na mimetha*) me (*mā*) she was not angry (*na jihīḷe*) She was gracious (*śivā*) to my friends (*sakhibhyaḥ*) and (*uta*) to me (*mahyam*) For the sake (*hetoḥ*) of a die (*akṣasya*) exceeding by one (*ekaparasya*) I have repulsed (*apa arodham*) a devoted (*anuvratām*) wife (*jāyām*)

एषा अस्मदीया जाया मा मां कितव न मिमेथ न च चुक्रोध न जिहीळे न च लज्जितवती[1] । सखिभ्य अस्मदीयेभ्य कितवेभ्य शिवा सुखकरी आसीत् अभूत् । उत अपि च मह्य शिवासीत् । इयम् अनुव्रताम् अनुकूला जायाम् एकपरस्य एक पर प्रधान यस्य तस्य अक्षस्य हेतो कारणादहम् अपारोधम् परित्यक्तवानस्मीत्यर्थ ॥२॥

His wife was an ideal Hindu wife who put up with his peccadilloes and his boon companions of the gaming table with exemplary patience for a long time but in his insane passion for gambling he was infuriated even by her gentle remonstrances and drove her away (Or he might have staked his wife like Yudhiṣṭhira and lost her Or he might have like King Nala, asked his wife to go to her father s house)[2]

---

[1] Sayana or the scribe evidently confuses the root हृड here with क्रो Moreover लज्जितवती though used by many writers is grammatically indefensible

[2] " who plays for more
Than he can lose with pleasure stakes his heart,
Perhaps his wife s too, and whom she hath bore "

मिमेथ—Yāska says मेथतिराक्रोशकर्मा, *i.e.*, the root मिथ् means to revile; to reproach. This sense appears clearly in, for instance, न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभिगृणीमसि RV. i. 2. 10 we do not revile Pūsan but praise him with hymns and यथाश्वर्युः कुमारीमभिमेथति ... तं कुमारी प्रत्यभिमेथति SB. xiii. 5. 2. 4. In न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे i. 113. 3. "Fair-formed, of different hues and yet one-minded, Night and Dawn clash not, neither do they tarry" S. explains मेथते as हिंस्तः, but Skandasvāmin and Venkata-mādhava explain it as व्याक्रोशतः. The root is read in the Dhātupātha as मेथृ मेधाहिंसनयोः, *i.e.*, मेथ् means 'to unite' and 'to kill.'

Acc. to philologists the root मिथ् *means to change, exchange, alternate, thence to engage in altercation on the one hand and to associate on the other.* Hence in Sanskrit मिथः means reciprocally, mutually, together (मिथोऽन्योन्यं रहसि) which the very same word appearing as *miθō* in Av. means preposterously, falsely—senses which are expressed in Sanskrit by the cognate words मिथु, मिथुया (Vedic) and मिथ्या (classical). Av. *miθwa-*, *miθwana-*, *miθwara-* means paired, united in a pair Skt *mithuna*, paired, pair. The root appears in Latin as *mūtare* to alter, change (*cf* *mūtatis mūtandis* with the necessary changes). The English prefix *mis-* (in *mis-deed*, Goth *missa-dēds*, Modern German *Misse-tat*) is, acc to some, *from the same root.*

जिहीळे is read in the *Nighantu* in the list of roots meaning to be angry (क्रुध्यतिकर्माण्) and the noun हेळ among the synonyms of anger In the Dhātupātha we find हेड अनादरे. Sāyana generally takes हेड् in the sense of अनादर following the Dhātupātha or क्रोध following the *Nighantu*. Here since he explains मिमेथ as चुक्रोध he is forced to explain जिहीळे as लज्जितवती following the dictum अनेकार्था हि धातवः *If the reading be correct the sense* evidently is that she was *neither* प्रगल्भा *enough to be angry* with her husband nor मुग्धा *enough to shrink from him.* If Sāyana really wrote लज्जितवती he was probably thinking of *Siśupālavadha II. 44*, or he might have meant that she was not ashamed

of having a gambler for her husband It is however, just possible that the correct reading of Sayana s commentary here is न चानुक्रोश न जिहीळे न च परिभूतवती

Av *zoizdista* most horrible the superl of **zoizda* is from the same root The English word ghost, ghastly are cognate The root like the preceding one is exclusively Vedic In clas sical Skt we have हेला carelessness levity

एवा—सर्वनाम्नाम् उत्सर्गतो बोधपरामर्शकत्वम् इति एतच्छब्देनात्र पद्यम् निर्दिष्टम् ।

शिवा—शिव (=Germanic *hiwa*) and शेव (Germ **hiwa*) are derived from the root शी to lie down with the suffix व The antonym of शिव is घोर or अशिव cf x 124 2 शिव देवम् अशिवमग्नि यद्वाम हि स्वात् सख्यादरणीं नाभिमेमि while I ungracious one desert the gracious leave mine own friends and seek the kin of strangers

सखिभ्य —adjectives like प्रिय साधु हित etc meaning kind, gracious dear agreeable etc are construed with the Dativ V G S p 318 प्रिया पशुभ्य सुमना सुवर्चा x 85 44 Cf Av *yahmai asava frya* to whom the just man (was) a friend Yasna xlvi 6 *yo asau te vahisto* who is very good to the just man Y xxx ii 3

अस्य etc —he find too late that he has been विचारमूढ Cf अन्यस्य हताऽङ्ग हानुमित्येतम् विचारमूढ प्रतिभासि मे त्वम् *Raghu* II 47

एकपरस्य—The accentuation of एकपर would appear to be irregular as both in बहुव्रीहि (एक परो यस्य) and in तृतीया तत्पुरुष (एकेन पर) it is the first member that is to retain its normal accent बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या । P 6 2 1 2) The *avyayibhava* compound एकपरि formed acc to अक्षशलाकासंख्या परिणा P 2 1 10 would be accented on the last syl acc to समासस्य The throw here referred to is Kali (the worst throw) (cf कलियुग) where the number of nuts when divided by four leave one as remainder The best throw was Krta (cf कृतयुग and Ĕruig कृत) where there was no remainder

अनुव्रताम्—अनुकूलं व्रतं यस्या ईं ताम् (ब०)। 'अनुव्रतशब्दो भक्तपर्याय ।' acting according to (अनु) the will (व्रत) of another hence obedient devoted Cf अहं रामानुव्रता Ram Its antonym is अपव्रता—acting

away from, *i e*, contrary to the will of another, disobedient *Cf* i 51 9 अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतान्—making the disobedient subject to the obedient ones Note the contrast between एकपरस्य and अनुव्रताम् . न मा मिमेथ etc assign reason for her being अनुव्रता, hence the figure of speech is काव्यलिङ्ग

अपारोधम्—(अप away from and अरोधम् 1st sing root aorist of रुध् to obstruct) have repudiated, repulsed, or disowned (in that I have not followed her advice—acc to some)

3

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि
न नाथितो विन्दते मर्डितारम् ।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य
नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥३॥

द्वेष्टि । श्वश्रूः । अप । जाया । रुणद्धि ।
न । नाथितः । विन्दते । मर्डितारम् ।
अश्वस्यऽइव । जरतः । वस्न्यस्य ।
न । अहम् । विन्दामि । कितवस्य । भोगम् ॥३॥

My mother in law (*śvaśrū h*) hates (*dveṣṭi*) me, my wife (*jāyā*) repulses (*apa ruṇaddhi*) me The wretched man (*nāthitaḥ*) does not find (*na vindate*) any one who pities him (*marditāram*) As in the case of a worn out (*jarataḥ*) horse (*aśvasya*) on which a price has been put (*vasnyasya*) : I do not find (*na aham vindāmi*) enjoyment or use (*bhogam*) for a gambler (*kitavasya*)

श्वश्रूः जायाया माता गृहगतं कितवं द्वेष्टि निन्दतीत्यर्थः । प्रिया जाया भार्या अपरुणद्धि निरुणद्धि* । अपि च नाथितः याचमानः कितवो धनं

* अपरुणद्धि can hardly mean निरुणद्धि Probably Sāyaṇa reads अवरुणद्धि (*cf* IV iii 3 4). In st 2 of this hymn S correctly explains अपारोधम् as परित्यक्तवान् अस्मि In several South Indian

मर्डितारम् धनदानेन सुखयितारं न विन्दते न लभते । इत्थं दुःखा विमृशतहं जरत. वृद्धस्य [वस्नस्य] वस्नम् मूल्यं तदहंस्य अश्वस्येव कितवस्य भोगं न विन्दामि न लभे ॥३॥

He has driven away his devoted wife, for trying to dissuade him from the course of suicidal folly he was pursuing; she is now living with her mother He goes to his mother-in-law's place and approaches his wife for money to gamble with, probably wants her to give her ornaments to him. His mother-in-law hates him like poison, treats him like the dirt beneath her feet and it is his wife's turn now to pay him back in his own coin and to repulse him He is of no use to any body No good Samaritan comes to his aid

नाधित —distressed, from नाध् 'to supplicate' Some philologists are of opinion that the root नाध is formed from नाथ् through the influence of the noun नाथ derived from the root ना to help. नाथ n means 'help' and नाथ m means 'protector.' The root नाधृ means to supplicate', नाधमान supplicating, supplicant, Av nadyah

मर्डितारम्—formed with the agent suffix तृच् from मृड् to be gracious मृळीक 'grace', 'mercy' is from the same root Av. marəžda to forgive, marəždika-, marzdika compassion Cf iv 18 13 न देवेषु विविदे मर्डितारम्, x 117 1, 2 (उताघ्नन्त) मर्डितारं न विन्दते

जरत —present participle of जॄ 'to waste away' Skt jarant, Gk geront 'old man, cf M Persian zar an old man or woman

---

scripts प and ब look exactly alike, this fact may have led Sayana to read षब for षप in our stanza अभिवाविशद्यत्वेव was once read as अभिधावि लसत्वेव and supported with a learned explanation ! If निदधाति be the correct reading, then Sāyana evidently reads षब .. दधाति. Is निदधाति a scribe's error for विदधाति ?

वस्नस्य—The word *vasná* meaning price is not much used in classical Skt., मूल्य having taken its place. *Cf. Mahābhāṣya* i. 1. 38 अभिज्ञा वस्नेन हि वस्नेनैकं गां क्रीणन्ति, वस्नेन द्वौ, वस्नेन त्रीन्. Skt. *vasná*, Hom. Gk. *ōnos* (for **wos-no-s*, 'purchase price', Lat. *vēnum* for **ves-num*) 'price, sale'.

कितवस्य—may be taken as the subjective genitive (the enjoyment of a gambler) or as the objective genitive (use for a gambler).

भोगम्—enjoyment from भुज् 'to enjoy', then use, from भुज् 'to have use with'. *Cf.* "यदा ते मर्तो अनु भोगम् आनट् i. 163. 7 when a mortal has come to the enjoyment of thee ; in praise of the horse at the horse sacrifice."

4

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य	अन्ये । जायाम् । परि । मृशन्ति । अस्य ।
यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः ।	यस्य । अगृधत् । वेदने । वाजी । अक्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहु-	पिता । माता । भ्रातरः । एनम् । आहुः ।
र्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥४॥	न । जानीमः । नयत । बद्धम् । एतम् ॥४॥

Others (*anyé*) embrace (*pári mṛśanti*) the wife (*jāyā́m*) of him (*asya*) whose (*yásya*) wealth (*védane*) the impetuous or victorious (*vājī́*) die (*akṣáḥ*) has coveted (*ágṛdhat*). Father (*pitā́*), mother (*mātā́*), brothers (*bhrā́taraḥ*) say (*āhuḥ*) of him (*enam*) we do not know (*ná jānīmaḥ*) him; take him away (*náyata enam*) bound (*baddhám*).

यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवान् अक्षः देवः अगृधत् अभिकाङ्क्षां करोति तस्य अस्य कितवस्य जायाम् भार्याम् अन्ये प्रतिकितवाः परिमृशन्ति वस्त्रकेशाद्याकर्षणेन संस्पृशन्ति । किं च पिता [माता] जननी च भ्रातरः

सहोदराश्च एनम् कितवम्* आहुः वदन्ति 'न वयमस्मदीयमेनं जानीमः, रज्ज्वा बद्धमेतं कितव हे कितवा, यूयं नयत यथेष्टदेशं प्रापयत' इति ॥४॥

This stanza describes vividly what he has lost through his passion for gambling The wife of his bosom—his faithful, devoted and loving spouse—is his no more She has to submit to the caresses of others, probably his creditors and he is powerless to prevent them Even his parents turn away from him with shocking indifference, and his brothers follow their noble example They disown him, they hand him over to the blood sucking leeches in the shape of his fellow gamblers And for all this he has only himself to thank

मृशन्ति—मृश means to touch to stroke, hence परिमृश् means to embrace Lat *mulcere* to stroke, Gk *brakein*, to grasp, understand

अगृधत्—3rd sing a aorist of गृध् (*गृध्) to be greedy Eng greed greedy, etc are cognate The vulture is called गृध्र because it was regarded as the greedy bird *par excellence* In German also *Geier* the word for 'vulture' literally means the greedy (bird) 'यदृच्छाविषयम्' इत्यभिप्रायः ।

वेदने—possession, from विद् (तुदादि—लाभे विन्दति विन्दते) to find, to obtain निमित्तार्थे सप्तमी

Verbs meaning 'to desire' take the loc in the sense of the final dative (V G § p 325c) *afrinantu ahmya nmāne vanuhim* *asim* they shall wish for the house the presence of the good A (Reichelt, 515)

वाज्यश्व —For the sake of the metre we have to resolve वाज्यश्व into वाजी अश्व, the final of वाजी has however to be read short as it is a rule of Vedic prosody that one vowel is shortened before another immediately following in the same pada For the numeral 1 see pp 128-30

---

* One expected some word like परिकल्प or पश्चादेव here (They do not say *to* the gambler but *of* him) But R does not generally use such words in this connexion See under ii 12 5

पिता माता भ्रातर —Note that पिता and माता are accented on the second syllable while भ्राता is accented on the first syllable In English the corresponding words 'father' and 'mother' follow the analogy of 'brother' which alone of the three is phonetically regular, because Skt त becomes 'th' in English, but in accented syllables (except the first) it becomes 'd'

"माता मित्रं पिता चेति स्वभावात् त्रितयं हितम्", says the Nītiśāstra देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥ says the Ramāyana But even they have lost all patience with him and are most anxious to be rid of him

एनम्—of him, cf उतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् RV ii 12 5, उतेमाहुः समिथे वियन्तः परा दधिक्रा असरत् सहस्रैः iv 38 9 And they say of him when they go to the battle field Dadhikra has gone away with thousands In class Skt we should rather expect एतम् in c and एनम् in d Note that एन is unaccented, while एत is accented

आहुः —see p 174

जानीमः —Av zan ənti (3 pl), Mod Pers danad (3 sing)

नयता—metrical lengthening, accented because it stands at the beginning of a sentence

बद्धम्—cf TS iii 3 9 3 [illegible] (पशुमिव [illegible] रज्ज्वा बद्धमेनम्)

5

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः
परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतं
एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥

यत् । आऽदीध्ये । न । दविषाणि । एभिः ।
पराऽयत्ऽभ्यः । अव । हीये । सखिऽभ्यः ।
निऽउप्ताः । च । बभ्रवः । वाचम् । अक्रत ।
एमि । इत् । एषाम् । निःऽकृतम् ।
जारिणीऽइव ॥

When (*yat*) I resolve (*a dı dhye*) I will not play or go (*na davisani*) with them (*ebhih*)* I am left behind (*ava hiye*) my friends (*sakhibhyah*) as they go away (*paraya ibhyah*) And when the brown ones thrown down (*nyuptah ca babhravah*) have spoken (*vācam dkrata*) I go forthwith (*emı ıt*) to their place of assignation (*esam nıshrtam*) like a woman who has a paramour (*jarını ıva*)

यत् यदाहम् आदीध्ये[1] ध्यायामि तदानीम्* एभि अक्षै न दविषाणि न दूषयेत् न परितपामि। यद्वा, न दविषाणि न देविष्यामीत्यर्थ†॥ परायद्भ्य[2] स्वयमेव परागच्छद्भ्य सखिभ्य सखिभूतेभ्य[3] कितवेभ्य अव हीये अवहितो§

[1] यदाक्षैर्जितो हारितसर्वस्व कुत्स्यमानश्च एरमहमादीध्ये ध्यायामि सङ्कल्पयामीत्यर्थं। Sk M हारितसर्वस्वैर्देवनाद्व्यवधानमात्मान धारयितु ब्रवीति—यदा दीध्ये भयमभिध्यायामि निश्चय न दविषाणि देविष्यामि एभिरक्षै। D

* The correlative of यत् is यदा on p 305, l 1 so this तदानीम् appears to be a careless reader s note

† Though all the MSS consulted by M M read either दूषय or दूष्य there is hardly any doubt that the correct reading is दूये cf न दूये सात्वनीसुतुर्यस्त्वमपराध्यति (Śiś II 11) and दावे क्षतागसि भवत्युचित प्रभूणा पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये etc S regards the word as derived from टु उपतापे gives the लौकिक form दूये and then explains it as परितपामि Of course there is the likelihood of a form with ष in टुद् but the present परितपामि shows that the commentator does not mean दविष्य

‡ इत्यर्थ would appear to show that some words like न गमिष्यामि have been dropped after न दविषाणि which is from दु द्रु गतौ acc to this view

[2] सुकल्प च परायद्भ्य आस्फारदेश प्रति गच्छद्भ्य अव हीये अधो हीयेऽपसरामि इत्यर्थ। Sk M परागच्छद्भ्य देवनस्थानम् प्रद्म् एभ्य अवहीये भग्न हीनोऽस्मीति।

[3] borrowed from SK M

§ All MSS consulted by M M read अवहित But there is not the slightest doubt that the correct reading is अवहीन As हीये is from the root हा Sayana explains it with another word from

सजामि—नाहं प्रथममक्षान्विसृजामीति। किञ्च बभ्रव चम्रुवर्णा अक्षा न्युप्ताः कितवैरवक्षिप्ताः सन्तो वाचमक्रत शब्दं कुर्वन्ति। तदा संकल्पं परित्यज्य [1]अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहम् एषाम् अक्षाणां निष्कृतम्[2] स्थानं जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी[3] सङ्केतस्थानं याति तद्वद् एमि इत् गच्छाम्येव ॥५॥

This stanza is a gem of psychological study depicting how before the imperious voice of the dice all his pious resolutions break down, how his will abdicates once more and he succumbs to the temptation of the moment

आदीध्ये—I sing pres Ā of आ धी to think to oneself The root belongs to the ३ class and is the reduced grade of ध्या to think upon, to meditate In Sanskrit grammar it is read as दीधी

दविषाणि—occurs only here in RV, and does not occur at all in AV Both Durga and Skanda explain it as देविष्याणि and as acc to them it is derived from दिव् to play Sayana derives it first from दु दव उपतापे and explains 'I do not repent because of the dice i e, 'I am not going to allow myself to succumb to the seductions of dice which inevitably lead to repentance' Then he states the traditional derivative meaning, viz, देविष्याणि

---

the same root त and न being almost identical in MSS न was first mistaken for त and then ते was changed into द to make some meaning out of the word M M says "One expects नवदीनौ, but as the next sentence seems to depend on this word, it can only be नवहितौ in the sense of attentive" Now the next sentence is नाह प्रथमसचान् विसृजामि which merely shows that he deliberately lags behind other gamblers so that he may not be tempted to be the first to throw the dice It is just possible that प्रथमम् is here a corruption of कथमपि and we should read नाह कथमप्यचान् विसृजामीति

[1] अक्षव्यसनेन परिभूयमान परित्यज्य सङ्कल्पम् Sk -M

[2] सङ्केत आस्थानात्मम् Sk

[3] यथा [व्यभिचारिणी] चारिणरथानद्वन्य परित्यज्य। D

दिव can easily yield दविषाणि . From सिव् we have सविष्ठ in x. 94 11 and from श्रिव् निरष्ठविषम् in *Āpastamba Srauta Sutra*, x 13 11

एभि —Acc to Indian commentators 'with these dice' In *d* एषाम् refers to dice and in stanza 13 दीव्य: is used with अक्षै Of course if दविषाणि be derived from द्रु to go, then एभि will stand for the comrades

पराग्य्य: —Abl pl of परायत्—परा away (Av *para*, *a* , Gk *pera* beyond) Not analysed in the Pada text, because it can use only one *avagraha*

अव हीये—I sing pass of हा 'to leave', preceded by अव , अव हा pass with Abl means to lag behind others अवहाय in the sense of 'leaving behind occurs in AV vii. 55 4 मो अपानीऽवहाय परा गात्

अक्रतं—ईश्वा अचादित्वात् प्रकृतिभाव । अचोऽप्रगृह्यस्य इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्व व्यत्ययेनात्र संहितायामपि द्रष्टव्यम् । S under i 79 2 The accent shows the अनुवद of यद् . One feels strongly tempted to take च इद in the sense of च च as in Kalidasa's line से च प्राप्तवदन्तक शुशुधे चादिपुरुष and translate 'as soon as, etc ' The accent of अक्रत will in that case have to be explained by the rule चवायोगे प्रथमा ८।१।५९. *Cf* x 94 5 सुपर्णा वाचमक्रतोप द्यव्याखरे कृष्णा इषिरा अनर्तिषु । न्यङ् नि यन्त्युपरस्य निष्कृत पुरू रेतो दधिरे सूर्यश्वित ॥ "The eagles have sent forth their cry aloft in heaven , in the sky's vault the dark impetuous ones have danced Then downward to the nether stone's fixed place they sink, and, splendid as the sun, effuse their copious stream " The eagles are the press stones and the stanza describing the pressing out of Soma is a fine instance of अप्रस्तुतप्रशंसा

पुंश्चल्य बभ्रवो वाचमक्रत—an instance of समासोक्ति For a similar idea, *cf* *Mrcchakatika* II 5-6 ff

निष्कृतम्—arranged, agreed upon, here it means a place arranged or agreed upon and stands for निष्कृत स्थानम् निष्कृतम् इ (या), उप इ (या) अभि इ, नि इ प्र या, उप या, गम्, आ गम् with gen.—to visit, to meet some one at a pre arranged place In later erotic literature the word संकेतस्थान was used in the sense of निष्कृत

जारिणी—The exact derivations of दार and जार are still some what uncertain Some philologists derive जार from the root

जम् to marry and connect it with जामाता (Av *zāmātar*, Gk *gambros*, Lat *gener*). जार generally means 'lover' in a bad sense, जारिणी a woman possessing such lover, i e , a courtezan

Inspite of the difference of gender between the उपमान and the उपमेय the simile is very apt. "न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा। उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥" *Kavyādarśa* II 51. *cf* छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् *Raghu* II 6

6

सभामेति कितवः पृच्छमानो	सभाम् । एति । कितवः । पृच्छमानः ।
जेष्यामीति तन्वा३ शूशुजानः ।	जेष्यामि । इति । तन्वा । शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं	अक्षासः । अस्य । वि । तिरन्ति । कामम् ।
प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥६॥	प्रतिऽदीव्ने । दधतः । आ । कृतानि ॥६॥

The gambler (*kitavah*) goes to (*eti*) the assembly hall (*sabhā m*), glowing (*śu śujanah*) in body (*tanva*), asking himself i e , cogitating in his mind (*prcchamanah*), I shall win (*jesyāmi iti*) The dice (*akṣa śah*) disappoint (*vi tiranti*) his (*asya*) desire (*ka mam*), bestowing (*a dadhatah*) the lucky throws (*kṛtā ni*) on his opponent at play (*pratidivne*)

तन्वा शरीरेण शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः कितवः कोऽस्मास्ति धनिकस्तं जेष्यामीति पृच्छमानः पृच्छन् सभां कितवसम्बन्धिनीम् एति गच्छति। तत्र प्रतिदीव्ने प्रतिदेविने कितवाय कृतानि देवनोपयुक्तानि कर्माणि आ दधत. जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा दधतः अस्य कितवस्य कामम् इच्छाम् अक्षासः अक्षा वितिरन्ति वर्धयन्ति ॥६॥

सभाम्—Acc to some philologists from स 'together' and भा 'to speak' Others connect it with the second element of *gossip* O H G *sippa*, Goth *sibja* blood relationship.

कितव —derivation doubtful किमस्ति किं वा भवतीति शब्दानुकृति, कृतवान् वाभीर्नामक । *Nir* v 22 स हि नित्यकालमेव दिदेविषु प्रतिदेविष्वपि कितवे

पृच्छ्यते किं तव अस्तीति। तथाच्छन्दानुकरणात् कितव एवासौ बभूव। अथवा कृतवानय यथा स्यात् इत्येवमसौ आयास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः, स हि तथादेवमायासनात् आशीर्निमित्त-नामक कितव एव बभूव। D — किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति कितव E under RV v 85 8. अदेवीर्व्यन् पुरुष परैरपक्रियमाणधन किं तवास्ति न किञ्चिदिति सर्वैर्भाष्यते S under AV vii 52 1.

पृच्छमान.—प्रच्छ is उभयपदी in the Vedas In classical Skt सम् प्रच्छ् alone is A when used intransitively पृच्छमान is used several times in RV and in every case the direct object is left to be understood. So जेष्यामि cannot be regarded as the object of पृच्छामि He becomes radiant with the idea 'I will win' इति expresses हेतु here as in x 17 1 त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति "'Tvastr prepares a wedding for his daughter' (thinking) thus this whole world comes together" (V G S, p 217),

जेष्यामि—Ludwig says जेष्यामि should be जेष्यामी३ or जेष्यामी३ [by विचार्यमाणानाम् 8 2 97 or अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः 8 2 100] Acc to Panini's rule अकः सवर्णे दीर्घः a pluta and a hrasva or दीर्घ or प्लुत contract to a दीर्घ So जेष्यामि might have been a pluta here for all we know But in that case the Pada text would have shown the pluta If it be pluta by विचार्यमाणानाम् then the final vowel will be उदात्त as well Cf यथा वृक्षमशनिर्विश्वाहा हन्त्यप्रति। एवाहमद्य कितवानक्षैर्बध्यासमप्रति॥ कृतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्य आहितः। गोजिद् भूयासमश्वजिद् धनंजयो हिरण्यजित्॥ AV. vii 52 1, 8

तन्वा—tanu from तन् to stretch means 'body' or 'self The addition of the ending आ for the Instr sing changes the u into v and the अनुदात्त आ into स्वरित acc to उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य For the numeral three see pp 129 30

ययृवान —perfect participle of यज् The only other instance of its occurrence is यदीदहं युधये संनयान्यदेवयून् तन्वा शूशुजानान् x. 27 2. शोशुचान and शुशुचान occur several times It is just possible that शूशुजान means the same thing as शोशुचान, i e, देदीप्यमान scintillating with hopes that were destined too soon, alas! to be dashed to the ground

वि तिरति—तॄ 'to cross' is conjugated as तरति, °ते (भ्वादि), तिरति, °ते (तुदादि), तृणेति (तनादि). The participle तिरत् belongs to the तुदादि

class. वि-तिर् lit. means 'to cross through' thence 'to run counter to'. त्वं विश्वा दधिषे केवलानि यान्याविर्या च गुहा वसूनि । काममिन्मे मघवन्मा वि तारीस्त्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ x 54 5. "Thou hast all treasures in thy sole possession, treasures made manifest and treasures hidden. [Disappoint] not, O Maghavan, my desire Thou art director, Indra, thou art giver" Acc to some scholars वि तिर् means 'to *increase*' but the *context shows that the sense is 'to go against.'*

प्रतिदीव्ने—Rival player, from प्रति against and दिव् to play. Dative in connexion with आ.. दधत्; 'bestowing. In classical Sanskrit प्रति कितव is the word used in this sense दिवन् does not appear to be used either in class Skt or in Vedic प्रतिदीवन् occurs in AV प्रतिदीव्यति इति प्रतिदिवा । "कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः" [उ° १।१५६] इत्युणादिसूत्रेण कनिन् । चतुर्थ्येकवचने 'अल्लोपोऽनः' [६।४।१३४] इति अल्लोपे 'हलि च' [८।२।७७] इति दीर्घे रूपम् ।

दधत आ—The upasarga follows the participle. "छन्दसि परेऽपि ।"

कृतानि—the luckiest throws See under एकपरस्य st 2 कृतशब्द वाच्यः चतुःसंख्यायुक्त अक्षविषय आयः । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया आयाः । तत्र चतुर्थो कृतमिति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम् । ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः सः [तै° ब्रा° १।५।११।१] इति । तत्र कृतस्य लाभाद् द्यूतजयो भवति । अत एव दाशतय्यां सर्वकृताधानात् कितवाद् भीतिराम्नायते—'चतुरश्चिद् ददमानाद् बिभीयादा निधातोः' [ऋ° सं° १।४१।९] इति । तत्र निरुक्तम्—चतुरोऽक्षान् धारयत इति । तद् यथा कितवाद् बिभीयात् [नि° ३।१६] इति । S under AV, vii 52 ■, कृतायलाभो हि महान् द्यूतजयः । तदुक्तं द्यूतक्रीडामधिकृत्य आपस्तम्बेन—कृतं यच्छमानो विजानात [आप° श्रौ° ५।२०।१] इति । *Ibid* vii. 52 8

7

अक्षास इदङ्कुशिनो नितोदिनो	अक्षासः। इव। अङ्कुशिनः। निऽतोदिनः।
निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।	निऽकृत्वानः। तपनाः। तापयिष्णवः।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो	कुमारऽदेष्णाः। जयतः। पुनःऽहनः।
मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥७॥	मध्वा। सम्ऽपृक्ताः। कितवस्य। बर्हणा ॥७॥

The dice (*aksa´sah*) verily (*id*) are hooked (*ankusinah*), piercing (*nitodinah*) deceitful (*nikr tvanah*), burning (*tapanah*) and given to causing others to burn (*tapayisnavah*), dispensing gifts like boys (*kumara desnah*), hitting back (*punar hanah*) the winners (*jayatah*) covered with honey (*madhva samprktah*) by the ardour (*barhana*) of the gambler (*kitavasya*)

अक्षास इत् अक्षा एव अङ्कुशिनः अङ्कुशवतो नितोदिन नितोदिनवतश्च* पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य निकृत्वानः पराजये †निकर्तनशीलाश्छेत्तारो वा । तपना पराजये कितवस्य सन्तापकाः तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य

---

* अङ्कुशवन्त—नितोदिनवन्त M M M 's MSS show a divergence of reading here (Vol IV, p 12 of Varietas Lectionis) Most of them show नितोदितवत or नितोदितवन्त, one reads नितोदन and two नितोदिवत The correct reading appears to be नितोदवत Sayana evidently takes अङ्कुशिन and नितोदिन as genitive singulars, objective genitive in connexion with निकृत्वान, तपना and तापयिष्णव So he explains अङ्कुशिन as अङ्कुशवत (and not अङ्कुशवन्त) and नितोदिन as नितोदवत (indirectly testified to by the readings नितोदत and नितोदिवत) or नितोदितवत This is why he adds पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य after नितोदवत and that is also the reason why he uses one च after नितोदवत and another after सन्तापकाश्च नितोद occurs as a noun in *Katyayana Srauta Sutra* xvi 8 5 6

If, however, it be thought that S takes अङ्कुशिन and नितोदिनः as nom plurals, then we should retain अङ्कुशवन्त and read नितरां व्यथयन्तश्च for नितोदितवन्तश्च (नितरां व्यथयन्त । 'तुद व्यथने' इत्यस्मात् 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनि । S under AV vii 95 3, नितरां निघ्नन्ति वा व्यथयन्ती *Ibid* vii 100 3) and after that पुरुषस्य कृषौ प्रवर्तमानस्य

† निकृत्वान, acc to Sayana, can be derived either from नि कृ or from नि कृत् So the correct reading here appears to be निकारकाः छेदनशीला वा Any way निकर्तनशीला cannot be the correct reading as it means exactly the same thing as छेत्तार S explains निकर्तवै as निकर्तुम् under RV, viii 78 5

सन्तापनशीलाश्च भवन्ति। किञ्च, जयतः कितवस्य कुमारदेष्णाः धनदानेन धन्यतां लम्भयन्तः कुमाराणां दातारो भवन्ति। अपि च मध्वा मधुना सम्पृक्ताः प्रतिकितवेन बर्हणा परिवृढेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हन्तारो भवन्ति ॥७॥

अक्षाः —derivation doubtful "अक्षा अश्नुवत एतानिति वा, अभ्यश्नुवत एभिरिति वा" (Nir ix 8) Perhaps the dice owe their names to the spots which are regarded as eyes, 'furnished with eyes' (*aks-a*)

अङ्कुशिन —"अङ्कुशोऽस्यास्ते, आकुञ्चितो भवतीति वा" Nir ix 28 Cf Gk *oghos* (pronounced *onkos*), Lat *uncus*, AS *ongel*, hook, Av *anku pasemna*, adorning oneself with hooks, bracelets

नितोदिन —*from* तुद् *to strike, to push*, Lat *tundere*, *tutudi* push, strike, hammer

निकृत्वानः —formed with क्वनिप् from नि (down) and कृ (to do) निकृति means deceit कृत्वनिर्निकृति भाष्यम् करोते 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप्। S under x 144 3

तपनाः —तप् is transitive in the Vedas Hence तपनाः means burning, i e, causing pain to the gambler himself, and तापयिष्णवः, causing the gambler to pain his family by the loss of his possessions

कुमारदेष्णाः —whose present is like that of boys i e, no sooner given than wanted back (Geldner) The accent shows that it is a बहुव्रीहि देष्ण *occurs at the end of three compounds* भूरिदेष्ण viii 81 2 त्वष्टदेष्ण i 166 77 and कुमारदेष्ण in all of which the first member is accented The word is derived from दा 'to give' with the suffix स्न as in तीक्ष्ण, श्लक्ष्ण, etc The word became obsolete in class Skt and *no provision for it is made in the* उणादि सूत्र It is, however found preserved in proper names like सुदेष्णा, चारुदेष्ण, etc It is interesting to note that सुदेष्णा was the wife of king Virāta who was a most confirmed dice player

पुनर्हणः —*striking back* i e, robbing them of all their winnings Vae victoribus! The antics of the dice are exactly like those of destiny *cf* निवर्तितविधाय दुःखं प्रथमं सुखमुपरि दर्शयद् दैवम् । कालान्तरे तदेव तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ *Harsacarita* vi 1 In classical Skt there will be no खल nor will कितव be available

मध्वा—Since षु [illegible] unaccented, उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्य does not apply here contrast it with *tanvâ* in st 5 Classical मधुना See भर्य p 175 *Cf* मध्व v 62 7

सम्पृक्ता—past participle of सम् पृच् 'to mix together' *Cf* ii 35 [illegible] द्रुहा रिष सम्पृच पाहि सूरीन् "Protect the patrons from falling in with malice and injury"

मध्वा सम्पृक्ता—*Cf* मध्वा सम्पृक्ता सारघेण धेनव viii 4 [illegible]

बर्हणा—inst sing fem of बर्हणा ardour, fervour, from बृह् to be great 'सुपा सुलुक्' इति विभक्तेराकार, S under RV i 54 8 Under iii 34 5 [illegible] says वर्हि वृद्धौ। पचाद्यच् 'युच् बहुलम्' इति कर्तरि युच्। व्यत्ययेना द्युदात्तत्वम्। The reading appears to be extremely corrupt here Under iii 39 8 we find बर्हि वृद्धौ इत्यस्य भावे औणादिको युप्रत्यय। प्रत्ययस्वर। The word occurs in the list of difficult words in the *Nighantu* and is explained by Yaska as परिबर्हणा which is explained by Durga [illegible] पारवृढा परिवृढेन बलेन परिवृढतया वा *Cf* iii 35 5 इन्द्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश Indra got into impatience and ardour Geldner in his Glossary gave 'power, magic power' (Macht, Zaubermacht) as the meaning of बर्हणा In his translation, however, we generally find 'ardour fervour (Eifer)' बर्हणा is sometimes associated with तुज which is translated 'impatience' The meaning 'ardour', suits the context here, the sense being 'the ardour of the gambler invests even the burning dice with a sweetness to which it is an absolute stranger' Geldner (Glossary) translated 'by magic power over'

8

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां	त्रिऽपञ्चाशः । क्रीळति । व्रातः । एषाम् ।
देव इव सविता सत्यधर्मा ।	देवःऽइव । सविता । सत्यऽधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते	उग्रस्य । चित् । मन्यवे । [illegible] । नमन्ते ।
राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥८॥	राजा । चित् । एभ्यः । नमः । इत् । कृणोति ॥८॥

Their (*eṣām*) troop (*vrā´taḥ*) of three fifties (*tripañcāśaḥ*) disports itself (*krīḍati*) like God Savitṛ (*devaḥ savitā´ iva*) whose ordinances never fail (*satyadharmā*). They bow not (*na namante*) before the wrath (*manyave*) of even the fierce (*ugrasya cit*), even the king (*rā jā cid*) make (*kṛṇoti*) obeisance (*namaḥ*) to them (*ebhyaḥ*)

एषाम् अक्षाणां त्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्याको व्रातः सङ्घः क्रीळति आस्फारे विहरति । आक्षिकाः* प्रायेण तावद्भिरक्षैर्दीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः— सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देव इव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां सङ्घ आस्फारे विहरतीत्यर्थः । किञ्च, उग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधाय एतेऽक्षा न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति, न वशे वर्तन्ते, तं नमयन्तीत्यर्थः । राजा चित् जगत ईश्वरोऽपि एभ्यः नमः इत् नमस्कारमेव देवनवेलायां कृणोति नान्यत्किं करोतीत्यर्थः ॥८॥

त्रिपञ्चाश'—is generally the ordinal corresponding to त्रयःपञ्चाशत् of the Brāhmaṇas and means 53rd—a sense which is singularly inapplicable in the present context Here and under AV xix 34 2 S takes the word to mean 'consisting of fifty three' But Luders' explanation of the word as 'consisting of three fifties' is now generally accepted त्रिः पञ्चाशत in RV i 133 4 appears to lend some support to this explanation We may dissolve the compound thus त्रिरावृत्ता पञ्चाशत् यस्मिन्। बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात् इति डच् समासान्तः । त्रिपञ्चाशत्ष्टीदात्तत्वम्।

व्रात —see under stanza 12

देव इव सविता—"disposing man's destinies like the god Savitṛ" Cf देव इव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न तस्थौ समरे धनानाम् x 139 3 "Savitṛ like a God whose Law is constant, stands in the battle for the spoil like Indra" 'It is hard to imagine the repeated pāda in

---

* आक्षिका—M आक्षिक is given as an example in the Kāśikā and many other works on grammar under तेन दीव्यति खनति जयति जितम् 4 4 2 See p 100 f n

x 34 8 as being in primary application in that stanza. But equally x 139 8 makes the impression of a chain of four formulaic statements without any real sequence. The pāda seems to me an old formula imported secondarily into each of the stanzas Prima facie assumption of real priority of x 139 8 seems to me illusory " BLOOMFIELD, *Repetitions*, p 409 A similar expression देवो न यः सविता सत्यमन्मा 'He who like God Savitr whose thoughts are reliable' occurs in RV i. 73 2, ix 97 48

सत्यधर्मा—the second member of धर्मन् neuter from धृ 'to hold' and means established law, ordinance The word became धर्म masc in class Skt. but was preserved in its earlier form at the end of बहुव्रीहि compounds Hence Panini had to frame the rule धर्मादनिच् केवलात्, 5 4 124 The accent on the first member shows there can be no question of अनिच् here

मन्यवे, एभ्यः—note that both the root नम् and the word नमः are construed with the Dative

ना—This is the only place in RV where न has been metrically lengthened Of course, we can resolve as न वा नमन्ते, but that is unnecessary In the only other case where नमन्ते occurs in RV there is also metrical lengthening: तस्मै विशः स्वयमेवा नमन्ते iv 50 8. Skt *na*, Av O P *na*, Lat *ne*, Goth *ni* ; Ved *na*, Lat *ne-*, Goth *nē*

9

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुर-	नीचा । वर्तन्ते । उपरि । स्फुरन्ति ।
न्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते ।	अहस्तासः । हस्तऽवन्तम् । सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः	दिव्याः । अङ्गाराः । इरिणे । निऽउप्ताः ।
शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥९॥	शीताः । सन्तः । हृदयम् । निः । दहन्ति ॥९॥

They roll (*vartante*) downward (*nīcā́*), they spring (*sphuranti*) upward (*upari*). [Themselves] without hands (*ahastā́saḥ*) they overcome (*sahante*) him that has hands (*hasta-*

vantam) Divine (*divya h*) coals (*angarah*) thrown down (*nyuptah*) on the diceboard (*irine*), being cold (*sita h santah*) they burn the heart to ashes (*hr dayam nih dahanti*)

अपि चैतेऽक्षा नीचा *नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथापि उपरि पराजयाद्भीताना द्यूतकराणा कितवाना हृदयस्योपरि स्फुरन्ति । अहस्तास हस्तरहिता अप्यक्षा हस्तवन्त द्यूतकर कितव सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । दिव्या: दिवि भवा अपक्वता† अङ्गारा अङ्गारसदृशा अक्षा इरिणे इन्धनरहित आस्फारे न्युप्ता, शीता शीतस्पर्शा सन्तोऽपि हृदयम् कितवानामन्त करण निर्दहन्ति पराजयजनितसन्तापेन भस्मीकुर्वन्ति ॥९॥

नीचा—adv down अधोमुखम् instr sing of न्यच् (नि अच्) downward (with adverbial shifting of accent) S s explanation of नीचा

---

* The word नीचीन is Vedic, though प्राचीन अर्वाचीन पराचीन etc are used in classical Skt नीचीन however is found also under vi 8 5 and x 152 4 Either the reading is wrong or the commentator s constant study of the Vedas led him to use some Vedic words in class Skt

† M reads अपक्वता here and his MSS show the variant अपा क्वता प and प are often confused in MSS ा is the broken down remnant of ि and the विसर्ग at the end clearly shows that the next word cannot be अङ्गारा but can very well be शीता As S does not explain न्युप्ता here it is just possible that न्युप्ता is paraphrased by this word which is misplaced in MSS Such misplacements are not rare in MSS In Raghavabhatta's commentary on the *Sakuntala* (N S Press 9th ed) for instance we find वाच्यात् प्रतीयमानोऽर्थस्तद्विदाम् [°विदां] सहृदयविषयम् । रूपकादितर कल्पकाद्या [रूपकादिरल] on p 44 and the remaining portion अयाद् [न्याय्]पदहारैर् नोपमा comes after 11 lines on the next page ! Under x 27 17 न्युप्ता is explained as निक्षिप्ता and under stanza 5 of this hymn as अवक्षिप्ता Should we not therefore read अवक्षिप्ता for अपक्वता and place it after न्युप्ता ?

under AV i 21 2 is interesting नीचै अध्दात् उत्तरस्य सुप 'सुपां सुलुग' इत्यादिना आदेश, डिमकरणसामर्थ्यात् टिलोप ।।।

वर्तन्ते—revolve, roll *Cf* Latin *verto* I turn (*cf. vertigo*)

उपरि—adv above Av *upairi*, O Persian *upairy*, Gk *h uper* Lat *s uper* (probably for *(e) *ks uper*), O H Germ. *ubir*, Goth *ufar* O Eng *ofer*, Eng *over*

स्फुरन्ति—स्फुरति and स्फलति are read in the *Nighanṭu* in the list of roots meaning 'to kill' In the Dhātupāṭha we find स्फुर स्फल सञ्चलने 'to make a quick or jerky motion ' When transitive as in धी रौहणमस्फुरद्वाः (ii 12 12) it means to spurn, when intransitive as here it means to spring to flash Av *sparaiti*, treads, pushes Modern Pers *supardan*, to tread, Lat *spernere* to repul e, Gk *spairein* to palpitate, *cf* Gk *sphuron* ankle

अहस्तास—Contrary to the general rule नञ् तत्पुरुष's generally accent the first member and नञ् बहुव्रीहि s the second Skt *hasta*, Av *zasta*, O Pers *dasta*

हस्तवन्तम्—Av *zastavantəm* *Cf* RV i 164 4 यदनस्था बिभर्ति.

सहन्ते—In the Vedas सह means positively to overcome, then it came to be used in the neutral sense of 'to hold out against' and lastly the sense deteriorated still further and the root came to mean to endure patiently ' Even in Panini's time the older sense prevailed to a certain extent as is clear from his rule षहे प्रहसने Av *haz* to make oneself master of, to bring into one's possession to win, Gk *ekhō* (from **hekho* by dissimilation) I have or hold *é s(e)kh on*, Skt *a sah an* "षहिरभिभवादौ।" "केचित्तु 'षह मर्षणेऽभिभवे इत्यस्ति' इति पठन्ति।" हरदत्त ।

दिव्या—note the contrast They are born in heaven (दिवि भवा) and they are planted in इरिण, i e, under the earth It is just possible that the reference here is to अक्षावपन

अङ्गारा—Modern Pers *angišt* *Cf* SB v 3 1 10 अधिदेवन gaming place) का चय । तस्यैतेऽङ्गारा यदक्षा । SB v 4 4 23 एष वा अग्नि यदधिदेवनम्। तस्यैतेऽङ्गारा यदक्षा ।

शीता—past part of श्या to coagulate' used in a more general

sense like वृष rough (V. G. S., p. 256, bottom). The finite forms of the root do not occur in RV. but are met with in the Brāhmanas.

निर्दहन्ति—is a much stronger expression than दहन्ति which itself is much more emphatic than तपन्ति *Cf Śak.* III. 15 तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव. निः means 'out', *cf.* निर्वाण lit. 'blowing out'. Bhartṛhari has कान्ताकटाक्षविशिखा न लुनन्ति यस्य चित्तं न निर्दहति कोपकृशानुतापः.

This stanza (*b* and *d* अहस्तासः—हस्तवन्तम्, शीताः—निर्दहन्ति) is an excellent instance of the figure विरोधाभास. In *a* (नीचा—उपरि and दिव्याः—इरिणे) there is विरोध acc. to Daṇḍin In दिव्या अङ्गाराः, etc. there is अप्रस्तुतप्रशंसा also.

10

जाया तप्यते कितवस्य हीना	जाया । तप्यते । कितवस्य । हीना ।
माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् ।	माता । पुत्रस्य । चरतः । क्व । स्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानो-	ऋणऽवा । बिभ्यत् । धनम् । इच्छमानः ।
ऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥१०॥	अन्येषाम् । अस्तम् । उप । नक्तम् । एति ॥१०॥

Deserted (*hīnā́*) the wife (*jāyā́*) of the gambler (*kitavasya*) is consumed with grief (*tapyate*), [and] the mother (*mātā́*) of the son (*putrasya*) wandering (*carataḥ*) who knows where (*kvá svid*) In debt (*ṛṇavā́*), fearing (*bibhyad*), desiring (*icchámānah*) wealth (*dhanam*), he approaches (*upa eti*) the house (*astam*) of other people (*anyéṣām*) at night (*naktam*)

क्व स्वित् क्वापि चरतः निर्वेदाद्गच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते वियोगजसन्तापेन सन्तप्ता भवति। माता जनन्यपि पुत्रस्य क्वापि चरतः कितवस्य सम्बन्धात् हीना तप्यते पुत्रशोकेन सन्तप्ता भवति। ऋणावा अक्षपराजयादृणवान् कितवः सर्वतो बिभ्यत् धनं स्तेयजनितम्

इच्छमान कामयमान अन्वेषा ब्राह्मणादीनाम् अस्तम् गृहम्। 'अस्त पस्त्यम्' [निघ॰ ३।४] इति गृहनामसु पाठात्। नक्तम् रात्रौ उपैति चौर्यार्थमुपगच्छति ॥१०॥

तप्यते—कर्मकर्तृवाच्य Skt *tapati* Av *tapaiti*, Skt *tapayati*, Av *tapayeiti* Mod Persian *taftan* to burn to warm, to illumine

हीना—past pass part of हा to leave Thus हीन primarily means forsaken and as people in general are inclined to think uncharitably of those who are weak and forsaken it came to mean in later Sanskrit and many vernaculars vicious low (*cf* Eng *abandoned*) हीन is construed here acc to सामानाधिकरण्य with both जाया and माता In *a* and *b* the figure of speech is काव्यलिङ्ग

स्विद्—is an emphasising particle generally used with interrogative pronouns Here क स्विद् are the exact words of the mother (GELDNER) or in this particular instance स्विद् converts the interrogative into the indefinite (MACDONELL V G S, p 251)—'who knows where

स्विद् appears to be a compound particle composed of सु and इद् (even as कुविद् appears to be compounded of कु and इद्) and since इद् is an emphasising particle स्विद् also is an emphasising particle इद् however is accented but स्विद् is an enclitic स्विद् is very generally used after an interrogative pronoun or adverb and consequently it came to be regarded as a particle of interrogation and sometimes used without such interrogative pronouns or adverbs * In classical Sanskrit it is preserved in कच्चित्स्वित् and in the rare form उतस्वित् Bharavi however is very fond of the particle and often uses it without any interrogative pronoun दनुज स्विदय क्षपाचरो वा *Kirat* xiii 7 तिरोहित स्विद् प्रहरन्ति देवता *Ibid* xiv 61, etc etc

In our passage स्विद् occurs after क but the sense is plainly indefinite and not interrogative Delbruck (*Altindische Syntax* 496) thinks क स्विद् here means who knows where? and his explanation has been generally accepted Speyer (*Vedische und*

Sanskrit Syntax, 42) points out that क्व alone without चित् चन अपि is in some rare cases used even in RV as an indefinite pronoun Thus our क्व means somewhere Geldner thinks that the words क्व स्वित् ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति are the words of the mother in the direct narration without the usual इति at the end

ऋणावा—formed from ऋण with the possessive suffix *van* Final अ इ and उ are often lengthened in the Samhita before व "छन्दसीवनिपौ [५।२।१०९] इति वनिप्, 'अन्येषामपि दृश्यते' [६।३।१३७] इति संहितायां दीर्घत्वम् In vi 12 5 the debtor is compared to a thief ऋणी न तायुः In the *Mrcchakatika* where ऋण [illegible] regarded as the sixth महापातक we find शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन् निष्प्रतापा दरिद्रता Class ऋणवान्

बिभ्यत्—occurs only twice in RV and both times in the 10th Mandala The more usual word in RV is भयमान He is in perpetual dread of his creditors

इच्छमान —The root इष् is उभयपदिन् in the Vedas Skt *icchati* Av *isaiti*

अस्तम् (Av *astəm*)—is read in the *Nighantu* among the [illegible] synonyms of गृह जायेदस्तम् RV iii 53 4 the wife alone is the home (*cf* Manu iv 72 न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते) अम् [illegible] added in the अधिकरणार्थ acc to क्रोधिकरणे च प्रोत्यसिवसिवयव्याभाविषु iii 4 76 But this would not explain the accent Hence we have to resort to Unadi तन् (p 96) अस्तम् इ or अस्तं गम् originally meant to go home These were often used in reference to the sun giving rise to the idea of the Asta mountain in the west behind which the sun set which in its turn gave rise to the idea of a corresponding उदय mountain in the east on which the sun rose

नक्तम्—The consonantal stem *nakt* (I E **noqt* Eng *night* Germ *Nacht*) is found in Gk *nukt* Lat *nox* (for **noct s*) and Skt नक्त (from **nakt ksatra* The instr pl is नक्तभिः after the analogy of अक्तुभिः

The second half may be regarded as an instance of रचना काव्यलिङ्ग Because he was in debt he was afraid, because he

was afraid, he wanted money to pay off his debts of honour and dispel his fears, because he wished to have money he went to the house of another to beg or to steal

11

स्त्रियं दृष्टाय कितवं तता-	स्त्रियम् । दृष्ट्वाय । कितवम् । तताप ।
पान्येषां जाया सुकृतं च योनिम् ।	अन्येषाम् । जायाम् । सुऽकृतम् । च । योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रू-	पूर्वाह्णे । अश्वान् । युयुजे । हि । बभ्रून् ।
न्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥११॥	सः । अग्नेः । अन्ते । वृषलः । पपाद ॥११॥

It grieves (*tatapa*) the gambler (*kitavam*) to see (*drstvā́ya*) a woman* (*striyam*), the wife (*jāyā́m*) of others (*anyesam*) and (*ca*) their well ordered (*sukrtam*) home (*yonim*) Since (*hi*) he yokes (*yuyujé*) the brown (*babhrū́n*) steeds (*aśvan*) in the morning (*purvahne*) he (*sah*) sinks down (*papada*) near the fire (*agneh ante*) a beggar (*vrsalah*)

कितवम् कितवः । विभक्तिव्यत्ययः । अन्येषाम् स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायाम् जायाभूताम् स्त्रियं नारीं सुखेन वर्तमानां सुकृतम् सुष्ठु कृतं सुसंस्कृतं योनिम् गृहञ्च दृष्टाय दृष्ट्वा मम जाया दुःखिता गृहञ्चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप तप्यते । पुनः पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अश्वान् व्यापकानक्षान् युयुजे युनक्ति । पुनश्च वृषलः वृषलकर्मा स कितवो रात्रौ अग्ने अन्ते समीपे पपाद शीतार्त्तः सन् शेते ॥११॥

When the gambler who had staked everything and lost everything came to the house of other people he realised as never before what he had lost through his own folly He had

* सज्जाया—M But then संसाद can hardly be connected with गृहम्

yoked his steeds (begun throwing the brown dice) in the early morning and now 'remote, unfriended, melancholy, slow' he reaches his destination after nightfall, a physical and moral wreck. Thus this stanza is a continuation and elucidation of the previous stanza.

स्त्रियम्—this is the only form of the acc. sing. in the Vedas. स्त्रीम् and स्त्रीः (besides स्त्रियम् and स्त्रियः) are found in classical Skt. only वाम्शसोः पा° ६।४।८०.

दृष्ट्वाय—In RV. gerunds are formed from eight roots with the suffix त्वाय. Acc. to some it is the metrical substitute of the fem inst. sing. of stems in त्व, while others hold that it is the locative sing. (त्वे)+आ, still others are of opinion that we have a double suffix here त्वा and य: (V. G. S., pp. 188, 189).

कितवम्—object of तताप which is used impersonally. Other instances of the impersonal use of तप् are: यदि दीक्षितमुपतपेत् SB, xii. 8. 5. 2 and आहिताग्निं चेदुपतपेत् *Āśvalāyana Gr. Sūtra* iv. 1. स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवस्तताप would have been unimpeachable, but तपति is a transitive verb in RV. and would not lend itself to such a construction. *Cf.* जाया तप्यते कितवस्य हीना in the previous stanza. Expressions like तपति न सा किसलयशयनेन (गीतगोविन्द ७।१२) are not found in the Vedas.

जायाम्—(as well as स्त्रियम्) जातौ एकवचनम्; so the plural in अन्येषाम् along with the sing. in जायाम् need not cause any misgiving (विवक्षितमविवक्षितम्). Derived from जा (जन्) to be born, Skt. *jāyate*, Mod. Pers. *zāyad*, Av. *zayeite*.

सुकृतम्—well-arranged, *cf.* विष्कृतम् above

योनिम्—In the *Nighaṇṭu* योनि is a synonym of गृह (home). It is derived from यु to hold and means 'abode.'

युयुजे—accented because of हि.

बभ्रून्—Skt. *babhrúḥ* ruddy brown, brown, Av. *bawrō*, *bawriš* beaver, Lat. *fiber*, *fibrī* beaver. 'The Aryan base **bhru-* meant brown; the word **bhe-bhru* [Skt. *babhru*] is simply a reduplication of this.' Here of course the brown horses are the brown

dice बभ्रु as a noun later meant 'a large ichneumon because of its brown colour, cf बभ्रु वाहन

पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्—the figure of speech is अप्रस्तुतप्रशंसा Cf Sak III पक्वशायस्य यामन्नेहि सदयर सदपिदा रथयो।

अग्नेरन्ते—'near the fire place in the central hall appears to be antithetical to पूर्वाह्णे and पपाद to अश्वान् युयुजे So अग्नेरन्ते also means when the lights are extinguished' and पपाद also means 'walled on foot

वृषल —ल is a diminutive suffix here so वृषल means a mean kin a little man a beggar

पपाद—3 sing perfect of पद् to step to tread, to sink down This is the only form of the perfect in RV, the Atm form पेदे appears first in the Brahmanas On the other hand in the pr ind पद्यते is Vedic and पद्यति occurs first in the Brahmanas

12

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य	यः | वः | सेनाऽनीः | महतः | गणस्य ।
राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।	राजा | व्रातस्य | प्रथमः | बभूव ।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि	तस्मै | कृणोमि | न | धना | रुणध्मि ।
दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥१२॥	दश | अहम् | प्राचीः | तत् | ऋतम् | वदामि ॥

He who (y h) as the general (sen ni) of your (v) great (mahatáh) band (ganasya) has become (babhuva) the first (prathamáh) king (raja) of your host (ga asya)—to him (tasmai) I (aham) put (krnomi) my ten (daśa) [fingers] forward (praci) I am not withholding (na runadhmi) wealth (dhana)—that (tat) is the truth (rtam) I say (vadami)

हे अक्षा, वः युष्माकं महतो गणस्य सङ्घस्य यः अक्ष सेनानी नेता बभूव भवति। व्रातस्य च। गणव्रातयोरल्पो भेद । राजा ईश्वरः प्रथमो मुख्यो बभूव। तस्मै अक्षाय कृणोमि अहम् अञ्जलिं करोमि। अतः परं धना

धनानि अक्षार्थम् अहं न रुणध्मि न *सम्पादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । अहं दश दशसंख्याका अङ्गुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । तत् एतदहम् ऋतम् सत्यमेव वदामि नानृतं ब्रवीमीत्यर्थः ॥१२॥

व्रातम्—Both व्रात and गण mean troops, hosts. In RV. v. 53. 11 शर्ध, व्रात and गण are mentioned:

शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिः ।
अनु क्रामेम धीतिभिः ॥

In iii. 26. 6 शर्ध is absent:

व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिरग्नेर्भामं मरुतामोज ईमहे ।

Here Sāyaṇa explains व्रातंव्रातं as व्रतिसमूहम् and गणंगणम् as मरुत्समूहं. In the Śatarudriya section of the Yajurveda both व्रातपति and गणपति are epithets of Rudra. (तै॰ सं॰ ४।५।४, वा॰ सं॰ १६।२५).

तस्मै कृणोमि दशाहं प्राचीः—Cf. AV. v. 28. 11 तस्मै नमो दश प्राचीः कृणोमि "to him I pay homage, my ten extended fingers," AV. xi. 2. 23 तस्मै नमो दशभिः शक्वरीभिः "to him be homage with the ten clever ones (the fingers)." VS. xvi. 64 "तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमो अस्तु" (='प्राचीः अङ्गुलीः करोमि नमस्कारार्थम्')

ऋतं वदामि—Cf. श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि x. 125. 4, धर्मोऽसि सत्यं ऋतं वदामि A. G. V., p. 83.

13

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व	अक्षैः । मा । दीव्यः । कृषिम् । इत् । कृषस्व ।
वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।	वित्ते । रमस्व । बहु । मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया	तत्र । गावः । कितव । तत्र । जाया ।
तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥१३॥	तत् । मे । वि । चष्टे । सविता । अयम् । अर्यः ॥

* The correct reading would appear to be सम्पादयामि. Under AV. vii. 52. 7 यो देवकामो न धनं रुणद्धि S. says: द्यूतार्थं धनं न रुणद्धि स्थापयति किन्तु देवतार्थं विनियुङ्क्ते. Under RV. x. 102. 10 स्व किमिव न धना करोमिव S. says: नावरुणद्मि, अक्षरूप. द्यूतसाधनं ।

Never (*mā́*) play (*dīvyaḥ*) with dice (*akṣáiḥ*), cultivate tillage (*kṛṣím it kṛṣasva*); in thy property (*vitté*) rejoice (*ramasva*) thinking much of it (*bahú mányamānaḥ*). In that (*tátra*), O gamester (*kitava*), are thy cows (*gā́vaḥ*), in that (*tátra*) thy wife (*jāyā́*)—this (*tát*) Savitṛ here (*Savitā́ ayám*), the noble (*aryáḥ*), tells (*ví caṣṭe*) me (*me*).

हे कितव, बहु मन्यमानः मद्वचने विश्वासं कुर्वन् स्वम् अक्षैर्मा दीव्यः द्यूतं मा कुरु। कृषिमित् कृषिमेव कृषस्व कुरु। वित्ते कृष्या सम्पादिते धने रमस्व रतिं* कुरु। तत्र कृषौ गावो भवन्ति, तत्र जाया भवति। तत् एव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता सर्वस्य प्रेरकः अयम् दृष्टिगोचरः अर्यः ईश्वरो विचष्टे विविधमाख्यातवान्† ॥१३॥

दुर्गभाष्यम्। अक्षैः मा दीव्यः इत्यक्षदेवनप्रतिषेधः। तत्र हि बहवो ऽनर्थाः सन्ति। कृषिम् इत् कृषस्व इति कृषिविधानम्। तस्यां हि बहवो गुणाः सन्ति। वित्ते रमस्व स्वल्प एवोपार्जिते बहु एतदेवेति मन्यमानः[1]। मा वित्तलोभेन दीव्यः,[2] निजमपि वित्तं हारयिष्यसि। कृषिं पुनरेवस्मात् कारणात् कृषस्व। हे कितव तत्र तस्यां कृषौ गावः सन्ति, तत्र तस्यां च जाया[3]। तद् पुनरेतद् मे मम[4] सविता देवः अर्यः ईश्वरः। वि श्रुतिस्मृत्यनुशासन-द्वारेण विविधम् अनेकप्रकारम् आचष्टे। उभे अपि हीमे श्रुतिस्मृती मन्वादिद्वारेण आदित्यान्तरपुरुषप्रभवे एव। अत इदम् उक्तम्—सवितैवैतन्मम विचष्टे इति।

* रतिं—M.

† S. appears to have missed मे, since M drops it in both editions.

1 न किञ्चिद् परवित्तेन द्यूतोपार्जितेन। Sk.-M.

2 दीव्यः is Vedic दीव्य: appears to be the correct reading.

3 कृषिं कुर्वतो गावो भार्या च भवतीत्यर्थः। तथा च वसिष्ठः भार्याद्यमतौ इति मन्त्रं ध्याकरोत् तद्दर्शयति मां [ऋ० म० १।१०१] त्वापि वेन्नादिना (?)। Sk.-M.

4 मे मह्यं विचष्टे विविधमाचष्टे—Sk.-M.

The gambler has become "a sadder and a wiser man." At last the lure of dice leaves him cold. He has apparently prayed fervently to Savitṛ and received inspiration from him. He now takes the world into his confidence and reveals the admonition of the deity. However deeply the gambling instinct may be rooted in man, he must eradicate it and take to the tillage of the soil—the only honest piece of work that brings huge profits. Millenniums afterwards Bālakavi, somewhat similarly disillusioned, wrote in his *Mahiṣaśataka*:

अक्षैर्मा दीव्य ननु श्रुतिः श्रुतिपथं याता प्रविष्टा न किं
मौर्ख्यं वा कमलाविलासमनुपमं यातस्य किं याचसि ।
किं चक्षुर्यदपि त्रिलोकजनकदिङ्मण्डलोदयन्ती-
दीर्घाक्षिस्थितिरीश्वराय कृपण या कृष दीर्घं त्वयाम् ॥

Cf. Mṛcchakaṭika, Act II:

भो द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ।

न गणयति पराभवं कुतश्चिद्धरति ददाति च नित्यमर्थजातम् ।
नृपतिरिव निकाममायदर्शी विभववता समुपास्यते जनेन ॥
द्रव्यं लब्धं द्यूतेनैव दारा मित्रं द्यूतेनैव ।
दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥
त्रेताहृतसर्वस्वः पावरपतनाच्च शोषितशरीरः ।
नर्दितदर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि ॥

अक्षैः—In the later language the Instr. of दिव् is optionally put in the Acc. We find the same phenomenon in English in the case of 'to play.'

दीव्यः—2 sing. injunctive of दिव् 'to play.' The corresponding present imperative is दीव्य. *Cf.* मा स्थः; मा भिद भवत्, *I. U.* 1.

अक्षैर्मा दीव्यः—the best throw with the dice, says an old English proverb, is to throw them away.

कृषिम्—Cognate Acc.

इत्—See p. 32

कृषस्व—This is probably the only Ātm form of the root in RV. and appears to be due to the influence of रमस्व which is already in the mind of the speaker

कृषिमित् कृषस्व—Hence like आयुर्घृतम् we have the proverb कार्ष्यं जीवनम्

तत्र गावः, कितव तत्र जाया—Honest work will enable him to acquire wealth and thereby to regain his lost cattle and his wife

विचष्टे—reveals, see p 86 Cf यय मे देव सविता सदाह RV x 27 18 In the Pada text the उपसर्ग and the verb are regarded as two independent words except when the verb is accented in which case the upasarga loses its accent उपसर्गपूर्वमाख्यातमनुदात्तं विगृह्यते । उदात्तं यत् समस्येत उपसर्गो निहन्यते ॥

14

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो	मित्रम् । कृणुध्वम् । खलु । मृळत । नः ।
मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।	मा । नः । घोरेण । चरत । अभि । धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामराति-	नि । वः । नु । मन्युः । विशताम् । अरातिः ।
रन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥१४॥	अन्यः । बभ्रूणाम् । प्रऽसितौ । नु । अस्तु ॥

Make (*krnudhvam*) friendship (*mitrám*), please (*khalu*), be gracious (*mrlata*) to us (*naḥ*), do not daringly (*dhrsnu*) bewitch (*abhi carata*) us (*naḥ*) with your enchantment (*ghorena*) Let your wrath (*manyuḥ*) and hostility (*arātiḥ*) be at rest (*ni viśatām*) Let another (*anyaḥ*) now (*nu*) be (*astu*) in the toils (*prasitau*) of the brown ones (*babhrunā́m*)

हे अक्षाः, यूयं मित्रं कृणुध्वम् अस्मासु मैत्रीं कुरुत । खल्विति पूरणः न. अस्मान् मृळत सुखयत च । नः अस्मान् धृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा ।

घोरेण असद्वेन* मा अभिचरत मा गच्छत। किञ्च, व. युष्माकं मन्युः क्रोधः अराति. अस्माकं शत्रुः† निविशताम् असच्छत्रुषु विशतु। अन्यः अस्माकं शत्रुः कश्चित् बभ्रूणाम् बभ्रुवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबन्धने‡ नु क्षिप्रम् अस्तु भवतु ॥१४॥

Taught by what appeared to him centuries of bitter experience the gambler has at last succeeded in shaking off the shackles of the seductive dice, but the lessons of experience are not always lasting, human nature is notoriously fickle, God's grace is often fleeting temptations attack us with renewed vigour after lying inactive for a time and man is more apt to make good resolutions than to keep them for long so it would not do to fall foul of the all powerful dice Therefore the gambler, in this farewell stanza, solicits their friendship and good will for ever and for ever, requests them earnestly to withdraw their wrath and prays to them fervently to keep away their enchantment from him and to transfer it to some one more worthy of their toils

मित्रम्—n friendship (m friend§) In class Skt मित्र is not used in the sense of friendship' and is neut in the sense of 'friend' The masc however is sometimes met with in didactic literature, e g परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्। वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ Ved मित्रं कृणुध्वम्=class मैत्रीं कुरुध्वम्

मित्रं कृणुध्वम्—This solicitude for friendship with the demon of dice may appear revolting at first sight but no one can afford to

* Some noun like कौर्येण seems to have dropped here घोरम् is explained as क्रूरं कर्म under AV vi 149 3

† Should we read "शत्रुम्। द्वितीयार्थे प्रथमा। आतामपवचनम्।" here or drop अस्माकं शत्रु and read शत्रुः after विशतु?

‡ प्रबन्धने is not much used in class Skt in the sense of प्रकर्षेण बन्धने प्रबन्धने is found under x 87 6 and प्रकर्षेण बन्धने under vii 46 4 Probably प्रबन्धने is the correct reading here also Bombay adopts प्रबन्धने which appears to be conjectural

§ देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतः। [illegible] 18 etc

antagonise the powers of evil "It was said that at Benares, the very place at which the acts set forth in the first article of impeachment had been committed, the natives had erected a temple to Hastings, and this story excited a strong sensation in England Burke said he saw no reason for astonishment in the incident which had been represented as so striking He knew something of the mythology of the Brahmins He knew that as they worshipped some gods from love, so they worshipped others from fear. He knew that they erected shrines not only to the benignant deities of light and plenty, but also to the malignant ones that preside over small pox and murder, nor did he at all dispute the claim of Mr Hastings to be admitted into such a Pantheon" Macaulay's *Essay on Warren Hastings*

खलु—occurs only here in RV and does not occur at all in AV It appears to have been used here in the sense of अनुनय as in न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन् Sak I मित्रं कृणुध्वं खलु may be rendered मैत्रीं कर्तुमर्हथ in class Skt

मृळत—2 pl imperative present of मृड 'to be gracious' with metrical lengthening Class मृळीक, सुम्नयत, etc मृळतिर्दानकर्मा पूजाकर्मा वा *Nir* x 15 मृडयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा *Nir* x 16 The root is read in the Dhatupatha as मृड सुखने

घोरेण—See p. 174

चरत अभि—The preposition here follows the verb *Cf* दधत. मा in st 6 [उपसर्गाः क्रियायोगे।] छन्दसि परेऽपि। व्यवहिताश्च॥ P. 1 4 80 81 The next line नि वो नु मन्युर्विशताम् furnishes an instance of व्यवहितप्रयोग अभि चर् means to go against, to act wrongly towards, then to charm, enchant, bewitch, *cf* अभिचार

This is probably the only instance in RV where the Imperative is used with मा "In negative sentences the injunctive is the only mood (with the exception of the single optative form भुजेम) with which the prohibitive particle मा can be used " V.G S, § 851 The Gāthic Avesta follows the Vedic, but in the younger Avesta मा is used with all moods In Homeric Greek μή is used with the present imperative, the aorist subjunctive, etc

नि विशतात्—from नि down and विश् to enter—come home, settle down to rest The verb is to be construed with each subject separately Or since two singular subjects मन्यु and अराति are equivalent in sense to one single idea, the verb is in the singular, cf तोकं च तस्य तनयं च वर्धते In Latin also we find *tempus necessitasque postulat* 'time and necessity demands' Ved निविशतात्, class निवर्तताम्, विश्राम्यतु स्वपितु

मन्यु—मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा *Nir* x 29 मन्यु from मन् 'to think' means mood, i e, temper of mind, then like Eng *mood* it came to mean wrath, then the meaning developed in another direction and it meant grief

अराति *f*—is a Karmadharaya from its accent and means lit non giving then niggardliness, then hostility अरातिरदानं प्रसुखम् E under RV ii 7 2 The accent is fully discussed under i 29 4 अरातयः। रा दाने। 'क्तिच्' इत्यादिना भावे क्तिच्। न विद्यते रातिः एषु इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। नञ्सुभ्याम् इति तु 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति न भवति। यद्वा 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति कर्तरि क्तिच्। नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।

अन्यो अस्मत्, etc —The idea is the dice would not let him free unless some substitute was found to take his place [1] Cf ii 33 11 स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम्। मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मन्नि वपन्तु सेनाः॥ *Praise him, the far-famed one, that sits on the seat of the car, the young the fierce, that slays like a dread beast* O Rudra, being praised, be gracious to the singer *let thy missiles [spare us] and smite down another than us* AV vi 20 1 अग्नेरिवास्य दहत एति शुष्मिण उतेव मत्तो विलपन्नपायति। अन्यमस्मदिच्छतु कं चिदव्रतस्तपुर्वधाय नमो अस्तु तक्मने॥ 'Of him as of burning fire goeth the vehemence (?), likewise as it were shall he crying out go away from me, *some other one than us let the ill behaved one seek*, homage be to the heat weaponed fever

प्रसितौ—प्रसिति प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वा *Nir*, 6 12 प्रसितिर्बन्धं दैन्यं वा कर्म्णे। Haradatta बन्धो च सिति इत्यत्र दुःखार्थं इति मत प्रकृतिस्वरत्वम्।

बभ्रु—कपिल acc to तद्धितस्वरविधानयोर्बभ्रु कपिलोऽरुणोऽस्य।

[1] Cf the story of the bearers of the शिवकटिs in the fifth section of the *Pañcatantra*

HIRAṆYAGARBHA

Introductory Note

This is one of the great monotheistic* hymns in the Ṛgveda. In grandness of conception and nobility of diction this hymn stands far above the level of the vast majority of hymns in RV There are several facts, however, which testify to its comparatively late origin In the first place it appears to be modelled on the सजनीय hymn ii 12 Each stanza of that hymn except the last ends with the refrain स जनास इन्द्रः and each stanza of this hymn except the last ends with the refrain कस्मै देवाय हविषा विधेम In the सजनीय hymn the glorious deeds of Indra who is greater than all other gods are described, in this hymn the glories of Hiraṇyagarbha who is greater than Indra and all other gods are described The metre is Triṣṭubh in both and the diction also shows certain points of agreement

ii 12 1 यो जात एव प्रथमो मनस्वान्—x 121 1 भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्
ii 12 7 यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावः—x 121 4 यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू
ii 12 2 यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहत्—x 121 4 येन पृथिवी च दृळ्हा
ii 1 2 यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमः—x 121 2 यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः
ii 12 8 यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते—x 121 6 यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने
ii 12 8 यो अन्तरिक्षं विममे वरीयः—x 121 5 यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः

It has been said that क्रन्दसी is not originally used in the sense attributed to it here though रोदसी in ii 12 is quite all right

Moreover हिरण्यगर्भ हिमवत and आत्मदा in the sense of giving life occur only here in RV '*Sam avartata* is found only in the last Mandala, x 90 14 129 4 *Bhūta* also, in the sense of what

* The monotheistic conception underlying this hymn appears more prominently in x 82 and 83 both addressed to Viśvakarman See also p 116

is, occurs in the tenth Mandala only It is used three times (x 55 2, 58 12 90 2) as opposed to *bhavya i e* what is and what will be and once more in the sense of all that is (x 85 17) *Pradis* is restricted to Mandalas I (i 145 1) IX (ix 66 6 86 32) and our passage The repetition of the relative pronoun in verses 2 and 4 is unusual In the tenth verse the compound *yat kamah* is modern and the insertion of *eta ni* between *tvat* and *anyah* is at all events exceptional

But when we say that a certain hymn is modern we must carefully consider what we mean Our hymn for instance must have existed not only previous to the Brahmana period for many Brahmanas presuppose it but previous to the Mantra period also It is true that no verse of it occurs in the Sama Veda but in the Sama Veda Brahmana ix 9 12 verse 1 at least is mentioned Most of its verses however, occur in the Vajasaneyi Sambita in the Taittiriya Samhita and in the Atharva Veda Samhita nay the last verse to my mind the most suspicious of all occurs most frequently, in the other Samhitas and Brahmanas

We are justified therefore in looking upon the verses, composing this hymn as existing before the final arrangement of the four Samhitas and if we persist in calling a hymn dating from that period a modern hymn we must make it quite clear that according to the present state of our knowledge such a hymn cannot well be more modern than 1000 B C — MAX MULLER in *Vedic Hymns* Part I, pp 4 5 6

The golden germ is the sun acc to some fire acc to others The sun is once glorified under the name of the golden embryo as the great power of the universe from which all other powers and existences divine and earthly are derived a conception which is the nearest approach to the later mystical conception of Brahm the creator of the universe (Wallis) It is he who measures out space in the air and shines where

the sun rises" (x. 121 5 6) See also Lommel in the *Mélanges de Linguistique*, pp 214 20

Many scholars have dealt at length with the doubt expressed in this noble hymn[1] We are, however, unable to detect the faintest trace of doubt in it The poet's firm conviction is expressed in every sentence and every clause of this magnificent poem as in its probable original—the सञ्जीय hymn Any one with the slightest knowledge of Sanskrit cannot fail to see that the refrain is merely a rhetorical question and that कस्मै stands for an emphatic कस्मै and that the entire hymn from the beginning to the end is in honour of Hiranyagarbha Uvata and Mahidhara practically say the same thing when they explain त विधाय कस्मै शब्दस्य[2]

[1] "With deep longing the poet seeks and searches after that God who, being the beginning of the world and the first germ and the shaper of all life reveals himself all over in nature He sees the divinity in its manifestation, now here, now there now elsewhere, and again and again he always asks, doubting seeking and longing Who is this God to whom we present our offering? Schroeder *Indiens Literatur und Cultur* p 80 (Peterson *Hymns from the Rigveda*, I, 282)

A recent Bengali writer offers a defence of the philosophic doubt (?) expressed in the hymn "It is not the doubt which paralyses all enquiry at the start but is strictly speaking a methodological doubt, which, as the indispensable prelude to all inquiry has everywhere proved so fruitful in the service of a philosophic construction

[2] The hymn is a *brahmodya* every stanza of which states evident qualities of Prajāpati, and then asks 'who is the god characterised by these qualities?' In the last stanza the answer is given Prajapati But *there is nothing skeptical and nothing inquisitive in all this*" BLOOMFIELD and JAOS xv 184

This is the only occurrence of the name in the RV but *it is mentioned several times in the AV* and the literature of the Brāhmaṇa period Hiraṇyagarbha is also alluded to in a passage of the AV (4 2 8) where it is stated that the waters produced an embryo which as it was being born was enveloped in a golden covering In the TS (5 5 1 2) Hiraṇyagarbha is expressly identified with Prajāpati In the later literature he is chiefly a designation of the personal Brahmā ' *Vedic Mythology* p 119 Kuste suggests that the golden embryo is the yolk of the mundane egg—a suggestion accepted and elaborated by Lommel

Hymn No 10

HIRAṆYAGARBHA

x 121

हिरण्यगर्भ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । प्रजापतिर्देवता ।

म० १० सू० १२१

1

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे	हिरण्यऽगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रे ।
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।	भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां	सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् ।
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१॥	कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥१॥

Hiraṇyagarbha (Hiraṇyagarbháḥ) arose (*sám avartata*) in the beginning (*ágre*), born (*jātáḥ*) he was (*āsīt*) one (*ékaḥ*) lord (*pátiḥ*) of the existent (*bhūtásya*) He (*sáḥ*) supports (*dādhāra*) the earth (*pṛthivī́m*) and (*utá*) this (*imā́m*) heaven (*dyā́m*)

To what god (*kásmai devā́ya*) shall we offer worship (*vidhema*) with oblation (*haviṣā*)?

'हिरण्यगर्भ' इति दशर्चं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षम्* । त्रैष्टुभम् । क-शब्दाभिधेयः प्रजापतिर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायम्' इति[1] । गतः सूक्तविनियोगः[2] । प्राजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्रोऽनुवाक्यास्ततस्तिस्रो याज्याः[3] । सूत्रितञ्च—'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट् प्राजापत्याः' [आ॰ ३।८।१] इति । वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषो 'हिरण्यगर्भ' इत्येषा याज्या[4] । सूत्रितञ्च—'कया नश्चित्र आ भुवद्धिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने तृतीयः' [आ॰ २।१७।१५] इति ॥

हिरण्यगर्भः हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथा च तैत्तिरीयकम्—'प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय'[5] [तै॰सं॰ ५।५।१।२] इति ।

---

* हिरण्यगर्भस्य—Peterson

[1] हिरण्यगर्भो नाम प्राजापत्यः प्रजापतिपुत्रः । कायम् कदैवत्यम् । Sadguruśiṣya, who holds that क is different from प्रजापति. But cf. काय-मङ्गुलिमूले [मनु २।५९]. Again प्राजापत्यविवाह is termed कायविवाह in Manu. Cf. also VS xx 4 कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा and xxii 20 काय स्वाहा, कस्मै स्वाहा.

[2] See p 251

[3] प्रजापतिदेवताके पशुयागे हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इति प्रथमा ऋक् वपाया अनुवाक्या, चतुर्थी च याज्या, एवमन्यथा द्वितीया ऋक् पुरोडाशस्यानुवाक्या पञ्चमी च याज्या, एवं तृतीया हविषोऽनुवाक्या षष्ठी च याज्या ।

[4] वरुणप्रघासाख्यम् चातुर्मास्यस्य द्वितीयं पर्व । (पृ॰ २४६) । तत्र वैश्वदेवे यानि हवींषि तेष्वादितः पञ्चाप्यनुष्ठेयानि, ततः ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः, वारुण्यामिक्षा, मारुत्यामिक्षा, काय एकादशकपाल इत्यधिकानि चत्वारि हवींषि भवन्ति । तत्र कायपरपर्याय-प्रजापतिदेवताकहविषः 'हिरण्यगर्भ' इत्येषा याज्या ।

[5] "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इत्याघारम् आघारयति । प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय ।" हिरण्यं ब्रह्माण्डरूपं यस्येश्वरस्य प्रजापतेर्गर्भे वर्तते सोऽयं हिरण्यगर्भः । यद्वा हिरण्मयस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये समुत्पन्ने गर्भरूपेणावस्थितश्चतुर्मुखो हिरण्यगर्भः । अतोऽयं सम्यक् प्रजापतेरनुरूपः । S.

यद्वा हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद् यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा[2] हिरण्यगर्भ इत्युच्यते। अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः सकाशात्* समजायत। यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भस्तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां† ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपहितोऽप्युत्पन्न‡ इत्युच्यते। स च जातः[3] जातमात्र एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य[4] विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य

---

[1] The second exposition of हिरण्यगर्भ is not found in AVS., TSS., Uvaṭa or Mahīdhara. The accent clearly shows that it is a Tatpuruṣa and not a Bahuvrīhi. In the *Nirukta*, however, both expositions are met with: हिरण्यगर्भो हिरण्मयो गर्भः, हिरण्मयो गर्भोऽस्येति वा।

[2] सूत्रात्मा (must not be confused with सूत्रामा Indra)—the soul which passes like a thread through the whole creation.

* Peterson omits सकाशात् which is really unnecessary. Commentators, however, often use the word in such cases (*cf* तस्मादसवः सकाशात् in st. 7) and there is the additional temptation of alliteration here. So we have followed M. and retained सकाशात्.

† Peterson drops सूक्ष्मभूतानां. But we have वियदादिभूतजातम् under st. 7.

‡ "तदुपाहित' M., but though the उपसर्ग आ is found in उपाधि, writers generally use उपहित and not उपाहित which has got an entirely different sense. "मायावादिनस्तु उपाधिसङ्गतत्वम् उपाधिसम्बन्धितत्वं वा उपहितत्वम्। यथा घटोपहितं चैतन्यं जीवः, मायोपहितं चैतन्यमीश्वर इत्यादि। वाचस्पत्यम्।"

[3] स च जातः सन् भूतस्य जगतः प्रतिभासमानस्य प्रपञ्चस्य एकः स्वयमीश्वरः पतिरीश्वर आसीत्। अथर्व ह—

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत॥

इति। AVS स च जात उत्पन्नमात्र एव उत्पद्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत्। Mah.

[4] D. construes भूतस्य अग्रे समवर्तत which is not very happy. Sk.-M. says सर्वस्मादग्रे प्रथमम्। [illegible] कारणम्। हिरण्यगर्भ [illegible], इत्यनेनाभिप्रायेण सर्वस्य स एव प्रथमम् उत्पन्नः।

जगतः पतिः ईश्वर आसीत्। न केवलमेकः पतिरासीत्* अपि तर्हि सः[1] हिरण्यगर्भः पृथिवीम् विस्तीर्णां द्याम् दिवम् उत अपि च इमाम् अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्त्तिनीमिमां भूमिम्। यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम[2]। अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार धारयति। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' [३।४।६] इति सार्वकालिको लिट्। तुजादित्वात् [६।१।७] अभ्यासदीर्घः। कस्मै। अत्र किं-शब्दोऽनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् प्रजापतौ वर्तते। यद्वा सृष्ट्यर्थं कामयत इति कः। कर्मण्डप्रत्ययः। यद्वा कं सुखम्, तद्रूपत्वात् क इत्युच्यते। अथवेन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिर्मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदायाहं क कीदृशः† स्यामित्युक्तवान्। स इन्द्रः प्रत्यूचे—यदिदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति तदेव त्वं भवेति। अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते। 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीत्'[3] [ऐ॰ ब्रा॰ १२।१०] इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम्। यदासौ किंशब्दस्तदा सर्वनामत्वात् स्मैभावः सिद्धः यदा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम्। 'सावेकाचः॰' [६।१।१६८] इति प्राप्तस्य 'न गोश्वन्साववर्ण॰' [६।१।१८२] इति प्रतिषेधः। 'क्रियाग्रहणं‡ कर्तव्यम्'

---

* न केवलं पतिरासीदेव—Bombay and Peterson

1 स दाधार। तद स्थाने यदो व्यत्ययेनासम्भवात्। यथ दाधार धारयति। Uvata यत पति अत स एव दाधार स एव धारयति, यदासौऽपि। D व्यत्ययेनासम्भ यागाय जनयन् धारयति। Sk M

2 द्यावो भूः स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्। Mah

† This कीदृश appears to be a reader's note

3 'इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्याब्रवीत् प्रजापतिम्—'अहमेतदसानि यत् त्वम्, अहं महान् असानि' इति। स प्रजापतिरब्रवीत्—'अथ कोऽहम्' इति। यदेवैतदवोच' इत्यब्रवीत्। ततो वै को नाम प्रजापतिरभवत्।"

‡ This Vārttika is read in the *Mahabhasya* and the *Kaśika* as क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् In certain portions of the commentary अपि is omitted, e g, under viii 1 26, viii. 3 1, viii 4 15, etc, while in others as, for instance, under vi 48 1, vi. 49 12, vii 93 2, etc, अपि is read Under the corresponding stanza in AV (iv ▮ 1) also अपि is omitted

[१।४।३२भा०] इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। कः प्रजापतिः देवाय देव दानादिगुणयुक्त हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्वपारूपेणैककपालात्मकेन* पुरोडाशेन वा विधेम वयमृत्विजः परिचरेम। विधतिः परिचरणकर्मा ॥१॥

हिरण्यगर्भः—The accent on the final syllable shows that it is a Tatpuruṣa compound and means the embryo of gold i e, the golden embryo हिरण्यपाणि हिरण्यदन्त हिरण्यरथ and other बहुव्रीहि compounds with हिरण्य as the first member accent the first syllable The following extracts from the *Śatapatha Brāhmaṇa*, xi 1 6 1 ff will explain the expression

आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास। ता अकामयन्त 'कथं नु प्रजायेमहि' इति। ता अश्राम्यन्, तास्तपोऽतप्यन्त। तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्मयमाण्डं सम्बभूव। तदिदं हिरण्मयमाण्डं यावत् संवत्सरस्य वेला तावत् पर्यप्लवत। ततः संवत्सरे पुरुषः समभवत् स प्रजापतिः। In the beginning this universe was waters nothing but water The waters desired How can we be reproduced? So saying, they toiled they performed austerity While they were performing austerity, a golden egg came into existence This golden egg floated about for the period of a year From it in a year a male came into existence who was Prajapati Muir OST iv 25 Cf VS xxiii 63

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तर्महत्यर्णवे।
दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः॥

This हिरण्यगर्भ is again referred to as गर्भ in st 7 and in RV X 82 6 and 0

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति।
कं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यन्त विश्वे॥
तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे।
अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः॥

---

* एककपालात्मकेन पुरोडाशेन वा appears to be out of place here for as S has already mentioned this stanza is used as अनुवाक्या for वपा and not for पुरोडाश (see p 334)

भूतस्य—PB reads भूतानाम् changing the जातावेकवचनम् into the plural *Variants* III p 340

आसीत्—In the Vedas आ (*a as t*) is also used the Im perfect 3 sing of अस् to be

दाधार—3 sing perf of धृ 'to hold with long reduplicating syll See p 111

पृथिवीं द्यामुतेमाम्—Acc to the dictum इदमस् सन्निकृष्टम् or इदम प्रत्यक्षगतम् ' इदम् is used adjectivally of what is in the neighbourhood presence or possession of the speaker (V G S, p 293) and acc to अदसस्तु विप्रकृष्टम् अदस् is applied to objects remote from the speaker . Hence we speak of इमाम् पृथिवीम् and अमूम् द्याम् (*cf* इह and अमुत्र) The use of इमाम् with द्याम् here has led commentators to resort to far fetched explanations In RV, however ' इयम् is sometimes used even with दिव *heaven* and आदित्य sun as if they were included in the environment of the speaker (V G S p 293) Thus we have दाधार य पृथिवीं द्यामुतेमाम् III 32 8 यो मातुरा पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम् x 88 3 सा अविंदत् पृथिवीं द्यामुतेमा मनुयमाणो अतपत्सृद्धित्वा x 88 9 etc Note that AV reads पृथिवीमुत द्याम् and Ap S पृथवीमस्य पत दिव च याम् is certainly the earlier form *Variants* III 292

कस्मै—Indian commentators take क in the sense of Brahman but the word is not used in RV in that sense and moreover the form pronominal We should therefore regard it as usual as an interrogative pronoun क प्रजापति तस्मै कस्मै। काय इति प्राप्ते स्मायादेशश्छान्दस । सर्वनाम्नः स्मै इति हि पाणिनि । न चैतत् सर्वनाम दवतात्वात्। प्रजापतये। Uvata As against this Bhatta Bhaskara says कस्मै अज्ञातनामधेयाय देवाय।

The form of the hymn is of importance as it gave rise to the most weird of the gods created by the Indian imagination in the Vedic age, the god Ka Who? He is in the Brahmana literature expressly identified with Prajapati but he also in the ritual and in the Mantras distinguished from that god separate offerings to this abstraction from a pronoun being duly provided for' KEITH

2

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व	यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे
उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।	उपऽआसते । प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः ।
*यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः	यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः ।
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥२॥	कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥२॥

He who gives breath (*yáh ātmadā́h*), gives strength (*baladā́h*), whose command (*yasya praśiṣam*) the gods (*devā́h*) wait upon (*upā́sate*), whose shadow (*yasya chāyā́*) is immortality (*amŕ̥tam*), whose (*yasya*) [shadow is] death (*mr̥tyúh*).

यः प्रजापतिः आत्मदाः आत्मनां दाता। आत्मानो हि सर्वे तस्मात् परमात्मन उत्पद्यन्ते, यथाग्नेः सकाशाद्विस्फुलिङ्गा जायन्ते[1] तद्वत्। यद्वा आत्मनां शोधयिता। दैप् शोधने [धा° १।९०७]। 'आतो मनिन्°' [३।२।७४] इति विच्। बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा। यस्य च प्रशिषम् प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिन उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा। शासु अनुशिष्टौ [धा° २।६५]। 'शास इद्°' [६।४।३४] इत्युपधाया इत्त्वम्। 'शासिवसिघसीनां च'[2] [८।३।६०] इति षत्वम्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। आसेरनुदात्तेत्वाल-

---

* Acc. to षड्संध्यादिविधिकार RP vi 3, we expect यस्य च्छायामृतं here

[1] *Cf.* स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति। B. U. ii 1. 20, यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः। K. U. iii 3, यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ Mundaka U. ii. 1. 1

[2] In AV. S. rightly quotes the Vārttika कौ च ग्रसः.

सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। 'तिङि चोदात्तवति' [८।१।७१] इति गति-रनुदात्तः*। तथा देवा अपि यस्य प्रशासनमुपासते। अपि च अमृतम् अमृतत्वम्। भावप्रधानो निर्देशः। यद्वा, अमृतं मरणं नास्त्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा। बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृताः' [६।२।११६] इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। तदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव वर्तिं† भवति मृत्युः यमश्च प्राणापहारी छायेव भवति। तस्मै कस्मै देवायेत्यादि समानं पूर्वेण। हविषा पुरोडाशात्मनेति ‡तु विशेषः॥२॥

[उवटभाष्यम्। आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः। बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः। भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः। विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य प्रशिषं शासनम् उपासते। देवाः च यस्य प्रशिषमुपासते। तदुक्तम्—

यस्य ज्ञे यावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम्।
कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः पुनातु वः॥

इति। किञ्च यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः। यस्य अज्ञानमिति शेषः। मृत्युः संसारहेतुः। तदुक्तम्—

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति [श्वेताश्व° ३।१०] इति॥]

आत्मदा, बलदा, etc —As has been already pointed out (pp 18 19) masculine आ stems like रत्नधा, सोमपा आत्मदा, बलदा, etc , became practically obsolete in classical Sanskrit where we find आत्मद, बलद, etc

* गतिरनुदात्ता—M B and Peterson Unlike विभक्ति the technical term गति is generally used in the sense of गतिवाचक शब्द and regarded as masc Pānini himself says गतिरनन्तरः 6 2 49 and Haradatta explains अनन्तर इति पुंलिङ्गनिर्देशाद्गतिशब्द इत्यन्त , निपातनाद्वा लिङ्गव्यत्ययः।

† M and Peterson B drops it altogether The correct reading would appear from AVS to be यस्य छायेवानुवर्ति would also be a very good reading. Bhatta Bhāskara has छायेव विधेया

‡ Because the Srautasūtras prescribe it as an अनुवाक्या for the पुरोडाश of the प्राजापत्य पशु (p 334, f n 3)

यस्य—The two यस्य's are puzzling. The only possible explanation is that offered by the commentators, *viz*, विश्वे (सर्वे प्राणिनः) यस्य प्रशिषम् उपासते, देवाः [च] यस्य प्रशिषम् उपासते. Since विश्वे generally goes with देवाः the second यस्य would appear to have been inserted for the sake of the metre. We have similar repetition of यस्य in 4c. Under vi 40 2 S says पुनः समिति पूरकः. Similarly under vii 101 3 we find च इति पूरकः। द्वितीयः छन्दःपूरणार्थः।

प्रशिषम्—प्रशिष् became obsolete in classical Skt though आशिष् has an unbroken record from RV to the modern Indian vernaculars. It was probably felt that with प्रशासन to serve all purposes प्रशिष was unnecessary. Bhavabhuti goes so far as to use प्रशास्महे in the Ātm in the sense of आशास्महे in the line इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे। *Uttaracarita* I 1

छाया—Both immortality and death are *his shadows* and not his substance he being in reality above and beyond both.

In the comm on AV S says यस्य अमृतत्वं मरणाभावोपलक्षितम् अमृतत्वं छायेव स्वाधीनं वर्तते। मृत्युः मरणं सर्वजनसम्बन्धि छायेव यस्य वर्तते।

3

यः प्राणतो निमिषतो महि-	यः। प्राणतः। निऽमिषतः। महिऽत्वा।
त्वैक इद्राजा जगतो बभूव।	एकः। इत्। राजा। जगतः। बभूव।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः	यः। ईशे। अस्य। द्विऽपदः। चतुःऽपदः।
कस्मै देवाय हविषा विधेम॥३॥	कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम॥३॥

Who (*yáḥ*) by his greatness (*mahitvá*) over that which breathes (*prāṇatáḥ*) and that which winks (*nimiṣatáḥ*) has become (*babhū́va*) the sole king (*éka íd rā́ja*) of the world (*jágataḥ*) who is the lord of (*yáḥ īśe*) of all this (*asyá*) two footed (*dvipádaḥ*) and four footed (*cátuṣpadaḥ*) [creation].

यः हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः* । अन प्राणने† । आदादिकः । 'शतुरनुमः°' [६।१।१७३] इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । निमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः । अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता । जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन । 'सुपां सुलुक्°' [७।१।३९] इति तृतीयाया आकारः । माहात्म्येन एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति । भवतेर्णलि 'लिति' [६।१।१९३] इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिः ईशे ईष्टे । ईश ऐश्वर्ये [धा° २।१०] आदादिकोऽनुदात्तेत् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' [७।१।४१] इति तलोपः । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अस्य । 'ऊडिदम्°' [६।१।१७१] इतीदमो विभक्तिरुदात्ता । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' [५।४।१४०] इति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासान्तः । असंज्ञायां 'पादः पत्' [६।४।१३०] इति पद्भावः । 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्°' [६।२।१९७] इत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्वरयजमैपैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या°' [६।२।१] इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पूर्वपदं 'नः संख्यायाः' [फि° २।५] इत्याद्युदात्तम् । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' [८।३।४१] इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । ईदृशो यः प्रजापतिस्तस्मै कस्मा इत्यादि सुबोधम् । हविषा हृदयाद्यात्मनेरयमस्य विशेषः ॥३॥

प्राणतं निमिषत जगत.—In *Mundaka Upanisad* ii. 2 1 we find एजत् प्राणन्निमिषच which is explained thus by Sankara: एजत् चलत् पत्त्यादि, प्राणत् प्राणितीति प्राणापानादिमन्मनुष्यपश्वादि निमिषत् च यन्निमिषादिक्रियावत्

---

* श्वसत —Peterson But in AV also we find प्राणतः प्रश्वसतः श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं कुर्वत.

† In the Pāniniya and Durga Dhātupāthas the root is read as श्वस प्राणने अन च [२।६९ ६०] which is found in AVS Vopadeva in his *Kavikalpadruma* reads अन श्वस प्राणने Under RV. i 48. 10 S derives प्राणनम् from अन चेष्टायाम्.

महित्वा—Inst sing of महित्व This is the older form of the Inst sing of a stems, °एन was borrowed from the pronominal declension महित्वना also is found in the same sense in RV

ईशे—3 sg present of ईश् to be master, alternative form ईष्टे The verbs ईश् rule, दुह् milk, विद् find, शी lie frequently and चित् observe ब्रू speak rarely, take ए instead of ते in the 3 sing pr midl [Atm] ईशे, दुहे, विदे, शये, चिते ब्रुवे V G S, p 143 bottom Cf इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्याः x 89 10, य ईशे पशुपतिः पशूनाम् AV ii 34 1, समुद्र ईशे स्रवताम् AV vi 86 2

ईशे यस्य—AV reads योऽस्येशे द्विपदो यश्चतुष्पदः where the metre indicates that the य though not written must have been pronounced

द्विपदः, चतुष्पदः—Gen sing Note the difference of accentuation In Bahuvrihi compounds the first member, as a rule, retains its independent accent But the second member is accented when the first component is द्वि, त्रि दुः or सु Cf शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे x 165 1, x 85 43 44 शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे x 165 3 द्विपद and चतुष्पद are enumerated in स म अस्त्रवते सु निवास नित्ये। सुभ्यो भाविभ्य गते I 1 48 6 For the Genitive see p 44

4

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा	यस्य । इमे । हिमऽवन्तः । महिऽत्वा ।
यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।	यस्य । समुद्रम् । रसया । सह । आहुः ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू	यस्य । इमाः । प्रऽदिशः । यस्य । बाहू इति
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥४॥	कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥४॥

Whose (yasya) are these snowy mountains (ime himavantah) through his greatness (mahitva) whose (yasya) they say (āhuh), is the ocean (samudram) with the Rasā (Rasayā saha) whose (yasya) are these quarters of space (imāh pradiśah), whose are these arms (yasya bāhū)

हिमानि अस्मिन् सन्तीति हिमवान्। तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता *उपलक्ष्यन्ते, यथा छत्रिणो गच्छन्तीति। हिमवन्तः हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वता यस्य प्रजापतेः महित्वा महत्त्वं[1] माहात्म्यमैश्वर्यमिति †आहुः। तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा। तथा रसया। रसो जलं तद्वती रसा नदी। अर्शआदित्वादच् [५।२।१२७]। जातावेकवचनम्। रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रम्। पूर्ववदेकवचनम्। सर्वान् समुद्रान् यस्य †महामात्यमिति आहुः कथयन्ति तत्त्वभिज्ञाः। यस्य च इमाः प्रदिशः आग्नेय्याद्याः‡ कोणदिशः

* लक्ष्यन्ते—Bom.

[1] यस्य प्रजापतेर्देवस्य महिम्ना महित्वा...हिमवत्पर्वतोपलक्षिता महागिरयः सञ्जाताः। AVS.

† The correct reading would appear to be माहाभाग्यम् *Cf. Nir.* vii. 23 महित्वं माहाभाग्यम्, माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते vii. 4; तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति vii. 5

‡ प्रारब्धाः प्राग्व्याप्याः कोणदिशः ऐशान्याः, प्रारब्धा प्राग्व्याप्याः कोणदिश ऐशान्याः and प्रारब्धा प्राग्व्याप्याः कोणादिशो ऐशान्याः MSS. Peterson accepts the first reading, *viz*, प्रारब्धा प्राग्व्याप्याः कोणदिश ऐशान्याः and explains: "A common explanation of the word दिश् is दिशोऽदेशे... In प्रारब्धाः S. is giving a similar etym. ex. of the syn. प्रदिश्. The intermediate points have that name because they are the beginnings of the principal points". This is hardly satisfactory. If S. had offered an etymological explanation we should have expected him to use प्रभवाः or प्रभवः (or its synonym प्रधानभूताः) for प्रारब्धाः for the Vārttika प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः would hardly apply in the case of प्रारब्धाः. Max Müller emends प्राच्यारब्धाः प्राग्व्याप्याः कोणदिश ऐशान्यान्ता वा which is also unsatisfactory. In the first place प्राच्यारब्धाः is hardly a happy expression. Secondly it is absurd to use ऐशान्यान्ताः after प्राग्व्याप्याः, we should expect ऐशान्यन्ताः. In the Devīkavaca we find, no doubt, प्राच्यां रक्षतु मामैन्द्री प्राग्व्याप्यामग्निदेवता। ...ऐशान्यां शूलधारिणी। but in ārṣa literature everything is possible. Thirdly वा at the end is meaningless. The same objections apply to the Bombay emendation ... ऐशान्यन्ता वा. And the Calcutta correction प्राच्यारब्धा प्राग्व्याप्याः कोणदिश ऐशान्यान्ता वा only avoids the third

ईषितव्या॰। वथा बाहू। वचनव्यत्यय॰। बाहवो भुजा। भुजवत् प्राधान्ययुक्ता प्रदिशश्च प्राच्याद्या यस्य स्वभूता ॥४॥

यस्य विश्वे समुद्रे यस्य रसामिदाहु। यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू   AV iv 2 5

हिमवन्त —It is remarkable that this word is already used as a noun in the only passage in which it occurs in RV When people first came in sight of the snowy mountain ranges they must have called them हिमवन्त पर्वता a relic of which is preserved in AV xii 1 11 even as the elephant was at first called हस्ती मृग (the wild animal with the hand) and the buffalo महिष मृग (the big wild animal) When however they grew fairly familiar with the Himalayas हिमवन्त alone was found sufficient to express the idea of हिमवन्त पर्वता even as हस्तिन् and महिष came to be used for the elephant and the buffalo respectively

रसया—' Rasā is found in three passages of the Rigveda (i 112 12, v iii 9 x 75 6) clearly as the name of a real

---

difficulty, the first two objections stated above are fatal to this reading also Under AV i 30 4 S says 'प्रदिश' प्रधानभूता प्राच्याद्या दिश 'विमता' ईषितव्यत्वेन विशेष्य स्थिता This clearly shows that in our passage ईषितव्या is quite all right या in आदया appears to point to प्राच्याद्या the word usually used by Sayana in this connexion (Haradatta also says in his *Āśvalayana Gṛhya sutra vyakhya*, TSS ed p 130 प्रदिश प्रकृष्टत्वे सर्वेरपीति प्रदिश प्राच्याद्या इत्यभिप्रेयन्ते On p 142 also प्रदिश is explained as प्राच्याद्या) As प्राच्याद्य आग्नेय्याद्या कोणदिश is meaningless and as there is no reason why the intermediate quarters should be preferred here to the principal quarters unless प्रदिश is taken in two different senses in the two clauses दिश or महादिश appears to have been dropped after प्राच्याद्या and a च after आग्नेय्याद्या (प्राच्याद्या दिश आग्नेय्याद्याश्च कोणदिश ईषितव्या Cf दिश प्राच्याद्या आग्नेय्याद्याश्च—Sankarananda on Svet U iii 16) S 's explanation however appears to point to the fact that he does take प्रदिश twice in two different senses so प्राच्याद्या appears to have been misplaced in MSS and should be read after the second प्रदिश॰ (भुजवत् प्राधान्ययुक्ता प्रदिशश्च प्राच्याद्या यस्य स्वभूता॰)

हिमानि अस्मिन् सन्तीति हिमवान्। तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता *उपलक्ष्यन्ते, यथा छत्रिणो गच्छन्तीति। हिमवन्त. हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वता यस्य प्रजापतेः महित्वा महत्त्वं[1] माहात्म्यमैश्वर्यमिति आहु, तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा। तथा रसया। रसो जलं तद्वती रसा नदी। अर्शआदित्वादच् [५।२।१२७]। आतावेकवचनम्। रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रम्। पूर्ववदेकवचनम्। सर्वान् समुद्रान् यस्य †महाभाग्यमिति आहु, कथयन्ति तत्त्वाभिज्ञाः। यस्य च इमा. प्रदिश. आग्नेय्याद्या‡ कोणदिश

* लक्ष्यन्ते—Bom

[1] यस्य प्रजापतेर्देवस्य महिम्ना महिम्ना हिमवत्पर्वतोपलक्षिता महागिरय सञ्जाता। AVS

† The correct reading would appear to be महाभाग्यम् *Cf Nir* vii 23 महित्व महाभाग्यम्, महाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते vii 4, तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति vii 5

‡ प्रारब्धा चार्थेष्वाख्या कोणदिश ईशितव्या, प्रारब्धा चार्थेषाख्या कोणदिश ईशितव्या and प्रारब्धा चार्थेषाख्या कोणादिशो ईशितव्या MSS Peterson accepts the first reading, *viz*, प्रारब्धा चार्थेष्वाख्या कोणदिश ईशितव्या and explains "A common explanation of the word विदिश् is दिशोमध्ये In प्रारब्धा S is giving a similar etym ex of the syn प्रदिश् The intermediate points have that name because they are the beginnings of the principal points" This is hardly satisfactory If S had offered an etymological explanation we should have expected him to use प्रगता or प्रकृता (or its synonym प्रधानभूता) for प्रारब्धा for the Varttika प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोप would hardly apply in the case of प्रारब्धा Max Müller emends प्राच्यारब्धा चार्थेष्वाख्या कोणदिश ईशानाद्या वा which is also unsatisfactory In the first place प्राच्यारब्धा is hardly a happy expression Secondly it is absurd to use ईशानाद्या after चार्थेष्वाख्या, we should expect ऐशान्यन्ता In the Devikavaca we find, no doubt, प्राच्यां रक्षतु मामैन्द्री चार्थेष्वाग्नेयदेवता। ईशान्यां शूलधारिणी॥ but in चार्थ literature everything is possible Thirdly वा at the end is meaningless The same objections apply to the Bombay emendation. ईशानान्ता वा. And the Calcutta correction प्राच्यारब्धा चार्थेष्वाख्या कोणदिश ईशानाद्या वा only avoids the third

ईशितव्याः। तथा बाहू। वचनव्यत्ययः। बाहवो भुजाः। भुजवत् प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च प्राच्याद्या यस्य स्वभूता ॥४॥

यस्य विश्वे समुद्रे यस्य रसामिदाहुः। इमाश्च प्रदिशो यस्य बाहू AV iv 2 5

हिमवन्त—It is remarkable that this word is already used as a noun in the only passage in which it occurs in RV When people first came in sight of the snowy mountain ranges they must have called them हिमवन्त पर्वता a relic of which is preserved in AV xii 1 11, even as the elephant was at first called हस्ती मृग (the wild animal with the hand) and the buffalo महिष मृग (the big wild animal) When, however, they grew fairly familiar with the Himalayas हिमवन्त alone was found sufficient to express the idea of हिमवन्त पर्वता even as हस्तिन् and महिष came to be used for the elephant and the buffalo respectively

रसया—"Rasa is found in three passages of the Rigveda (i 112 12, v 53 9, x 75 6) clearly as the name of a real

---

difficulty, the first two objections stated above are fatal to this reading also Under AV i 30 4 S says 'प्रदिश' प्रधानभूता प्राच्याद्या दिश 'विभक्ता' ईशितव्यत्वेन विभज्य स्थिता This clearly shows that in our passage ईशितव्या is quite all right प्रा in प्रारम्भ appears to point to प्राच्याद्या the word usually used by Sayana in this connexion (Haradatta also says in his *Āśvalayana Grhya sutra vyakhya*, TSS ed p 180 प्रदिश प्रदक्षमो सर्वेरपीति प्रदिश प्राच्याद्या इत्याभिप्रेयन्ते On p 142 also प्रदिश is explained as प्राच्याद्या) As प्राच्याद्या चार्यद्याद्या कोणदिश is meaningless and as there is no reason why the intermediate quarters should be preferred here to the principal quarters unless प्रदिश is taken in two different senses in the two clauses दिश or महादिश appears to have been dropped after प्राच्याद्या and a च after चार्यद्याद्या (प्राच्याद्या दिश चार्यद्याद्याश्च कोणदिश ईशितव्या *Cf* दिश प्राच्याद्या चार्यद्याद्याश्च—Sankarananda on Svet U iii 16) S 's explanation, however, appears to point to the fact that he does take प्रदिश twice in two different senses so प्राच्याद्या appears to have been misplaced in MSS and should be read after the second प्रदिश (भुजवत् प्राधान्ययुक्ता प्रदिशश्च प्राच्याद्या यस्य स्वभूता)

stream in the extreme north west of the Vedic territory Elsewhere it is the name of a mythic stream at the ends of the earth, which as well as the atmosphere it encompasses It is reasonable to assume that as in the case of the Sarasvati the literal is the older sense and to see in the river a genuine stream, perhaps originally the Araxes or Jaxartes because the Vendidad mentions the Ranha the Avestan form of Rasa But the word seems originally to allude merely to the 'sap' or flavour of the waters and so could be applied to every river like Sarasvati *Vedic Index* II 209 रसति शब्दायते इति वा रसा। पचाद्यच्। रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मण इति यास्क [नि० ११।२५] In the later language रसा means the earth and रसातल the nether region

प्रदिश्—lit pointing (दिश्) out (प्र) hence indication direction, then direction in the sense of quarter of space In the sense of an intermediate quarter of space it is first used in AV S appears to take the word first in the sense of intermediate quarters and then in the sense of the principal quarters of space This is unnecessary Treat one यस्य as पुरुष पूर्वोक्ता प्रदिश् यस्य —Uvata and Mahidhara इमा इश्यमाना प्रदिश प्राच्यादिदिशो यस्य बाहवो TSS प्रधानभूतायस्यो दिश AVS पञ्चमहान्तिका प्रदिश प्राच्यादयस्तस्यो मध्य चेति महादिश AVS iii 20 9

यस्येमा प्रदिशो यस्य बाहू—As has already been pointed out one of the two यस्य is superfluous It is just possible that the poet was thinking of the stanza यस्याश्च प्रदिशि यस्य बाहो यस्य यामा यस्य विश्वे रयास ii 12 7 in his subconscious mind and thus put in several यस्य s in this stanza also In AV the corresponding line reads यस्य प्रदिशो यस्य बाहू (iv 2 5) In the *Mahabharata* also we find बाहवोऽस्य दिश सर्वा कुक्षिश्चापि महार्णव So we may regard one यस्य as पुरुष (यस्मै इति पुरुष S under vii 18 23) Uvata and Mahidhara explain यस्य बाहू भुजौ प्रदक्षणाविति शेष । सर्वं जगद् यस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थ । Under TS iv 1 8 4 S says यस्य प्रजापतेरिमे प्रदेशाविति शेष ।

आह—3 pl perfect of *ah* to say The only forms of the root found in RV are आह (Av *ada* spoke) and आहु The Brāhmaṇas show two additional forms आत्थ and आहथु Hence

Sanskrit grammarians do not regard it as a separate root but merely as a substitute for दृ. See p 174.

5

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा	येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृळ्हा ।
येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।	येन । स्वरिति स्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः	यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विऽमानः ।
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥५॥	कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥५॥

By whom (*yena*) the heaven (*dyauh*) is mighty (*ugrá*) and the earth is firm (*pṛthivī́ ca dṛḷhā́*) by whom (*yena*) has been propped (*stabhitam*) the light realm (*svàh*), by whom (*yena*) the firmament (*nā́kah*) who (*yah*) in the atmosphere (*antarikṣe*) is the measurer (*vimā́nah*), of the aerial space (*rajasah*)

येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षम् उग्रा उद्गूर्णं विशेषाद्गहनरूपं वा कृतम्* पृथिवी भूमिः च दृळ्हा¹ येन† स्थिरीकृता। स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितम् स्तब्धं कृतम्। यथाधो न पतति तथा पर्यवस्थापितमित्यर्थः। 'प्रसितस्कभितस्तभित०' [७।२।३४] इति निपात्यते। तथा नाकः आदित्यश्च येन अन्तरिक्षे स्तभितः। यः चान्तरिक्षे रजसः² उदकस्य विमानः निर्माता तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥५॥

* उद्गूर्णं विशेषाद्गहनरूपं वा—M उद्गूर्णविशेषाद्गहनरूपा वा Bom Peterson Taking everything into consideration the correct reading would appear to be उद्गूर्णा विहिता (cf अन्यं कृतम् a little later on) गहनरूपा वा कृता or उद्गूर्णं विशेषाद्गहनरूपं वा कृतम् (S sometimes makes the predicative adj agree with the synonym)

¹ सर्वप्राणिधारणे दृढरूपम् अन्ननिष्पादनेचेति भूमेर्दार्ढ्यम्। Mah

† येन would seem to show that some participle like कृता must have been dropped after वा in the first line. Or येन itself may have been inserted by some careless scribe

² रजसः अन्तरिक्षस्य विमानः विशेषेण माता परिच्छेत्ता। माङ् माने। करणे ल्युटो बहुलम् [३।३।११३] इति कर्तरि ल्युट्। लित्स्वरः। Mah.

RV often speaks of the fixing fast of both heaven and earth hence European commentators are generally inclined to construe the first line thus येन उग्रा द्यौ दृळ्हा [कृता], पृथिवी च दृळ्हा कृता TS iv 1 8 reads दृढे which lends support to this construction * It has also been suggested that उग्रा may be regarded as an old Instr sing like महित्वा and the sentence construed thus येन उग्रा (i e , उग्रेण) द्यौ पृथिवी च दृढा [कृता] Under TS explains उग्रा thus प्रयरहिते मायिभिर्दुष्प्रापा Still others suggest the following construction of the first hemistich येन उग्रा (fem) द्यौ [स्तभिता] येन दृळ्हा पृथिवी [स्तभिता] येन स्वः स्तभितम्, येन नाकः स्तभितः AV iv 2 4 reads यस्य द्यौरुर्वी पृथिवी च मही यस्याद उर्वन्तरिक्षम् । यस्यासौ सूरो विततो महित्वा कस्मै देवाय which also is in favour of construing उग्रा with द्यौ 'The change from उग्रा to उर्वी is a sign of the increasingly unpleasant connotation of उग्र ' *Variants* III 295

स्वः—was on the way to becoming an indeclinable in RV where, only the genitive sing *sūraḥ* is different from the bare stem *svar* which is used as the nom , acc , gen and loc It may mean the sun here Max Müller translates it as 'ether ' For the form in the Pada text see pp 129 180 TS reads सुव and S explains सुव स्वर्गसुखं येन प्रजापतिना स्तभितं पुण्यकृत्सु व्यवस्थापितम्, नाको दुःखरहितो मोक्षो येन प्रजापतिना मानिषु स्तभित ।

रजस्—atmosphere air, region of clouds vapour, and gloom, clearly distinguished from heaven (द्यौ) as the ethereal spaces of heaven (रोचना दिव or स्व) "where light dwelleth " Lanman

विमान—is formed with the agent suffix ल्युट and means 'measurer ' Cf ii 12 2 यो अन्तरिक्षं विममे वरीय and i 154 1 a पार्थिवानि विममे रजांसि In x 95 17 Urvaśī is described as रजसो

---

* "When two or more nouns are used in correlation, we occasionally find adjectives variously put in the singular, then agreeing formally, with only one (as a rule the nearest) of the series, or in the dual or plural, agreeing with the whole group the same kind of variation has been noted in verb forms " *Variants* III, § 114

विमानीम्, hence the suffix is ल्युट and not ण्वु as in the case of साधन In x 139 5 we find दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमान In vii 87 6 Varuna is described as रजसो विमान AV has यदन्तरिक्षं रजसो विमानम् what atmosphere measures out space'

6

य क्रन्दसी अवसा तस्तभाने	यम् क्रन्दसी इति। अवसा। तस्तभाने इति।
अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने।	अभि*। ऐक्षेताम्। मनसा। रेजमाने इति।
यत्राधि सूर उदितो विभाति	यत्र। अधि। सूरः। उत्ऽइतः। विऽभाति।
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥६॥	कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम ॥६॥

He to whom (*yam*) heaven and earth (*krandasi*) propped up (*tastabhane*) with his aid (*avasa*) looked up (*abhyaiksetam*) trembling in their mind (*manasa rejamane*) over whom (*yatra adhi*) the risen (*uditah*) sun (*surah*) shines forth (*vibhati*)

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ। श्रूयते हि—'यदरोदीत्तदनयो रोदस्त्वम्' [तै॰ ब्रा॰ २।२।९।४][1] इति। ते अवसा रक्षणेन

---

* अभि ought to have been unaccented

[1] 'तद्वा इदम् आपः सलिलमासीत्। सोऽरोदीत् प्रजापतिः। स कस्मा अभूम। यद्यस्या अप्रतिष्ठाया इति। यदप्स्ववापद्यत सा पृथिव्यभवत्। यद्व्यमृष्ट तदन्तरिक्षमभवत्। यदूर्ध्वमुदमृष्ट सा द्यौरभवत्। यदरोदीत् तदनयो रोदस्त्वम्। व्याख्यातमिदं सायणाचार्येण—तदिदं परमात्मना सृष्टं जगत् समुद्ररूपेण सलिलमासीत्। तस्मिन् सलिले पृथिवीमिमां धारयितुमाप इत्युक्तम्। केवलं जलमेवासीदित्यर्थः। तदिदं निरन्तरं जलं दृष्ट्वा स प्रजापतिररोदीत्। रोदनस्यायमभिप्रायः। यद्यहम् अप्रतिष्ठाया अवस्थातुम् अयोग्याया अविद्यमानाया अस्याः पृथिव्याः सकाशात् किमपि प्राणिजातं स्रष्टुं न शक्नोमि तर्हि तादृशः सोऽहं 'कस्मा अभूम' किमर्थमुत्पादितोऽस्मीति। रोदनकाले यज्जलमश्रुजलादिकं समुद्ररूपास्वप्सु पतितं तद् घनीभूतं पृथिव्यभवत्। तस्याः पृथिव्या उपर्यधोभागं धारयितुं विविधं मार्जनं कृतवान्। तत्र सृष्टं स्थानमन्तरिक्षमभूत्। ततो हस्तमूर्ध्वं प्रसार्य यत् स्थानमघृष्ट सा द्यौरभवत्। यस्मात् प्रजापतिररोदीत् तेन च रोदनेन द्यावापृथिव्यावुत्पन्ने तस्मात् रोदःशब्दवाच्यत्वं तयोः सम्पन्नम्।

हेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्थैर्ये सत्यौ यम् प्रजापतिं मनसा बुद्ध्या अभ्यैक्षेताम् आवयोर्महत्त्वमनेनेत्यभ्यपश्यताम्* । ईक्ष दर्शने [धातु॰ १।६०२] । लङ्यडादित्वादाद्युदात्तत्वम्† । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ ? रेजमाने राजमाने दीप्यमाने । आकारस्य व्यत्ययेनैत्वम् । अनुपदेशाल्ल-सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा लिटः कानच् । 'फणां च सप्तानाम्' [६।४।१२५] इत्येत्वाभ्यासलोपौ । 'छन्दस्युभयथा' [३।४।११७] इति सार्वधातु-कत्वाच्छप् । 'अभ्यस्तानामादिः' [६।१।१८९] इत्याद्युदात्तत्वम् । यत्र अधि यस्मि-न्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्य उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते । उत्पूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' [६।२।४९] इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तस्मै यस्मै इत्यादि समानम्‡ ॥६॥

[उवटभाष्यम् । यं क्रन्दसी यं पुरुषं क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन वृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन । तस्तभाने संस्तम्भयन्त्यौ सर्वप्राणि-जातम् । अभ्यैक्षेतां मनसा साध्वेतत् कृतमनेनेति । रेजमाने कल्पमाने ।

[क्रन्दसी क्रन्दन्ति क्रोशन्ति अनयोरधिवसा जना इति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ । क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च इति धातुः । अधिकरणे असुप्रत्ययः । AVS

ये च द्यावापृथिव्यौ अवसा रक्षणेन निमित्तेन यं प्रजापतिं मनसा अभ्यैक्षेताम् अभितः ईक्षणं कृतवत्यौ, अयमावां रक्षतु इत्याशासनं कृतवत्यावित्यर्थः । तस्तभाने देवानां मनुष्याणां चावस्थानाय स्तम्भिते । TSS]

क्रन्दसी—Several European commentators point out that though रोदसी means 'heaven and earth', क्रन्दसी means 'two battling armies' and that the use of क्रन्दसी in the sense of रोदसी is due to the influence of ii 12. 8 where the word occurs as also to the facts that रोदसी is often used with forms of the root क्रन्द् and

---

* °अभ्यपश्यताम्—All But as the root is Parasmaipadin the प is clearly due to the carelessness of scribes who were influenced by the ए in अभ्यैक्षेताम्

† °त्वाद्युदात्त—Bombay, but see below

‡ समानम्—Bom

रेज is often used in connexion with heaven and earth They would translate He to whom the two battle arrays placed in position look up to for aid with mind filled with trepidation The correspond ng passage in AV contains रोदसी and it is difficult to understand why western scholars should object to the explanation of the word offered by Indian commentators

For the प्रयस s cf नम चावी इव कवा x 166 3

अवसा—with his aid or for his aid

तस्तभाने—perf part Ātm of स्तम् to prop, fixed fast यतस्तभाने AV स्तभ and स्कभ are absolutely equivalent rime roots RV shows स्तम् while AV prefers स्कभ *Variants* II § 137

रेजमाने—pres part Ātm of रेज 'to move to and fro to shake See p 159 कम्पमाने—Uvaṭa राजमाने—S, Mah

The simple meaning of *ab* is Heaven and earth look on him with gratitude, as he has made them fast and they think of their previous unstable state with a shudder (*Geldner*)

यत्र—in Prajāpati—S in heaven and earth—Mah on the battle arrays—European scholars Note that यत्र is not analysed in the Pada text See under पुरुमा x 125 4 p 374

उदितो विभाति—उदितो व्येति TS यविश्रधि वितत सूर पति MS यस्य सौ सूरो विततो महित्वा AV

7

आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन्	आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन्
गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निम् ।	गर्भम् । दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् ।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः	ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत । असुः । एकः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥७॥	कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥७॥

When (*yat*) the great waters (*bṛhatīr āpaḥ*) pervaded the universe (*viśvam āyan*) containing an embryo (*garbham dádhānāḥ*) and generating fire (*agnim janayantīḥ*) thence (*tataḥ*)

arose (*sám avartata*) the one spirit (*ékaḥ ásuḥ*) of the gods (*devā́nām*). ...

बृहतीः बृहत्यो महत्यः। जसि 'वा छन्दसि' [६।१।१०६] इति पूर्वसवर्णदीर्घः। °'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' [६।१।१७३।१] इति ङीप उदात्तत्वम्। अग्निम् उपलक्षणमेतत्। अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः। तदर्थं गर्भम् हिरण्मयाण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं दधानाः धारयन्त्यः आपः ह आप एव विश्वम् आयन् सर्वं जगद्व्याप्नुवन्। यत् यस्मात् ततः तस्माद्गर्भात्* देवानाम् देवादीनां सर्वेषां प्राणिनाम् असुः प्राणभूत एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत†। यद्वा, यत् यं गर्भं दधानाः आपः विश्वात्मनावस्थितास्ततो गर्भभूतात् प्रजापतेर्देवादीनां प्राणात्मको वायुरजायत। अथवा यत्। लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः। तल्लक्षणा या आपो विश्वमावृत्य स्थिताः ततः ताभ्योऽद्भ्यः सकाशात् एकः अद्वितीयः असुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निरक्राम। तस्मै कस्मै इत्यादि गतम् ॥७॥

उवटभाष्यम्। 'आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास' [श° ब्रा° ११।१।६।१] इत्येतद्ब्राह्मणं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः। आपः। पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः। यत् बृहतीः महत्यः विश्वं सर्वम् आत्मत्वेन आयन् प्रापुः। गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः। जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः। अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भम्। हिरण्यगर्भवचनो वा अग्निशब्दः। ततः गर्भात् संवत्सरोषितात्। देवानां मध्ये समवर्तत समभवत् असुः प्राणात्मकः एकः देवानाम्। स हि लिङ्गशरीरो य इत्यमूर्तो हिरण्यगर्भः।

तैत्तिरीयभाष्यम्। यद् यस्य प्रजापतेरनुग्रहात् महतीः महत्य आपः विश्वम् आयन् विश्वाकारं प्राप्ताः। अत एव स्मर्यते—

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्
तदण्डमभवद्धैमम् [मनु° १।९]

---

* गर्भात्:—Bom.

† यत्...समजायत—occurs in only one MS. of M.

इति । कीदृश्य आपः ? दक्षम् अग्निचयने कुशलं यजमानं दधाना धारयन्त्यः उत्पादयन्त्यः । तथा चेतव्यमग्निं जनयन्तीरुत्पादयन्त्य । ततस्तस्मात् प्रजापतेः देवानां सर्वेषाम् असु जीवनहेतुः प्राण एको निरवर्तत निष्पन्नः ।

In the AV version this is the first stanza Here also it is connected with the beginning of the hymn, गर्भं in this stanza standing for हिरण्यगर्भ in st 1 "The waters here referred to are to be understood as the waters in the beginning of the creation, where, as we read (RV x 129 3) 'everything was like a sea without a light' or as the *Satapatha Brahmana* says, 'everything was water and sea' These waters held the germ (RV x 82 5 b), and produced the golden light the sun (RV x 72 7) whence arose the life of all the gods, *viz*, Prajapati "

दधती —nom pl, class दधन Some construe दधती आपो ह यत् विश्व गर्भ दधाना (carrying the All as the embryo), अग्नि जनयन्ती आयन्, तत etc

जनयन्ती —class जनयन्त Cf जनयन्ती iii 61 4 The root जन् is transitive in the Vedas and means to generate

अग्निम्—Agni is mentioned here as being the first of the gods and their chief representative In i 70 3 (गर्भो यो अपाम्), iii 1 13 (अपां गर्भम्), etc, Agni is described as the embryo of the waters Agni is the central figure in all sacrifices Hence Agni means sacrifice by लक्षणा

तत—from the waters, cf x 125 7 ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वा

आयन्—3 pl imperfect of इ to go' आपो अपे विश्वमायन् AV "Instances like this tend to confirm the use of अप् as a verb of motion" *Variants*, II 253

असु —life breath Av *ahu* In Av *ahûm merencô** means life destroying In x 168 4 असु is praised as आत्मा देवानाम् the life breath of the gods From AV downwards the word came

* It is interesting to note that this मिरेचो became मोचड़ान in Beng and मचकड़ in Gujrati by metathesis, though the regular form मरचाना is preserved in Hindi

to be used in the pl. in the sense of the प्राणवायु even as प्राण is used in the plural in the sense of पञ्चवृत्ति प्राण (see ब्रह्मसूत्र ii. 4. 12) in later literature.

8

यश्चिदापो महिना पर्यपश्य-	यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् ।
द्दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञम् ।	दक्षम् । दधानाः । जनयन्तीः । यज्ञम् ।
यो देवेष्वधि देव एक आसीत्	यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः । आसीत् ।
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥८॥	कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥८॥

Even he who (*yah cit*) by his greatness (*mahinā'*) beheld the waters (*ā'pah paryapaśyat*) which bestowed power (*dákṣam dádhānāh*) and generated the sacrifice (*yajñám janáyantīh*), he who (*yáh*) was (*ā'sīt*) the one god (*ékah deváh*) above the gods (*devéṣu ádhi*).

यज्ञम् यज्ञोपलक्षितं विकारजातं[1] जनयन्तीः उत्पादयन्तीस्तदर्थं दक्षम् प्रपञ्चात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिमात्मनि दधानाः धारयित्रीः। दधातेर्हेतौ शानच्। 'अभ्यस्तानामादिः' [६।१।१८९] इत्याद्युदात्तत्वम्। ईदृशीः आपः। व्यत्ययेन प्रथमा। आपः प्रलयकालीनाः। महिना महिम्ना। छान्दसो मलोपः। स्वमाहात्म्येन यः च[2] प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान्। यः च देवेषु अधि देवेषु मध्ये देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीय आसीत् भवति। अस्तेश्छान्दसो लङ्। 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' [७।३।९६] इतीडागमः। तस्मै कस्मा इत्यादि गतम्॥८॥

---

1 यज्ञं परियज्ञम् Uvaṭa. यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री प्रजा लक्ष्यते। Mah.

2 S. apparently paraphrases चित् by च.

The first half of this stanza is practically the same as that of the previous stanza : दक्षम् stands for गर्भम् and यज्ञम् for अग्निम् TA i 13 8 reads स्वयम्भुम् for अग्निम्

महिना—In the older language are found several instrumental singulars of *man* stems in which *mna* becomes *ma* (*e g*, *draghma* x 79 4) or *na* (*e g*, *mahina*, *varinā* and *prathina* with extent, *bhuna* with greatness and *prena* with love) : महिना[1] is due either to the dissimilatory elision of the *m* after the initial *m* (Wackernagel, A G III, 268 9) or is a blend of *mahna* and *mahimnā* for metrical and stylistic conveniences (Bloomfield, JAOS XVI clvi n) 'The AV whose diction is less hieratic and in closer contact with popular speech, whose metres are far less trammelled, reads at iv 30 8 (var of RV x 125 8) *eta'vati mahimna' sam babhuva* " The only occurrence of the metrically bad *mahimnā* after the caesura is in वैश्वानरो महिना विश्वकृष्टि RV i 60 7[2]

---

[1] वरिणा, प्रथिना, etc , expressing as they do similar ideas are obviously formed after the analogy of महिना

[2] 'महिना occurs [illegible] times in RV All the occurrences are restricted to two metrical types : First in octosyllabic padas the word occupies the fourth, fifth and sixth syllables Secondly the word follows immediately upon the caesura of a tristubh jagati pāda, no matter whether the caesura is after the fourth or fifth syllable Both positions are metrically speaking, critical The second half of octosyllabic pādas, is regularly iambic the caesura in tristubh jagati padas is regularly followed by an anapaest (⏑ ⏑ —) It is evident at once that the regular instrumental *mahimna'*, a bacchius (⏑ — —), could not, without violating the two general metrical laws, stand in these positions, and yet the facts show that there was a marked lexical and stylistic need for such a word in that very position " JAOS XVI clvi

दक्ष—(from दक्ष् to be able) means will, power. दक्ष बल क्रतु प्रज्ञानम् —Bhāratasvāmin under SV. v 4. 4. See p 158. As Prajāpati is the embodiment of all power, दक्ष refers to Prajāpati here *Cf.* दक्षं दधासि जीवसे 1. 91. 7

TS reads दक्षं दधाना जनयन्तीरग्निम् in both stanzas. S. explains दक्षम् अग्निचयने कुशलं यजमानं दधाना धारयन्त्य उत्पादयन्त्यः । तथा चेतव्यम् अग्निं जनयन्तीः उत्पादयन्त्यः ।

दधानाः—pr. part of धा. The perf. part. is accented on the final syl.

यो देवेष्वधि देव एक आसीत्—who was the one god above the gods. AV reads यासु देवीष्वधि देव आसीत्—over whom, divine ones, god was.

एक—is absent in AV and MS It is unnecessary and offends the metre and should therefore be dropped

9

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या	मा । नः । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः ।
यो वा दिवं सत्यधर्मा जजान ।	यः । वा । दिवम् । सत्यऽधर्मा । जजान ।
यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जजान	यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः । जजान ।
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥९॥	कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥९॥

May he not injure us (*mā́ naḥ hiṁsīt*) who (*yaḥ*) is the generator (*janitā́*) of the earth (*pṛthivyā́ḥ*), or who (*yaḥ vā*) with true ordinances (*satyadharmā*) generated the heaven (*divam jajā́na*) and who (*yáḥ ca*) generated (*jajā́na*) the great (*bṛhatī́ḥ*) and brilliant (*candrā́ḥ*) waters (*apáḥ*)...

स प्रजापतिः नः अस्मान् मा हिंसीत् मा बाधताम् । यः पृथिव्याः भूमेः जनिता जनयिता स्रष्टा । 'जनिता मन्त्रे' [६।४।५३] इति णिलोपो

निपात्यते। 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' [६।१।१७४] इति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वम्। यः वा यश्च सत्यधर्मा। सत्यमवितथं धर्म जगतो धारणं यस्य स तादृशः प्रजापतिः दिवम् अन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास। जनी प्रादुर्भावे [धा° ४।४१]। णिचि वृद्धौ 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जः°' [ग° सू° ६।४।९२] इति मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' [६।४।९२] इति ह्रस्वत्वम्। ततो लिटि "अमन्त्रे°" [३।१।३५] इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे तिपो णलि वृद्धौ 'लिति' [६।१।१९३] इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम्। यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः अपः उदकानि जजान जनयामास। 'ऊडिदम्°' [६।१।१७१] इत्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्य शस उदात्तत्वम्। तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥९॥

[यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजान। यश्च चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता आपो जलानि प्रथम आदिभूतः सन् अजाव सवपादितवान्। तद्द्वारा मनुष्यान् इत्यर्थः। यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः। मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः। 'मनुष्या वा आपश्चन्द्राः' [तै° सं° ७।३।१।२०] इति श्रुतेः। Mah.

सत्यधर्मा अवितथधारणशक्तिः। बृहतीः बहुला। TSS]

हिंसीत्—3. sing. injunctive of हिंस् 'to injure.'

मा नो हिंसीत्—*Cf.* i. 114. 7-8: मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम्। मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः॥ मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे॥ "O Rudra, harm not either great or small of us, harm not the growing boy, harm not the full-grown man. Slay not a sire among us, slay no mother here, and to our own dear bodies, Rudra, do no harm. Harm us not Rudra, in our seed and progeny, harm us not in the living, nor in cows or steeds. *Slay not our heroes in the fury of thy wrath. Bringing* oblations evermore we call to thee."

VS xii. 102 reads मा मा हिंसीत् for मा नः हिंसीत् (the pl. नः is better, since विधेम is pl.), व्यानट् for जजान and प्रथमो for बृहतीः. On व्यानट्

Uvata remarks व्यानडिति व्याप्तिकर्मा, सुत्या तु यजतेरर्थे व्याख्यात Mahidhara explains आप as जगत्कारणभूता

सत्यधर्मा—धर्म as an *a* stem is unknown to RV It is a neuter *an* stem (*cf* तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् x 90 16) meaning ordinance law from √ to hold to uphold (lit that which holds its own which persists or endures or that which upholds the universe) Vedic धर्मन् *n* became post Vedic धर्म *m* but the original form persisted at the end of Bahuvrihi compounds hence Panini had to frame the rule धर्मादनिच् केवलात् v 4 124 धर्म is read in the अर्धर्चादि list and commentators hold 'धर्मोऽदृष्टार्थवाची तत्साधनवाची तु नपुंसकलिङ्गः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

जजान—In the Vedas the root जन is transitive with Parasmaipadin endings and intransitive with Atmanepadin endings

चन्द्रा —The word was originally श्चन्द्र and meant shining The original form is preserved in हरिश्चन्द्र and in Ved सुश्चन्द्र, विश्वश्चन्द्र etc Skt *candra* Gk *kandaros* glowing coal Lat *candēre* to shine to glow Skt *candana* (lit the glowing tree) and Eng *candid* (lit glowing white) are derived from this root The word चन्द्रमास् is really a कर्मधारय compound of चन्द्र bright and मास moon For चन्द्रा आप *cf* TS vi 4 2 4 यद्दिवा भवति अपो रात्रिं प्रविशन्ति तस्मात् ताम्रा आपो दिवा ददृश्रे यन्नक्तं भवति अपोऽहः प्रविशन्ति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं ददृश्रे । (यदा दिवसः प्रवर्तते तदा रात्रिरपः प्रविशति तस्माद्दिवा आपः दृश्यमाना [illegible] ताम्रस्य । नक्तम् अहः प्रवेशात् चन्द्रा शुक्ला आपो दृश्यन्ते ।)

10

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो	प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता बभूव ।	विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु	यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥	वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥

O Prajāpati (*Prajāpate*), none other than thou (*na tvád anyah*) has encompassed (*paribabhūva*) all these created things (*tá víśva jātā́ni*), let that be ours (*tat nah astu*) desiring which (*yatkamah*) we sacrifice to thee (*te juhumah*), may we be (*vayam syama*) masters (*patayah*) of riches (*rayīnā́m*).

द्व्यादधाख्य इष्ट्ययने प्राजापत्यस्य हविषः 'प्रजापते' इत्येषानुवाक्या[1]। सूत्रितञ्च—'प्राजापत्य द्व्यादधः' 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' [आ° श्रौ° २।१४।११-१२] इति। केशनखकीटादिभिर्दुष्टानि हवींष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत्[2]। सूत्रितञ्च—'अपोऽभ्यवहरेयुः[3]' 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्य' [आ° श्रौ° ३।१०।२२-२४] इति। चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था[4]। सूत्रितञ्च—'तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च' [आ° गृ° १।४।४] इति॥

हे प्रजापते, त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि। 'शेश्छन्दसि बहुलम्' [६।१।७०] इति शेर्लोपः। जातानि प्रथमविकारभाञ्जि[5] ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव न परिगृह्णाति न व्याप्नोति[6]। त्वमेवैतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः। परिपूर्णो भवति.

---

[1] द्व्यादधो नामेष्ट्ययनम्, तत् प्रजापतिदेवताकम्, पर्वणि पर्वणि कर्तव्यम्। तत्र प्रजापते इत्युगनुवाक्या। इष्टिविरहेण गमन येषु तानीष्ट्ययनानि चातुर्मास्यादीनि।

[2] तथा चाश्वलायनसूत्रे—'व्यापन्नानि हवींषि केशनखकीटपतङ्गैरन्यैर्वा बीभत्सैः। विप्रमिश्राणि च' [३।१०।२० २१] इति।

[3] "दुष्टानि हवींष्यप्सु प्रक्षिपेदित्यर्थः।"

[4] चौलादिकर्मसु चतस्र आज्याहुतयो होतव्याः। तत्र प्रजापते न त्वदेता चतुर्थीम् आहुतिं जुहुयात्।

[5] Referring to the six भावविकारs—जायते अस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते विनश्यति mentioned by Yaska (Nir. 1. 2)

[6] परिपूर्णो भवति परिग्रहे परिरक्षायां वा वर्तते। परिगृह्णाति परिग्रहीतुं शक्नोति परिरक्षितुं वेत्यर्थः। त्वमेव परिरक्षणाय प्रभवसि वा। यत ईदृशोऽसि अतो ब्रूम। Sh. M यत एवं त्वां वयं सर्वस्य विभुं पश्याम सर्वेश्वरम् अतो ब्रूम स कामोऽस्माकं त्वदनुध्यानात् समृध्यताम् Durga परिभव सष्टेरुपलक्षणम्। सृष्टिसंहारयोरपीत्यर्थः। TSS परिपूर्णो भवतिस्त्वर्थे वर्तते SBS

परिग्रहार्थं । वय च यत्कामा यत् फल कामयमाना ते तुभ्य जुहुम हवींषि प्रयच्छाम तत् फल न अस्माकम् अस्तु भवतु । तथा वय च रयीणाम् धनाना पतय ईश्वरा स्याम भवेम । [रयीणाम् ।] 'नामन्यतरस्याम्' [६।१।१७७] इति नाम उदात्तत्वम् ॥१०॥

This is one of the six[1] stanzas in RV in which the Pada text does not differ from the Samhita text So it must either have been added after the constitution of the Pada text or the Padakara may have taken no notice of it because of its apocryphal character It must moreover be admitted that it is something in the nature of an anticlimax after the eloquent stanzas that have preceded it Still it is an oft quoted mantra occurring in VS x 20 xxiii 65 AV vii 80 3 TS i 8 14 2 iii 2 5 6 MS ii 6 12 KS xv 8 TB ii 8 1 2 Nir x 48 SB v 4 2 9 xiii 5 2 23 xiv 9 3 3 etc etc AV and VS read रूपाणि (रूपाणि भूतजातानि) for जातानि AV also reads परिभूरजान for परि ता बभूव

The Padapatha if constructed would run as follows —

प्रजापते । न । त्वत् । एतानि । अन्यः ।
विश्वा । जातानि । परि । ता । बभूव ।
यत्ऽकामाः । ते । जुहुमः । तत् । नः । अस्तु ।
वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥

परिता—Gunavisnu in his *Chandogyamantrabhasya* reads परिता as one word and explains it as पालयिता G s failure to take into account the accents of words sometimes leads him into curious errors

यत्कामास्—*Cf* यत्काम इदं जुहोमि तन्मे समृध्यताम् TB iii 11 2 4

[1] The other five stanzas are vii 57 12 x 20 1 x 101

एतानि—MS reads एता (न हि त्वद्य एता) which though older in form is due to "a conscious archaizing in a secondary text." *Variants*, III § 165

वय स्याम पतयो रयीणाम्—RV iv 50 6, v 55 10, viii 40 12, viii 48 13

DEVI SUKTA

Introductory Note

The goddess Vak (Speech) is represented as praising herself in this hymn which became one of the most famous hymns in later times The other hymn addressed to Speech is x 71 some of the stanzas of which have become almost proverbial It is probably this hymn that gave rise to the idea of *Sabda-brahman*

"From the conception of the power of prayer and spells in the Veda it is clear how Speech could be looked upon as accompanying and supporting all the gods, and reaching wherever the magic power of the *brahma* extended The idea bears a resemblance to the Word of God as personified in the *Wisdom of Solomon*, xviii 15 ff, and to the Logos of Philo but it did not lead to the same development in cosmogonic doctrine* "

In the *Sarvanukramani* Vāk is said to be the daughter of the great sage *Ambhrna* of whom hardly anything is known 'In the voice of the thunder", says Darmesteter, ' the Greeks recognised the warning of a god which the wise understand, and they worshipped it as *Ossa Dios aggelos* the Word Messenger of Zeus ,' the Romans worshipped it as a goddess Fama , Indra adores it as 'the Voice in the cloud,' Vak Ambhrni which issues from the waters, from the forehead of the father, and

---

* THOMAS, *Hymns from the Rigveda*, p 88

hurls the deadly arrow against the foe of Brahman So the word from above is either a weapon that kills, or a revelation that teaches "* What is said of Vag Ambhrni is not exactly correct

This hymn thus antedates the Greek doctrine of Logos by some centuries " Vak appears in RV as an active female divine power showing grace to mortals In the Brahmanic period Vāk becomes more and more like the Greek Logos, and it may truthfully be said that in this period "the Word was God " 'In Greece," says Hopkins "the conception of Logos begins with Herachitus, passes on to the Stoics , is adopted by Philo , becomes a prominent feature of Neo Platonism , and reappears in the Gospel of St John It is certainly legitimate to suppose that Herachitus might have received the idea indirectly if not directly from contemporary Eastern Philosophers '

In early Babylonian religion also 'the Word was exalted by higher religion to a great cosmic divine agency sometimes personified '

This is probably the best known hymn of RV in Bengal and has its ritual application in the Durgāpuja as well as in the recitation of the Candi or Saptasati Hymns in which the first person is used are known as *adhyatmika*† Such hymns are rare This is an आध्यात्मिक hymn The other well known आध्यात्मिक hymns are x 48-49 and x 119 in all of which Indra is the speaker In the case of आध्यात्मिक hymns the seer is the same as the deity ("उत्तमस्य तु वर्गस्य य ऋषि सैव देवता।)

* "SBE, Vol iv, p lxxviii

† तास्त्रिविधा ऋच—परोक्षकृता प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च। तत्र परोक्षकृता सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते, प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य। इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या [१०।८९।१०]। अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना। त्वमिन्द्र बलादधि [१०।१५३।२], वि न इन्द्र मृधो जहि [१०।१५२।४] इति। अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना। यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठ [१०।४८-४९] लवसूक्त [१०।११९] वागाम्भृणीयम् [१०।१२५] इति। परोक्षकृता प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा, अल्पश आध्यात्मिका।

Hymn No. 11

DEVĪ SŪKTA

x 125

म० १० सू० १२५

आम्भृणी वाक् ऋषि । परमात्मा देवता । १, ३ ८—त्रिष्टुप्, २—जगती ।

1

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरा-	अहम् । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । चरामि ।
म्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।	अहम् । आदित्यैः । उत । विश्वऽदेवैः ।
अहं मित्रावरुणोभा बिभ-	अहम् । मित्रावरुणा । उभा बिभर्मि ।
र्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥१॥	अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् अश्विना । उभा ॥१॥

I (*aham*) go about (*carāmi*) with the Rudras (*Rudrébhih*), with the Vasus (*Vasubhih*), I (*aham*) with the Ādityas (*Ādityaih*) and (*uta*) with the All gods (*viśva devaih*), I (*aham*) bear (*bibharmi*) both (*ubhá*) Mitra and Varuna (*Mitrā́-Varuna*), I (*aham*) Indra and Agni (*Indrā́gnī*), I (*aham*) both (*ubhá*) Aśvins (*Aśvinā*)

अहमित्यष्टर्चं सप्तोदशं सूक्तम् । अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्म-विदुषी स्वात्मानमस्तौत् । अतः सर्षिः । सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती, शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'अहमष्टौ वागाम्भृणी* तुष्टावात्मानं द्वितीया जगती' इति । गतो विनियोगः ।

* Ṣadguruśiṣya evidently reads वाङ्नामाम्भृणी for he explains वाङ्नामाम्भृणी । अम्भृणस्य महर्षेः पुत्री । आत्मानं तुष्टाव । स्वयमेवर्षिका देवता चैषर्द ।

अहं सूक्तस्य द्रष्ट्री वागाम्भृणी यद् ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभिः रुद्रैरेकादशभिः। इत्थम्भावे तृतीया। तदात्मना चरामि। एवं वसुभिः इत्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यम्। तथा मित्रावरुणा मित्रं वरुणञ्च। 'सुपां सुलुक्' [७।१।३९] इति द्वितीयाया आकारः। उभा उभौ अहम् एव ब्रह्मीभूता* बिभर्मि धारयामि। इन्द्राग्नी अपि अहम् एव धारयामि। उभा उभौ अश्विना अश्विनौ अपि अहम् एव धारयामि। मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सद् दृश्यते। माया च जगदाकारेण विवर्तते। तादृश्या मायाया आधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योपपत्तिः ॥१॥

अथर्ववेदभाष्यम्। 'अहं रुद्रेभिः' इति सूक्तेन जातकर्मणि शङ्खपुष्पिका-गन्धपुष्पिके पिष्ट्वा, अभिमन्त्र्य, हिरण्यशकलेन प्राशयेत्। तथा तत्रैव कर्मण्यनेन सूक्तेन शङ्खनाभिं पिप्पलीं च पिष्ट्वा, अभिमन्त्र्य हिरण्यशकलेन प्राशयेत्। तथा मेधाजननार्थं प्रथमं वाग्व्यवहारं कुर्वतः शिशोर्मातुरुत्सङ्गे विहितस्य अनेन सूक्तेनाज्यं हुत्वा तालुनि सम्पातानानयेत्। तथा दधिमधुनी एकत्र कृत्वा अनेन सम्पात्याभिमन्त्र्य शिशुं प्राशयेत्। तथोपनयनकर्मणि दण्डप्रदानानन्तरम् एतत् सूक्तं माणवकं वाचयेत्। तथायुष्कामोऽपि शङ्खपुष्पगन्धपुष्पप्राशनादीन्युक्तानि पञ्च कर्माणि कुर्यात्। तथा च कौशिकं सूत्रम्। अहं रुद्रेभिरिति शुक्लपुष्पे हरितपुष्पे शिंस्यनाभिपिप्पल्यौ जातरूपशकलेन प्राक् स्तनप्रदानात् प्राशयति। प्रथमप्रवदस्य मातुरुपस्थे तालुनि सम्पातान् आनयति। दधिमध्वाशयति। उपनीतं वाचयति। वार्षशतिकं कर्म" [कौ॰ २।१] इति। तथोपनयनेऽनेन

---

* M Bombay and Peterson. Some needlessly change ब्रह्मीभूता into ब्रह्मभूता; ब्रह्मीभूता occurs in Śāṅkara Bhāṣya on B. S. I 3 15

† The Gen. in मातुः shows that the reading उत्पत्ति found in all printed works is incorrect AVS shows the correct reading

सूक्तेनाज्यहोमं कुर्यात्। सुसितं हुपनयनं प्रक्रम्य "मेधाजननायुष्यैर्जुहुयात्" [कौ॰ ७।८] इति॥ तथाध्यायोत्सर्जनकर्मण्यनेन सूक्तेनाज्यं हुत्वा रसेषु सम्पातानानयेत्। तथा च कौशिकः [१४।३] 'उत्सर्जनम्' प्रक्रम्य "विश्वे देवाः" [१।३०] "अहं रुद्रेभिः" [४।३०] "सिंहे व्याघ्रे" [६।३८] "यशो हविः" [६।३९] इत्यादि॥

सर्वजगत्कल्पनास्पदं सच्चित्सुखात्मकं परं ब्रह्म स्वात्मत्वेन विदुषी अम्भृणाख्यस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मवादिनी स्वात्मानं सर्वात्मभावेन तुष्टाव। तदुक्तं दाशतय्यनुक्रमणिकायाम्— "अहमष्टौ वागाम्भृणी तुष्टावात्मानम्" [सर्वानुक्रमणी] इति। विशुद्धसत्त्वपरिणामरूपस्यान्तःकरणस्य वृत्तिविशेषोऽभिमानात्मकोऽहङ्कारः। तदुपलक्षितानवच्छिन्नात्मिका अहं रुद्रेभिः रुद्रैः एकादशभिः अष्टभिः वसुभिः। इत्थम्भावे तृतीया। तत्तद्देवात्मना चरामि। एवम् अहम् आदित्यैः इत्यादावपि योज्यम्। आदित्या द्वादशसंख्याका धात्रादयः। वसुरुद्रादित्यव्यतिरिक्ता गणशो वर्तमाना विश्वदेवाख्याः। एकस्यैव हि ब्रह्मणस्तत्तदुपाध्यवच्छेदेन वस्वादिदेवतारूपेण भेदावभासात्। वस्तुतस्त्वैक्यमेवेति तदनुसन्धाना ब्रह्मवादिन्येवं ब्रूते। तथा मित्रावरुणा। 'सुपां सुलुक्॰' [७।१।३९] इति द्वितीयाया आकारः। मित्रावरुणौ देवौ उभा उभौ अहम् एव परब्रह्मात्मिका बिभर्मि धारयामि। इन्द्राग्नी अपि अहम् एव धारयामि। उभा उभौ अश्विना अश्विनौ अपि अहम् एव धारयामि। मत्स्वरूपे अद्वितीये ब्रह्मणि सर्वं जगत्, शुक्तौ रजतमिव, अध्यस्तं सद् दृश्यते। माया च जगदाकारेण विवर्तते। तदाधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योपपत्तिः॥१॥

दुर्गभाष्यम्। वागाम्भृणीये वागेव ब्रवीति। अहम् एव रुद्रैः वसुभिः आदित्यैः विश्वदेवैः विश्वैश्च देवैः सहभूता चरामि स्तुतिरूपेण। अहम् एव मित्रावरुणा मित्रावरुणौ उभा उभावपि इन्द्राग्नी अश्विना अश्विनौ च उभा उभावपि बिभर्मि हविषा, मत्पूर्वकं हविःसम्प्रदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः।

महेश्वरभाष्यम्। वागाम्भृणीयं सूक्तम्। वाग् वैदिकीयम्। आम्भृणस्य महतः फलस्य हेतुभूतेति तत्सम्बन्धिन्याम्भृणी च। सा वाग् आम्भृणीति विशेषणसमासः। वागाम्भृणी आत्मनो महिमानमाचष्टे। असत्यां सम्बन्धिभूतायां मयि* रुद्रादयश्चरन्तः कथं भवेयुः†, मूकास्तिष्ठेयुरित्येवमर्थं स्तुतिभूता वा तेषाम्। अहं रुद्रेभिः रुद्रैः वसुभिः च सह चरामि। अहम् आदित्यैः उत विश्वदेवैः अपि सर्वैर्देवैः। अहम् एव मित्रावरुणौ हविस्सम्प्रदानं कुर्वती‡ उभा उभावपि बिभर्मि पुष्णामि। अहम् एव इन्द्राग्नी। अहम् एव अश्विना अश्विनौ उभा उभौ। सर्वत्राकारो द्विवचनस्य स्थाने।

दीपिका। "इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वदा। वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते॥" इत्यादिवचनशतैः कविभिर्वाचां लोकयात्रामूलकत्वं प्रतिपादितम्। सा च निखिलव्यवहारनिदानं वाक् स्वमहिमानं प्रकटयति—अहमित्यादिभिरष्टाभिरृग्भिः। यद्यपि "आत्मप्रशंसां परगर्हामिव वर्जयेत्" [आप॰ ध॰ सू॰ १।७।२४] इति आगस्त्यनुशासनं तथापि भक्तजनानुकम्पया भूतार्थकथनं कथमप्यात्मप्रशंसाकोटौ विनिवेशयितुं न शक्यते, न वा दोषलेशेन स्पृश्यते। ये तावद् गणदेवता रुद्राश्च वसवश्च आदित्याश्च विश्वदेवाश्च सर्वे ते ममैवानुचराः। ये च प्रायेण युग्मश आहूयन्ते मित्रावरुणौ च इन्द्राग्नी च अश्विनौ च तेऽपि मयैव विधार्यन्ते। "स्तूयमाना हि देवता वीर्येण विवर्धते" "यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमः" [ऋ॰ सं॰ २।१२।१४] इत्याद्युक्तेर्देवानां वक्ष्यमाणपुष्टिः स्तुत्याहुत्यधीना, स्तुतिराहुतिश्च मन्त्राधीना, मन्त्राश्च वागात्मकाः, अतः सर्वेषां देवानां वागधीनत्वमुपपद्यते। "यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः। तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी॥" [श्वेताश्व॰ ४।१८] इति श्रुतिरप्यक्षरशब्देन मामेव लक्षीकरोति। श्रुत्यन्तरमपि श्रूयताम्—"वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य। वेदानां मातामृतस्य नाभिः। सा नो जुषाणोपयज्ञमागात्। अवन्ती देवी सुहवा मे अस्तु॥" [तै॰ ब्रा॰ २।८।८।५] इति ॥१॥

रुद्रेभिः—The Maruts are known as Rudras from the name of their father: मरुतो तु नामास्यैवैतम् रुद्रा इति स्मृतम् *Bṛhaddevatā* v. 48. In

* यामपि—मुद्रितपाठः। † भवेरन्—मु॰ पा॰। ‡ कुर्वन्तो—मु॰ पा॰

the Brahmanas they become a separate class and their number is eleven त्रयस्त्रिंशद्वै देवा सोमपा । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । A B ii 4 For the ending see p 22

वसुभि —In RV the Vasus are vague in number and character They are specially connected with Indra though in later Vedic texts they are specially connected with Agni In AB, SB and later literature they are eight in number Of the four instrumentals only वसुभि is analysed in the Pada-text In the case of रुद्रेभि since भि comes after a long vowel no अवग्रह is used आदित्य and विश्वदेव are regarded as अ acc. to यचि अत् and not as पद, so the question of अवग्रह does not arise

आदित्यै —The Adityas are the sons of Aditi They are seven or eight in number in RV and much more definite than other groups Varuna is the chief of the Adityas In RV ii 27 1 six are enumerated Mitra, Aryaman, Bhaga, Varuna, Daksa and Amśa In the Brahmanas their number rose to 12 TB (i 1 [illegible] 1) mentions मित्र, वरुण, अर्यमन्, अंश, भग, धातृ, इन्द्र and विवस्वत् as the sons of Aditi *Cf* x 48 11 आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां देवो देवानां न मिनामि धाम

आदित्या द्युस्थाना द्वादश । तथा वसवोऽष्टौ पृथिवीस्थाना । तथा रुद्रा अन्तरिक्षस्थाना एकादश । Haradatta See also BU iii 9 2 5

विश्वदेवै —' A comprehensive group is formed of the Viśve devah or All Gods, who occupy an important position in the sacrifices *It is a fictitious sacrificial group meant to represent all the gods* in order that none should be excluded in laudations intended to be addressed to all But the All-gods are sometimes conceived as a narrower group, being invoked with other groups, such as the Vasus and Adityas ' MACDONELL, *Vedic Mythology* p 130

The names of the Vasus Rudras and Adityas as they appeared in later times are thus given in the *Mahabharata*

धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनल ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवश्चाष्ट विश्रुताः ॥
मृगव्याधश्च सर्पश्च निऋतिश्च महायशा ।
अजैकपादहिर्बुध्न्य पिनाकी च परंतप ॥

भवनोऽथेश्वरश्चैव कापाली च विशाम्पते ।
स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ॥
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ।
इत्येते द्वादशादित्या ज्वलन्तः सूर्यवर्चसः ।
महिमानं पाण्डवस्य कुर्वन्तस्तस्थुरम्बरे ॥

Ṣadguruśiṣya on AB. ii. 4.

मित्रावरुणा and अश्विना—the duals are irregular, as आ regularly occurs before consonants and at the end of a pāda in the older part of RV. See under x. 14. 11, p. 278.

बिभर्मि—like a mother; cf. मातेव यद् भरसे पप्रथानः v. 15. 4.

अश्विना—The two Aśvins are the surgeons of the gods and benefactors of gods and men. अश्विनौ—यद्व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः । तत् कावश्विनौ ? द्यावापृथिव्यावित्येके । अहोरात्रावित्येके । सूर्याचन्द्रमसावित्येके । राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः । Nir. xii. 1.

2

अहं सोममाहनसं बिभ-	अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि ।
र्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम् ।	अहम् । त्वष्टारम् । उत । पूषणम् । भगम् ।
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते	अहम् । दधामि । द्रविणम् । हविष्मते ।
सुप्राव्ये यजमानाय सुन्वते ॥२॥	सुप्रऽअव्ये । यजमानाय । सुन्वते ॥२॥

I (ahám) bear (bibharmi) the exciting (āhanásam) Soma (sómam). I (ahám) Tvaṣṭṛ (Tváṣṭāram), also (utá) Pūṣan (Pūṣáṇam) and Bhaga (Bhágam). I (ahám) bestow (dadhāmi) wealth (dráviṇam) on the sacrificer (yájamānāya) that offers oblation (havíṣmate) and that presses Soma (sunvaté), deserving of careful protection (suprāvyè).

आहनसम् आहन्तव्यमभिषोतव्यं सोमम्। यद्वा, शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमम् अहम् एव बिभर्मि। तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणम् भगम् च अहम् एव बिभर्मि। तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे* तर्पयित्रे। अवतेस्तर्पणार्थात् 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' [उ० ३।१५८] इतीकारप्रत्ययः। चतुर्थ्येकवचने यणि 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' [८।२।४] इति सुपः स्वरितत्वम्। सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते। 'शतुरनुमः०' [६।१।१७३] इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम्। ईदृशाय यजमानाय द्रविणम् धनं यागफलरूपमहमेव [दधामि] धारयामि। एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं 'फलमत उपपत्तेः' [ब्र० सू० ३।२।३८] इत्यधिकरणे भगवता भाष्यकारेण[1] समर्थितम्॥२॥

अथर्ववेदभाष्यम्। आहनसम् आहन्तव्यम् अभिषोतव्यं सोमम्, यद्वा शत्रूणाम् आहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमम् अहम् एव बिभर्मि धारयामि पोषयामि वा। तथा त्वष्टारम् उत अपि च पूषणम् भगम् च एतत्संज्ञान् देवान् अहमेव बिभर्मि। तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनहविर्भिर्देवानां प्रावित्रे तर्पयित्रे। अवतेस्तर्पणार्थात् 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः'

---

* AVS shows the correct reading : शोभनहविर्भिर्देवानां प्रावित्रे Cf नियमनाख्य for विमानाख्यम् on p 270.

[1] "'फलम्' 'अतः' ईश्वराद् भवितुम् अर्हति। कुतः? 'उपपत्तेः'। स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टि-स्थिति-संहारान् विचित्रान् विदधद् देशकालविशेषाभिज्ञत्वात् कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं सम्पादयतीत्युपपद्यते।.. धर्माधर्मयोरपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलस्य च दातृत्वेन—'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति। स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु [७।२१]—

'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्॥'

इति। सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते। तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजतीति। विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते।" शारीरकभाष्यम्।

[उ°, ३।१५८] इति ईकारप्रत्ययः। चतुर्थ्येकवचने यणि 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' [८।२।४] इत्यनुदात्तस्य सुपः स्वरितत्वम्। सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते। 'शतुरनुमः' [६।१।१७३] इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। ईदृशाय यजमानाय द्रविणम् धनं यागफलरूपम् अहम् एव दधामि प्रयच्छामि, फलमत उपपत्तेः [ब्र° सू° ३।२।३८] इति न्यायेन परब्रह्मणः फलदातृत्वस्य निर्णीतत्वात्॥२॥

दीपिका। न केवलं गणदेवता युग्मदेवताश्च मदधीनाः, स्वतन्त्रा अपि देवाः सर्वथा मम प्राधान्यमनुरुध्यन्ते। यागविशेषेषु नान्तरीयकतया वर्तमानं समुद्दीपकं सोमं तथा जगद्विधातारं त्वष्टारं पुष्टेः प्रापकं पूषणं सौभाग्यदैवतं च भगम्, अन्यांश्च तांस्तान् देवान् उक्तन्यायेनाहमेव धारयामि। यश्च यजमानो यथाविधि सोमाभिषवं विधाय मामुद्दिश्य हविः समर्पयति[1], स सर्वथा मदीयं रक्षणमर्हति, अहञ्च तस्मै धनसम्पदं प्रसादीकरोमि। यो यावद्ददाति हविरल्पं वा बहु वा, अहमेव तस्मै तावदेव गवाश्ववसुहिरण्यरूपं धनं ददामि, 'यादृगिव वै देवेभ्यः करोति तादृगिवास्मै देवाः कुर्वन्ति' इति न्यायात्। (न केवलं सोमयागेषु यागात्मका मन्त्रा अपेक्ष्यन्ते, वाचैव स्त्रीभूतया स्त्रीकामेभ्यो गन्धर्वेभ्यः सोमः क्रीयते। एतच्चैतरेय-ब्राह्मणे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे खण्डे प्रपञ्चितम्।) यस्तावत् सर्वात्मना मामुपास्ते स आर्त्विजीनो[2] भवति, ममैव च प्रसादेन प्रभूतं दक्षिणादिकं लभते॥२॥

आहनसम्—the meaning of the word is doubtful Here it seems to mean striking, exciting, or foaming, fermenting Yāska explains आहनसः as आहननवन्तः वचनवन्तः (Nir. iv. 16) which is explained by Durga as सम्मोहयितारः, causing infatuation or delusion Under ix 75 5 S says ग्रावाभिषुतेन हन्यमानः, अभिहन्यमानः, अभिषूयमाणः, स्तुतिमन्तः शब्दवन्तो वा

त्वष्टारम्—"Tvaṣṭṛ is the Hephaistos or Vulcan of the Indian pantheon, the ideal artist, the divine artisan, the most skilful of workmen." (Mum) "He is the power which shapes the

[1] Cf. इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति। यन्ति प्रमादमतन्द्राः॥ viii. 2.18.

[2] यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति। Mahābhāṣya (ed Kielhorn), Vol. I, p. 3.

germ in the womb for men and animals alike he fashions husband and wife for each other from the womb and presides over generations" (KEITH)

भगम्—The god of fortune and one of the Ādityas. Av. bagha god.

द्रविणम्—AV reads the pl. द्रविणा for द्रविणम्. For mng. see p. 126.

हविष्मते—not analysed in the Pada text because हविस् is a भ here and not a पद. Cf. x. 48. 4 पुरु सहस्रा नि शिशामि दाशुषे यन्मा सोमास उक्थिनो अमन्दिषुः।

सुप्राव्ये—As Geldner points out सुप्रावी in ii. 26. 1 is explained by प्रविद् in the next stanza. S. derives it from अव् to aid, western scholars evidently derive it from प्री 'to lead, guide' and think the word means 'well advised', 'well prompted'. The analysis in the Padapāṭha is peculiar. As प्रावी occurs several times, सु has evidently been compounded with प्रावी, so we should expect the avagraha after सु but we find the avagraha after सुप्र. The Atharva Veda Prātiśākhya notes the peculiarity in its rule सुप्राव्या च iv. 11. In our stanza AV reads सुप्राव्या which Bloomfield regards either as the feminine Nom. sing. or neut. Acc. plural of सुप्राव्य but which the com. on the Atharvaveda Prātiśākhya regards as the Inst. sing. of सुप्रावी—भवति सुप्रपूर्वस्य टाशब्द स्वरित पर। सुप्राव्येति तृतीयाया वैयग्लन्दसि सर्वत्र॥ The opposite of सुप्रावी is दुष्प्रावी iv. 25. 6 (analysed as दुःऽप्रऽअव्य). देवावी occurs several times in RV.

3

अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां
चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम्।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा
भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम्॥३॥

अहम्। राष्ट्री। सम्ऽगमनी। वसूनाम्।
चिकितुषी। प्रथमा। यज्ञियानाम्।
ताम्। मा। देवाः। वि। अदधुः। पुरुऽत्रा।
भूरिऽस्थात्राम्। भूरि। आऽवेशयन्तीम्॥३॥

I (*aham*) am queen (*rāṣṭrī*), gatherer (*saṅgamanī*) of treasures (*vasūnām*), the wise (*cikituṣī*), first (*prathamā*) of those that are worthy to be worshipped (*yajñiyānām*) Me (*mā*) as such (*tām*) the gods (*devāḥ*) have put (*vyadadhuḥ*) in many places (*purutrā*), making me dwell in many abodes (*bhūri sthātrām*) and enter into (*ā veśayantīm*) many (*bhūri*)

अहं राष्ट्री। ईश्वरनामैतत्। सर्वस्य जगत ईश्वरी। तथा वसूनाम् धनानां सङ्गमनी सङ्गमयित्री उपासकानां प्रापयित्री। चिकितुषी यत् साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज् ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती। अत एव यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां प्रथमा मुख्या। या एवंगुणविशिष्टाहं तां [मां] मा भूरिस्थात्राम् बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानाम्। भूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि आवेशयन्तीम् जीवभावेनात्मानं प्रवेशयन्तीम् ईदृशीं मां पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः देवा विदधति कुर्वन्ति। उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानाद्* यद् यत् कुर्वन्ति तत् सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥३॥

अथर्ववेदभाष्यम्। अद्वितीयब्रह्मात्मिका अहं राष्ट्री। ईश्वरनामैतत्। कृत्स्नस्य दृश्यप्रपञ्चस्य राज्ञी नियन्त्री। अत एव वसूनाम् धनानां सङ्गमनी सङ्गमयित्री, उपासकानां फलस्य प्रापयित्री। चिकितुषी यत् साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तज् ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती। कित ज्ञाने [धा° ३।११९] इत्यस्मात् लिटः क्वसुः। तदन्तात् 'उगितश्च' [४।१।६] इति ङीप्। अत एव यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां देवानाम् प्रथमा मुख्या। 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' [५।१।७१] इत्यर्हार्थे घ-प्रत्ययः। तां तादृशीं मा मां भूरिस्थात्राम् बहुभावेन प्रपञ्चात्मना स्थितामवस्थानां भूरि बहुत्वं एवम् आवेशयन्तीं, उपासकान् प्रापयन्तीं देवाः पुरुत्रा बहुषु स्थानेषु व्यदधुः विदधति कुर्वन्ति। 'देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यः'' [५।४।५६] इति सप्तम्यर्थे त्रा-प्रत्ययः। उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानाद् यद् यत् कुर्वन्ति देवास्तत् सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥३॥

* Many printed editions wrongly place a full stop here

दीपिका। अहमेव दिवश्च पृथिव्याश्चेशे, अहमेव द्विपदश्चतुष्पदश्चेशे। ममैव प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, ममैव प्रशासने द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः, ममैव प्रशासने निमेषा मुहूर्त्ता अहोरात्रा अर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्ति, ममैव प्रशासने सागराः सरितः सरस्यश्च सम्यक् स्यन्दन्ते, किं बहुना समग्रस्य ब्रह्माण्डस्य सम्राडहमेवास्मि। दिवि वा भुवि वा यानि मणिरत्नानि विलसन्ति तानि सर्वाणि मदायत्तानि। देवेषु मनुजेषु च ये धनिककुबेरास्तेषामपि मनोरथानामप्यभूमिर्या सम्पत् सापि ममैव वशे वर्तते। अत एव च वाग् वै वसिष्ठेति [श॰ ब्रा॰ १४।९।२।२] श्रुतिमां वसिष्ठेति व्यपदिशति। मम भक्तेषु यो य ऐश्वर्यं कामयते तं तं तेन योजयामि। किञ्च भूतं भवद्भविष्यच्च व्यवहितं विप्रकृष्टञ्च सर्वमेव करामलकवत् पश्यामि, मत्त एव सर्वस्य प्रवृत्तेः। "इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्। यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते॥" 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥" इत्यादिन्यायेन विश्वं समग्रं समुद्भासयित्र्यहं सर्वज्ञानानामायतनम्। ये च देवा यज्ञेषु हूयन्ते तेषु च मम प्राथम्यं निर्विवादम्, वाङ्मुखेनैव यज्ञस्य प्रवृत्तेः। अहं तावत् तेषु तेषु प्राणिजातेषु नानाभावेनावस्थिता। सरीसृपाणां स्फुरितेषु विहगानां कूजितेषु पशूनां वाशितेषु नराणां च भाषितेषु ममैवाभिव्यक्तिर्भवति। सुसंस्कृता च वाक् प्रथमतो मन्त्रेष्वेवावस्थिता ततश्च वेदानां समनुशीलनेन तस्या बहुलप्रचारः समजनि, एवम् ऋषिषु प्रविष्टाहं देवैर्बहुधा प्रचारिता। तदेतदृषिणाप्युक्तम्—

यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्।
तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते॥ इति॥३॥

राष्ट्री—*fem. of* राष्ट्र *formed with* ङन् *from* राज् *Cf* क्रोष्ट्री Under viii 100 10 यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा। चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम॥ "When, uttering words that no one comprehended, Vāk, Queen of Gods, the Gladdener, was seated, the heaven's four regions drew forth drink and vigour now whither hath her noblest portion vanished?" S explains it as राजनशीला Under AV iv. 1. 2 S. says. ईश्वरनामैतत्। राष्ट्री सर्वजगद्व्यवहारस्य ईश्वरा नियन्त्री। *Cf.* AB iv 2 वाग् वै राष्ट्री. Acc. to some scholars राष्ट्री (ruler) is masc V. G. S, p 87 top.

सङ्गमनी वसूनाम्—*cf* TS III 5 1 1 निवेशनी सङ्गमनी वसूनां विश्वा रूपाणि वसून्यावेशयन्ती holder and gatherer of riches clad in all rich forms (K) In x 48 1 Indra says अहं धनानि सं जयामि शश्वत *Cf* गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः vii 9 6 Some explain, because I am the gatherer up of treasures therefore I am the first of those that merit worship—यज्ञियानाम्

चिकितुषी—See p 198 प्रथमा—See p 157

भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम्—*Cf* RV x 71 3 यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् । तामाभृत्या व्यदधुः पुरुत्रा तां सप्त रेभा अभि सं नवन्ते ॥ With sacrifice the track of Vak they followed and found her harbouring with the Rs s They brought her dealt her forth in many places seven singers make her tone resound in contrast Both stanzas are in reality addressed to Vac speech the atmastuti 10 125 containing perhaps, the later elaboration of the idea *Repetitions*

पुरुत्रा—Note that though त्र and त्रा are added in practically the same sense (V G S p 218) त्रा is accented while त्र (अत्र) accents the immediately preceding syl In the Pada text also त्रा is separated by अवग्रह but त्र is not so separated Doubtless it is the character of the form to which त्र is attached as being pronominal roots that prevents its separation from them rather than anything in the suffix itself The suffix त्र is preserved in Beng दखीनर which is formed by popular etymology from देवता Skt *puru* Av *pouru* O P *paru* Gk *polus* (from **palus*) Lith *pilus* I E **pllus*

भूरिस्थात्राम्—occurs only here in RV The accent shows that it is a बहुव्रीहि compound like *bhūri śṛṅga* many horned *bhūri varman* etc भूरि being formed with the उणादि suffix क्रिन् (अदि शदि भू शुभिभ्यः क्रिन् iv 65) is accented on the first syl lit becoming more and more increasing hence abundant स्थात्र is formed in the अधिकरण वाच्य and means station place The suffix त्र (ष्ट्रन्) was originally the primary ending त with a secondary र and was generally added in the करण or अधिकरण वाच्य

आवेशयन्तीम्—*Cf* अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य—छा ह 3 2 AV reads आवेशयन्त which qualifies देवा TS III 5 1 1 however reads आवेशयन्ती.

4

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति	मया सः अन्नम् । अत्ति । यः विऽपश्यति ।
यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम् ।	यः । प्राणिति । यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् ।
अमन्तवो मां त उप क्षियन्ति	अमन्तवः माम् । ते । उप । क्षियन्ति ।
श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि ॥४॥	श्रुधि । श्रुत श्रद्धिऽवम् । ते । वदामि ॥४॥

By me (*maya*) he (*sah*) eats (*atti*) food (*annam*) who (*yah*) sees (*vipaśyati*), who breathes (*yah prāṇiti*), who (*yah*) hears (*śrnoti*) what is spoken (*īm uktam*) Unknowing (*amantavah*), they (*te*) dwell (*upakṣiyanti*) on me (*mam*) Hear (*śrudhi*), O illustrious one (*śruta*) That which is creditable (*śraddhivam*), I say (*vadami*) unto you (*te*)

योऽन्नमत्ति स भोक्तृशक्तिरूपया मया एव अन्नमत्ति । यः च विपश्यति आलोकयतीत्यर्थः । यः च प्राणिति श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं करोति सोऽपि मयैव । यः च [ईम्] उक्तं शृणोति । श्रु श्रवणे [धा° १।९२४] । 'श्रुवः शृ च' [३।१।७४] इति श्रुधातोः शृ-भावः । य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति ते अमन्तवः अमन्यमाना अजानन्त उपक्षियन्ति उपक्षीणाः संसारेण हीना भवन्ति । मनेरौणादिकस्तु-प्रत्ययः । नञ्समासे व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा भावे तु-प्रत्ययः । ततो बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । माम् अमन्तवः मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः । हे श्रुत विश्रुत सखे, श्रुधि मया वक्ष्यमाणं शृणु । छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः०' [६।४।१०२] इति हेर्धिभावः । किं तच्छ्रोतव्यम् ? श्रद्धिवम् । श्रद्धिः श्रद्धा तया युक्तम् । श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्ति'रिष्यते [३।३।१०६ का*] इति श्रच्छब्दस्योपसर्गवद्वर्तमानत्वात् 'उपसर्गे घोः किः' [३।३।९२] इति कि-प्रत्ययः । मत्वर्थीयो वः । ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि उपदिशामि ॥४॥

---

* वक्ष्या Mallinātha on *Śiś* viii. 11. This is not found in *Mbh* M² wrongly gives the reference as 1 4 57 2

wonder that we should find forms like विवसेत्, भावसेषु, etc., in class. Skt.

ईम्—anticipates सत्यम्. See p. 174.

अमन्तवः—अमन्तु occurs in x. 22. 8 also: अकर्मा दस्युरभि नो अमन्तुरन्यव्रतो अमानुषः। "Around us is the Dasyu, riteless, void of sense, inhuman, keeping alien laws."

क्षियन्ति—See p. 193.

श्रुधि—See p 122.

श्रुत—S appears to be right in regarding it as a vocative. Most European scholars think it is the 2. plural root-aorist imperative of श्रु Peterson translates: "Listen, one and all, this is a true thing I say." This is ingenious but not at all convincing Though both finite verbs and vocatives are liable to loss of accentuation, श्रुत as a finite verb would have been accented as beginning a new sentence Pāṇini distinctly says तिङ्ङतिङः i.e., a finite verb is unaccented *except after a finite verb* And the plural श्रुत almost immediately followed by the singular ते would be singularly inappropriate Ludwig in his commentary takes श्रुतश्रद्धिवम् as one word and explains what is worthy of credence acc. to tradition. In his translation he takes श्रुत as the 2. pl. imperative of श्रु

श्रद्धिवम्—worthy of credence, true It is a peculiar form with the sense of a gerundive It had already become rare in the Vedic period and AV. substitutes the more usual श्रद्धेय for it

5

अहमेव स्वयमिदं वदामि	अहम् । एव स्वयम् । इदम् वदामि ।
जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः ।	जुष्टम् देवेभिः उत । मानुषेभिः ।
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि	यम् । कामये । तम्ऽतम् । उग्रम् । कृणोमि ।
तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥५॥	तम् । ब्रह्माणम् । तम् ऋषिम् ।
	तम् । सुऽमेधाम् ॥५॥

I of my own self (*aham evá svayam*) say (*vadāmi*) this (*idam*), welcome (*juṣṭam*) to gods (*devebhiḥ*) and (*uta*) men (*mā́nuṣebhiḥ*) whomsoever (*yam*) I desire (*kāmaye*) him (*tam-tam*) I make (*kṛṇomi*) mighty (*ugrám*), him (*tam*) priest (*Brahmā́ṇam*), him (*tam*) the seer (*ṛṣim*), him (*tam*) the sage (*su-medhā́m*).

अहं स्वयमेव इदम् वस्तु महात्म्यकं वदामि उपदिशामि। देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिरपि जुष्टम् सेवितम्। उत अपि च मानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम्। ईदृगस्मदात्मिकाहं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि तंतम् पुरुषम् उग्रं कृणोमि सर्वेभ्योऽधिकं[1] करोमि। तम् एव ब्रह्माणम् स्रष्टारं करोमि। तम् एव ऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि। तम् एव सुमेधाम् शोभनप्रज्ञं करोमि ॥५॥

अथर्ववेदभाष्यम्। अहं स्वयमेव आत्मनैव। [एवकारः] 'नान्योऽस्ति ममोपदेष्टा' इत्यवधारणार्थः। इदम् आपरोक्ष्येणानुभूयमानं महात्म्यं वस्तु वदामि लोकहितार्थम् उपदिशामि। तद् विशेष्यते। देवानाम् इन्द्रादीनां जुष्टं प्रियम् उत मानुषाणाम् मनुष्याणामपि प्रियम् परानन्दरूपत्वात्। 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' [बृ आ ४।३।३२] इति श्रुतेः। यद्वा देवमनुष्यादिभिः सेवितम् इष्टं वक्ष्यमाणं मदीयं माहात्म्यम् अहम् एव स्वयम् वदामि प्रकटयामीत्यर्थः। किं पुनस्तद् इत्याह— यम् इति। यं कामये। तंतम् इति प्रतिनिर्देशस्य वीप्सितत्वाद् अत्रापि वीप्सा द्रष्टव्या। यंयं पुरुषं रक्षितुम् अहं वाञ्छामि तंतं कृत्स्नं पुरुषम् उग्रं कृणोमि। सर्वेभ्योऽधिकं[1] दुर्धर्षं करोमि। यद्वा उग्र ईश्वरः। जगन्निर्माणसमर्थमीश्वरं करोमि। तम् एव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि, तथा तम् ऋषिम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि, तम् एव सुमेधाम् शोभनप्रज्ञं च करोमि। एवं सर्वजगदधिपत्य-महात्म्यकरं मामात्मन्याविष्कृतम् ॥५॥

---

[1] Strict grammar as well as logic requires सर्वेभ्यः or सर्व-भ्योऽधिकम्.

अथर्ववेदभाष्यम्। यः भोक्तृजनः अन्नम् अत्ति सः भोक्तृशक्तिरूपया मया एव अन्नम् अत्ति। यः [illegible] जनः विपश्यति विविधं जगत् चक्षुषा साक्षात्करोति। यः [illegible] प्राणिति श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं करोति। अन प्राणने [धा° २।६०]। अदादित्वाच्छपो लुक्। रुदादिभ्यः सार्वधातुके [७।२।७६] इतीडागमः। अनितेः [८।४।१९] इति णत्वम्। ईम् इदम् उक्तं स्वरूपं यः च पुरुषः शृणोति श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्णाति ते सर्वेऽपि तत्तदुक्तरूपात्मना अवस्थितया मयैव तत्तद्व्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः। शृणोतीति। श्रु श्रवणे [धा° १।९२४]। श्रुवः शृ च [३।१।७४] इति श्नुप्रत्ययः धातोः शृभावश्च। ये ईदृशीम् अन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति ते माम् अमन्तवः अमन्यमाना अजानाना मद्विषयज्ञानरहिताः उप क्षियन्ति उपक्षीणाः संसारेण निहीना भवन्ति। मनेरौणादिकस्तुप्रत्ययः। नञ्समासे [व्यत्यये]नान्तोदात्तत्वम्। यद्वा भावे तु-प्रत्ययः। ततो बहुव्रीहौ 'नञसुभ्याम्' [६।२।१७२] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। हे श्रुत विश्रुत हे सखे श्रुधि मयोक्तं शृणु। छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यः०' [६।४।१०२] इति हेर्धिभावः। अहं ते तुभ्यं श्रद्धेयं श्रद्धातव्यम्। श्रद्धा भक्तिः। तया प्राप्यं परतत्त्वस्वरूपं वदामि उपदिशामि। श्रद्धेयम् इति। अचो यत् [३।१।९७] इति धातो यत्प्रत्ययः। ईद्यति [६।४।६५] इतीकारः ॥४॥

दीपिका। "दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे। केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः ॥" इति न्यायेन ये सम्यग् वा असम्यग् वा पश्यन्ति, ये सम्यग् वा असम्यग् वा शृण्वन्ति, किं बहुना येषामेव प्राणा वर्तन्ते तेषामाहार्यसम्पादनं मयैव विधीयते। मया प्राणिनः प्राणवन्त इति विद्धि। एते सर्वे मामेवोपजीवन्ति दौर्भाग्यात्तु नैतदवबुध्यन्ते। स्वो हि भावो मनुष्याणामात्मनो हृदयानुमानेन दर्शनं नाम। सत्यसंहिताश्च देवाः, अनृतसंहिता मनुष्याः।[1] तस्यैतदाश्चर्यं यत् सर्वं सत्यं वदितुमसमर्थस्त्वं मामप्येवं-

[1] AB. 1. 6

वादिनीं न श्रद्धास्यसि। तद् [illegible] न समीचीनं स्यात्। सत्कार्यपरम्परया प्रज्ञाप्रकर्षेण च शारदसुधाकरसमुज्ज्वलं यशःपटलं त्वया समधिगतम्, उपदेशभाजनत्वं च समासादितम्। अतः सर्वथा सत्यमेवैतत् ते पुरतो विवृणोमि, मास्म ते विशङ्का भूत्। न खलु 'अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनि ग्रावाणः प्लवन्ते' इतिवद् व्यामोहकम्, न वा 'शिला ते वर्धते वत्स गुडूचीं श्रद्धया पिब' इतिवत् प्ररोचकम् अश्रद्धेयं किमपि प्रलपामि। प्रायेण त्वयापि बहुशः प्रत्यक्षीकृतं यद् वाच उत्क्रान्तौ शरीरं काष्ठकुड्यकल्पं सम्पद्यते, दर्शनस्य श्रवणस्य प्राणनस्य च वार्ताप्यस्तमेतीति। तथा च श्रुतिः—"वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे। वाचं गन्धर्वाः पशवो मनुष्याः। वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता।" [तै° ब्रा° २।८।८।४] इति। "वागग्रेगा अग्र एतृजुगा देवेभ्यो यशो मयि दधती, प्राणान् पशुषु प्रजां मयि च यजमाने च" [तै° सं° ३।१।१०।२] इति। "वाग् वै शर्म" [ऐ° ब्रा° १०।८] इति च ॥४॥

मया सो अन्नमत्ति—Both here and under AV iv 30 4 S supplies यः which he construes with अत्ति and explains—he who eats food does so through me, etc. This अध्याहार to preserve symmetry is however, a bit far fetched. Vak is solicited for food and vigour in viii 100 11 देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु॥ 'The gods generated Vak the goddess, animals of all forms speak her. May she, the Gladdener, yielding food and vigour, the milch cow Vāk, properly praised, approach us.' Cf x 48 1 अहं दाशुषे विभजामि भोजनम्

For सो अन्नमत्ति AV has सोऽन्नमत्ति. The metre shows that the RV form is original.

विपश्यति—Cf x 187 4 यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति।

प्राणिति—Note that it is not analysed in the Pada text.* AV. reads प्राणति for प्राणिति. Similarly we have in AV. यच्च प्राणति यच्च न though ŚB., TB. and BU show the normal प्राणिति. Similarly ŚB has कर्ण इव प्राणिति चाप चानिति where GB has प्राणति चापानति च. No

---

* प्राणीत्यादिति नेङ्ग्यते प्राकृतो ह्युपसर्गः।

दीपिका। देवानां मनुष्याणाञ्च प्रियमिदं रहस्यं भक्तजनानुकम्पया स्वयमेव सुहृद्भूय विवृणोमि। अतोऽस्य सत्यतायां लेशतोऽपि संशयो न कार्यः। भक्ताश्चोपासकाश्च भक्तिप्राग्भारविवशीकृतस्वान्ताः सर्वथा विचारविधुरा भजनीयस्य परमाणुप्रमाणानपि गुणान् पर्वतीकुर्वन्ति। आश्रिताश्च शरणागताश्च शरण्यस्य सौमनस्यमेवाधिगन्तुकामास्तस्य प्रशंसायां सहस्रमुखतामात्मन आविष्कुर्वन्ति, न च गणयन्त्युत्कटतममप्यतिशयोक्तिजातम्। दूताश्च स्वभावत एव यथाभूतं वस्तुतत्त्वं विपर्यासयन्ति। 'नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः' इत्यादिदूतिकाणामुदाहरणमेवात्र साक्षिभूयमावहति। परं स्वप्नेऽपि भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिभिरनाक्रान्तायाः परापराणां परमया परमेश्वर्या मया यदुच्यते, देवानां मनुष्याणां च हितकाम्यया तेषां हृदयाह्लादकरं यदुपदिश्यते, सर्वथा श्रद्धेयतममेव तत्।

जगतीतलस्थं निखिलं बलं च प्रज्ञानं च मदधीनमेव। देवो वा मर्त्यो वा य एव बलं कामयते स क्षेमे बहुमततमस्तमोजिष्ठं बलिष्ठं च विदधामि, येन सुरेषु वाप्यसुरेषु वा, नरेषु वा पशुषु वा नैव प्रभवति कोऽपि तमभिभवितुम्। यो वा 'धिग् बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम्' इति मन्यमानः शारीरं वीर्यं श्वादवत् चेतस्तं समाचरन् सर्वथा बलास्थाविरहितः परलोकसाधनीं प्रज्ञां प्रार्थयते तस्य भक्तेः कर्मणश्च तारतम्येन तं सर्वजनवरणीयं बृहस्पतिप्रतिमं पुरोहितं वा विदधामि, भूदेवकुलशिखरचरणयुगलम् इन्द्रादीनामपि 'पूज्यं' स्तुत्यं मन्त्रद्रष्टारं वा सम्पादयामि, सर्वधामप्रतिहतगतिप्रसरमतीन्द्रियाणामपि भावानां सम्प्रेक्षितारं त्रिभुवनशरण्यं देवदानवादिसर्वसत्त्ववरेण्यं वा विदधामि। सर्वरूपा सर्वाधिष्ठात्री नियामिका, यदेवेच्छामि तदेव तदात्व एव सत्यं सञ्जायते। सर्वथा भक्तानां कल्पलतैवास्मि। श्रुतिरप्येतदेव समुद्घोषयति— वागृषयो मन्त्रकृतो मनीषिणः। अन्वैच्छन् देवास्तपसा श्रमेण। तां देवीं वाचं हविषा यजामहे। सा नो दधातु सुकृतस्य लोके॥ [तै° ब्रा° २।८।८।५] इति। वाचं धेनुमुपासीत। तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः। तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति—स्वाहाकारं च वषट्कारं च, हन्तकारं मनुष्याः, स्वधाकारं पितरः, [illegible] वत्सः। बृ° आ° उ° ५।८। इति च॥५॥

स्वयम्—from the stem sva after the analogy of अयम्, though popularly it is dissolved as सु अयम् on the principle सर्वं कार्यमात्मीयं पश्यति

जुष्टम्—Note that unlike most past participles जुष्ट is accented on the first syl नित्यं मन्त्रे ६।१।२१० (*following* जुष्टार्पिते च छन्दसि ६।१।२०९) As the word is found thrice accented on the second syl in AV later grammarians repudiate the rule नित्यं मन्त्रे and stick to जुष्टार्पिते च छन्दसि It was probably because जुष्ट lost the sense of a participle and came to be used as an ordinary adjective in the sense of *agreeable, pleasing* that the accent was shifted *Cf.* धूर्त which is evidently a past participle (उ° ३।८६) but which along with हस्त, गर्त, मर्त, etc, is accented on the first syl

देवेभिरुत मानुषेभिः—AV reads देवानामुत मानुषाणाम् When क्त is added to denote past time the Instr is used in connexion with it, when it denotes present time the Gen is used acc to क्तस्य च वर्तमाने 2 3 67 जुष्ट is read in the list of words with क्त denoting present time

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि।
रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि॥
हृष्टतुष्टौ तथाकान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ।
कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत् स्मृताः॥

Mahābhāṣya, 3 2 188 The Dat is also often used with जुष्ट (क्रियायोगे चतुर्थी or रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति चतुर्थी) *e g* जुष्टं मनाय दाशुषे i 11 4

तम्—Rhetoricians point out that the repetition of तम् makes the repetition of यम् unnecessary, the same however, can hardly be said of यम् which is not उद्देश्य but प्रतिनिर्देश्य Because of the वीप्सा of तम् we are to understand another यम् after यम्

तम्—there will be अनुषङ्ग of one तम् from तं ब्रह्माणं, etc, in each case—i e तं ब्रह्माणम्, etc *Cf* CU v 10 6 [illegible] etc

ब्रह्माणम्—superintending priest "[illegible]" See *Vedic Index*, II 77 78 *Cf.* [illegible]

सामगम् x. 107. 6 (तमेव दक्षिणाया दातारम् ... यज्ञन्यम् ... अध्वर्युम्, सामगा सार्थ गातारम् ... उक्थशासं होतारम्. S)

सुमेधाम्—occurs also in स सुक्रतुमृत्यधीतिं सुमेधा बृहस्पति मतिरच्छा जिगाति x 47 6.* It is evidently a contracted form of सुमेधसम् for metrical reasons. See Lanman's *Noun-Inflection in the Veda*, p 552, *Alt-indische Grammatik*, III, 284 β. Skt. *medhā'*, Av. *mazdā*, from **maz-dhā* from **mndh-tā*.

सुमेधाम् appears like an anticlimax after ब्रह्माणम् and ऋषिम् who certainly can never be accused of lacking in मेधा. Can we not regard the last सम as पुरस and construe सुमेधाम् with ऋषिम् or with both ब्रह्माणम् and ऋषिम्? The figure of speech will then be सार or climax (उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते।)

6

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि	अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि ।
ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ ।	ब्रह्मऽद्विषे । शरवे । हन्तवै । ऊँ इति ॥
अहं जनाय समदं कृणो-	अहम् । जनाय । सऽमदम् । कृणोमि ।
म्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश ॥६॥	अहम् द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥६॥

I (*aham*) stretch (*ā tanomi*) the bow (*dhanuḥ*) for Rudra (*Rudrā'ya*) for his arrow (*śarave*) to kill (*hantavai u*) the Brahman-hater (*brahma dviṣe*). I (*aham*) make (*kṛṇomi*) strife (*samadam*) for the people (*janāya*). I (*aham*) have entered (*ā viveśa*) heaven and earth (*Dyā'vā-pṛthivī*)

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी [२।३।६२।१] । महादेवस्य धनुः चापम् अहम् आतनोमि ज्यया ततं करोमि । किमर्थम् ? ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरुं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं हन्तवै

* In RV. viii. 5. 6 सुमेधाम् is fem.

हन्तु हिंसितुम्। हन्तेः 'तुमर्थे सेसेन्' [३।४।९] इति तवै-प्रत्ययः। 'अन्तश्च तवै युगपत्' [६।१।२००] इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम्। शॄ हिंसायाम् [धा॰ ९।१६] इत्यस्मात् 'शॄस्वृस्निहि' [उ॰ १।११] इत्यादिना उ-प्रत्ययः। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' [१।४।३२ भा॰] इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। उ-शब्दः पूरकः। अहम् एव समदम्। समानं माद्यन्त्यस्मिन् (?) इति समत् संग्रामः। स्तोतृजनार्थं शत्रुभिः सह संग्राममहमेव कृणोमि करोमि। तथा द्यावापृथिवी दिवञ्च पृथिवीञ्च अन्तर्यामितया अहमेव आविवेश प्रविष्टवती ॥६॥

अथर्ववेदभाष्यम्। पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। रुद्रस्य महादेवस्य धनुः अहम् आ तनोमि आततज्यं करोमि। किमर्थम्? ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्ट्रे शरवे। शॄ हिंसायाम् [धा॰ ९।१६]। 'शॄस्वृस्निहि' [उ॰ १।११] इत्यादिना उ-प्रत्ययः। हिंसकाय। उभयत्र 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' [१।४।३२ भा॰] इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। ब्रह्मद्विषं शरुं त्रिपुरनिवासिनम् असुरगणं हन्तवै हन्तुं हिंसितुम्। हन्तेः 'तुमर्थे सेसेन्' इति तवै-प्रत्ययः। 'अन्तश्च तवै युगपत्' [६।१।२००] इत्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वम्। उशब्दः पूरणः। अहम् एव जनाय स्तोतृजनार्थं समदम्। समानं माद्यन्त्यस्मिन् (?) इति समत् संग्रामः। तं कृणोमि करोमि तथा द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अहम् आ विवेश अन्तर्यामित्वेन प्रविष्टवती ॥६॥

दीपिका। या च का च पश्कृतिर्मम कर्मैव तत्। का कथा पार्थकर्णादिकीटानाम्, यो हि रुद्रः पिनाकेन त्रिभुवनं भाययति, उद्दीपितामर्षाद् यस्माद् ब्रह्मद्विषः सन्त्रस्यन्ति, उग्रनमस्य तस्य साधूनां परित्राणाय दुष्कृतां च विनाशाय धनुषि ज्यारोपणं मदायत्तमेव। भक्तानां चाह्वानमनुरुध्यमानया 'सत्यश्रवण्या' मया समरेष्वपि व्याप्रियते, श्रुतित्रिपथगुणया च मया निदं व्याप्यावस्थीयते। "यो देवो अग्नौ यो अप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश। य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः॥" [श्वेताश्व॰ २।१७] इति श्रुतिरपि मामेव सर्वगत्वेन वर्णयन्ती संगृणाति ॥६॥

रुद्राय—Dativus commodi.

रुद्राय धनुरातनोमि—In RV Rudra is well known for his bow and arrows (ii 33 10 11 v 42 11), he is called स्थिरधन्वन् and क्षिप्रेषु in इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाव्ने RV vii 46 1 What Vāk means is that even the great archer Rudra owes his skill in archery to her Contrast यद् वज्र बाहवो इषुं ददे v 49 2

ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवे—ब्रह्मद्विषे is the obj of हन्तवे and should have been put in the Acc The dative infinitive "is commonly used without an object, hence a dative often appears beside it by attraction instead of an accusative" MACDONELL *Vedic Grammar* p 408 *Cf* हन्तवे सूर्याय x 14 12 (p 281), ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ v 31 4 the Brahmans with their songs exalting Indra strengthened him with hymns to slay the serpent मय पतिभ्यो जनये परिष्वजे AV xiv 1 46 a joy to husbands (it is) to embrace a wife See also under पश्चिमाग्नेयाशत्र SB i 8 1 1

In x 182 3 तपुर्मूर्धा तपतु रक्षसो ये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्तवा उ the Dat in ब्रह्मद्विषे has been changed into the Nom May he whose head is flame burn the Brahman hating Rakṣasas in order that his arrow may slay them —thus translates Bloomfield who rightly regards x 182 3 as patterned upon x 125 6

ब्रह्मद्विषे—Dative by Attraction Regular form is ब्रह्मद्विषम्

शरवे—Final Dative For mg see p 189 f n 3 and p 191

हन्तवे—Dative infinitive See p 257

आ ततान—In the Vedas the Perfect is used even when there is no परोक्ष Panini s rule is छन्दसि लुङ् लङ् लिटः ३ ४ ६

अहं जनाय समदं कृणोमि—The suggested sense is that she is also जनस्य समदम् (ii 12 3) like Indra *cf* वामदेन्द्री सपत्नक्षयी TS i 6 10 6 For समद् see p 168 समदिति ज्यो लड़ सगाममाम सम मद आयन्ति यौद्धारो यतु इति। Haradatta समदो वाच सम्मदो वा मदतेः Nir ix 17 Indra gives specific instances of his help to mortals

अहं गुङ्गभ्यो अतिथिग्वमिष्करमिषं न वृत्रतुरं विक्षु धारयम्।
यत् पर्णय उत वा करञ्जहाहं महे वृत्रहत्ये अशुश्रवि ॥ x 48 8

अहं द्यावापृथिवी आ विवेश—She pervades heaven and earth *Cf* गीता—मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव In Babylonian mythology the word of Bel Marduk is described as "a net of majesty that encompasseth heaven and earth

7

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्
मम योनिरप्स्व१न्तः समुद्रे।
ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वो-
तामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि ॥७॥

अहम् । सुवे । पितरम् । अस्य । मूर्धन् ।
मम । योनिः । अप्ऽसु । अन्तरिति । समुद्रे ॥
ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा ।
उत । अमूम् । द्याम् । वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥७॥

I (*ahám*) give birth to (*suve*) the father (*pitáram*) on his head (*asya mūrdhán*), my (*máma*) origin (*yónih*) is within the ocean (*samudré*) in the waters (*apsú antáḥ*). Thence (*tátaḥ*) I spread through (*vitiṣṭhe*) all (*víśvā*) beings (*bhúvanā ánu*), and (*utá*) I touch (*úpaspṛśāmi*) yonder (*amū́m*) sky (*dyā́m*) with my summit (*varṣmáṇā*).

'द्यौः पिता' [तै० ब्रा० ३।७।५।५] इति श्रुतेः पिता द्यौः। पितरम् दिवम् अहं सुवे प्रसुवे जनयामि, 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' [तै० आ० ८।१] इति श्रुतेः। क्वेति तदाह—अस्य परमात्मनो मूर्धन् मूर्धन्युपरि। कारणभूते तस्मिन् हि वियदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते, तन्तुषु पट इव। मम च योनिः कारणं समुद्रे। समुद्रवन्त्यस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा। तस्मिन् अप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तः मध्ये यद्ब्रह्मचैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः। यत ईदृम्भूताहमस्मि ततः हेतोः विश्वा विश्वानि सर्वाणि [भुवना] भुवनानि भूतजातानि अनुप्रविश्य वितिष्ठे विविधं व्याप्य तिष्ठामि। 'समवप्रविभ्यः स्थः' [१।३।२२] इत्यात्मनेपदम्। उत अपि च अमूं द्याम् विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकम्। उपलक्षणमेतत्। एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन उपस्पृशामि। यद्वा, अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्धन्युपरि अहं पितरम् आकाशं सुवे। समुद्रे जलधौ अप्सु उदकेषु

अन्तः मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भृणाख्य ऋषिर्वर्तते। यद्वा, समुद्रे अन्तरिक्षे अप्सु अम्मयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्मचैतन्यं वर्तते। ततोऽहं कारणात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि। अन्यत् समानम् ॥७॥

अथर्ववेदभाष्यम्। अस्य दृश्यमानस्य प्रपञ्चस्य मूर्धन् मूर्धनि उपरिभागे सत्यलोके पितरं प्रपञ्चस्य जनकं विधातारम् अहं सुवे जनयामि। षूङ् प्राणिगर्भ-विमोचने [धा°२।२१]। अदादित्वाच्छपो लुक्। लष्टसहितस्य जगतः कारणभूताया मम योनिः कारणं समुद्रे। समुद्द्रवन्त्यस्माद् भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा। 'समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः' [श° ब्रा° १०।६।४।१] इति वाजसनेयकश्रुत्या समुद्रशब्दवाच्यत्वं परमात्मनो दर्शितम्। तस्मिन् परमात्मनि अप्सु व्यापन-शीलासु धीवृत्तिषु अन्तः मध्ये यद् ब्रह्मचैतन्यं तत् मम कारणमित्यर्थः। यद्वा समुद्रे जलधौ अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये वाडववैद्युतरूपेण यत् तेजो वर्तते तदेव माध्यमिकवाग्रूपाया मम योनिः कारणम्। ततः तेजःकारणत्वाद्धेतोः विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि वि चष्टे प्रकाशयामि। उत अपि च अमूं द्याम् विप्रकृष्टां दिवम्। उपलक्षणमेतत्। एतदुपलक्षितं कृत्स्नं ब्रह्मण्यध्यस्तं विकारजातं वर्ष्मणा देहेन कारणभूतमायात्मकेन उप स्पृशामि। यद्वा अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्धनि उपरि पितरम् आकाशम्। 'द्यौः पिता पृथिवी माता" [तै° ब्रा° ३।७।५।५] इति श्रुतेः। सुवे प्रेरयामि। तथा समुद्रे अन्तरिक्षे अप्सु अब्विकारेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म व्याप्य वर्तते इत्यर्थः। शेषं पूर्ववत् ॥७॥

दीपिका। परिदृश्यमानस्य प्रपञ्चस्याध्यक्षोऽपि मयैव परमे व्योमनि प्रसूयते। अहं पुनः सागरसलिलेषु समधिगतजन्मास्मि। समुद्रे कल्लोलकोलाहलरूपेण लब्धात्मा क्रमेण वायवीयतरङ्गसङ्गेनोर्ध्वमुपगच्छन्ती समग्रे जगति कृतपदा सती सुदूरवर्तिनं स्वर्लोकमपि शरीराग्रेण स्पृशामि। तथाच श्रुतिः—"देवीं वाचमजनयन्त यद् वाग् वदन्ति। अनन्तामन्तादधिनिर्मितां महीम्। यस्यां देवा अदधुर्भोजनानि। एकाक्षरां द्विपदां च। यां देवा उपजीवन्ति विश्वे।" [तै° ब्रा° २।८।८।४] इति ॥७॥

Bergaigne translates—"I give birth to the father even on the head" and adds in a foot-note: an enigma which seems to mean "I give birth to the heaven at the top of the heaven Vāc represents there particularly the roar of the thunder [which practically divests the sky of the clouds under which it had become invisible]" Geldner translates. "I give birth to (or, I drive) the father on the summit of this world." Hopkins translates "I beget the father of this (all) on the height, my place is in the waters, the sea, thence I extend myself among all creatures and touch heaven with my crown"

सुवे—सू would appear to have been originally used with reference to females and सू with ref to males सूकर, सूनु, सुत, son, son, swine, etc, are from the same root. See p. 48.

पितरम्—Geldner points out that the *father* is the पर्जन्य in x. 120 7 धी रत्नधाय: परमे व्योमन् as whose mother or guide appears वाक् in this hymn and compares SB v 1.3 11: यदि वै प्रजापतेः परमस्ति—वागेव। (तस्मा …पूर्वमव्यानादिति भाव —S)

मूर्धन्—The Loc. would appear to have been an indefinite case in the beginning, so we find the Loc sing. of many stems in several I. E. languages without ending. In Skt several *an*-stems have Loc singular without ending as also i and u- stems which appear in the lengthened grade in the Loc. without ending. In the Av Gathic forms like *dam*, *dan*, 'in the house', in Greek, infinitives like *dómen* (दामन् to give), *ídmen* (विद्मन्, to know) and isolated forms like *aiés* (ever, always) and in Latin the preposition *penes* (with') are instances of Locatives without ending.

मूर्धन् is mentioned in the Uṇādi rule: श्वन्‌ पूषन्‌ प्लीहन्‌ क्लेदन्‌ स्नेहन्‌ मूर्धन्‌ मज्जन्नर्यमन्‌ विश्वप्सन्‌ परिज्मन्‌ मातरिश्वन्‌ मघवन्निति I. 158 and is derived from मुर्वी or मुह् with कनिन् and is consequently accented on the first syllable. In Vedic literature, however, it is accented on the second syllable. Under i 59. 2 S. merely says: मूर्धन्निति

धीयत इति मूर्धा [निरुक्त ७।२७]। अनुचत्रिलादी निगातनात्पसिद्धि। Av *kamoroδa* (= Skt * कमूर्धन् कमूर्धन्) head (of demons, animals, etc, Old English *molda* 'head', Gk. *blothros* (*mlothros)

मम योनिरप्स्व् न्तः समुद्रे—वाक् remained in these waters as the roar of the sea, as the thunder and further as the cosmic principle in the ancient waters from which acc to x 121 7 the असु of the gods, i e, the wind came out. Geldner समुद्रे अप्स्व् न्तः occurs in x 45 3 also समुद्रे अप्सु x 177 1 वाक् is also often identified with the ocean वाग् वै समुद्र Tandya B vii 7 9 वाग् वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते, न समुद्र क्षीयते। AB xxiii 1

ततः—from there *Cf* ततो देवानां समवर्ततासुरेक x 121 7

वितिष्ठे—AV reads विशष्टे

भुवना—AV has the later form भुवनानि Similarly प्रता तु विभद्र भवना भद्राय occurs in TB, but भवानि in AB *Variants*, III 67

वर्ष्मणा—वर्षिमन्, वर्षीयस, वर्षिष्ठ, etc, are from the same root वृष् (स with *s* extension) The corresponding Greek word is *herma* prop support (for *wersma I E *uersmn)

8

अहमेव वात इव प्र वा-	अहम् एव | वातःइव | प्र | वामि ।
म्यारभमाणा भुवनानि विश्वा ।	आऽरभमाणा | भुवनानि | विश्वा ॥
परो दिवा पर एना पृथि-	परः | दिवा | परः | एना | पृथिव्या ।
व्यैतावती महिना सं बभूव ॥८॥	एतावती | महिना | सम् | बभूव ॥८॥

I myself (*ahám evá*) blow forth (*pravami*) like the wind (*vā́talj iva*), grasping (*ar ibhamana*) all (*viśva*) beings (*bhuvanani*), beyond (*parih*) heaven (*diva*), beyond (*parah*) this earth (*enā pṛthivyā*), such (*etā vati*) I have become (*sámbabhuva*) through my greatness (*mahinā*)

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारणरूपेणोत्पादयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्रवामि प्रवर्ते वात इव। यथा वातः परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत्। उक्तं सर्वं निगमयति। परो दिवा। पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते, यथाध इत्यधस्तादर्थे*। तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते। दिव आकाशस्य परस्तात्। एना पृथिव्या। 'द्वितीयाटौस्स्वेनः' [२।४।३४] इतीदम एनादेशः। अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात्। द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम्। एतदुपलक्षितात्† सर्वस्माद्विकारजातात्‡ परस्ताद्वर्तमानासङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं महिना महिम्ना एतावती संबभूव। एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते। [एतावती।] एतत् परिमाणमस्याः। 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे०' [५।२।३९] इति वतुप्। 'आ सर्वनाम्नः' [६।३।९१] इत्यात्वम्। सर्वजगदात्मनाहं सम्भूतास्मि। [महिना।] महच्छब्दादिमनिचि 'टेः' [६।४।१५५] इति टिलोपः। तत्र तृतीयायाम्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्या उदात्तत्वम्। छान्दसो मलोप ॥८॥

अथर्ववेदभाष्यम्। विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कार्यरूपेणोत्पादयन्ती अहमेव अनन्यसहाया प्रवामि प्रवर्ते। वा गतिगन्धनयो [धा° २।४०]। अदादित्वाच्छपो लुक्। तत्र दृष्टान्तः—वात इव। यथा वायुः परेणाप्रेरितः स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वदित्यर्थः। उक्तं सार्वात्म्यं निगमयत्युत्तरार्धेन। परो दिवा। परः इति सकारान्तं परस्ता-

---

* The temptation is great to change अधस्तादर्थे into अधआदित्यर्थे but AVS. also shows अधस्तादर्थे

† सर्वात् is a misprint for सर्वस्मात् in M but has been copied all the same in certain printed editions

‡ पञ्चमी was expected acc to अन्यारादितरर्त्ते॰. Cf भुवनित हारि विश्वधी स्मात् Kādambari "पञ्चमी [२।३।२८] अत्र—'पञ्चमीविभक्ते'ति पञ्चमी अवधेः' इति।" Vātsyāyana folio 70b.

दित्यर्थे वर्तते, यथा अध इत्यधस्तादर्थे। तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते। दिवा आकाशस्य परस्तात् एना पृथिव्या। 'द्वितीया टौस्स्वेनः' [२।४।३४] इतीदम एनादेशः। 'सुपां सुलुक्०' [७।१।३९] इति तृतीयाया आच् आदेशः। अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात्। द्यावापृथिव्योरुपादानम् उपलक्षणम्। एतदुपलक्षितात् सर्वस्माद् विकारजातात् परस्ताद् वर्तमाना असङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपा अहं महिम्ना माहात्म्येन एतावती सं बभूव एतत्परिमाणा उदीरितसकलजगदात्मना सम्भूतास्मि। एतच्छब्दाद् 'यत्तदेतेभ्यः०' [५।२।३९] इति वतुप्। 'आ सर्वनाम्नः' [६।३।९१] इत्यात्वम् ॥८॥

दीपिका। एवञ्च वायुरूपाहं वायुरिव निराबाधं निरङ्कुशं च वहमाना विश्वं समग्रं निर्मिमाणा उद्गततमाया दिवः पृथुतमायाश्च पृथिव्याः प्रान्तात् ममतिक्रान्तवती। अत एव "वाग् वै त्वष्टा" इति श्रुतिः [ऐ॰ ब्रा॰ ६।४] मां त्वष्टेति व्यपदिशति। इत्थञ्चेदन्तयेयत्तया वा परिच्छेत्तुं न शक्यं मे महत्त्वम्। विस्तीर्णमर्णवनेमियो सर्वतोविसारि गगनमण्डलं वा नैव प्रभवति मातुं मे माहात्म्यम्। यथाहि यथेच्छं सञ्चरतो वातस्य घोषा एव श्रूयन्ते, रूपं पुनर्न प्रत्यक्षीक्रियते, तथैव मम कार्यमिदं विश्वं सन्दृश्यते सर्वैः रूपं पुनर्मे प्रायेण न प्रत्यक्षीभावमुपयाति प्राकृतजनानाम्। नैवाहं चक्षुषा ग्राह्या न च शिष्टैरपीन्द्रियैः। मनसा तु प्रयत्नेन गृह्येऽहं सूक्ष्मदर्शिभिः॥ "यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्॥" [श्वेताश्व॰ ३।९] इति श्रुतिरपि मामेवोपवर्णयति। अतो मामेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत। मत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं गच्छसि शाश्वतम् ॥८॥

इति काश्यप-श्रीविश्वेश्वरचन्द्र शर्म-विरचिता देवीसूक्त-दीपिका समाप्ता।

वात ११—*Cf.* वायुर्न पाथो vi. 4. 5. (said of Agni); अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो न नि विशते कतमच्चनाहः going along his paths in the air he (Vāta) rests not for a single day. x. 168. 3; आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः। घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम "Breath

of the gods, germ of this world, this god fares according to his will. His sounds are heard, (but) his form is not (seen). To that Vāta we would pay worship with oblation" (MACDONELL)

परो दिवा, etc.—See p. 337. *Cf.* x. 85. 5 परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति. *Cf.* also *Raghu* vi. 77:

पाश्चात्यमद्रीनुदधीन् वितीर्य सुव्यक्तमानां ययतिं प्रविष्टम् ।
कथं मतं यस्य न चाक्षुषाभ्यां यथा: परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥

दिवा—AV. shows दिव.. *Similarly in the case of* परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति RV. x. 82. 5, MS. ii. 10. 3 reads देवैः.. "The prepositional adverbs परस्, अवस्, अर्वाक् govern either abl. or instr. without difference of meaning. This use of the abl. is apparently related to the abl. of comparison." BLOOMFIELD, *Variants* § 574.

परः—See pp. 58-59. "पर इत्येतत् उकारान्तमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे । 'परो दिवा पर एना' इति यथा ।" S. under इन्द्र' को वीर्यो परः i. 80. 15.

महिना—See p. 335.

एतावती महिना संबभूव—*cf.* एतावानस्य महिमा x. 90. 3. *Cf.* न त्वावाँ इन्द्र कश्चन न जातो न जनिष्यतेऽति विश्वं ववक्षिथ ॥ i. 81. 5.

सम्बभूव—Veṅkaṭamādhava's remarks on the use of लङ्, लुङ् and लिट् are interesting. ननु भूतलकारेषु सर्वेषु तत्त्वतः । परोक्षादिविभागोऽपि निर्मितः केन पाणिनिः ॥ लिट्लिट्सु लकारेषु भूतमात्रे ततो मयम् । तत्तदाख्यातानुसारेण बह्यामोऽर्थ-कथा तथा ॥ नैवं पुनः कर्मविहाद्यर्थभेदस्य युज्यते । पश्यामोऽपि च वाक्येषु भेदं पाणिनि-दर्शितम् ॥ ... लङ्ग्येव लकारार्थान् पश्यामी ब्राह्मणेषु च । हरिश्चन्द्रो ह वैधसः ऐक्ष्वाकः-... परोक्षत्वनाम् । तथाह यथा तथा सूत्रे परोक्षायतनादिकम् । ... च पठितः ॥ ... संवादसूक्तेषु परोक्षायतनादिकम् । ... च सूक्तेषु न तं भेदं परिलक्षेत् ॥ न पश्यति यदा सर्वं तं विशेषं प्रयत्नतः । अपि वैयाकरणं भवति छान्दसास्तदा ॥ A comparison of this hymn with the other आत्मस्तुति hymns of RV. reveals its great delicacy in contrast with the bravado of those hymns. Compare for instance अहं दधामि द्रविणं हविष्मते of this hymn with अहमस्मि महामहो ... इषुमन्तमभिभूतिभिः ।

अहं शुष्णस्य श्नथिता वधर्यमं न यो रर आर्यं नाम दस्यवे ॥ अहं पितेव वेतसूँरभिष्टये तुग्रं कुत्साय स्मदिभं च रन्धयम् । अहं भुवं यजमानस्य राजनि प्र यद्भरे तुजये न प्रियाधृषे ॥ अहं रन्धयं मृगयं श्रुतर्वणे यन्माजिहीत वयुना चनानुषक् । अहं वेशं नम्रमायवेऽकरमहं सव्याय पड्गृभिमरन्धयम् ॥ x. 49. 3-5.

A Paurāṇic देवीसूक्त is current in some parts of Bengal. We are indebted to Prof. Satyendra Nath Sen for the following stanzas of this hymn:

कात्यायनकुलोद्भूते सर्वदेवांशसम्भवे ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
महासुरौघनिर्णाशि महादेव-मनोहरे ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
सुरयाधिष्ठिते गौरि ब्रह्मादिसुरवन्दिते ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
चतुर्वर्गप्रदे देवि चतुर्वर्णात्मिके शुभे ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
चण्डेश्वरि महामाये महामोहविनाशिनि ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
राज्यधामाज्यप्रदे राजराजेश्वरप्रिये ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ।
सर्वशान्तिप्रदे सौम्ये अभयदे भुवनमयि ।
श्रीजय-श्रीजय-श्रीदे प्रसीद गिरिजे सति ॥
देवीसूक्तमिदं राजन् पराशर-प्रबोधितम् ।
पठन् समस्तो राजन् पठित्वा फलमाप्नुयात् ॥
देवीसूक्तमनभ्याय पठेत् सप्तशतीं यदि ।
अभिचाराय भवति फलं नाप्नोति निश्चयम् ॥
इति श्रीब्रह्म-महापुराणे बृहत्पराशर-संवादे देवीसूक्तं समाप्तम् ॥

The prayer in the fifth chapter of the Caṇḍī beginning with नमो देव्यै महादेव्यै is also known as देवीसूक्त.

शतपथब्राह्मणम्

Mādhyandina recension 1 8 1

MANUMATSYA-KATHĀ

Introductory Note

"One special interest in the story lies in the curious points of resemblance and contrast to other Deluge stories. The warning of the Deluge by an animal, the fastening of the ship by a rope, the post diluvian sacrifice, and the miraculous reproduction of men, have all their analogies, but they are not found, as here, in combination, and the towing of the ship by a fish is quite unique The probability is, therefore, that the legend is of native growth

"Weber and to a less extent, Muir see in the story a tradition of an original immigration of the race from across the Himalayas They base their opinion on a rendering *over* the Northern Mountains Eggeling, however, renders 'up to' and some writers suppose the story to have originated in an exceptional overflowing of the Ganges The question is primarily one of textual criticism the choice lying between the reading *abhi dudrava* (Eggeling) and *ati dudrava* (Weber etc) The chief argument against an originally mythical origin of the story is that here also the tendency is become more and more mythical, and if we reverse this tendency we can easily explain the story as having grown out of an external inundation"

For the different versions of the story the student is referred to the article on Deluge in Hastings *Encyclopædia of Religion and Ethics*, Vol IV, from which the above extract has been taken as also to Muir's *Original Sanskrit Texts*, Vol I pp 181ff

For an account of the *Satapatha Brahmana*, see Macdonell's *History of Sanskrit Literature* (pp 212 16) and *India's Past* (pp 48-49) and Weber's *Indian Literature*

MANUMATSYAKATHĀ

1

मनवे ह वै प्रातः । अवनेग्यमुदकमाजह्रुर्यथेदं पाणिभ्यामवने-जनायाहरन्त्येवं तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणीऽआपेदे* ॥१॥

To Manu in the morning they brought water for ablution, exactly as men bring it for washing the hands As he was washing a fish came into his hands

हरिस्वामिभाष्यम् । मनवे ह वै । इडाब्राह्मणमेतत् । यसेडायो मानवीमिडां[1] देवता वक्तुं 'मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी' [आ॰ श्रौ॰ १।७।७] इत्येतानि च निगदपदानि व्याख्यातुमितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रसन्न एव, किञ्चित्तु दर्शयाम । मनवे वैवस्वताय । तादर्थ्ये चतुर्थी[2] । अवनेज्यते हस्तादमेनेत्य-वनेग्यम् । करणे कृत्यः । आजह्रुः आनीतवन्तः परिचारकाः । यथा इदम् अधुना पाणिभ्याम् हस्तार्थं[3] यदवनेजनं तस्मै आहरन्ति तथा आजह्रुः ।

---

* The Kānva recension reads मनवे ह वा उदकमाजह्रुः प्रातरवनेज्यं, यथेदं पाणिभ्यामवनेजनायाहरन्ति । तस्य हावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणिमापेदे ।

[1] The goddess Idā or Ilā (the daughter of Manu or of man), thinking on and worshipping the gods, she is the wife of Budha and mother of Purūravas, in another aspect she is called Maitravarunī, as daughter of Mitra and Varuna (M W)

Ida is the sacrificial food "offered between the Pra-yāja and Anu yāja, and consisting of four preparations of milk, poured into a vessel containing water, and then partially drunk by the priest and sacrificers."

The name gave rise to the legend described here

[2] क्रियार्थेऽपि चतुर्थी acc to the Vārttika क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् appears preferable

[3] करणे तृतीया (पाणिभ्याम् चावः पाणिभ्याम्) is also possible

तस्य मनो [अवनेनिजानस्य] मत्स्य पाणी [आपेदे] प्रास ।
भाविनोऽर्थस्य सिद्ध्यर्थं देवतैव मत्स्यरूपेणाजगाम ॥

• In the *Satapatha Brahmana* the Udatta alone is marked with a horizontal stroke below *e g* प्रात = *pratah* मत्स्य = *matsyah* When there is a succession of two or more Udattas only the last is marked, *e g* मनवे ह वै प्रात = *Manave ha vai pratah* In the case of all independent Svaritas the preceding syllable is marked with the Udatta stroke, *e g* [illegible] = *avanegyam* For further details see Macdonell s *Vedic Grammar* p 80

In our text initial य is written as य to show that it is गुरु except in the case of mono syllabic nipatas

एकाक्षरे यकारस्य निपातस्थो यदा भवेत् ।
संहितायां लघुत्वात् पदत्वाद् गुरुर्भवेत् ॥
यकारस्त्रिविध प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघुतर ।
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूतर ॥
[illegible] शिक्षा १६ १० ।

Hence [illegible] but वै [illegible] etc

Similarly anusvara before श ष स ह and र is pronounced something like गुं and is written ॅ

[illegible]

[illegible]

मनवे—Dativus Commodi

[illegible]—formed with यत् from निज् to wash preceded by अव [illegible]—formed with [illegible] [illegible]. See p 210 [illegible] is formed with [illegible] [illegible] righteousness (its) handwashing [illegible] [illegible] 8 13 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] R A B xl 4 [illegible] etc [illegible] [illegible] formed with [illegible] the initial syllable being [illegible] [illegible] to

बिभ्रं सद्यस्त्वा गुष शो P 7 4 25 According to western scholars however the form is the intensive present participle The present participle from the simple root which is भदादि आत्मनेपदिन is बिभ्राण Note that K reads अवनेग्य for अवनेग्य

व्याहृत —the older form is व्याहृत

पालिपात्राय—This use of the Dat is analogous to that found in इत्यो मृगाय (see p 281) भरत इभार्ये (see p 383) etc an abstract substantive taking the place of the infinitive V G S, p 315a

पाणी—K reads पाणिम् probably with a view to avoiding the hiatus आत्मावेत्रयचनम् *Cf* Gk *palame* Lat *palma* open hand

2

स हास्मै व्याचमुवाद। बिभृहि मा पारयिष्यामि* त्वेति† कस्मान्मा‡पारयिष्यसीत्यौघ इमा सर्व्वा प्रजा निर्व्वोढा§ततस्त्वा पारयितास्मीति||कथं ते भृतिरिति ॥२॥

And he spoke unto him these words Maintain me I will deliver thee From what wilt thou deliver me? A flood shall sweep away all these creatures from that will I deliver thee How am I to maintain thee?

स मात्स्य मत्स्यो मनवे वाचम् [उवाद] उदितवान्। कीदृशीम्? बिभृहि पुष्याण' भर माम्। किमर्थम्? पारयिष्यामि पाळ रक्षणे' [धा° १०।७५]

* पारयिताखि ई आ K

† K adds स होवाच at the beginning of each speech

‡ पारयितासि K § निर्वोढ़ ईति तस्मात् K

|| स होवाच—अ कथं आर्तीस्तोति K

¶ The B I ed reads दुष्णि which is probably to be attributed to the ignorance of scribes

¹ Evidently चुरादिप इति अधाताऽ रक्षण acc to the commentator As a matter of fact the root is the causal of पृ

रक्षिष्यामि त्वा इति। कस्मात् इति भयहेतुप्रश्नः। वहतीति औघ. उदकसङ्घातः। स इमाः भारतवर्ष-निवासिनीः [सर्वाः] प्रजाः निर्वोढा निःशेषं वोढा देशान्तरं प्रापयिता। [तत] तस्माद् भयहेतोः त्वा [पारयिता अस्मि] पालयितास्मि इति मत्स्यवचः। कथम् इति मनोः प्रश्न। कथं [ते] तव भृतिः भरणं पुष्टिः इति।

वर्च—In the Vedas and Brahmanas वह्, ब्रू, वच, वद meaning to say (=announce, explain) are construed with the Dative of person V G S, p 310 c In classical Skt ब्रू and वद govern the acc of person

पारयिष्यामि—Note that K changes the two first futures into periphrastic futures for the sake of symmetry The periphrastic future expresses that something will take place at a definite time to come (e g, रतिर्यो समा तदौघ आगन्ता) or that it will take place with certainty (e g, औघ इमा सर्वा प्रजा निर्वोढा) As this was often accompanied by न, it came to be known as श्वस्तनी V.G.S, pp 340 9

निर्वोढा—Periphrastic future (लुट्) of निर् वह् In class Skt निर् वह् is generally used in a metaphorical sense Note that the Kānva recension reads ऊह् for ऋ like the वह्‌ न a

भृति —K uses the gerundive भार्यं from which we have भार्या in class Skt in a specialised sense Cf the use of परिवार in the sense of 'wife' in modern Bengali Skt bhrtih Av borəti, Lat: fors, Goth gabaurθs, Arm bard

3

स होवाच। यावद्वै क्षुल्लका भवामो* बह्वी वै नस्तावन्नाष्ट्रा भवत्युत मत्स्य एव मत्स्यं गिलति कुम्भ्यां माऽग्रे बिभरासि स यदा तामतिवर्धा अथ कर्षूं खात्वा तस्यां मा बिभरासि स यदा तामतिवर्धा अथ मा समुद्रमभ्यवहरासि तर्हि वा अतिनाष्ट्रो भवितास्मीति ॥३॥

* K adds an इति here

He said, So long as we are small, we are liable to great danger Even fish devours fish Thou shalt keep me first in a jar When I outgrow that then thou shalt dig a trench and keep me in it When I outgrow that, thou shalt carry me away to the ocean Then I shall be beyond destruction *

क्षुल्लका, क्षुद्रका अल्पका । नाष्ट्रा इति । गॄ निगरणे [धा° ६।१२१] । निगिरति । बिभरासि । अन्वेषणायां 'लिङर्थे लेट्' [३।४।७] । बिभृयाः *पुष्णीयाः । पुनरेव अन्यद्धरासि खनासि आपयासि इति व्याख्येयानि । अतिवर्धै अतिरिच्य वर्धितास्मीति प्राप्ते 'लिङर्थे लेट्' [३।४।७] इति यदा-योगे लेट् । कर्षूः खातिका । अतीतो नाष्ट्रान् नाशयितॄन् इति अतिनाष्ट्रः ॥३॥

क्षुल्लका —the Prakrit form of क्षुद्रका. Just as भल्ल (Bengali भाल) is the Prakrit for Skt भद्र मल्ल for मद्र and चल्ल for चाद्रे Cf Bengali खुल्ल in words like खुल्लपितामह खुड्डक is another Prakrit form of क्षुद्रक and is found in the *Caraka Saṃhita* in the sense of 'small minor

नाष्ट्रा—fem like classical दंष्ट्रा and Ved अष्ट्रा (goad) formed from the causal of नश् with the suffix ष्ट्रन् in the कर्तृवाच्य नाष्ट्रा नाशकारिण्य AVS viii 3 7, नाष्ट्राश्च आर्तिश्च Uvata, नाशकर्त्र्यः पिशाचादिका Mahidhara under VS xxxvii 12 इन्द्रा वै सर्वा अथ सर्वा नाष्ट्रा अपाघ्नन् रक्षांसि नाष्ट्रात् KS xxxvii 8

मत्स्य —In the *Nirukta* (vi 27) मत्स्य is derived thus मत्स्या मधौ (=) उदके स्यन्दन्ते, माद्यन्ते ऽन्योन्यं भक्षणायेति वा Skt *matsya*, Av *masya* (lit 'the wet' from *madsa from mad to be wet) मत्स्या हीनतेजसमत्स्यौरिति Nir vi 27

उत—appears to be used here in the sense of अपि According to Macdonell it means 'also' "Even when preceding a substantive उत seems to refer to the whole statement उत मत्स्य एव मत्स्यान् गिलति it is also the case that one fish devours another" V G S, p 223 a

---

* The *Bibliotheca Indica* ed reads बिभिया which is on a par with पुष्णीयाः.

मत्स्य एव मत्स्यं गिलति—this appears to be the origin of the मात्स्यन्याय of the Nitisastras Cf Mahabhārata दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः । जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥ १२।१५।३० । Curiously enough the expression मात्स्यन्याय is often used with reference to Manu मात्स्यन्यायाभिभूताः प्रजा मनुं वैवस्वतं राजानं चक्रिरे । कौटिल्य १।१३ ।

गिलति—K has the earlier form गिरति Panini also reads the root as गृ and prescribes the optional change of र to ल by अचि विभाषा 8 2 21 RV shows forms with र only In classical Skt ल generally occurs when the root is used in the literal sense of 'swallowing' and र is found when it is used in a metaphorical sense The original root is *gwer, *gwor, which is found in Lat vorare 'to devour', carni vor us 'flesh eating', and Gk obra' food, bi brō sko 'I eat', etc

कुम्भ्याम्—कुम्भी is the fem of कुम्भ in a diminutive sense स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि । Cf घटी, कलशी, etc कुम्भीपाक originally meant the contents of a cooking vessel then a hell in which the wicked are baked like potter s vessels or cooked like the contents of a cooking vessel Av xumba, Mod Persian xumb, xum Gk kumbos 'cup', Irish cum 'vase'

बिभराणि—2 sing subjunctive present of भृ to bear The form expected is बिभरसि, बिभराणि appears to be due to the analogy of बिभराणि, etc Note that K changes the subjunctive into the imperative बिभृहि In B. the 2 pers subj is used only when the speaker makes a condition or gives a direction relating to the (not immediate) future V G S, p 353 The subjunctive forms of भृ (भ्वादि) will be P. भराणि or भराम्, भरतः, भरान् , भरसि or भरः, भराथ , भराव , भराणि or भरा, भराव भराम , A भरातै or भराते, भरैते, भराते , भरासै or भरासे , भराथै, भरैथै, भराध्वै , भरे, भरावहै, भरामहै

चरितवै—1 sing. pres subjunctive Ātm of चरि चर

अभ्यवहराणि—2 sing. pres. subj of भृ with अव

कर्षूः—from कृष् to plough, Av. karšū arable land, Skt कर्षति ploughs, Av karšaiti. The suffix is ऊ as in चमू dish, तनू body,

वधू bride etc कर्षू खाता occurs again in का 8 3 10 where Harisvāmin explains कर्षम् as गर्तम् 'furrow' or 'trench'

खाता—Alt form खनिता.

4

शश्वद्ध झष आस। स हि ज्येष्ठं वर्धते*ऽथेतिथीं† समां तदौघ आगन्ता तन्मा नावमुपकल्प्योपासासै स औघ उत्थिते नावमापद्यासै ततस्त्वा पारयितास्मीति ॥४॥

Straightway he became a large fish; for he waxes to the utmost. He said, 'Now in such and such a year the flood will come, thou shalt therefore construct a ship and wait expectantly for me Thou shalt embark the ship when the flood rises and I shall ferry thee across'

शश्वच्छब्दोऽत्र सामर्थ्यात् क्षिप्रवचनः। झष. महामत्स्यः क्षिप्रमेव महामत्स्योऽभ्यावर्ततेत्यर्थः। अथ कस्मात् स शीघ्रमेव महामत्स्यः संवृत्तः। हि यस्मात् सः ज्येष्ठं बृहत्तमं वर्धते। सर्वे एव हि जलचरा अतिशयेन वर्धन्ते, स तु मात्स्यत्वादनात्मत्वाच्च बृहत्तमं वर्धत इति श्रुतिवचनम्। अथेतिथीम् इति मत्स्यवचनम्। अयमपि समुद्रम् अभ्यवहृते(?)। इतिथीम् इत्यभिनयः तेन संख्येयां समा दर्शितवान्। इयतीनां दशाना द्वादशाना वा पूरणी इतिथी। इदम इवादेशश्छान्दस, टित्वात् ङीप्। इयत्यस्तिथयो यस्या सा इतिथीति केचुचित् कोषेषु। तेष्वपि इयतिथीं यावतिथीं तावतिथीम् इति प्राप्ते छान्दसो यशब्दवशब्दलोपः। समा संवत्सरः तां समा समायामित्यर्थं। तत् स इति।

* स होवाचेतिथी, वै समामौघ आगन्तेति K

† Either स or इति should be dropped तदौघ cannot be regarded as a compd because both तत् and औघ are accented K. drops this तत्

एिङ्व्यत्ययः । स पूर्वोक्त ओघः आगन्ता तत् तदा नावम् उपकल्प्य [मा] माम् उपासासै उपासीथा । ओघे च उत्थिते तां नावम् त्वम् आपद्यासै आरोहेरित्यर्थः ॥

मयत्—See p 190 मयत् इ—at once, forthwith

झष—Etymology obscure (A G I 163) It is found in the Bengali expression झषमारि झकमार in Hindi means a fisherman (lit one who kills fish) As fish tastes as insipid as paper in places like Benares झषमारि means any idle and useless under taking In a similar way रोष becomes रोक in Bengali In the Brahmanas *jasa-* means 'an aquatic animal' and *jhasa* 'a large fish ' See *Calcutta Oriental Journal*, Vol II, pp 97, 100

भाव—one of the Vedic forms used by Kalidasa and others भावस्य उत्पाद्य इवास यव, Ku ı 34

इतिथीम्, यतिथीम्, ततिथीम्—"The suffix थ forms a few ordinals from cardinals, and adjectives from pronominal stems with a general numerical sense " *Vedic Grammar*, p 139 इतिथीम्—so-m nieth यतिथीम्—how manieth, ततिथीम्—so manieth

समाम्—originally 'summer' then, by synecdoche, year Skt परुत in this year Av *ham* summer, Arm *am* year *amarn* summer In the older language समा was declined in all numbers Cf Panini समां समां विजायते, 5 2 12 Temporal Acc for the Loc. Cf यां च रात्रीमजायथा AB xxxix 1

ओघ—from आ वह् with the suffix घञ्. ओघ is from वह

उपासासै, आपद्यासै—The middle ending for the subjunctive 2 sing is सै in RV In AV and the Brāhmanas, however, सै is used beside से

5

तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यवजहार। स यतिथीं तत्समां परिदिदेश ततिथींसमां नावमुपकल्प्योपासांचक्रे स ओघ उत्थिते नावमापेदे

* स तथा—K † K omits स ‡ त्वं नावमुपकल्पोप निदध्याद् K

Q—1451 B T

तꣳ स मत्स्य उपन्यापुप्लुवे *तस्य शृङ्गे नावः पाशं प्रतिमुमोच तेनैतमुत्तरं गिरिमतिदुद्राव† ॥५॥

Having reared it in this way he took it down to the sea. [And] in the very year which the fish had pointed out to him he prepared a ship and waited expectantly. When the flood had risen he stepped into the ship. The fish (then) swam up to him, (and) he tied the rope of the ship to its horn. By that means he crossed over to the northern mountain.

यावतीनां परुणीं यतिथीम् परिदिदेश परिदिष्टवान् आख्यातवान् ततिथीं तावतीनां परुणीं समाम् नावम् उपकल्प्य मत्स्यम् उपासितवान्। ओघे च उत्थिते नावम् अधिरूढः तं च मनु सः मत्स्य. उप समीपे [नि] नीचैः एनमुपकल्प्यंम् (?) इति सम्बन्धः। आपुप्लुवे आगतः। तस्य मात्स्यस्य शृङ्गे भवितव्यतयैव निष्पादिते नाव पाशं प्रतिबद्धवान्। तेन पाशेन सह मत्स्यः एतम् उत्तरं गिरिम् हिमवन्तम् [अतिदुद्राव] अधिजगाम ॥

उपासाञ्चक्रे—आस् 'to sit' with उप 'near' means to sit by expectantly, to sit waiting for. In classical Skt. it is used in the sense of to sit by (in sign of readiness to serve), i.e., to serve, to worship.

Since this perfect has been formed not directly but with the help of an auxiliary (by a 'periphrasis') it is known as the periphrastic perfect. Only one instance of the periphrastic

* तस्य नाव पाशं शृङ्गे प्रतिमुमोच K

† The Kanva recension reads अभिदुद्राव and Harisvamin's synonym अधिजगाम would appear to show that he also read अभिदुद्राव. But the stroke below the syllable containing भ clearly shows that that the correct reading is अति for the अ of अति is accented, whereas in the case of अभि it is the इ that is accented. निपाता आद्युदात्ता। उपसर्गाश्चाभिवर्जम्।

perfect has been found in the metrical portion of the Saṁhitās[1]; hence Pāṇini, following the principle न वा एकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति inserts the reservation अमन्त्रे in his rule कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि 3. 1. 35. The first element in the Acc. sing, of a fem. verbal noun in आ and is, as a rule, accented. Only a very few cases of the periphrastic perfect with अस् occurs in the older language, hence Pāṇini mentions only कृञ् in his rule कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि iii. 1. 40.

आपेदे—आ-पद् 'to step into', then esp. to step into trouble.

अभ्यवजहार—3 sing. perfect of अभि-अव-हृ. Older form °जभार. अव-हृ to carry down, अभ्यव-हृ to carry down completely. In classical Skt. the sense is that of carrying down the throat, i. e., eating

उपन्यापुप्लुवे—3 sing perfect of प्लु 'to float' with उप (near), नि (down), आ (completely)—to swim near.

प्रतिमुमोच—fastened on, from मुच् 'to release' and प्रति 'in reversed direction, to, towards'.

पाशम्—from पश् to fasten. पशु is derived from this root.

6

स होवाचापीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीद्यावद्यावदुदकꣳ समवायात्तावत्तावदन्वव-सर्पासीति। स ह तावत्तावदेवान्ववससर्प तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरव-सर्पणमित्यौघो ह ताः सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह मनुरेवैकः परिशिशिषे ॥६॥

---

[1] मृत्युर्यमस्यासीद् स प्रचेता असून् पितृभ्यो गमयाञ्चकार AV. xviii 2. 27 The commentator merely says —आम्प्रत्ययादित्याम्-प्रत्ययः कृञोऽनुप्रयोगश्च।

* प्र मा सुपेल्यस वृक्षे नावं प्रबध्नीष्व मा तु त्वा...न्वैत्सीन्मा त्वा विदासीद्। K.

† स ह मनुस्तथान्ववससर्प। तदाप्येतदौत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणमिति तदोघ इमाः सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेदं मनुरेवैकः—K.

And he said, I have ferried thee across Bind the ship securely to a tree, but let not the water cut across thee while thou art on the mountain As the water subsides gradually thou shalt slide down And he slid down accordingly, and hence the slope of the northern mountain is called Manu's descent The flood swept away all those creatures and Manu alone remained here

स होवाच। मत्स्यवचनम्—अपीपरं वै त्वा पारितवानस्मि त्वाम्। अनुमात वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व। किञ्चापरम्—गिरौ सन्तं त्वा त्वाम् उदकम् मा अन्तश्छैत्सीत् तद्देशमध्यं भित्त्वा पृथगकार्षीत्, इदम् अस्माद्देशादित्यर्थः। कथं पुनस्त्वां नावं छिनत्ति? यावद् यावद् अध्वनः उदकं समवायात् एकीभावाय अव अध अयात् गच्छेत् अवतरेदित्यर्थः। तावत्तावत् त्वमपि सर्वेमोदकम् अनु अवसर्पासि अवतरे। स. मनुः मासे काले तावत् तावत् एव [अन्ववससर्प] अन्ववसृतः। येन च वर्त्मना मनुरवसृतः तद् अद्यत्वे अपि एतद् उत्तरस्य गिरेः मनोरवसर्पणम् इति आहुरिति शेषः। अवसृतोऽनेनेत्यवसर्पणम्॥

अपीपरम्—1 sing red aor of the causal of पृ 'to pass

अन्तश्छैत्सीत्— 3 sing s aor injunctive of अन्तर् छिद् "अच्छन्दस्त्र रिष्टिताचार्य शाकटायन। उपसर्गान् क्रियायोगान्मेने ते तु यथोऽधिका॥ B D ii 95.

प्रतिबध्नीष्व—बन्ध् is उभयपदिन् in Vedic literature प्रति बन्ध् means 'to tie to, to fasten, in Ātm to fasten something of one's own. Then प्रति बन्ध् came to mean 'to exclude to cut off' as in प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः Raghu I 79.

समवायात्—3 sing subj of सम् अव इ lit 'go down together' The normal form समवेयात् is found in K

अन्ववसर्पासि—2 sing subjunctive present of अनु अव सृप् 'slide down gradually'

निरुवाह—निर् वह् means 'to carry off'

ईशोपनिषत्

The *Isopanisad* forms the fortieth and last chapter of the *Vajasaneyi Samhitā*. Like the *Kenopanisad* it derives its name from the first word ईश. It is the shortest of the Upanisads containing as it does 18 stanzas only, even as the *Brhadaranyaka* is the longest. "It is about contemporaneous with the latest parts of the *Brhadāranyaka*, is more developed in many points than the *Kathaka*, but seems to be older than the *Svetaśvatara*. Its leading motive is to contrast him who knows himself to be the same as the Atman with him who does not possess true knowledge. It affords an excellent survey of the fundamental doctrines of the Vedanta philosophy." (MACDONELL, *A History of Sanskrit Literature*, p. 236)

Otto Wecker made an exhaustive investigation into all the varying uses of the six oblique cases in the Upanisads and one important result of the investigation was the following conjectural chronological order and grouping of the principal Upanisads relative to the great grammarian Pāṇini *viz.* Group I, the earliest *Brhadaranyaka*, *Chandogya* and *Kausitaki*. Group II, also pre Pāṇinean, *Aitareya*, *Taittiriya* and *Katha*, Group III posibly pre Pāṇinean *Kena* and *Iśa*. Group IV post Pāṇinean *Svetaśvatara* and *Maitrayani* (HUME *The Thirteen Principal Upanishads*)

'No knowledge without virtue' may possibly be the thesis propounded in the conclusion of the Kena Upanisad, yet it is the Iśā Upanisad that first deliberately teaches the samuccaya doctrine. The importance, however, of this precious little text for the history of Indian thought is still greater in that it is also the first gospel of that *karma yoga* which is often erroneously believed to have appeared with the Bhagavad Gita only." Schrader in *Indian Antiquary*, LXII 205

1

ॐ ईशा वास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ॥१॥

Enveloped by the Lord must be This All—each thing that moves on earth. With that renounced enjoy thyself. Covet not the wealth of any one.

शाङ्कर-भाष्यम्। ईशा वास्यमित्यादयो मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्ताः, तेषामकर्मशेषस्या[1]त्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात्। याथात्म्यं चात्मनः शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम्। तच्च कर्मणा विरुध्येतेति युक्त एवैषां कर्मस्वविनियोगः। न ह्येवंलक्षणमात्मनो याथात्म्यमुत्पाद्यं विकार्यमाप्यं संस्कार्यं[2] कर्तृभोक्तृरूपं वा येन कर्मशेषता स्यात्। सर्वासामुपनिषदामात्मयाथात्म्यनिरूपणेनैवोपक्षयात्, गीतानां मोक्षधर्माणां चैवंपरत्वात्। तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादि चाशुद्धत्वापापविद्धत्वादि[4] चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धं कर्माणि विहितानि। 'यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनाऽदृष्टेन स्वर्गादिना च द्विजातिरहं न काणत्वकुब्जत्वाद्यनधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधिक्रियते कर्मसु' इति ह्यधिकारविदो वदन्ति। तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनात्मविषयं स्वाभाविकमज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्म-

---

[1] अकर्मशेषस्य—अकर्माङ्गस्य। 'यः परस्योपकारे वर्तते स शेषः' Sabara on M. S. iii 1. 2

[2] किञ्च यः कर्मशेषः स उत्पाद्यो दृष्टो यथा पुरोडाशादि। विकार्यः सोमादिः। आप्यो मन्त्रादिः। संस्कार्यो व्रीह्यादिः। आनन्दगिरिः।

[3] उपनिषदात्मयाथात्म्यविज्ञानवत एव कर्मकाण्डाप्रामाण्यम्। यथा न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति निषेधशास्त्रनिश्चयवत एव श्येनादिविध्यप्रामाण्यम्। यथा च तीव्रक्रोधाक्रान्तं प्रत्येव श्येनादिविधिप्रामाण्यं तथा मिथ्यादर्शिनं प्रत्येव कर्मविधिप्रामाण्यमित्यर्थः। आ°

[4] चाशुद्धत्वापापविद्धत्वादि—चाशुद्धत्वपापविद्धत्वादि—A., Mah

[5] काणकुब्जत्वादि—A., काणत्वकुब्जत्वादि V.

[1]विच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्ति। इत्येवमुक्ताधिकार्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनान्मन्त्रान् संक्षेपतो व्याख्यास्यामः।

ईशा वास्यमित्यादि। ईशा ईष्टे इतीट् तेन ईशा। ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य। स हि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन् प्रत्यगात्मतया, तेन स्वेन रूपेणात्मना ईशा वास्यम् आच्छादनीयम्। किम्? इदं सर्वं यत् किंच यत्किंचित् जगत्यां पृथिव्यां जगत् तत् सर्वं स्वेनात्मनेशेन प्रत्यगात्मतया 'अहमेवेदं सर्वम्' इति परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं स्वेन परमात्मना। यथा चन्दनागुर्वादेरुदकादिसम्बन्धजक्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूपनिघर्षणेनाच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन, तद्वदेव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं जगत् द्वैतरूपं जगत्यां पृथिव्याम्। जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात् सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकारजातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यात्। एवमीश्वरात्मभावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यास एवाधिकारो न कर्मसु। तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः। न हि त्यक्तो मृतः पुत्रो वा भृत्यो वात्मसम्बन्धिताया अभावादात्मानं पालयति, अतस्त्यागेनेत्ययमेव वेदार्थः। भुञ्जीथाः पालयेथाः। एवं त्यक्तैषणस्त्वं मा गृधः गृधिमाकाङ्क्षां[2] मा कार्षीर्धनविषयाम्। कस्यस्वित् धनं कस्यचित् परस्य स्वस्य वा धनं मा काङ्क्षीरित्यर्थः। स्विदित्यनर्थको निपातः। अथवा मा गृधः। कस्मात्? कस्यस्विद्धनम् इत्याक्षेपार्थः। न कस्यचिद्धनमस्ति यद् गृध्येत। आत्मैवेदं सर्वमितीश्वरभावनया सर्वं त्यक्तम्, अत आत्मन एवेदं सर्वम् आत्मैव च सर्वम्, अतो मिथ्याविषयां गृधिं[2] मा कार्षीरित्यर्थः ॥१॥

उपनिषत् is explained thus in the introduction to the Kaṭhopaniṣad-bhāṣya: सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्य [illegible] इदम् 'उप

---

1 विच्छित्ति is used in Alaṁkāra-literature in a different sense.

2 गृधि is not met with in classical Sanskrit. Probably the great Ācārya was thinking of न जीर्यति मर्त्यो वा गृधिं कुर्वीतारब्धिमान् [illegible] (quoted under the next stanza).

निषत्' इति । उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्योच्यते । केन पुनरर्थयोगेन उपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इत्युच्यते । ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः सन्त उपनिषच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्याम् 'उप'सद्य उपगम्य तन्निष्ठतया 'नि'श्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य 'विशरणात्' हिंसनाद् विनाशनात् इत्यर्थयोगेन विद्या 'उपनिषत्' इत्युच्यते । Similarly in the Mundakopanisadbhāṣya we find य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः सन्तः, अविद्यादिसंसारकारणं वात्यन्तम् अवसादयति विनाशयति इत्युपनिषत् ।

वास्यम्—Gerundive of the causal of वस आच्छादने [धा° २।१३]। "सर्वं जगत् परमात्मनि ओत च प्रोत च इति विभाव्यम् ।' Or, 'आवास्यम्—to be inhabited by the Lord i e , to be looked at as the Lord's abode ' Schrader

जगत्यां जगत्—Cf गच्छति जायते जगत् । महा° शान्ति° २०।१ ।

तेन त्यक्तेन—Instrumental Absolute तेन चानेन सर्वेण 'त्यक्तेन स्वात्मस्वामिसम्बन्धेन Uvata It is because of the spirit of renunciation of the Brahmanes that Manu wrote सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत् किञ्चिज्जगतीगतम् ॥ आनृशंस्यात् ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः ॥ (i 100 101)

भुञ्जीथा —पालयेथा S आत्मानमिति शेष save yourself सर्वासिन् शरीरसंस्कारोपयुक्तकौपीनाच्छादनभिक्षान्नादिव्यतिरिक्तेऽपि कस्मिंश्चिद् द्रव्यविशेषे रागमेव प्राप्ति तन्निरोधं एव कर्त्तव्य । But भुज् is Atm in this sense So Uvata Mah and others explain भोगमनुभवे

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा —[illegible] By renouncing the world and all the enjoyments that it stands for we gain true enjoyment

गृध —2 sing root aor injunctive of गृध् 'to be greedy Cf • चर्दैमा हीन्ध p 325 For गृध see p 302

कस्यस्विद्धनम्—स्विद् imparts an indefinite sense to the interrogative in माता पुत्रस्य चरतः क्वस्वित् RV x 34 10 So we can translate Do not hanker after the wealth of any one It is generally used with an interrogative pronoun or adverb which it emphasizes so we may also translate 'to whom, pray, doth wealth belong? Cf the Bengali expression दुनियाटा कार which also admits of two constructions—दुनियाटा कार ? and दुनिया टा कार For स्विद् see p 316

'Moral life is a God-centred life, a life of passionate love and enthusiasm for humanity, of seeking the infinite through the finite, and not a mere selfish adventure for small ends ' RADHAKRISHNAN, *The Philosophy of the Upanishads*, p 89

2

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

Only performing works here, one should desire to live a hundred years. While thus you (live) there is no way but this. Action cleaves not to man.

एवमात्मविदः पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासेनात्मज्ञाननिष्ठतयात्मा रक्षितव्य इत्येष वेदार्थः । अथेतरस्यानात्मज्ञतयात्मग्रहणायाशक्तस्येदमुपदिशति मन्त्रः—कुर्वन्नेवेति । कुर्वन् एव निर्वर्तयन्नेव इह कर्माणि अग्निहोत्रादीनि जिजीविषेत् शतम् शतसंख्याकाः समाः संवत्सरान् । तावद्धि पुरुषस्य परमायुर्निरूपितम्[1] । तथा च प्राप्तानुवादेन यज्जिजीविषेच्छतं वर्षाणि तत् कुर्वन्नेव कर्माणीत्येतद्विधीयते । एवम् एवंप्रकारेण त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मादग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वतो वर्तमानात् प्रकारात् अन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते कर्मणा न लिप्यते इत्यर्थः । अतः शास्त्रविहितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन्नेव जिजीविषेत् । कथं पुनरिदमवगम्यते—पूर्वेण मन्त्रेण संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठोक्ता द्वितीयेन तदशक्तस्य कर्मनिष्ठेति ? उच्यते । ज्ञानकर्मणोर्विरोधं पर्वतवदकम्प्यं यथोक्तं न स्मरसि किम् ? इहाप्युक्तं यो हि जिजीविषेत् स कर्म कुर्वन् । 'ईशा वास्यमिदं सर्वं तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' इति च । 'न जीविते मरणे वा गृधिं कुर्वीतारण्यमियात्' इति च पदम् । 'ततो न *पुनरेयात्' इति †संन्यासशासनात् । उभयोः फलभेदं च वक्ष्यति । 'इमौ द्वावेव पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः । क्रियापथश्चैव पुरस्तात्

[1] शतायुर्वै पुरुषः AB vii. 7.

* पुनरियात् all except V. † न्यासशासनात्—Ānandabhaṭṭa

[2] Cf. Bhāṣya on BU. ii. 4. 1 सर्वक्रियाकारकफलोपमर्दस्वरूपायां च विद्यायां सत्यां सह कार्येणाविद्याया अनुपपत्तिश्चायं विरोधस्तेन विज्ञातः, व्यासवाक्यं च तेन श्रुतम् । कर्मविद्यास्वरूपयोः विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्तनं विरोधः ।

यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां गतिं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥

सन्न्यासश्चोत्तरेण निवृत्तिमार्गेणैषणात्रयस्य त्यागः ।' तयोः सन्न्यासपथ एवाति-रेचयति' । 'न्यास इत्याहुरतिरेचयत्' [तै° आ° १०।७८] इति च तैत्तिरीयके । 'द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभाषितः[†] ॥' [महा शान्ति २४०।६] इत्यादि पुत्राय विचार्य निश्चितमुक्तं व्यासेन वेदाचार्येण भगवता । विभागं चानयोर्दर्शयिष्याम ॥२॥

‘ The Upanisads do not ask us to renounce life, do not taboo desires as such The essence of ethical life is not the sublation of the will The false asceticism which regards life as a dream and the world as an illusion is foreign to the prevailing tone of the Upanisads A healthy joy in the life of the world pervades the atmosphere To retire from the world is to despair of humanity and confess the discomfiture of God "Only per forming works one should desire to live a hundred years " There is no call to forsake the world, but only to give up the dream of its separate reality We are asked to pierce behind the veil realise the presence of God in the world of nature and

एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ।
एतावन्योन्यवैरूप्ये वर्तेते प्रतिकूलतः ॥ [महा° शान्ति° २४०।१ २]
इत्येव पृष्टस्य प्रतिवचनेन—
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ [महा° शान्ति° २४१।७]
इत्येवमादिविरोधः प्रदर्शितः ।

* V rightly omits उत्तरेण निवृत्तिमार्गेणैषणात्रयस्य त्यागः which explains सन्न्यास, and is probably a reader's note Cf Gitabhasya II 21 तथाच पुत्राय भगवान् व्यासः—धर्मिणापत्य प्रत्यात्मनिष्ठायाम्, अतश्च क्रियापथश्च पुरस्तात् पश्चात् सन्न्यासश्चेति । Anandabhatta also says क्रियापथश्च पुरस्तात् सन्न्यासपथश्च ।

† अतिरेचयति अत्यर्थमतिशेते । अतः सन्न्यास एव एव सर्वोपरि सर्वश्रेष्ठतरम् अतिरिक्तत्वम् ।

‡ Mah Mbh reads निवृत्तौ च सुभाषितः. Anandāśrama MSS show निवृत्तौ च विभाषितः, निवृत्ति विभाषितः (V), निवृत्तौ चैव भाषितः and A reads निवृत्ति विभाषितः where निवृत्ति evidently means निवृत्तिपथः.

society. We are to renounce the world in its immediacy, break with its outward appearance, but redeem it for God and make it express the divinity within us and within it. The Upaniṣad conception of the world is a direct challenge to the spiritual activity of man. A philosophy of resignation, an ascetic code of ethics, and a temper of languid world-weariness are an insult to the Creator of the universe, a sin against ourselves and the world which has a claim on us. The Upaniṣads believe in God, and so believe in the world as well." RADHAKRISHNAN, *The Philosophy of the Upanishads*, p. 95.

So long as we perform selfish work we are subject to the law of bondage, when we perform disinterested work we reach freedom. "While thus you live there is no way by which Karma clings to you." What binds us to the chain of birth and death is not action as such but selfish action. *Ibid.*, p. 121-22.

'त्वयि—is detrimental to the metre and appears to have crept into the text from a gloss. Schrader (*Indian Antiquary*, Vol. LXII, p. 206) thinks otherwise.

न कर्म लिप्यते नरे—शुभाशुभं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते । Mah.

Cf. लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा. In English we generally speak of water gliding off the duck's back

मूलभूतविमी मध्ये । शिष्टैरियमोरेव व्याख्यानम् । शङ्करानन्दः ।

3

असुर्या* नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥३॥

To the asuras belong those regions enveloped in blinding darkness. To them, departing from this world, go the men who kill the self.

* Some read असूर्याः.

अथेदानीमविद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते—असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुराः, तेषां च स्वभूता लोका असुर्या नाम। नामशब्दोऽनर्थको निपातः। ते लोकाः कर्मफलानि लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते एषु* इति जन्मानि। अन्धेन अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन तमसा आवृताः आच्छादिताः तान् स्थावरान्तान्, प्रेत्य त्यक्त्वा इमं देहम्, अभिगच्छन्ति "यथाकर्म यथाश्रुतम्"[1]। ये के चात्महनः। आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः। के ते जनाः? येऽविद्वांसः। कथं त आत्मानं नित्यं हिंसन्ति? अविद्यादोषेण विद्यमानस्यात्मनस्तिरस्करणात्। विद्यमानस्यात्मनो यत् कार्यं फलमजरामरत्वादिसंवेदनलक्षणं तत् हतस्येव तिरोभूतं भवतीति प्राकृताविद्वांसो जना आत्महन उच्यन्ते। तेन ह्यात्महननदोषेण संसरन्ति ते ॥३॥

"This stanza is connected, by way of contrast, with stanza 6 (note the *tu*). The intervening two stanzas (4 and 5), with other metres, are consequently quotations and may have been interpolated by a later hand." Schrader.

असुर्या.—The word is derived from असुर with यत्. As असुर (Av. *ahura*) is used in the sense of the divine spirit in the oldest language, असुर्य generally means divine dominion in RV. From expressions like असुराः अदेवाः viii. 85. 9 असुर came to be regarded by popular etymology as a compd. of नञ् and सुर, thus giving rise to the word सुर which came to be used in the sense of God (*cf.* सित). Then असुर्य came to mean the dominion of the demons, owned by the demons. Pāṇini's rule is असुरस्य स्वम् 4. 4. 123. असुर्य is the opposite of दैव्य. *Cf.* TB. i 2.6.7 दैव्यो वै वर्णो ब्राह्मणः। असुर्यः शूद्रः।

अन्धेन—अन्ध is used as an adj. to तमः even in RV. *cf.* यो अन्धे चित् तमसि ज्योतिर्विदत् मरुत्वान् नो भवत्विन्द्र ऊती i. 100. 8. Let Indra accom-

* एषु omitted in all, but is absolutely essential. See विवृति.

[1] This is from Kaṭha U. ii. 2. 7: योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्॥

pamed by the Maruts come to our help, finding light in the blinding darkness Yaska says in Nir v 1 तमोऽप्यन्धम् उच्यते नास्मिन् ध्यानं भवति। न दर्शनम् अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते। (तमोऽप्यन्धम् उच्यते। किं कारणम्? नास्मिन् ध्यानं दर्शनं कृतं भवति। किं कारणम्? चक्षुषो दृष्टिनिरोधात्। लौकिका अपि दर्शननिरोधे सति अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते। Durga)

प्रेत्य—is generally used in the sense of having gone over to the other world 'after death

ये के च—whoever cf यस्य कस्य तरोर्मूलं येन केनापि मिश्रितम्। यस्मै कस्मै प्रदातव्यं यद्वा तद्वा भविष्यति ॥

आत्महन—class आत्मघातिन The scope of Panini's rule ब्रह्मभ्रूण वृत्रेषु क्विप् 3 8 121 is restricted in various ways

Bhavabhuti alludes to this stanza in his *Uttaracarita* अन्धतामिस्रा ह्यसूर्या नाम ते लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते य आत्मघातिन इत्येवमृषयो मन्यन्ते (Act IV)

With this stanza may be compared *Gita* xiii 28 समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्। न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

The idea of godhead is connected with light and the idea of the demons is naturally connected with darkness *blinding* darkness, because the demon's life is only a brief *blind* process in which no whence or whither is discerned because the demons are intellectually *blind*

This stanza inculcates the necessity of transcending our individuality and cultivating personality which is essentially universal

4

अनेजदेकं मनसो जवीयो
नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत्।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्
तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥४॥

Unmoving one swifter than mind—the gods failed to overtake it speeding on before them Standing still it outstrips

the others running. Herein doth Mātariśvan place the [primeval] waters.

यस्मादात्मनो हननादविद्वांसः संसरन्ति *तद्विपर्ययेण विद्वांसो जना मुच्यन्तेऽ†नात्महनः। तत् कीदृशमात्मतत्त्वमित्युच्यते—अनेजदिति। अनेजत् न एजत्। एजृ कम्पने [धा° १।२३१]। कम्पनं चलनं स्वावस्थाप्रच्युतिः तद्वर्जितं सर्वदैकरूपमित्यर्थः। 'तच्चैकं सर्वभूतेषु'। मनसः संकल्पादिलक्षणात् जवीयः जववत्तरम्। कथं विरुद्धमुच्यते—ध्रुवं निश्चलमिदं मनसो जवीय इति च? नैष दोषः, निरुपाध्युपाधिमत्त्वेनोपपत्तेः। तत्र निरुपाधिकेन स्वेन रूपेणोच्यते—अनेजदेकमिति। मनसोऽन्तःकरणस्य संकल्पविकल्पलक्षणस्योपाधेरनुवर्तनादिह देहस्थस्य मनसो ब्रह्मलोकादिदूरगमनं संकल्पेन क्षणमात्राद्भवतीत्यतो मनसो जविष्ठत्वं लोके प्रसिद्धम्। तस्मिन् मनसि ब्रह्मलोकादीन् द्रुतं गच्छति सति प्रथमं प्राप्त इवात्मचैतन्यावभासो गृह्यते, अतो मनसो जवीय इत्याह। ‡न एनत् देवाः द्योतनाद्देवाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि, [एनत्] एतत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् न प्राप्तवन्तः। तेभ्यो मनो जवीयः, मनोव्यापारव्यवहितत्वादाभासमात्रमप्यात्मनो नैव देवानां विषयीभवति। यस्मा§ज्जवनान्मनसोऽपि पूर्वमर्षत् पूर्वमेव गतम्। व्योमवद्व्यापित्वात्। सर्वव्यापि तदात्मतत्त्वं सर्वसंसारधर्मवर्जितं स्वेन निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सद् उपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवाविवेकिनां मूढानामनेकमिव च प्रतिदेहं प्रत्यवभासत इत्येतदाह—तत् धावतः द्रुतं गच्छतः अन्यान् आत्मविलक्षणान् मनोवागिन्द्रियप्रभृतीन् अत्येति अतीत्य गच्छतीव। इवार्थं स्वयमेव दर्शयति—तिष्ठत् इति। स्वयमविक्रियमेव सदित्यर्थः। तस्मिन्नात्मतत्त्वे सति नित्यचैतन्यस्वभावे मातरिश्वा मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः, यदाश्रयाणि कार्यकारणजातानि

* Should we drop the तत् ?

† V. मुच्यन्ते ह्यनात्महनः A.

‡ Either drop this न or read नैनत्—नैनद्देवा इति।

§ जवन reminds one of [illegible] sl. 10.

यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च, यत्सूत्र[1]संज्ञकं सर्वस्य जगतो विधारयितृ[2] स मातरिश्वा । अप कर्माणि प्राणिनो चेष्टालक्षणानि । अग्न्यादित्यपर्जन्यादीनां ज्वलन-दहन-प्रकाशाभिवर्षणादिलक्षणानि दधाति विभजतीत्यर्थः । धारयतीति वा । 'भीषास्माद्वात पवते' [तै॰ उ॰ २।८।१] इत्यादि-श्रुतिभ्य । सर्वा हि कार्य-कारणादिविक्रिया नित्यचैतन्यात्मस्वरूपे सर्वास्पदभूते सत्येव भवन्तीत्यर्थ ॥४॥

All sorts of contradictory statements are often made of the Atman The absolute is not in space which is expressed by the assertion that it is infinitely large and infinitely small The absolute is not in time hence it appears as above the three times independent of the past and the future on the one hand it is of infinite duration but at the same time it is of the instantaneous character of the flash of the lightning or the swift rush of thought ' (KEITH p 522) Cf Kumara II 15

त्वमेव हव्य होता च भोज्य भोक्ता च शाश्वत ।
वेद्यश्च वेदिता चासि ध्याता ध्येयश्च यत् परम ॥

अनेजत्—एज by itself is generally Par in Vedic literature though उप एज् is used as Ātm In the Nighantu एजति is mentioned in the list of गतिकर्मन roots But एज् has become exclusively Ātm in classical Sanskrit

मनसो जवीय —The idea is common from RV downwards Cf यो वामश्विना मनसो जवीयान् RV i 117 2 यो मर्तास्य मनसो जवीयान् Ib i 118 1 यस्ते रथो मनसो जवीयान् x 112 2 मनसोऽप्याशुतर यत Kirat xiv 22 सह दूरतर तु चिन्तया Ib xiv 27[*] (Cf also COWPER How fleet is a glance of the mind!)

---

[1] वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोक परश्च लोक सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति । ' BU iii 7 2

[2] ' एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय । ' BU iv 4 22

[*] In several other passages also Bharavi uses Vedic imagery, thus अथ दीर्घतमं तम प्रवेक्ष्यन् xiii 30 is reminiscent of दीर्घं तम आशयिन्द्र x 124 1 etc

[3] आशयदिन्द्रशत्रु RV i 32 10 ...

अर्षत्—pres. part. neut. of ऋष् to flow, to run. Skt. ऋषभ, Av., O. P. *aršan* man, Gk. *arsēn*- male, etc., are all derived from this root. VS. reads अर्षत्.

तिष्ठत्—standing from स्था to stand. The original form of the root was **stā*, Lat. *stāre*, Gk. *histēmi* (=तिष्ठामि).

धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्—*cf.* आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः; Katha U. i. 2. 21.

अपः—Acc. sing. of *ápas* (Lat. *opus*) work. The Acc. pl. of *áp* [Av. *ap*] water is accented on the second syllable acc. to ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः; 6. 1. 171. As the word is accented on the second syllable in the *Vājasaneyi Saṁhitā* the meaning is waters.

Kūranārāyaṇa explains in his *Prakāśikā*: 'तस्मिन्' सर्वाधारेऽवस्थिते; 'मातरिश्वा' वायुः। 'अपः' इत्युपलक्षणम्, पयोधरवहनचलनतारकादिकं बिभर्तीत्यर्थः। सर्वाधारभूतेन सर्वेश्वरेण बिभ्रतो वायुरप्यनेनैव बिभर्तीत्यभिप्रायः। 'एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय' [बृ० आ० ४।४।२२]। 'द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः। वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः॥' इत्यादिषु प्रसिद्धमेतत्।

मातरिश्वा—मातरिश्वा यदमिमीत मातरि RV. iii. 29. 11 अयं वै वायुर्मातरिश्वा योऽयं पवते SB. vi. 4. 3. 4; मातरिश्वा वायुः। मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति। मातर्याश्वनितीति वा। Nir. vii. 26.

टु ओ श्वि मातरिपूर्वः। सप्तम्या अलुक्। Uj. on Uṇ. i. 158 (p. 387). 'He who grows in his mother,' accent after the analogy of *prātaritvan* (*Vedic Grammar* p. 75, f.n. 11). Acc. to some मातृ is also a name of wood in I.E. and मातरिश्वन् means 'the foetus of the wood' as fire is produced from fuel. See also JAOS. xxxii, p. 392.

5

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥५॥

"It moves. It moves not. It is far and (उ) It is near. It is within all this, and (उ) It is outside of all this." (HUME)

'न मन्त्राणां जामिता'[1] ऽस्ति' इति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनराह —तदेजतीति। तत् आत्मतत्त्वं यत् प्रकृतं तत् एजति चलति तत् एव च नैजति स्वतो नैव चलति स्वतोऽचलमेव सचलतीवेत्यर्थः। किं च तद्दूरे वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद्दूर इव। तत् उ अन्तिके इति छेदः। तदन्तिके समीपेऽत्यन्तमेव, विदुषामात्मत्वात्*। न केवलं दूरे अन्तिके च तत् अन्तः अभ्यन्तरे अस्य सर्वस्य

---

[1] जामिता—पौनरुक्त्यम्। 'जाम्यतिरेकनाम'—*Nir* iv 20 पुनरुक्तनामेत्यर्थं—Durga तद् यत् समान्यामृचि समानाभिव्याहारं भवति, तज्जामि भवतीत्येकम्—'मधुमन्तं मधुयुतम्' इति यथा। यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज्जामि भवतीत्यपरम्—'हिरण्यरूप स हिरण्यसंदृक्' इति यथा। यथा कथा च विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम्—'मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिव' इति यथा। *Nir* x 16

Ānandagiri explains जामिता [illegible] आलस्यम् Rāmacandra in his ईशावास्यरहस्यविवृति says the same thing जामितालस्यम्। रहस्यं हृद्गतं विदो नायातीत्यनलसा श्रुतिः सकृदुक्तमपि पुनः पुनरुपदिशतीति। Under AB xv 3 जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते यत्र समानीभ्यामृग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति ('There is tediousness in the sacrifice when on the same day he uses the same verses as offering verses'—KEITH) S says जामि वै आलस्यमेव क्रियते सम्पाद्यते। प्रयुक्तयोरेवर्चोः पुनः प्रयोगस्य चर्वितचर्वणसदृशत्वात्। S is here following Ṣaḍguruśiṣya who says जामि अपटुता आलस्यम् Under TS i 5 9 7 ii 6 6 4 and vii 12 2 3 also S says आलस्यम् *Cf* also KS जामि तु तदा योऽस्य पूर्वोऽधिपतिमपरं करोति। xi 2 यदेन्द्रं वै सह कुर्याज्जामि स्यात्। न पुनरुक्तं महान् न मन्त्राणां जामितास्ति—*Cf* Sabara on M S iv 2 18 न पुनरुक्तं महान् दोषः। बहुकृत्वोऽपि पथ्यं वेदितव्यं भवति। *Cf* also *Nir* x 42 अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते

* Could the correct reading have been विदुषामात्मत्वात् or विदुषाम् प्राप्यत्वात्? In the previous sentence Ācāryapāda says वर्षकोटिशतैरप्यविदुषामप्राप्यत्वाद् दूरे, it is therefore reasonable to suppose that we have the exact opposite to that statement here But in the first place we have nothing corresponding to वर्षकोटिशतैरपि here Secondly commentators who follow S have आत्मत्वात् Thus Mah says तद् दूरे अविदुषामब्दकोट्याऽप्यप्राप्यत्वाद् दूरे वर्तते। तत् उ तदेव अन्तिके समीपे। विदुषामात्मत्वेन आसन्नत्वात्। Rāmacandra says यद्वा अन्तिके समीपे। विदुषामात्मत्वेन आसन्नत्वात्। आत्मत्वेन अविदुषां वर्षकोटिभिरप्यप्राप्यत्वाद् दूर इव स्थितम्। आत्मत्वादन्तिके तु समीप एव आत्मत्वेन सुप्रापत्वात् सुप्रापम्।

'य आत्मा सर्वान्तरः' [बृ° आ° ३।४।१] इति श्रुतेः। अस्य सर्वस्य* जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य। तत् उ अपि सर्वस्यास्य बाह्यतः व्यापकत्वादाकाशवत्, निरतिशयसूक्ष्मत्वाद् अन्तः, 'प्रज्ञानघन एव' [बृ° उ° ४।५।१३] इति च शासनान्निरन्तरं च ॥५॥

Cf Gita xiii 15 बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च। सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

तद्दूरे तद्वन्तिके—*Cf* SB x 5 2 17 अन्तिके च दूरे चेति च ब्रूयात्। *Mundaka*, iii 7 दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च।

अन्त—अन्तर generally governs the Loc, *e g*, कदा न्वन्तर्वरुणे भुवानि RV vii 86 2, योऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टः BU v 9 1, अन्तराक्षिणि CU i 6 6, etc For the use of the Gen with अन्त *cf* यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानाम् VS xxxiv 2, अन्तश्चरति भूतानां सर्वेषां किल साक्षि Rām i 84 18, बहिरन्तश्च भूतानाम् *Gitā*, xiii 15

बाह्यत—बाह्य is generally used with the Abl बाह्यतः though not directly coming under the rule षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन is used with the Gen after the analogy of other words ending in तस् like दक्षिणतः, उत्तरतः, etc

6

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते† ॥६॥

Now he who sees all creatures in the self and the self in all creatures, [nobody] shrinks away from him or, does not shrink away from Him (Self)

यः परिव्राट् मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि आत्मनि एव अनुपश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः। सर्वभूतेषु च तेष्वेव च

---

* जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य could easily have been placed after अस्य सर्वस्य in the previous line अस्य सर्वस्य जगतो नामरूपक्रियात्मकस्य would therefore appear to have crept into the text from a gloss.

† VS (Mādhyandina recension) reads विचिकित्सति

आत्मानं तेषामपि भूतानां स्वमात्मानमात्मत्वेन। यथाऽस्य देहस्य कार्यकारणसङ्घातस्यात्माऽहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतयिता[1] केवलो निर्गुणः, अनेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वभूतेषु चात्मानं निर्विशेषं यस्त्वनुपश्यति। स तत तस्मादेव दर्शनात् न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति। प्राप्तस्यैवानुवादोऽयम्। सर्वा हि घृणा आत्मनोऽन्यद् दुष्टं पश्यतो भवति, आत्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणानिमित्तम् अर्थान्तरम् अस्तीति प्राप्तमेव—ततो न विजुगुप्सत इति ॥६॥

तस् in ततः appears to be the correlative of यद् but Indian commentators generally explain ततः as तस्मात् दर्शनात्.

In the next stanza तत्र refers to य, it stands to reason therefore that ततः here should refer to य also In this stanza we are told that there is a gentleness and grace about the man of personality that draws all people towards him and nobody shrinks from him

Kuranarāyana explains यच्छब्दस्य स इति प्रतिनिर्देशोऽध्याहार्यः। स उक्तविधज्ञानी। ततः तेषु। सप्तम्यर्थे तसिः। ब्रह्मात्मकतया दृष्टेषु सर्वेषु भूतेष्वित्यर्थः। न विजुगुप्सते कुतश्चिदपि न बीभत्सते। स्वात्मविभूतित्वज्ञानेन[2] क्वचिदपि निन्दां न करोतीति भावः।

Anantācārya says ततः तस्मात् दर्शनात् न विजुगुप्सते जुगुप्सां नाप्नोति [illegible] भवतीत्यर्थः। "उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे" [अमर]। गुप धातोः "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" [३।१।५] इति स्वार्थे सन् प्रत्ययः। "यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति। तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति॥" [गी० ६।३०] इति भगवद्वचनसमानार्थकमन्त्रोऽयम्।

7

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

---

1 Cf साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च (श्वेताश्वतर० ६।११)।

2 स्वात्मनि सर्वभूतानां [illegible] निन्दां [illegible] —इति [illegible] पाठः [illegible]।

"In whom all beings have become just the Self of the discerner —then what delusion, what sorrow is there of him who perceives the unity!" (HUME)

इममेवार्थमन्योऽपि मन्त्र आह—यस्मिन् सर्वाणि भूतानि । यस्मिन् काले यथोक्तात्मनि वा तान्येव भूतानि सर्वाणि परमार्थात्मदर्शनाद् आत्मैवाभूत् आत्मैव संवृत्तः परमार्थवस्तु विजानतः, तत्र तस्मिन् काले तत्रात्मनि वा को मोहः कः शोकः ? शोकश्च मोहश्च कामकर्मबीजम् अजानतो भवति[1] न त्वात्मैकत्वं विशुद्धं गगनोपमं पश्यतः । को मोहः कः शोक इति शोकमोहयोरविद्याकार्ययोराक्षेपेणासम्भवप्रदर्शनात् सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमेवोच्छेदः प्रदर्शितो भवति ॥७॥

8

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रण-
मस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भू-
र्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

He has attained unto the bright, the bodiless, the scatheless, the sinewless, the pure, the un pierced of evil Wise, intelligent encompassing, self existent, he has distributed objects as propriety demands through the eternal years

सोऽयमतीतैर्मन्त्रैरुक्त आत्मा स्वेन रूपेण किंलक्षण इत्याहायं मन्त्रः—स पर्यगादिति* । स यथोक्त आत्मा पर्यगात् परि समन्ताद् अगाद् गतवान् आकाशा-

[1] निरतिशयानन्दस्वरूपम् [illegible] एव दुःखात्मकम् आत्मानम् अजानतः शोको भवति—'[illegible] न मे पुत्रोऽस्ति न मे धनम्' इति । तत्र पुत्रादीन् कामयते, तदर्थं [illegible] विकीर्यते, न तु आत्मैकत्वं पश्यतः । The Acarya is thinking of BU I 4 17 सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेय, वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय ।

* Printed editions read मन्त्रः । स पर्यगात् स यथोक्त आत्मा etc

वद्नापीत्यर्थः। शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मत्* दीप्तिमानित्यर्थः। अकायम् अशरीरं लिङ्ग-शरीरवर्जित इत्यर्थः। अव्रणम् अक्षतम्। अस्नाविरम् स्नावाः[1] शिरा यस्मिन्† न विद्यन्त इत्यस्नाविरम्। अव्रणमस्नाविरमित्येताभ्यां‡ स्थूलशरीरप्रतिषेधः। शुद्धं निर्मलमविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः। अपापविद्धं[2] धर्माधर्मादिपाप-वर्जितम्। शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुंलिङ्गत्वेन परिणेयानि, 'स पर्यगात्' इत्युपक्रम्य 'कविर्मनीषी' इत्यादिना पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात्। कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक्, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' [बृ आ° ३।७।२३] इत्यादिश्रुतेः। मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः। परिभूः सर्वेषां परि उपरि भवतीति परिभूः। स्वयम्भूः स्वयमेव भवतीति, येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः§। स नित्यमुक्त ईश्वरो याथातथ्यत सर्वज्ञत्वाद् यथातथाभावो याथातथ्यं[3] तस्माद् यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान् कर्तव्यपदार्थान् व्यदधात् विहितवान् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः। शाश्वतीभ्यः नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्य इत्यर्थः ॥८॥

---

* With the exception of दीप्तिमान् and लिङ्गशरीरवर्जित the synonyms are all neuter So we should read ज्योतिष्मत् and लिङ्गशरीरवर्जितम् as Ānandabhatta actually does

[1] स्नावन् n , m is the more usual word acc to सामदिभ्यो मनिन् [illegible] Uṇādi iv 112 Saṅkarānanda says स्नावानि सिरा .

† यस्मिन् would appear to be the better reading

‡ °भ्याम्—all except V.

[2] Cf. Rāmacandra पुण्यमपि पुनरावृत्तिहेतुत्वात् पापमेव, तेन [illegible] [illegible] अविद्धम् असम्बद्धम्। [illegible] [illegible] कर्मणा भूयात्, नो [illegible] कर्मणा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [गीता ४।१४] इति ३।३।२२] इति श्रुतेः, नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः [गीता ५।१५] इति भगवद्वचनाच्च. Uvata and Mah explain लिङ्गशरीररहितमित्युक्तम्

§ So also Ānandabhatta and Mahidhara Rāmacandra reads [illegible] स्वयमेव भवति, न तु [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्वयमेव भवतीति [illegible] ।

[3] Mahābhāṣya 7. 3. 31

"One more quotation (but hardly interpolation) seems to be stanza 8, where the omission of one word (याथातथ्यत) and the reading व्यधात् (cf पर्यगात्) for the ill suited imperfect व्यदधात् would heal the metre though merely as to the number of syllables" Schrader

Commentators generally follow Sankarācarya and resort to लिङ्गव्यत्यय in the case of the neuters शुक्रम्, etc This would appear to be hardly necessary स can easily refer to the person spoken of in the previous stanzas and अकायमव्रणम् etc to ब्रह्म Cf सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। सम्पश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति॥ Thus Uvata says य एवमात्मानम् उपास्ते स पर्यगात् परिगच्छति शुक्रं शुक्रं विज्ञानानन्दस्वभावम् ब्रह्मभूत ब्रह्म प्रतिपद्यते। अथात्मोपासकस्य फलमाह—यस्य कवि क्रान्तदर्शन etc Similarly the *Prakāsika* says य सर्वभूतान्यात्मत्वेन पश्यति स पर्यगात् प्राप्नुयात् इत्यर्थः। ब्रह्मविदाप्नोति परम् [तै० उ० २।१।१] इति श्रुतेः। शुक्रम् ज्योतिः स्वप्रकाशमित्यर्थः। स्थूलशरीरकल्पनमपि कर्मकृतदेहशरीररहितमित्यर्थः। "न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा" इति देहशरीरस्यैवान्यत्र प्रतिषेधदर्शनात्। न तु दिव्यमङ्गलविग्रहरहितमित्यर्थः। "यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि" [ईशा १६] इत्यादौ दिव्यमङ्गलविग्रहस्य विधेयत्वात्। एवमर्हेयदेहमस्तीक परमात्मानं स विद्वान् पर्यगात् इति पूर्वेण सम्बन्धः। एवंरूप परमात्मा प्राप्य प्रापक उपासकस्य यस्य स ब्रह्मविद् विशिनष्टि—कवि, etc

¹ Kathaka U v 8 which is evidently the source of our passage runs य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं [पुरुषो] निर्मिमाणः तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म etc Here we have the neuter noun शुक्र, here we have the masc corresponding with the neut (स तद्), and here we have the correspondence with व्यधात् व्यदधात् I therefore regard याथातथ्यतोऽर्थान् as corrupted (through a gloss) from यथार्थान् because the omission of the relative pronoun is utterly improbable here and construe स कविर्मनीषी व्यधात् (for व्यदधात्) (तत्) शुक्रम् अकायम् यथार्थान् स यथार्थान् पर्यगात् i e, He has reached the bodiless Essence [or Light] which is also the Sage who has allotted

"Instead of the neuter we could of course have masculines by regarding शुक्रम् as an adjective and supplying तम् (or ईश्वरम् or

परमात्मानम्) instead of तत् But the series of epithets used here is of the kind found generally with the neut ब्रह्म or अक्षर only and the Upanisads distinguish between शुक्र which is a noun and शुक्र which is an adj " Schrader, pp 206 7

अस्नाविरम्—The possessive suffix इर (र with the connecting vowel इ) has been added to स्नावन् This suffix is confined to Vedic literature and Kātyāyana has the Vārttika मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ ५।२।१०९ to explain मेधिर and रथिर Its later form is इल which is found in जटिल, सिकतिल, पिच्छिल, etc This इल became इल्ल in Prakrit because of strong stress accent on the final syllable

कविर्मनीषी—"This is a clear distinction in Vedic thought between *kavi* the seer and *manisin* the thinker The former indicates the divine supra intellectual Knowledge which by direct vision and illumination sees the reality the principles and the forms of things in their true relations, the latter the labouring mentality which works from the divided consciousness through the possibilities of things downward to the actual manifestation in form and upward to their reality in the self existent Brahman " GHOSE

मनीषी—formed with possessive suffix इन् from मनीषा which is formed from मन् with the agent suffix ष and the connecting vowel ई Cf ऋजीष rushing, पुरीष rubbish

परिभू —See p 81 Note that परि has got nothing to do with उपरि even as पर has got nothing to do with अपर Because of the stress accent in Bengali उपरि often becomes परि just as उपाड़ has become फाड and अभ्यन्तरे भितरे

शाश्वतीभ्य समाभ्य—Temporal Dative V G S , p 311, 3 Cf संवत्सराय समममत MS, ii 1 2 for a year an allowance is made Cf. [illegible] forthwith, चिराय—for अदराय—for the future, अह्ने—for the day [illegible] long चिररात्राय—for the long night etc Rāmacandra says शाश्वतीभ्य समाभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी। अनवरतं[illegible]

9

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥९॥

BU. iv. 4 10

Into blinding darkness enter they who worship ignorance. Into darkness greater than that, as it were, they that find pleasure in knowledge

अनाद्येन मन्त्रेण सर्वैषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता—प्रथमो वेदार्थः 'ईशा वास्यमिदं सर्वं' मा गृधः कस्य स्विद्धनम्' [१] इति । अज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठाऽसम्भवे 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत्' [२] इति कर्मनिष्ठोक्ता—द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्च निष्ठयोर्विभागो मन्त्रप्रदर्शितयोर्बृहदारण्यकेऽपि [१।४।१७] प्रदर्शितः—'सोऽकामयत - जाया मे स्यात्' इत्यादिनाज्ञस्य कामिनः कर्माणीति । 'मन एवास्यात्मा वाग् जाया' [१।४।१७] इत्यादिवचनादज्ञत्वं कामित्वं [redacted] कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते । तथा च तत्फलं सप्तान्नसर्गः[1] तेष्वात्मभावेनात्मस्वरूपावस्थानम् । जायाद्येषणात्रयसंन्यासेन चात्मविदां कर्मनिष्ठाप्रातिकूल्येनात्मस्वरूपनिष्ठैव दर्शिता 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' [बृ° आ° ४।४।२२] इत्यादिना । ये तु ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनस्तेभ्यः 'असुर्या नाम ते' इत्यादिनाऽविद्वन्निन्दाद्वारेणात्मनो याथात्म्यं 'स पर्यगात्' इत्येतदन्तैर्मन्त्रैरुपदिष्टम् । ते ह्यत्राधिकृता न कामिन इति । तथा च श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि 'अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसंघजुष्टम्' [६।२१] इत्यादि विभज्योक्तम् । ये तु कामिनः* कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवस्तेभ्य इदमुच्यते—'अन्धं तमः' इत्यादि । कथं पुनरेवमवगम्यते—न

[1] सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत् पिता BU. i. 5. 1 is evidently refers to सप्त and is to be justified acc. to Vāmana's dictum सर्वेनाम्नः संज्ञायाम् । (Kāvyālaṁkārasūtra v. 1. 11. See COJ, Vol I, No. 6.)

* कामिनः—All except V.

तु [1]सर्वेषामिति ? उच्यते—अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥' [७] इति यदात्मैकत्वविज्ञानं तन्न केनचित् कर्मणा ज्ञानान्तरेण वा ह्यमूढः समुच्चिचीषति। इह तु समुच्चिचीषयाऽविद्वदादिनिन्दा क्रियते। तत्र च यस्य येन समुच्चयः सम्भवति न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते। तद्दैवं* वित्तं[2] देवताविषयं ज्ञानं कर्मसम्बन्धित्वेनोपन्यस्तं न परमात्मज्ञानम्, 'विद्यया देवलोकः' [बृ० आ० १।५।१६] इति पृथक्फलश्रवणात्। तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकैकानुष्ठाननिन्दा समुच्चिचीषया, न निन्दापरैव, एकैकस्य पृथक्फलश्रवणात्—'विद्यया तदारोहन्ति' [श० ब्रा० १०।५।४।१६], 'विद्यया देवलोकः', 'न तत्र दक्षिणा यन्ति' [श० ब्रा० १०।५।४।१६], 'कर्मणा पितृलोकः' [बृ० आ० १।५।१६] इति। न हि शास्त्रविहितं किञ्चिदकर्तव्यतामियात्। तत्र अन्धं तमः अदर्शनात्मकं तमः प्रविशन्ति। के ? ये अविद्यां विद्याया [3]अन्याऽविद्या, † कर्मेत्यर्थः कर्मणो विद्याविरोधित्वात्। तामविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणामेव केवलाम् उपासते तत्पराः सन्तोऽनुतिष्ठन्तीत्यभिप्रायः। ततः तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव ते तमः प्रविशन्ति। के ? कर्म हित्वा ये च ये तु विद्यायाम् एव देवताज्ञान एव रताः अभिरताः[4] ॥९॥

प्रकाशिका। एवं विचित्रशक्तिक-परमात्मविषयां कर्मयोगाद्यङ्गिकां विद्यामुपदिश्यानन्तरं त्रिभिर्मन्त्रैः केवलकर्मावलम्बिनः केवलविद्यावलम्बिनश्च पुरुषान् विनिन्दन् वर्णाश्रमधर्मानुगृहीतया विद्ययैव निःश्रेयसावाप्तिमाह—अन्धमिति।

---

1 सर्वेभ्यः was expected because of तेभ्यः in the previous line

* यद्दैवम्—All except V

2 चक्षुर्मानुषं वित्त श्रोत्रं दैवम् BU. 1. 4. 17

3 Acc. to the Kārikā तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञोऽर्थाः षट् प्रकीर्तिताः॥ विरोध also is one of the senses of नञ्. So we can easily say विद्याविरोधिनी अविद्या just as we say असुराः सुरविरोधिनः.

† तां कर्मेत्यर्थः—All except V.

4 विद्यायाम् अविद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां श्रुत्यामेव विद्यायां रता अभिरताः। विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नान्योऽस्ती—[illegible]: । BUS.

बृहदारण्यके [४।४।१०] चायं मन्त्रः पठितः। ये भोगैश्वर्यप्रसक्ता अविद्यां विद्यातोऽन्याम्, क्रियाम्, केवलं कर्मेत्यर्थः। विद्याविधुरं कर्मेति यावत्। .. उपासते अनुतिष्ठन्ति, अन्धं तमः अतिगाढं तमः, अज्ञानमित्यर्थः। त्रिवर्गाभिसङ्गान्तरीयं नरकमन्धं तमो वा।

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म।

एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति॥ [मुण्डक १।२।७]

इति श्रुतेः। य उ विद्यायां रताः। उकार उत्तरपदेनान्वेतव्यः। स्वाधिकारोचितकर्मपरित्यागेन विद्यायामेव रताः। ते ततः कर्ममात्रनिष्ठाः प्राप्यादन्धतमसाद् भूय इव तमः तदधिकम् अज्ञानं प्रविशन्ति। इवशब्दस्तमस इयत्ताया दुर्ग्रहत्वं द्योतयति।

विद्या and अविद्या—As has been pointed out by many commentators the whole philosophy of the *Īśopaniṣad* is contained in the first two stanzas dealing with ज्ञान and कर्म. विद्या, therefore, can only mean knowledge proper or ज्ञान and अविद्या the reverse of knowledge, *i.e.*, कर्म. What our author wants to emphasize is that neither virtue (sacrifices, etc.) alone nor knowledge alone is enough for the attainment of salvation, a harmonious combination of the two like the two wheels of a cart or the two wings of a dove can alone lead us to our goal. And mere knowledge without the performance of pious acts is the worse of the two, because the man possessed of such knowledge shirks his duty in this world (कर्मभूमि).

Our explanation has the support of the *Manusaṃhitā* which substitutes तपः for अविद्या in xii. 104:—

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम्।
तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते॥

which corresponds exactly with *Īśā* 11:

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते॥

By Avidya one may attain to a sort of fullness of power joy world knowledge, largeness of being which is that of the Titans or of the Gods of Indra of Prajapati This is gained in the path of self enlargement by an ample acceptance of the multiplicity in all its possibilities and a constant enrichment of the individual by all the materials that the universe can pour into him GHOSE

The usual senses of Vidya and Avidya are thus explained by Schrader

Kathaka Up speaks of *vidya* and *avidya* as widely different (दूरमेते विपरीते विषूची ii 4) and understands by *vidya* that wisdom (प्रज्ञान ii 24) i e *atmavidya* which cannot be gained by तर्क (ii 9) प्रवचन मेधा and बहुश्रुत (ii 23) and it calls अविद्या the ignorance (ii 9) of the sensualist (ii 4 वित्तमोहेन मूढम् ii 6 the कामकामिन् of Bhag Gita ii 70) who prefers enjoyment to spiritual welfare (प्रेय to श्रेय ii 2) and the mock wisdom of philosophical materialism (ii 5 6) So also Maitr Up (viii 9) calls *avidya* or false learning the doctrine imparted to the Asuras by Brhaspati (Sukra) Mundaka Up understands by *avidya* (i 2 8 9) the *apara vidya* of the Karmakanda (i 1 4 5) speaks with contempt of the pious Vaidikas (i 2 1 10 source of Bhag Gita ii 42 ff) and denies brahmaloka to be accessible through karman (नास्त्यकृत कृतेन i 2 12)—which seems to be the very attitude declined in Iśa Up 2 Vidyā appears in Mundaka Up as सम्यग्ज्ञान (iii 1 5) In Kena Up also *vidya* is आत्मविद्या (12) and this higher wisdom is expressly stated to be different from empirical knowledge (3 and 11)

10

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदेवाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१०॥

Different (is the means for the attainment of salvation) from knowledge they say and different they say from ignorance This we have heard from the wise who revealed it to us

तत्रावान्तरफलभेदं विद्याकर्मणोः समुच्चयकारणमाह—अन्यथा फलवदफलवतोः सन्निहितयोरङ्गाङ्गितैव[1] स्यादिति*—अन्यदेवेत्यादि। अन्यत् पृथग् एव विद्यया क्रियते फलम् इति आहुः वदन्ति। 'विद्यया देवलोकः' [बृ° आ° १।५।१६] 'विद्यया तदारोहन्ति'† [श° ब्रा° १०।५।४।१६] इति श्रुतेः। अन्यत् आहुः अविद्यया कर्मणा क्रियते 'कर्मणा पितृलोकः' [बृ° आ° १।५।१६] इति श्रुतेः। इति एवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं धीराणाम् धीमतां वचनम्। ये आचार्या नः अस्मभ्यं तत् कर्म च ज्ञानं च विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः, तेषामयमागमः पारम्पर्यागत इत्यर्थः ॥१०॥

प्रकाशिका। किं तर्हि मोक्षसाधनम् इत्यत आह—अन्यदेवेति। विद्ययेति पञ्चम्यर्थे तृतीया, यथाश्रुतेऽन्यशब्दानन्वयात्, 'अन्यदेवाहुः सम्भवात्' [१३] इति वक्ष्यमाणानुरोधाच्च। तथा च विद्यायाः कर्मरहितविद्यातोऽन्यन्मोक्षसाधनमित्याहुः। उपनिषद इति शेषः। अविद्यया अविद्यायाः। ब्रह्मविद्याविधुरकर्मणोऽन्यदेव मोक्षसाधनमित्याहुः। एवं पूर्वसम्प्रदायसिद्धोऽयमर्थोऽस्माकम् इत्याह—इति शुश्रुमेति। ये पूर्वाचार्यास्ते प्रणिपातादिभिः सम्यगुपसन्नानाम् अस्माकं तन्मोक्षसाधनं विचचक्षिरे विविच्योपदिदिशुः। तेषां धीराणां धीमतां परमात्मध्यानपराणां वचनमित्यध्याहार्यम्। यद्वा धीराणामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तेभ्यो धीरेभ्य इति योज्यम्, नटस्य शृणोतीतिवत्[2]। इति शुश्रुम एवम्प्रकारम्

---

[1] फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम् Bhāṣya on M. S. iv. 4. 19 and B. S. ii. 1. 14.

* Ānandabhaṭṭa. °रङ्गाङ्गितया आमितेव स्यात्—V. °रङ्गाङ्गितैव स्यादित्यर्थः—A.

† विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः।
न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः॥

यत्र स्वरूपे कामाः सर्वे परागताः ब्रह्मकामित्यर्थः। तदात्मस्वरूपं विद्यया ज्ञानेन आरोहन्ति प्राप्नुवन्ति। अविद्वांसः पुरुषाः तत्स्वरूपं दक्षिणा। तृतीयाया लुक्। दक्षिणाभिः। न यन्ति न गच्छन्ति। तथा तपस्विनः अपि अविद्वांसश्चेत् न गच्छन्ति। Sāyaṇa.

[2] The analogy hardly holds good here, for in नटस्य शृणोति there is no उपयोग (Pā. 1. 4. 29) whereas in the case of listening to the discourse of wise men there is नियमपूर्वक विद्याग्रहण, the नियम consisting in प्रणिपात, परिप्रश्न and सेवा mentioned in Gītā iv. 34.

अश्रौषम् । ननु परोक्ष एवार्थे लिड्विधानात् 'शुश्रुमे'त्युत्तमपुरुषो न घटत इति चेत्, सत्यम् । ब्रह्मविद्याया दुरवगाहत्वेन लिड्प्रयोगग्रहणमस्माभिर्न कृतमित्यभिप्रायकत्वादुत्तमपुरुषप्रयोगस्येत्याहु" ।

In the Kanva recension of VS this is the thirteenth stanza the tenth stanza reading सम्भवात् for विद्यया and असम्भवात् for अविद्यया The thirteenth stanza shows the normal Abl forms विद्याया and अविद्याया

विद्यया—Like श्रद्धा मेध etc in class Skt विद्या is found in AV and TS only as the final member of the compound ज्ञातविद्या It gradually appeared as an independent word like श्रद्धा in Bengali VS shows that the Instr stands for the Abl *Cf* Kena U 3 अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचचक्षिरे ॥

As Kuranarayana pertinently points out विद्यया and अविद्यया here correspond to सम्भवात् and असम्भवात् in st 13 and the Instr for the Abl is analogous to the Instr of comparison as in कौऽन्यो धन्यतरो मया so common in the epics and Puranas In Buddhist Sanskrit and Pali अन्यत्र governs the Instr

धीराणाम्—See p 42 धीरा विचक्षिण 8 under Mundaka ii 8 The Abl was expected acc to आख्यातोपयोगे 'धीराणां वाक्यमिति शेष । अथवा प्रसिद्धत्वाद् वाक्यमिति कर्मणोऽप्रयोगे आख्यातोपयोगे इत्यपादानस्याविवक्षया षष्ठी । धीरेभ्य इत्यर्थ ।" Ramacandra

न —Dat *Cf* तन्नो विश्वे सवितासवं x 14 8 पूर्वे पूर्वेभ्यो वच एतदूचु TB iii 12 9 2, V G S p 810 c

विचचक्षिरे—This is certainly the older form and is found in VS. Some read व्याचचक्षिरे which is found in *Kena U* 3 इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचचक्षिरे, BU iii 4 1 य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व, etc , etc

11

विद्या चाविद्यां च यस्तद्वेदोभय सह ।
अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥११॥

He who knows both knowledge and ignorance together crosses death by ignorance and attains to immortality by knowledge.

यत एवम् अतो विद्या च अविद्या च देवताज्ञान च कर्म चेत्यर्थ । य' तत् एतत् उभय सह एकेन पुरुषेणानुष्ठेय वेद तस्यैव समुच्चयकारिण

एवैकपुरुषार्थसम्बन्धः* क्रमेण स्यात् इत्युच्यते—अविद्यया कर्मणाग्निहोत्रादिना मृत्युम्, स्वाभाविक कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यम्, तदुभय† तीर्त्वा अतिक्रम्य, विद्यया देवताज्ञानेन अमृतं देवतात्मभावम् अश्नुते आप्नोति। तद्ध्यमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनम् ॥११॥

Kūranarāyana refers to a stanza of the Viṣnu Purāṇa in this connexion Long long ago there were two kings—Khāndikya Janaka a follower of the कर्ममार्ग, and Keśidhvaja, a follower of the ज्ञानमार्ग. Khāndikya was attacked and defeated by Keśidhvaja and had to leave his kingdom and reside in the forest Then Keśidhvaja though resorting to the path of knowledge performed a large number of sacrifices with a view to crossing death by means of avidya (इयाज सोऽपि सुबहून् ज्ञानमार्गव्यपाश्रयः। ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥) Once by a curious irony of fate he had to approach Khāndikya on a point of Prayaścitta, which was performed according to his advice When Keśidhvaja offered गुरुदक्षिणा to Khāndikya, he wanted true knowledge from him. Thus both became adepts in both margas and attained salvation

A very good edition of the *Īśopaniṣad* is that published with the *Prakāśikā* of Kuranārayana by the Oriental Book Agency, Poona The Ānandaśrama edition contains a number of valuable commentaries Hume's *Thirteen Principal Upanishads* (*Oxford University Press*, 2nd edition) is invaluable to students The advanced student may read with advantage Schrader's "Critical Study of Īśopaniṣad" (*Indian Antiquary*, 1933, pp 205 212) as also the section on the *Īśopaniṣad* (pp 168 174) in Belvalkar and Ranade's *History of Indian Philosophy*, Vol II

After the analogy of Kena, Kaṭha, etc, which end in *a*, our Upaniṣad is often called Īśa, even as in Bengali the Sundarakāṇḍa and Uttarakanda of the *Rāmāyana* are known as Sundarā Kāṇḍa and Uttarā Kāṇḍa after the analogy of Ayodhyākāṇḍa, Kiṣkindhyā kāṇḍa, etc.

---

* एवैकपुरुषार्थसम्बन्धम्—I.

† उभयम्—all except V.

श्वेताश्वतरोपनिषत्

तृतीयोऽध्यायः

Introductory Note

"According to its own statement, the *Svetaśvatara Upanisad* derives its name from an individual author,* and the tradition which attributes it to one of the schools of the *Black Yajurveda* hardly seems to have a sufficient foundation Its confused arrangement, the irregularities and arbitrary changes of its metres, the number of interpolated quotations which it contains, make the assumption likely that the work in its present form is not the work of a single author In its present form it is certainly later than the *Kathaka* since it contains several passages which must be referred to that work, besides many stanzas borrowed from it with or without variation Its lateness is further indicated by the developed theory of Yoga which it contains, besides the more or less definite form in which it exhibits various Vedanta doctrines either unknown to or only foreshadowed in the earlier Upanisads Among those may be mentioned the destruction of the world by Brahma at the end of a cosmic age (*kalpa*) as well as its periodic renewal out of Brahma, and especially the explanation of the world as an illusion (*maya*) produced by Brahma At the same time the author shows a strange predilection for the personified forms of Brahma as Savitr, Iśana, or Rudra Though Siva has not yet

---

* तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।
अत्याश्रमिभ्य परमं पवित्रं प्रोवाच सम्यगृषिसङ्घजुष्टम् ॥ VI 21

become the name of Rudra, its frequent use as an adjective connected with the latter shows that it is in course of becoming fixed as the proper name of the highest god In this Upaniṣad we meet with a number of terms and fundamental notions of the Samkhya, though the point of view is thoroughly Vedantist; matter (*Prakṛti*), for instance, being represented as an illusion produced by Brahma" MACDONELL, *A History of Sanskrit Literature*, pp 233 4

"It [redacted] somewhat hard to determine whether the present Upanishad obtained its name from the philosopher mentioned in it, namely, Śvetaśvatara, the philosopher of the white mule, to whom we are told, the Upanishad was revealed on account of the power of his penance and the grace of the Lord (vi 21), or whether the Upanishad came to be so called after the Śveta and the Aśvatara, two branches of the Carakaśakhā of the Black Yajurveda, to which the Upanishad has been customarily assigned The Vedic mantras quoted in the second chapter of the Upanishad and elsewhere do in any case preserve the readings and the sequence of the Yajurveda, which by itself is an argument for assigning the Upanishad to that Veda The Upanishad is an excellent illustration of the eclectic tendency of its author or authors it being in fact just a conglomeration of various original and borrowed ideas which makes it a very difficult task to critically evaluate the original contribution of the Śvetaśvatara to the Upanishadic philosophy" Belvalkar and Ranade, *History of Indian Philosophy*, Vol II, p 110

It is interesting to note that Kapila the founder of the Sāmkhya system [redacted] mentioned in the *Śvetāśvataropaniṣat* It is still more interesting to note that the word अनेक is used in the plural in our Upaniṣad (य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद् वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति iv 1) as also in the Yogasutra of Patañjali (प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् iv 5) In all ancient works, in the writings of Panini, Kātyayana and Patañjali, अनेक is used exclusively

in the singular The idea was that since in a तत्पुरुष compound the sense of the second member is prominent and since the second member here is एक and since एक ■ sing and ■ pronoun अनेक must also be regarded as singular and declined as a pronoun (K C CHATTERJI in the *Oriental Literary Digest* Vol IV nos 6-8 p 2)

"The notion that the material world is an illusion (*maya*), familiar in the later Vedanta philosophical system is first met with in the *Svetasvatara* one of the later Upanishads though it is inherent even in the oldest This ■ virtually identical with the teaching of Kant that the things of experience are only phenomena of the thing in itself" *India s Past* p 47

The advanced student may read the whole of the Upanisad with the help of Hume s *Thirteen Principal Upanishads* and the commentaries in the Anandasram edition

1

ॐ य एको जालवानीशत ईशनीभि

सर्वाँल्लोकानीशत ईशनीभिः ।

■ एवैक उद्भवे सम्भवे च

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥१॥

Who is one possessed of the net (maya or delusion) and rules all regions with his ruling powers who is all alone in his origin and manifestation—they who know this (or him) become immortal

[1] कथमद्वितीयस्य परमात्मन ईशितृत्वादिभाव इत्याशङ्क्याह—य एक इति । य एक परमात्मा स जालवान् जालं माया, दुरत्ययत्वात् । तथा

[1] This commentary is attributed to the great Sankaracarya but most scholars believe it to be the work of some inferior writer

चाह भगवान्—"मम माया दुरत्यया" [गीता ७।१४] इति। *तद्वान्, तदस्यास्तीति। जालवान् मायावीत्यर्थः। ईशत ईष्टे मायोपाधिः सन्। कैः? ईशनीभिः स्वशक्तिभिः। तथा चोक्तम्—'ईशत ईशनीभिः परमशक्तिभिः' इति। कान्? सर्वान् लोकानीशत ईशनीभिः। कदा। उद्भवे विभूतियोगे सम्भवे प्रादुर्भावे च। य एतद् विदुः अमृता अमरणधर्माण [स्ते] भवन्ति ॥१॥

जालवान्—jala (originally *gelom) from *gel (Skt गॄ) to twist, to wind and means a net, then a snare, magic, illusion, deception, 'jala comes from the same root. जालवान् अविद्यामहेन्द्रजालवान् लूताकीट इव सूत्रतन्तुजालवान्। महामायाविद्यामहेन्द्रजालम् ईयते। (Śaṅkarānanda) एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्नस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येष देव v 3

ईशानः—In the earlier language the Gen is used in connexion with ईश्. See pp 44 343 In vi 17 [illegible] ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव the Gen is used in our Upaniṣad also

ईशत—3 sing subj of ईश् 'to rule over', or आर्षं for ईष्टे बहुलं छन्दसि [३।४।७३] इति सुगमार्थ—Nārāyaṇa Cf i 10 क्षरात्मानावीशते देव एकः

एकः—'यद्यप्येकैव परमा शक्तिः, अजामेकाम् [तै० आ० १०।१०१, श्वेताश्व० ४।५] इति श्रुतेः, एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा [सप्तशती १०।५] इति स्मृतेश्च तथापि कार्यभेदाद्बहुत्वं द्रष्टव्यम्। एकोऽपि स्वशक्तिभिः सर्वजगद्रूपो भवतीत्यर्थः।" Nārāyaṇa.

एतत्—Nārāyaṇa takes एतद् in the sense of एतदात्मकम्. Vivaraṇakāra follows Śaṅkarācārya य इति पूर्वेण पुंलिङ्गनिर्देशात् सर्वनियन्तारं सर्वोत्पत्तिस्थितिलयकारणं अविकृतमेकरसम् आत्मानम् Cf iv. 8 ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः। यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥

2

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु-
र्य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः।
प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति संचुकोचान्तकाले
संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥२॥

a—TS I 8 6 1 (एक एव ... तस्थे), Ap. Ś viii 17. 8, Śira U. 5. (एको रुद्रो न तस्थे ...)

* तद्वान् is really superfluous

For Rudra is one—they stand not for a second—who rules these worlds with his ruling powers, who stands opposite creatures, who the protector, after creating all beings, gets angry at the end.

कस्मात् पुनर्ज्ञात्वानित्याशङ्क्याह—एको हीति। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादेक एव रुद्रः, ततो* न द्वितीयाय वस्त्वन्तराय तस्थुः ब्रह्मविदः परमार्थदर्शिनः। उक्तं च—'एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः' [अथर्वशिर उपनिषत् ५] इति। य इमान् लोकान् ईशते नियमयति ईशनीभिः सर्वांश्च जनान् [प्रत्यङ्] प्रत्यन्तरः प्रतिपुरुषमवस्थितः। 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' [ऋ° सं° ६।४७।१८, बृ° आ° २।५।१९] इत्यर्थः। किं च। संचुकोप अन्तकाले प्रलयकाले। किं कृत्वा? संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः गोप्ता भूत्वा। एतदुक्तं भवति—अद्वितीयः परमात्मा। न चासौ कुम्भकारवदात्मानं केवलं मृत्पिण्डस्थानीयमुपादान-कारणमुपादत्ते। किं तर्हि? स्वशक्तिविक्षेपं कुर्वन् स्रष्टा नियन्ता वाऽभिधीयत इति। उत्तरो मन्त्रस्तस्यैव विराडात्मनाऽवस्थानं तत्स्रष्टृत्वं [च] प्रति-पादयति ॥२॥ *

Nārāyana saves the sanctity of grammar but his explanation appears to be a little far-fetched एको हि यस्माद्रुद्रो वर्तते द्वितीयाय द्वितीयार्थं न तस्थुः द्वितीयमुखावलोकिनो नाभूवन्। के ? इमाल्लोकान् ईशते ऐश्वर्येण व्याप्नुवन्ति ब्रह्मेन्द्रादयोऽपि रुद्रमेवैकं प्रभुत्वेनामन्यन्त इत्यर्थः। Nārāyana points out that the *Atharvaśikhopaniṣad* reads तस्थौ.

The correct reading of *a* is found in TS 1. 8. 6. 1 एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे Rudra is one and yieldeth to no second The root स्था is used in the Ātm in the sense of 'yielding to' and governs the Dat In *Nir* 1 15 the reading is एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीय. Durga adds the three remaining pādas इमाँ लोकान् ईशानः ईशनीभिः। संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता प्रत्यङ् जनान् संचुकोचान्तकाले ॥

प्रत्यङ् जनान्—some read जना and regard it as a vocative. *Cf.* स जनास इन्द्रः. This is to avoid the difficulty in connexion with the Acc., for Pāṇini prescribes the Abl in connexion with words with अञ्च् as the final member. But several derivatives of अञ्च्

* स्वतः—All.

govern the Acc in earlier literature, *cf* पुरस्तात् प्रत्यञ्चो यजमानं पशव उपतिष्ठन्ते SB I 7 4 12 for on the front side stand the cattle facing the sacrificer प्रत्यङ् जनान् occurs also in II 16 where Vijñānabhagavat remarks हे जना इत्यन्योन्य सम्बोधन वा, जनान् प्रति प्रत्यगिति वा। पाक्षिन् पचे द्वितीयार्थे प्रथमा। *Cf* ताम् ... अन्वग् ययौ *Raghu* II 16

तिष्ठति—mars the metre and is palpably a later addition as is shown by the *Nirukta* It appears to have been imported here from II 16 *d* (= VS XXXII 4 *d*) प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः It is not clear from the Bhasya if the author reads तिष्ठति or not, for वर्त्तयति may or may not be a paraphrase of तिष्ठति

सञ्चुकोप—The other commentators read सञ्चुकोच *Vedic Variants* II 102 notes that Durga reads सञ्चुकोप and remarks that the form is connected with कुप् to embrace, to enfold Printed editions of Durga's commentary, however, show the reading to be सञ्चुकोच

सहस्र etc —सहस्र्य सहा विश्वा विश्वानि भुवनानि गोप्ता रक्षिता, सहा च सर्गकाले, चमत्कारैव पालयिता च स्थितिकाले। Durga

गोपा—See II 44 Narayana explains the generalization of meaning गा पाति। गोपालनृत्थो रक्षक

3

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
स बाहुभ्यां धमति स पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥३॥

RV X 81 3, (*Cf* AV XIII 2 26), TS IV 6 2 4, VS XVII 19, KS XVIII 2 (यजते for पतत्रे), TA X 1 3

Having eyes on all sides and faces on all sides, having arms on all sides and feet on all sides the one God forges together with hands, with wings, generating heaven and earth

विश्वतश्चक्षुरिति। सर्वप्राणिगतानि[1] चक्षूंष्यस्येति विश्वतश्चक्षुः। अत *

[1] यानि कानिचिद्विश्वतश्चक्षोरिन्द्रियाणि पश्यद् वा प्राणादिकं यत्किंचित् यस्य कस्यचिदस्मो ... सर्वं ... एतदात्मत्वात् सर्वस्य। ... सर्वत्र ... । स्कन्दस्वामी ।

* The repetition of इति विश्वतश्च in this sentence would appear to suggest that the correct reading might be यदा

स्वेच्छयैव सर्वस्य चक्षुरादौ सामर्थ्यं विद्यत इति विश्वतश्चक्षुः। एवमुत्तरत्र योजनीयम्। सं बाहुभ्यां धमति संयोजयतीत्यर्थः। अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। पक्षिणश्च धमति द्विपदो मनुष्यादींश्च पतत्रैः†। किं कुर्वन् [द्यावाभूमी] द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः विराजं सृष्टवानित्यर्थः ॥३॥

विश्वतोमुख.—*Cf*. सर्वाननशिरोग्रीव III. 11.

विश्वतस्पात्—A visarga after अ or आ often becomes स् in RV. *Cf* परस्पा v. 62, 6 V G. 8, p. 34, *a*.

सम् धमति—This is explained by RV. x. 72 2: ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत्। देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत॥ Brahmanaspati forged together all these things like a blacksmith. In the previous age of the gods the being was born of the non-being. (कर्मारो यथा भस्त्रयाग्निमुपधमति प्रज्वलनार्थम् एवं समधमत् उदपादयदित्यर्थः S). Nārāyana makes the nearest approach to this explanation when he says: बाहुभ्यां विद्याकर्मभ्यां, सन्धमति दीपयति जीवनिष्ठविद्याकर्मवासनादिभिरीश्वरो जगत् प्रवर्तयतीत्यर्थः। तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च [बृ° आ° ४।४।२] इति श्रुतेः। He adds: वस्तुतस्तु लोकातिरिक्तस्याष्टस्याभावात् पूर्वोक्तरथस्थानीये द्यावाभूमी रचयित्वा कर्णधार इव ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां बाहुभ्यां पतत्रैः स्त्रीपुंविभेदैरेव प्रवर्तयति सर्वम्॥

बाहुभ्याम्—Like an ordinary smith he makes use of two arms only out of an indefinite number, or we have an instance here of Vāmana's dictum स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण (*Kāvyalankārasūtra* v. 1. 17, COJ. Vol. I, No. 6)

धमति—Av. *dāδmainya* to inflate oneself (of frogs), mod. Pers. *damidan* to blow.

AV. reads नमति, KS. नमते, MS. बाहुभ्यामधमत्. TS and TA. read नमति for धमति and S explains बाहुसदृशाभ्यां धर्माधर्माभ्यां निमित्तकारणाभ्यां सर्वं जगद् वशीकरोति। तथा पतत्रैः पतनशीलैः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतैः सन्नमति सर्वं जगदुत्पादयति।

पतत्रैः—In पत्र the suffix is added directly to the root, in पतत्र there is the connecting vowel अ, as in गायत्र song, यजत्र deadly weapon, etc.

* चक्षुष्पादौ—All Mahidhara and Sankarānanda have चक्षुरादौ.

† The correct reading would appear to be: द्विपदो मनुष्यादीन् पक्षिणश्च सं धमति पतत्रैः ("joins men with arms, birds with wings").

देव एकः—The nature and greatness of this one God are described in Chapter vi: स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः। देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रम् ॥...तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतम्। पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ etc.

Cf. विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः। एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥ *Mahābhārata* quoted by S. under BS. ii. 1.1.

4

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥४॥

—iv. 12 where c occurs as हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्.

He who is the source and origin of the gods, the overlord of all, Rudra, the great sage, who of old generated Hiranyagarbha, may he endow us with bright intellect.

इदानीं तस्यैव सूत्रसृष्टिं प्रतिपादयन्मन्त्रदृगभिप्रेतं प्रार्थयते—यो देवानामिति। यः देवानाम् इन्द्रादीनां [प्रभवः] प्रभवहेतुः उद्भवः उद्भवहेतुः च। उद्भवो विभूतियोगः। विश्वस्याधिपो विश्वाधिपः पालयिता। महर्षिः। महांश्चासावृषिश्चेति महर्षिः सर्वज्ञ इत्यर्थः। [हिरण्यगर्भम्] हितं [1]रमणीयमत्युज्ज्वलं ज्ञानं गर्भोऽन्तःसारो यस्य तं जनयामास पूर्वं सर्गादौ। सः नः अस्मान् बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु परमपदं प्राप्नुयामेति ॥४॥

विश्वाधिपः—Saṅkarānanda reads विश्वाधिकः and explains सर्वाधिकः। सर्वाधिको ज्ञानैश्वर्याभ्यां तदाद्यर्थमाह—महर्षिः। महत्त्वे सत्यतीन्द्रियज्ञानवान्।

संयुनक्तु—Nir. says विविध युवन.

स नो etc.—also in iv. 1.

---

[1] हिरण्यं कस्मात्? ह्रियत आयम्यमानमिति वा, ह्रियते जनाज्जनमिति वा, हितरमणं भवतीति वा, हृदयरमणं भवतीति वा, हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः। *Nir.* ii. 10.

5

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।
तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥५॥

VS xvi. 2, 49, TS iv 5 1 1, 10 12.

That form of thine, O, Rudra, which is kindly, not terrific, revealing no evil, with that most benign form, look, mountain-dweller, here on us.

पुनरपि तस्य स्वरूपं दर्शयन्नभिप्रेतमर्थं प्रार्थयते मन्त्रद्वयेन—या ते रुद्रेति। हे रुद्र [ते] तव या शिवा तनूः अघोरा। उक्तञ्च—'तस्यैते तनुवौ* घोराऽन्या शिवाऽन्या' [तै॰ ब्रा॰] इति। अथवा शिवा शुद्धाऽविद्यातत्कार्यविनिर्मुक्ता सच्चिदानन्दाद्वयब्रह्मरूपा, न तु घोरा,[1] शशिबिम्बमिवाऽऽह्लादिनी। अपापकाशिनी स्मृतिमात्राघनाशिनी पुण्याभिव्यक्तिकरी। तया [तनुवा] तन्वा† नः अस्मान् शन्तमया सुखतमया पूर्णानन्दरूपया हे गिरिशन्त गिरौ स्थित्वा शं सुखं तनोतीति। अभिचाकशीहि अभिपश्य निरीक्षस्व श्रेयसा नियोजयस्वेत्यर्थः‡ ॥५॥

शिवा तनूः—The idea goes back to RV याते शिवास्तन्वो जातवेदस्ताभिर्वहैनं सुकृतामु लोकम् x 16 4 According to many scholars शिव, शङ्कर, मृड etc the names of Rudra in later literature "are evidently intended to be euphemistic the great and dread god must be treated as auspicious in order to make him so in point of fact" They compare the Greek name *Eumenides* lit the 'Gracious Ones' for the *Erinues* or Furies

* Some editions read तनुव. Haradatta in his *Āśvalāyana Gṛhya Vyākhyā* (p 239) quotes रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽन्या इति तैत्तिरीयब्राह्मणम् But in that case we should expect घोरा अन्या शिवा अन्या.

1 This is the explanation of अघोरा

† तन्वा for [तनुवा] तन्वा—All

‡ The usual expression is श्रेयसा संयोजय or श्रेयसि नियोजय.

It is doubtful how far this view is correct We must not forget that Rudra had some benignant traits even in RV शिव and शिवा are also the euphemistic names of jackals, the omens of death In epic and class Skt अशिवा is very often used with शिवा *Cf* व्याहरन्त्यशिवं शिवा Ram Yuddha 10, अहासि निशामशिवैः शिवारुतैः Kirat 1 38 MS i 2 1 speaks of शिवतमा तनू — या ते शिवतमा तनूस्तयैनमुपस्पृश

अघोरा—In TS ii 1 ■ 3 Rudra himself is said to be the घोरा तनू of Agni एषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रः घोर is the opposite of शिव, and though "it is the prevailing habit of language to express only one term of couples like this" both are generally used in hymns and prayers for greater emphasis

VS xvi 2 reads तन्वा for तनुवा TS iv 5 1 1 reads तन्वा In the Vedas we generally find तन्वा (A G. III p 191*b*) तनुवा occurs several times in TB *e g* एष वा अग्नेः प्रिया तनूः। यत् कुसुकः। प्रियवैवैनं तनुवा समर्धयन्ति। i 4 7 3 It is also found in B P सर्वेण गो वरन्या तनुवा निरस्य iii 11 12 तेनाऽऽस्तिकायस्तनुवा स्पृशन् दिवम् iv 5 8 Katyayana has the Varttika स्वव्यादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' (6 4 77 1)

गिरिशन्त—The exact derivation is uncertain but as it appears to mean much the same thing as गिरिश it would appear to be formed from गिरि शी with the suffix अन्त as in वसन्त, हेमन्त, भदन्त etc, though it must be admitted that there are certain phonetic difficulties in the way Katyāyana derives गिरिश from शी (गिरौ डश्छन्दसि¹ ३।२।१५) and Panini makes provision for शन्त in his rule कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः 5 2 138 So Narayana in his Dipika says गिरिरस्य शन्त गिरिशन्त। शम् सुखम्। तदस्यास्तीति शन्त। कंशंभ्यामिति मत्वर्थे तप्रत्ययः। Various other derivations have been proposed Thus Uvata says गिरौ पर्वते कैलासाख्ये स्थितः सन् सुखं तनोतीति गिरिशन्तः। यद्वा, गिरि वाचि स्थितः सुखं तनोतीति। Mahidhara suggests the following additional fanciful derivation गिरौ शेते गिरिशः। शमति गच्छति जानाति इति

¹ गिरि is read by some in the लोमादिगण of the *Aṣṭādhyāyī* but it appears to be an interpolation there

अस सर्वेश । अम गतौ भजने शब्दे[1] । कर्तरि क्त । गिरिशयासावन्तश्चेति गिरिशन्त । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । In the *Dipika* on the *Nilarudropanisad* Narayana says श्यतीति शन्‌ । गिरे शन्‌ । सम्बन्धसामान्ये षष्ठीसमास । छान्दसो यलोप । गिरिशन्त of YV corresponds to गिरिष्ठा and गिरावृत्‌ of RV Skt *giri*, Av *gairi* Gk *deiros*, ridge of a chain of hills is also connected acc to many In RV पर्वत is often used as an epithet to गिरि though it soon established its right to be used as an independent word *

अभिचाकशीहि—2 sing imp of the intensive of काश्‌ to appear *Cf* तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति iv 6

6

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।
शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥६॥

VS xvi 3, TS iv 5 1 1 MS ii 9 2 121 1, KS xvii 11

The arrow which, O mountain dweller thou holdest in thy hand to hurl, make that kindly, O mountain protector Injure not man nor beast

शिव—यामिषुमिति । यामिषु गिरिशन्त हस्ते बिभर्षि धारयसि अस्तवे जने क्षेप्तु शिवा गिरित्र गिरि त्रायत इति॰ ता कुरु मा हिंसी† पुरुषम् अस्मदीय जगत् अपि कृत्स्नं सचरं मम प्रदर्शयेत्यभिप्रेतमर्थं प्रार्थितवान् ॥६॥

यामिषुम्—This ऋक् is referred to in AB xiii 9 यो एषेषुस्त्रिकाण्डा सो एषेषुस्त्रिकाण्डा

गिरिशन्त—'haunter of the hill acc to western scholars,

1 The root is generally read as अम गत्यादिषु । 465

* Some words like तद्‌गुणसंविज्ञानम् or तत्पुरुषो इत्यम् appear to be dropped here

† मा हिंसी appears to have been dropped here *Cf* Narayana पुरुषमस्मदीयं परिवारं मा हिंसी कि बहुना कदापि मा हिंसी

cf गिरिश, गिरित्र, 'spreading happiness staying on the hill' acc. to S, *cf* गिरित्र (कैलासेऽवस्थितस्त्रायते भक्तान्, तस्य सम्बोधनम्—Uvata)

अस्तवे—Dat infinitive of अस् 'to throw'. तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेन (३।४।९ S K 3436) इति तवेन् प्रत्यय. The Dat infinitive जीवातवे is preserved in class Skt. *Cf* U. C II ९ इह दक्षिण सतस्य शिशोर्जीवातवे विहत्य मृद्रमुनी कृपाणम्

पुरुष जगत्—the conjunctive and disjunctive particles are often understood as in the Vedas. *Cf.* सुतस्य कि तत् सदृशं कुलस्य *Raghu* XIV. जगत्—मनुष्यं च गवादि Uvata

7

ततः परं ब्रह्मपरं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥७॥

Higher than that, higher than Brahman, the great, concealed in all beings, according to the body, the one embracer of the universe, the lord—knowing Him they become immortal.

इदानीं तस्यैव कारणात्मनाऽवस्थानं दर्शयन् ज्ञानादमृतत्वमाह—तत परमिति । ततः पुरुषपुरुषाज्जगत परं कारणत्वात् कार्यभूतस्य प्रपञ्चस्य व्यापकमित्यर्थः । अथवा तत जगदात्मनो विराज परम् । किं तत् ? ब्रह्मपरं बृहन्तं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात् परं बृहन्तं महत् व्यापित्वात् । यथानिकायं यथाशरीरं सर्वभूतेषु गूढम् अन्तरवस्थितं विश्वस्य एकं परिवेष्टितारं सर्वमन्त' स्वेन स्वात्मना सर्वं व्याप्यावस्थितम् ईशं परमेश्वरं [तम्] ज्ञात्वा अमृता भवन्ति ॥७॥

ब्रह्मपरम्—Sankarānanda and Narayana rightly regard ब्रह्म and परम् as two separate words. ब्रह्मशब्दार्थमाह—परं बृहन्तम् अतिशयेनाधिकं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः । यथानिकायम् । कायो देह । नितरां काया निकाय । यथा यादृशो निकायो यथानिकायम् यथाशरीरमित्यर्थ । सर्वभूतेषु चतुर्विधभूतेषु गूढम् । मनुष्यादिकायेषु यथाविधमेव मनुष्यादिभावेन तथात्मना लिङ्गादिशरीरस्थितं । परिवेष्टितारं समन्तात् व्याप्तारम् । ईश ईष्टे—ईशम् नियन्तारम् । Sankarānanda ईश्वरस्वरूप निर्बोधितं यथार्थं च श्रीपूर्वकाराधनस्य फलमाह—तत इति । तत पर यो ऽसि तिष्ठे यथाभ्यासा च निकायाम् ब्रह्मपरं परं ब्रह्म तम् ईशं

ज्ञात्वा अमृता भवन्तीत्यन्वयः। महत्त्वं कुत इत्युक्तम्—बृहन्तमिति। यथा यथार्थभूतं निकाय्य परमात्मानम्। परिवेष्टितारं रचकत्वाद् दुर्गस्थानीयम्। Nārāyana

गूढम्—Av. *gūzəm*

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारम्—IV 14, 16

ईशम्—*Cf.* RV. विश्वस्येशान ओजसा RV. VIII 17 9

8

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥८॥

VS. XXXI 18, TA III 12. 7 (तमसस्तु पारे), 13 1

I know this great Person, of the colour of the sun, beyond darkness. By knowing Him alone, one passes beyond death There is no other path for going there

इदानीमुक्तमर्थं द्रढयितुं मन्त्रदृगनुभवं दर्शयित्वा पूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मपरिज्ञानादेव परमपुरुषार्थप्राप्तिर्नान्येनेति दर्शयति—वेदाहमेतमिति। वेद जाने तम् एतं परमात्मानम्। अथैवं प्रत्यगात्मानं साक्षिणं पुरुषं पूर्णं महान्तं सर्वात्मत्वात्। आदित्यवर्णं प्रकाशरूपं तमसः अज्ञानात् परस्तात्। तमेव विदित्वा अति मृत्युम् एति मृत्युमत्येति। कस्मात्? अस्मात् न अन्यः पन्थाः विद्यते अयनाय परमपदप्राप्तये ॥८॥

आदित्यवर्णम्—*Cf.* BU IV 3. 2 याज्ञवल्क्य, किंज्योतिरयं पुरुष इति? आदित्यज्योतिः, सम्राडिति होवाच and *Gītā* VIII 9 कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद् यः। सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्॥

तमसः परस्तात्—Muṇḍaka II. 6 For रजसः परस्तात् we have the compound परोरजा, but there is no compound like परस्तमा in class Sanskrit or Vedic.

अति—is a कर्मप्रवचनीय here governing मृत्युम् "अतिरतिक्रमणे च" Pā 1. 4. 95 Commentators generally regard अति here as a part of the finite verb which is the only course open to us in sentences like अति मृत्युं तराम्यहम् TB I. 2 1. 15, अति रक्षांसि तरेम TB. II. 4. 2 6.

अयनाय—'going' acc to some, 'place of refuge' acc to others.

Cf. Mundaka ii. 2 5 यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः॥

cd. occurs again in vi 15, *cf.* *Mahābhārata*, Sāntiparvan, "ज्ञानेन विद्वांस्तेजोऽभ्येति नित्यं न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः".

9

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चि-
द्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-
स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥८॥

TA x 10. 3, Mah Nār x 4, *Nir.* ii. 3 (किञ्चित् for कश्चित् in *b*).

Than whom there is nothing else higher, than whom there is nothing smaller, nothing greater, who stands alone fixed like a tree in the heaven, by that Person is all this pervaded.

कस्मात् पुनस्तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेतीत्युच्यते—यस्मादिति। यस्मात् परं* पुरुषात् परम् उत्कृष्टम् अपरम् अन्यत् न अस्ति। यस्मात् न अणीयः अणुतरं न ज्यायः महत्तरं वाऽस्ति†। वृक्षः इव स्तब्धः निश्चलो दिवि द्योतनात्मनि स्वे महिम्नि‡ तिष्ठति एकः अद्वितीयः परमात्मा। तेन अद्वितीयेन परमात्मना इदं सर्वं पूर्णं नैरन्तर्येण व्याप्तं पुरुषेण पूर्णेन ॥८॥

यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्—*cf.* Kumāra II. 14 परतोऽपि परतासि and the well known expression परात् परः.

अपरम्—note that अपर has nothing to do with पर, just as Eng.

---

* This परम् is redundant and ought to be dropped.

† The commentator misses किञ्चित् in *a* and कश्चित् in *b*.

‡ A reminiscence of CU. vii 24. 1 यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा. अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्, यो वै भूमा तदमृतम्. अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्, स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि, यदि वा न महिम्नीति।

sorry has nothing to do with *sorrow* Skt *apara*, Av O P *apara* is the comparative of *apa*, the corresponding superlative being Skt *apama*; Av *apəma*

यस्मान्नाणीय etc —*Cf* अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् Katha U I 2 20, अणीयान् क्षुरधाराया गरीयानपि पर्वतात् Mbh Śānti, 202. 1

ज्याय —Comparative of ज्या 'to overpower' The suffix is here यस and not ईयस as in the case of प्रेयस from प्री to please, श्रेयस् from श्रि etc V. G S, p 96, *a* Skt ज्या superior force, Gk *bios* force

कश्चित्—Nārāyana says न ज्यायोऽस्ति किञ्चिदिति पाठ Other commentators, including Sayana, merely explain कश्चित् as किञ्चित् The seer is evidently thinking of पुरुष, hence he uses the masc form The *Nirukta* however, shows the correct reading to be किञ्चित्

वृक्ष इव स्तब्ध —It is a splendid simile The single tree standing lofty and erect in its solitary magnificence, a single motionless ship in the vast illimitable ocean, a single star shining in the blue limitless sky (*cf* Wordsworth "fair as a star when only one is shining in the sky")—these similes very aptly express the idea of the supreme soul in relation to the world *Cf* BU III 9 27 यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा There is another simile with वृक्ष in TA x 9 1 यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद् गन्धो वाति, एवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गन्धो वाति

स्तब्ध —fixed firmly, rigid immovable See p 163

10

ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम् ।
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥१०॥

That which is above and beyond that (उत्तर ततम्) is without form and without ill They who know this become immortal, while others go only to sorrow

इदानीं महाग पूर्वोक्तकार्यकारणतां दर्शयन् ज्ञानिनाममृतत्वमितरेषां च संसारित्व दर्शयति— तत इति । ततः इदानीमुपाख्यातजगत् उत्तर कारणं ततोऽपि उत्तरम् [उत्तरतरम्] कार्यकारणविनिर्मुक्तं महोत्कर्षं । तत परूपं

रूपादिरहितम्। अनामयम् आध्यात्मिकादितापत्रयरहितत्वात्। ये एतद् विदुः अमृतत्वेनाहमस्मीति[1] अमृता अमरणधर्माणः ते भवन्ति। अथेतरे ये न विदुः ते दुःखम्[2] एव अपियन्ति ॥१०॥

उत्तरतरम् is a double comparative Though double comparatives are sometimes met with in Vedic, Gk, Latin, English and other I E languages, instances of the same suffix added twice are rare indeed (उदप प्रत्ययो नेष्ट) उत्तर must have already lost its comparative value and become a रूढ word so there was nothing incongruous in the addition of the comparative suffix तर to उत्तर. In the Padapatha of RV it is analysed as उत्ऽतर when the comparative sense literal or figurative is clear In other cases it is regarded as an अव्युत्पन्न प्रातिपदिक and not analysed

अनामयम्—a नञ् बहुव्रीहि In ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् it is an अव्ययीभाव. आमय is derived from the caus of अम् 'to injure' (see p 270) and means injury ill, disease

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति—iii 1 13, iv 17 (20), Katha ii 3 9

अमृतास्ते भवन्ति—Cf i 6 अमृतत्वमेति Cf also the well known prayer असतो मा सद् गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमय BU i 3 28

अपियन्ति—अपि इ is hardly ever used in class Skt, being practically confined to the Vedas, Brahmanas and Upanisads प्रियमप्येति पाथ RV i 162 2, नैव धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकम् BU iv 4 8, जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति Mundakopanisad i 2 7 In class Skt we should probably use उप or अभि for अपि S explains BU iv 4 14 thus ये पुनर्नैवं ब्रह्म विदुः इतरे अब्रह्मविदः [illegible] दुःखमेव जन्ममरणादिलक्षणमेव अपियन्ति प्रतिपद्यन्ते न कदाचिदप्यविद्यायाः ततो विनिवर्तन्त इत्यर्थः। [illegible] [illegible] न [illegible]। Sankarananda says व्यवहारस्य सत्त्वेऽपि [illegible] दुःखमेवापियन्ति न पुनस्तरे [illegible]

---

[1] Can the correct reading be अपरोक्षेण ब्रह्माहमस्मीति Cf ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षेण [illegible] under iv. 17. 'ए महान्तं ब्रह्माणम् 'एवम्' इत्थं ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षेण [illegible] जानन्ति। We find अमृतत्वमेति under श्वेताश्वतर iv 20

[2] Cf. यावत् परमात्मानमात्मत्वेन साक्षात् न जानाति तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरादिभिरिव ग्राहैः [illegible] ब्रह्माहमस्मीति [illegible] S under श्वेताश्वतर ३।८

APPENDIX I

THE PADAPĀTHA OF THE ṚGVEDA

The Padapātha of the Rgveda occupies a unique place in
the literature of the world It may be regarded as the oldest
and most authoritative commentary on RV. as well as the
first systematic work on grammar. (¹शाकल्यः पाणिनिर्यास्क इत्यृगर्थपरास्त्रयः।
यथागत्यनुधावन्ति न सर्वं कथयन्त्यमी ॥ Venkatamādhava on RV viii 1 7)
No doubt it mainly analyses the stanzas of RV into their
constituent padas, but this analysis throws a flood of light on
many difficult and disputed points of exegesis

In order to understand the Padapatha we must have a clear
conception of the nature of the pada In the *Aitareya
Brāhmana* xxvi. 2 we find the mantras divided into ऋक्, अर्धर्च, पद
and अक्षर From this it is clear that पद refers to what is
known as पाद or चरण, i e, a quarter of a stanza

In RV. पद means a step Thus Visnu is said to have covered
the three worlds with his three steps (त्रीणि पदा विचक्रमे) and we
are often reminded of the highest step of Visnu (तद् विष्णोः परमं
पदम्) Now when each quarter of a stanza (or each third in the
case of Gāyatrī stanzas and each fifth in the case of Paṅktis)
came to be regarded as a step to the expression of the full
meaning of the stanza (पादे पादे समाप्यते सर्वेषामर्थ: पदाभ्यास.—Veṅkaṭa-
mādhava on RV vi. 8 11) it came to be regarded as a pada
(cf अर्थः पदम् *Vājasaneyi Prātiśākhya* iii 2) When the seers
proceeded still further in their analysis and regarded each
word composing the sentence as such a step words came to be

¹ The authors of the *Ṛgveda Padapātha*, *Aṣṭādhyāyī* and
Nirukta respectively.

looked upon as padas In the case of compounds the sense of each component helps to express the idea of the whole, so each word was regarded as a pada In the case of certain suffixes and endings the base of a word behaves exactly as it does when it is used in an independent word, *e g* , विद्स् becomes विद्द् before भिस्, भ्याम्, भ्यस् and सु exactly as it becomes विद्द् before गच्छ, जल, etc , so words came to be regarded as पद's before भिस्, भ्याम्, भ्यस्, सुप् and many taddhita suffixes beginning with consonants except *y* Thus in the Padapātha we find not only the words of the hymns taken separately and the compounds often analysed into their component parts, but single words also analysed into प्रकृति and प्रत्यय

Panini defines पद thus [1 4 14 20]

सुप्तिङन्तं पदम् ।

नः क्ये [1] । (This not wholly accepted by Sākalya)

सिति च [2] । (This is not fully accepted by Sākalya)

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । (This is accepted with many reservations)

यचि भम् ।

तसौ मत्वर्थे ।

अयस्मयादीनि च्छन्दसि ।

---

[1] उक्षण्य 'to act like a bull', उदन्य 'to irrigate', ऋतीय 'to be devout' and वृषण्य 'to act like a bull' are not analysed because their stems do not behave like padas inasmuch as the final न् is not dropped. श्यायते is analysed as श्यायते because the न् has been dropped here as in the case of other padas Similarly स्तुयति is not analysed though स्युवते is analysed as स्युवते

[2] This is merely a technical rule for the purposes of the operations prescribed in the *Aṣṭādhyāyī* and we cannot expect it to be observed by others Thus though ऋतु in ऋत्विज is technically a pada according to ऋत्विग् सूत्र 6 1. 106 it is not analysed by the author of the *Padapātha* ऋतुः is analysed because ऋतुम् behaves as a पद before य

APPENDIX I

Sakalya regards a stem ending in a short vowel before कसु as a पद चातस्थिवांसम् II 12 8, परेविवांसम् x 14 1 So acc to Śakalya we should have a separate rule like ह्रस्व कसौ

Before dealing in detail with the Padapatha we may dispose of the question as to which is the earlier—the Samhita text or the Pada text The question appears simple to us but Mimamsakas and grammarians have disputed the point as if it were as difficult to settle as the question Which came first—the hen or the egg ? Durga in his commentary on the *Nirukta*, hits the nail on the head when he says संहितायां प्रकृतित्व न्याय । सर्वो ह्यभिव्यज्यमान पूर्वम् चर्षेर्मन्त्रदृश संहितयैवाभिव्यज्यते न पदै । अत संहितामेव पूर्वं मध्यापयन्त्यृचानां ब्राह्मणा भधीयते चाध्येतार । यदि च यात्रां कर्मणि संहितयैव विनियुज्यन्ते मन्त्रा न पदै । We must remember that though in the Samhita text we find the padas combined according to the rules of sandhi (in some cases, of a later period) and though the padas must have existed previously to the composition of the Samhita the Pada text which is clearly the analysis of the Samhita text must be a later composition As Tucker observes The sounds of speech are not pronounced singly and staccato They link themselves together very much as writing links together the letters in a word Just as the pen adopts the easiest or the most fluent method of running on letter into letter so the organs of articulation follow the flowing course of least effort in running on sounds ' And the result is what we know as sandhi From this it is perfectly clear that the Samhita text is the earlier This is the reason why to the authors of the Pratiśakhyas and to Panini the Padapatha is ऋषार्षे प्राक् चान्तादिति RP III 23, कारणात् पदान्तात्प्रकृतिमान् RP 1 58 पदेपदे समायोजन् etc RP III 23, The आम्नितमितानार्षे CA I 81, सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे Pa 1 1 16 The Samhita is known as आर्ष Cf आर्ष चार्षाम RP II 52, चार्षेष सन्ध्यक्षरपूर्वा विरेव सर्व सद्भाव RP II 56 चहप्रयाणौ यदि हाप्ते सर्ग RP XI 59, etc

The school of Panini has never been well-disposed towards the Padapathakara Patañjali says Rules of grammar should

पुर ऽहितम् (i 1 1), पूर्वेभि॰ | ऋषिऽभि | ईड्य | नूतनै | उत | स | देवान् | आ | इह | (i 1 2), सत्य | चित्रश्रव ऽतम । (i 1 4), स | विद्वान् | आ | (ii 12 4), (ii 6 8), प्रकुपितान् | अरम्णात् । (ii 12 2), जिगीवान् । लचम् । (ii 12 4), य | यद्दान् | अभिऽदासति | (vi 54 2) परऽपा (v 62 6), जनान् | अतु | (x 14. 12), अकृत | एमि | इत् | (x 34 5), घट | सर्वौ । (x 14 16) and so on

Sakalya invariably writes स for स, for he thought like all his Indian successors that the word was originally स Rapson, however, points out in the *Bulletin of the School of Oriental Studies*, viii 709 ff that the evidence of Greek and Avesta shows that स was a by form of स The Greek counterpart of स shows that स was a by form of स The Greek counterpart of स is to be seen in the Homeric demonstrative pronoun *hos*, *e g*, *alla kai hos deidoike* "even he fears" (*Iliad* xxi, 198) Acc to him, "the Pada Patha of the Rigveda, which represents the first step in the history of Sanskrit Grammar—the *Vyakarana* of a sentence into the words of which it is composed" is right in analysing सो अर्यं as स अर्यं (ii 12 5) but not in analysing शेत in the same stanza as स इति

Restoration of न and स

In cases of षत्व and णत्व the dental is, as a rule, restored * इमा उ षु सुधी गिर ii (1 (इमा । ऊँ इति । सु सुधि । गिर ।) निर्णिक v 62 4 (नि ऽनक), हिरण्यनिर्णिक v 62 7 (हिरण्य ऽनिर्णिक), विपावस्न v 62 9 (विसाऽस्न), निषद्य x 14 5 (निऽसद्य), निष्टुप x 14 16 (निऽस्तुप) निष्कृतम् (नि ऽकृतम्) x 34 5 चतुष्पद (चतु ऽपद) x 121 3 and प्रक्षिति x 125 4

Note that पूर्वाह्ने x 34 11 प्रावय x 121 3 are not analysed

Declension

Acc to Panini s rule स्वादिष्वसर्वनामस्थाने and its exception यचि भम् a stem is regarded as pada before the endings भिस, भ्याम्, भ्यस and सुप Sakalya separates these endings by means of अवग्रह provided they come after short vowels and provided the स of सु is

vided they come after short vowels and provided the स of सु is

* षत्वणत्वे गत्वदत्वे ह्रस्वता दीर्घता तथा ।
विसृज्य कल्पितावर्णान् [पठेत् पदानि यत्नतः] ॥

not cerebralised* Thus महत्ऽभि, महत्ऽभ्याम्, महत्ऽभ्य:, महत्ऽसु, अग्निऽभि:, अग्नुऽभि:, अहतिऽभ्य, तिसृऽभि, चतसृऽभि:, धेनुऽभि:, अप्ऽभि (from अप्), मात्ऽभि: (from मास्), गोऽभि पुरःऽभ्य, मातृऽभ्य, युवऽभ्य:, राजऽभ्य, रत्नऽभ्य, अप्ऽसु, but देवैभि, स्वधाभि, अचोभ्याम्, अग्निषु नदीषु, गोषु, पूर्षु†, etc

In the text we have मरुत्ऽभि: i. 19. 1, रश्मिऽभि i 19. 1, गोऽभि: ii 6 अद्रिऽभि:, ऋक्वऽभि x 14 3, पितृऽभि x 14 8, अहऽभि, v 62. 2, अहऽभि, वसुऽभि, ऋतुऽभि, x 14 9, वसुऽभि x .121 8, बहुऽभ्य x 14 1, ऋषिऽभ्य:, पथिकृत्ऽभ्य x 14 15, सखिऽभ्य, x 34 2, 9, परावत्ऽभ्य, x 84 9, अप्ऽसु x. 125 7 As against these we have देवेभि अरिष्टाभि:, यज्ञियेभि:, पूर्व्येभि, विश्वदृष्टेभि, रुद्रेभि, मानुषेभि:, साभ्याम्, अश्वाभ्याम्, पूर्वेभ्य:, पूर्वजेभ्य:, एभ्य:, देवेषु, पर्वतेषु, etc

---

* अभ्यांभ्यस्सु। सी च। न दीर्घात्। विनामि च। CA. iv 31-84 A stem is separated when भिस्, भ्याम् or भ्यस follows Also when the loc pl termination सु follows But no separation takes place after long vowels Nor before a dental which has been cerebralised

The statement that "भ्याम्, भिस्, भ्यस and सु are not separated when the pure stem, as in the a dec , is modified in the preceding member" (*Vedic Reader*, p 41) leaves much to be desired. Paranjape's explanation that the Pada pātha separates terminations like भि, [illegible] सु when there are no vowel changes involved before them (PARANJAPE, *Peterson's Second Selection of Hymns from the Rgveda*, p 65) is based on the above and [illegible] equally unsatisfactory Paranjape's further statement that "the Padapatha is capricious as to bhih also" betrays insufficient acquaintance with the Padapatha गोभि and नौभि are not analysed for the simple reason that in them भि comes after long vowels A thorough study of the Padapāṭha reveals the fact that far from being capricious it is most methodical and systematic, only its conception of grammatical categories and linguistic phenomena is different from that of Panini To say that feminine stems are not separated from भिस् etc would be equally wrong.

† There are a few exceptions like भूऽसु

तुभ्यम् and भ्यस्यम् are not analysed because of the peculiar ending युवभ्याम् is analysed but युवाभ्याम् is left severely alone, because of its lengthened vowel शरदि, समिधि etc are analysed because ac शरत्ऽभि, समित्ऽभि, etc and not शरदऽभि, समिधऽभि, etc because according to Sakalya and Sakatayana (apart from nasals) only an unaspirate surd mute can stand at the end of a word तृतीय गार्ग्य स्पर्शम्। प्रथम शाकटायन.। RP I 15 16)*

As the Padapatha uses only one avagraba in the case of one single word, however complex it may be, and as the *vibhakti* is added last of all, even in the case of big compounds and तद्धितान्त words it is the endings that are separated, unless there are very special reasons for a different treatment Thus विश्वात् but विश्वात्ऽभि द्रवत्ऽपाणी but द्रवत्पाणिऽभि, पवीवत्ऽभि मयूररोमऽभि, etc

Compounds

The treatment of compounds in the Padapatha is rather interesting As a rule compounds are dissolved into their component parts but since the Padapathakara cannot use more than one avagraha for one word in the case of compounds consisting of more than two members the meaning is taken into consideration and the compound analysed accordingly The *Vajasaneyi Pratiśakhya* distinctly says बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा 'in the case of a compound consisting of several members separation by avagraha is made of the member added last 'Thus in अवृत्तव्रत प्रमति there is an avagraha after अदब्धव्रत because the compound means superior minded owing to unbroken observances' Thus we may have 'प्रजा प्रजाऽपति, प्रजापतिऽसृष्ट प्रजापतिसृष्टिऽभि, प्रजापति सृष्टिभि ऽइव (WHITNEY) In the text we have दोषाऽवस्त i 1 5, परम्ऽक्रत x 14 13 भूरिऽस्थात्राम् x 125 3, विश्वौदव x 34 1 नि ऽक्रमत् x 34 5, अयम्ऽइष्टे ii 6 2 सधऽस्थात् i 115 4, उपऽस्थे i 115 5, प्रतिऽदीवे x 115 6 कुमारऽदेष्णा x 34 7, etc

* It is this difference of opinion among his predecessors that led Panini to prescribe both in his rule वावसाने 8 4. 56

Dvandva compounds which are fairly frequent in the Vedas are, as a rule, not analysed in the Padapāṭha of the Ṛgveda*, probably because the most prominent Dvandvas in RV are the Devatā dvandvas which mark an intermediate stage between mere juxtaposition and true compounds in which each member is inflected in the dual and in which sometimes [illegible] word or words intervene between the members of the compounds, [illegible] g, द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते, ii 12 13 In several cases of such tmesis Śākalya goes so far as to remove the irregularity by changing the order of words † Thus शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात् v 2 7 is written in the Pada text as शुनःऽशेपम्। चित्। निऽदितम्। सहस्रात्। Similarly नरा च शंस दैव्यं च धर्तरि x 86 42 is written नराशंसम्। च। दैव्यम्। च धर्तरि। and so on In the text the Dvandvas द्यावापृथिवी i 115 1, मित्रावरुणा v 62 2 and इन्द्रापूषणा x 14 8 are not analysed

Compounds with नञ् are not analysed in the Pada text, so far as the नञ् is concerned, e g अद्रुह i 19 3 नाधृष्ट(?) i 19 6, अदितिर्मि vi 54 7, अक्षोयमाणा v 62 6, अच्छिद्रम् v 62 9, अमनीषम् x 14 11, अहृताद x [illegible] 9 (प्रतिषेधे नावग्रहः VP v 24)

And when the नञ् is compounded with a following word of which the upasarga आङ् forms the first member, the आ also is not separated e g अनाधृष्टास i 19 4 (उत्तरेण चाकारेण, Ib, v 25)

इव is always regarded as compounded with the preceding word and separated from it by avagraha In the case of गर्तारुगिव i 124 7 however गर्तं is separated from आरुगिव The Padakara here wants to show that the second element is आरुक् and not रुक् and hence he deviates from his ordinary procedure In the case of प्रगृह्य with इव इति [illegible] placed after the प्रगृह्य word which is repeated after इति Thus we have आवी इवेत्यावीऽइव for आवी इव ii 39 [illegible] Since it is impossible to place the इति after आवी

---

* द्वन्द्वानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि VP v 28

† This phenomenon is known as अनानुपूर्व्यसंहिता in RV ii 78

शुनश्चिच्छेपं निदितं नरा वा शंस पूषणम्।
नरा च शंस दैव्यं वा अनानुपूर्व्यसंहिता ॥

which is regarded as a part and parcel of the compound आर्वौ इव, it is placed after इव to show that it is आर्वौ that is प्रगृह्य आर्वौ इवादिष्विवादिति. परः CA. I 82

In our text occur पिताऽइव I 1 9, अश्वीऽइव II 12 4, विज ऽइव II 5 5, अश्वाजनीऽइव v. 62. 7, अश्वस्यऽइव x 34 3

In RV the final i of duals of three syllables generally undergoes contraction with the इ of इव* (वाचयत्नान्तु नैवे RV. II 55) This might have been one of the reasons which led the earlier grammarians to think that इव is always compounded with the word immediately preceding अश्वी follows the analogy of उपधी and is contracted In the case of पत्नी इव II 33 5 the अवग्रह is not used in Pp , but in other cases of non contraction the avagraha is used Thus we have उपधी इवेत्युपधीऽइव I अश्वी इवेति अश्वीऽइव for उपधीव प्रधीव II 35 4, आर्वौ इवार्वौऽइव x 166 3 हरी इवेत हरीऽइव I 28 7 but पत्नी इवेत्यनी इव II 39 5

सूनर, सूरत etc are not analysed because of the irregularity of the first member and समुद्र, समान etc are not analysed probably because of some doubt regarding the components

Just as सूनर सूरत, etc are not analysed because of their lengthened vowels, विवंथम् , गिर्वाहस etc are not analysed because of the absence of lengthening Both these cases come under समासे न्यायभाजि स ला कौसिकिंनिवंषणम् II 6 3

सलिलम् I 1 1, गोपाम् I 1 8, सक्षये I 1 9, गिर्वणसम्, प्रविचोद II 8 8, भानुषक् II 6, 8, समानम् II 12 8, सन्तरियम् I 115 1 सहस्रम् I 19 8, तितिलि v. 62. 7, बृहस्पति I 14 3, स्वाहा, स्वधया x 14 8, कद्रुचमी x 14 12, भाइनसम् x 125 2, प्रतिविद x 125 4 पुराणं x 81 11 are not analysed in the Pada-text

The iteratives are regarded as compounds and analysed, *e g*, दिवेऽदिवे I 1 3, 7, सप्तमम् x 125 5

---

* "We have probably not contracted forms with इव, but the dual I+ra, the by form of इव" *Vedic Grammar*, p 63 f n 12

[m] The compounds in *-páti-* are treated by the Pada text in three different ways: (1) *gnā́spáti-*, *bṛ́haspáti-*, *vánaspáti-*, *viśpáti-* (and *viśpátnī-*) appear as simple words; (2) *gnā́ḥ-pátnī-*, *jā́ḥ-pati-*, *śáci-pati-*, *ṛta-pate* (voc.), *rādhas-pate* (voc.), and those with a single accent (except *viśpáti-*) as compounds separated by the Avagraha sign; 3. all other doubly accented compounds (*e.g.*, *bráhmaṇas-páti-*) as two separate words." MACDONELL, *Vedic Grammar*, p. 169. बृहस्पतिः x. 14. 3.

महि (i. 19. 2), माकिः, माकीम् (vi. 54. 7) are not analysed.

Use of इति

The particle इति is generally used by Śākalya to draw attention to some peculiarity in the form of a word. It was probably first thought of in connexion with Pragṛhya vowels where though beginning with a vowel it was not allowed to enter into sandhi combination with the Pragṛhya. In the case of रकार विसर्गs also it came in very handy, because it clearly showed the character of the विसर्ग by changing it into र्*. Then its use was extended to other cases, and strangely enough it is used once or twice to show the स-कार character of the विसर्ग.

1. इति with प्रगृह्य:

परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः i. 115. 3 (Pp. द्यावापृथिवी इति), रोदसी अभ्यवेताम् ii. 12. 1 (Pp. रोदसी इति), यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते......नाना हवेते ii. 12. 8 (Pp. क्रन्दसी इति, संयती इति सम्ऽयती, विह्वयेते इति विऽह्वयेते, हवेते इति), द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते ii. 12. 13 (Pp. नमेते इति), †नो अस्य व्यथते पविः vi. 54. 3 (Pp. नो इति), औरदान् v. 62. 3 (Pp. औरदान् इति औरऽदान्), आसाथे v. 62. 5 (आसाथे इति), वासाथे v. 62. 6 (वासाथे इति), चक्राथे v. 62. 8 (चक्राथे इति), सुदान् v. 62. 9 (Pp. सुदान् इति सुऽदान्), पथिरक्षी x. 14. 11 (Pp. पथिरक्षी इति पथिऽरक्षी), क्रन्दसी तस्तभाने रेजमाने x. 12[illegible] (Pp. क्रन्दसी इति, तस्तभाने इति, रेजमाने इति), इमा उ षु श्रुधी गिरः ii. 6. 1 (Pp. ऊँ इति), सह पूष्णा गमेमहि vi. 54. 2 (ऊँ इति).

---

* प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेषु रिफितं च संहितायामविकारम् ।

† But पुनर्नो नष्टमाजतु (Pp. नः) because this नो is not प्रगृह्य.

It will be noticed that unlike the case of रजात विसर्ग *all* Pragrhyas are followed by इति in Pp It makes no difference whether the Pragrhya character of the vowel is clear from the Samhita text or not And when the Pragrhya is a compound the components are shown separated by an avagraha after the इति as in the case of सयवी, विष्णवेते, सुदानू, जीरदानू, etc In cases like चावापृथिवी where the Pp does not analyse the compound इति alone is used without repetition

Note that in the case of the monosyllabic particle उ not only is इति used but the particle is also lengthened and nasalised उकारस्येतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृक्तो द्राघितः शाकलेन RP i 75 (See p 121) Even in the Samhita itself the उ sometimes occurs as ऊं as in रमायू नू कवितमस्य मायाम् v 85 6

In some editions of RV उ at the end of a hemistich is printed in Pp as ऊम् इति (as in नैधा मध्यूतिरपभर्तवा उ x 14 2), while other उ's are printed as ऊँ इति (as in ii 6 1) But since RP and Panini agree in attributing ऊँ इति to Sakalya without any reserva tion it is difficult to accept ऊम् इति as the correct reading of Pp And Max Müller who had collated a very large number of MSS makes no distinction in the treatment of the two उ's in the Padapātha In its third volume the latest edition of RV with S 's commentary (the Poona edition) prints the Padapātha of मनसा मनवा उ vii 4 8 (at the end of a hemistich) as ऊँ इति and that of the उ of मयह at the beginning of vii 8 2 also as ऊँ इति No doubt मपृक्त उ and मनपृक्त उ are also treated in the same way शाकलेन as अपृक्त occurs in RP i 75 उकारस्येतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृक्तो द्राघितः but अपृक्त in these two well in CA i 72 उकारस्येतावपृक्तस्य, but अपृक्त in these two instances mean the particle उ and not उ, etc Of course in the case of ई we have ईमिति in Pp but there we have merely the full form ईम् which occurs in many passages of RV with इति after it to draw attention to it

2. इति with रजात विसर्ग

इति is put in after a रजात विसर्ग only when its रजात character is not clear from the Samhita

यो दास वर्णमधरं गुहाक ii 12 4 (Pp अकरित्यकः), येन स्व स्तभित येन नाकः x 121 5 (Pp स्वरिति स्व), मम योनिरप्स्वन्त समुद्रे x 125 7(Pp अन्तरिति).

In the case of अजात विसर्ग repetition is rare except in the case of verbs स्व is repeated probably for reasons of accentuation. अन्तर् अवर, पुनर, प्रातर्, द्वार्, वार, वधर्, अजर, etc and the vocative of ■ stems like जामात, दुहित, etc enumerated in RP. i 101-102 are never repeated after इति

8 इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसद वने ii 6 1 (Pp वनेरित वने) Here also there has been repetition after इति

In दीधायवश्विना वयम i 1 7, यजिष्ठ होतरा वहि ii 6 8 अमर्त्य दैव्यो ii 6 7, पुनर्नो नष्टमाजतु vi 54 10 etc the Samhita text shows the र hence no इति is used

Lengthening

Metrical lengthenings are shortened in Pp. सचस्वा (सचस्व)न स्वस्तय i 1 9, इमा उ षु श्रुधी* (श्रुधि)गिर, गिरश्च विद्मना (विद्मन) गिरवणात् तस्नो मिथो वयुषो मामहन्ताम् (ममहन्ताम्) i 115 6, उत्तस्य तिस्र अभिधीवधाम (वधाम) याम देवा यादधुर्ये च देवान् (वद्य) x 14 3 यमाय जुहुता (जुहुत) हवि x 14 13, न जानीमो नयता (नयत) बद्धमेतम् x 34 4, मित्र कृणुध्वं खलु मृळता (मृळत) न x 34 14, य स्मा (स्म) पृच्छन्ति कुह सेति घोरम् ii 12 5 अद्या (अद्य) देवा उदिता ना (न) ममत्ते x 34 8, उदयमानमुदपा वदुष्मती x 14 12 (उदयसवी), चरणावा (श्वपसवा) विभ्यतनमिच्छमान x 34 10

Note that साधुयक ii ■ 1 and सवेपा x 34 1 are not analysed probably because of the lengthening in the first syllable युयुवान x 34 6 and दाधार x 121 1 were probably still current in Sakalya's time and regarded as regular by him and therefore the long vowels in these words are kept intact in Pp The same applies to मादयस्व x 14 5 which is also found in classical Skt in certain senses मिनाति is short both in Sp and Pp

For एना see p 125 and for जन्मा (ii 6 7) see p 136

* श्रुधि occurs in श्रुधि श्रुत श्रुत्कर्ण मे वदामि x 125 9

APPENDIX I

Taddhita Suffixes

The taddhita suffixes तर and तम are generally separated, *e g* चित्रश्रवस्तम i 1 5, वीरवत्तमम् i 1 ॥, मधुमत्तमम् x 14 15 (तरतमयो CA iv 16)

When, however, तर and तम come after a compound ending in the roots दा, धा, सा, पा, गोपा, भू, and कृ it is separated along with the preceding root (p 19), *e g*, रत्नधातमम् i 1 1 (वसुधातर सहस्रसातमेति the preceding root (p 19), *e g*, रत्नधातमम् i 1 1 (वसुधातर सहस्रसातमेति वसुसहस्राभ्याम् CA iv 45, वातम श्रतम सूतम गोपातम रत्नधातम वसुधातमा पूर्वेण VP v 3)

त्व and त्वन are separated, but तल् is not, *e g*, देवत्वम्, महित्वम् i 115 4, महित्वा x 121 3 (त्वे चान्योदात्ते CA iv 20)

The possessive suffixes मत and वत् are separated except when they come after म् or अ, *e g*, एवत्वत् x 14 14, इळावन्तम् x 84 9, but हिमवन्त x 121 4 (मतौ । वकारादौ च । CA iv 17 18), but मनस्वान् ii 12 1, तुविष्मान् ii 12 12 नमस्वन्ता v 62 5, विवस्वन्तम् x 14 5 (नसौ मत्वर्थ Panini 1 4 10 न तकारसकाराभ्यां मत्वर्थे CA iv 47)

P K Nārayana Pillai says in an article on the Rgveda Padapātha in the *Bulletin of the Deccan College Research Institute* II, 257 ' In employing avagraha to mark out prefixes and suffixes the Padapatha shows some inconsistency Between the word and the suffix, in certain cases, we see the avagraha inserted For example, ksutmantam But we meet with instances where the same suffix is not separated by avagraha Ex. havismantam The suffix in devatyanta' is marked out but it is not marked in citayanta ' All this is due to misconceptions regarding the true nature of a Pada

Abstract substantives formed with वत् (p 251) are also analysed, *e g*, ऋतवत x 14 1

वत् in the sense of परिमाण is never separated, *e g*, एतावत् x 125 5

The possessive suffix व and वन् are separated, *e g*, ऋञ्जस्वत् x 125 4, ऋष्वावत् x 31 10 (वकारादौ च CA iv. 19)

या is separated while व is not (p 347), *e g*, पुरुत्रा x 125 3 but यत्र (ए्नुन ... VP v 9)

Taddhita suffixes beginning with a vowel or य are never separated When however such suffixes are added to stems liable to analysis they are to be analysed provided the first component consisting of more than one syllable ends in a vowel and has its first syllable lengthened , e g , मौजवतस्य x 34, 1, but वैवस्वतम् x 14 1 , सौमनसे x 14 6 (see p 293)

क्वसु

The suffix क्वसु (vams) is separated after short vowels, and the analysis is regarded as so important that even when there is an upasarga preceding the root it [redacted] not the upasarga but the suffix that is separated Thus we have चाकृस्वांसा ii 12 8, परेयिवांसम् x 14 1, etc जिगीवान् ii 12 4 is not analysed, because क्वसु comes after a long vowel विद्वान् is not analysed because क्वसु comes after a consonant When, however, the स of क्वसु is changed into उ it is the upasarga that is separated (वसौ ह्रस्वात्। तेनैवोपसर्गेऽपि। उपसर्गेऽषत्वकारे। CA iv 35 37)

The analysis is probably due to the close similarity between the suffixes क्वसु and मतुप in that both have the same form in the Voc sing (मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि 8 3 1)

क्यच्, क्यङ्, क्यष्

Similarly the denominative suffix य is often separated by an avagraha Thus we have देवयन्त i 115 2 नमस्यन्त i 115 8 is not analysed because नमस् is clearly not a pada, had it been a pada we should have नमोयन्त exactly as we have दुवोयु which is analysed ओजायमानम् ii 12 11 is not analysed because of the violent change in the final of ओजस् चित्रयन्त is not analysed because the suffix [redacted] not य but क्य (क्यच्) (भाव्यर्थे यकारे सत्पूर्वे VP v 10)

Absence of Avagraha

Several cases of the absence of avagraha are mentioned in the following Karika

आदिमध्यान्तलुप्तानि समासान्यायभाञ्जि च ।
नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति च ॥

Sages do not analyse words of which the initial, medial or final syllable has suffered elision, compounds which are formed irregularly and words with infixes

Accent

It is well known that the importance of accent as a morpheme in Vedic, in classical Greek and other languages can hardly be overestimated The famous stanza

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

found in the *Mahabhāṣya* and in a very slightly different form in the *Nirukta* bears eloquent testimony to the fact '*Indraśatru*' when accented on the first syllable means ' he whose killer is Indra", the same word when accented on the final syllable means "the killer of Indra", similarly, '*te*' when accented means ' yours", when unaccented corresponds in form and meaning to ' they ", *jyeṣṭha* accented on the first syllable means "greatest," when accented on the last syllable it means "eldest", *brahman* accented on the first syllable means 'prayer', "prayer," accented on the final syllable it means "work," accented *apas* accented on the first syllable means "active", *bhuman* accented on the second syllable it means "earth," accented on the final on the first syllable means "abundance" Exactly the same thing is syllable, it means "abundance" when accented on the found in Greek also Thus *patroktonos* when accented on the penult means "slayer of one's father" and when accented on the antepenult means "slain by one's father", and *lithobolos* when accented on the penult means "throwing stones" but when accented on the antepenult means "pelted with stones" Similarly, *leukós* means 'white," *leukos* "white fish", *dθos* means "quill," *ajós* "leader", *athn s* "crowded," *athn s* "silent", *tómos* = section," *tomós* "cutting", "sl arp" and so on In German, *überjchen* with the principal accent on the

penult means " overlook " and the same word with the principal accent on the first syllable means "going over" or "across" In French cote means "petticoat," the same word with the grave accent on the first syllable means "rib" "coast" and with the acute accent added on the final syllable means "side" "party" In English also the difference in meaning between conduct, perfect, etc, when accented on the first syllable and on the last syllable is well known A great heart does not mean the same thing as Mr Greatheart * We have therefore to take into consideration the accent of a word while determining its meaning in the Vedas

In Vedic the principal accent in each word is generally an Udatta (or the rising accent) which is not marked at all The Anudatta (falling accent) following an Udatta becomes a dependent Svarita (rising falling) accent unless an Udatta or independent Svarita follows The Svarita, it may be mentioned here, is marked with a vertical stroke above the syllable and the Anudātta with a horizontal stroke below Anudattas following a dependent Svarita are not marked till an Udatta or independent Svarita is reached when the immediately preceding Anudatta is marked with the usual horizontal stroke below Svaritas brought about by the contraction of two ss (e g, vi ita > vīta x 14 9) or by the sandhi combination of ī, i and ū u with a following dissimilar vowel (vi oman > vyóman, tanu´a > tanvà x 14 8), or of क कन्या स्व पथ्य, etc, are independent Svaritas When an independent Svarita is immediately followed by an Udatta or another independent Svarita we have the कम्प स्वर which is represented by the numeral 1 or 3 (marked with both the horizontal stroke of the Anudatta and the vertical stroke of the Svarita) after the independent Svarita according as it is short or long In

* Oriental Literary Digest, Vol IV, Nos 7 9

dealing with the Padapātha we have to pay particular attention to all these points.

Thus in अग्निमीळे पुरोहितम् the three words are taken together consequently मी becomes a dependent* Svarita and is marked with the usual vertical stroke of the Svarita ळे is not marked as the next Udātta is रो the syllable (पु) preceding which is marked with the Anudātta stroke. In the Pada text we have to take each word by itself, so both syllables of ईळे are marked with the horizontal stroke below. In the case of वीत we get two separate words in Pp and consequently the independent Svarita* no longer remains. The same is the case with अधीति i 115. 2, सुष्टी v. 62 8, etc. In this way in most cases the कम्प स्वर's of the Samhita lose their कम्प in the Pada text, in some cases, on the other hand, a कम्प appears in Pp where there was no कम्प in the Samhitā (see pp 129 130)

जात्यस्वर

युवोर्ह्य१स्मै वाजम् (Pp युवोः । अस्मत् । वेषाय) ii. 6 4, एना [illegible]

पथ्या१ अनु स्वाः (Pp. पथ्याः । अनु ।) x. 14 2, यत्राददुर्वेद्ये [illegible]

(Pp ...वाजी । अत्र ।) x 34 4, जीवामीति तन्वा१ध्यस्थाम (Pp तन्वा । अध्य

स्थाम) x. 34 [illegible], येन स्वः स्तभितं येन नाकः (Pp . येन । स्वरिति स्वः । स्तभितम् ।)

x. 121. 5, सुप्राव्ये१ यजमानाय सुन्वते (Pp . सुप्रऽअव्ये । यजमानाय ।) x. 125 2,

मम योनिरप्स्व१न्तः समुद्रे (Pp अप्ऽसु । अन्तरिति ।) x 125 7

As regards upasarga and finite verb, when the upasarga is unaccented and the finite verb accented they are naturally

* उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदेऽक्षरम् ।
अतोऽन्यत् स्वरितं स्वारं जात्यमाचक्षते पदे ॥

regarded as one single word and separated by means of an avagraha, *e g*, *vitanvaté* (*vi s tanvaté*) i 115 2, *paryabhūṣat* (*pari s dbhuṣat*) ii 12 1, *udájat* (*ut s ájat*) ii 12 3, *anuśáśati* (*anu s śásati*) vi 54 1, *upásate* (*upa s ásate*) x 121 2, etc

When, however, the upasarga is accented and the finite verb unaccented, they are regarded as separate words, *e g*, *a gamat* i 1 5 *émasi* i 1 7, (*a imasi*[1]), *prá huyase* i 19 1, *á gahi* i 19 1, *ud agat*, *a prah* (*a aprah*[1]) i 115 1, *abhyéti* (*abhí eti*[1]) i 115 2, *sám jabhara* i 115 4, *sám bharanti* i 115 5, etc *pre hi* x 14 7, *apeta*, *víta* x 14 9, *upehi* x 14 10, *vyádadhuh* (*ví adadhuh*[1]) x 125 3 etc

When, however, there is sandhi combination of the final vowel of the upasarga which is accented on the final vowel and the accented augment, in the Pada text both the upasarga and the verb are accented, *e g* *abhyaikṣetam* (*abhi aikṣetam*) and the two are regarded as separate words In such cases one rather expected *abhi s aikṣetam*

In *śvaghnīva yo jigīva̋llakṣamadat* ii 12 4 *ádat* is not analysed See p 171 Had it been analysed both *á* and *á* would have been accented and regarded as separate words

VP distinctly says नाम्यकाक्षरस्य स्वरसन्धेयप्रकृति (vi 5) which is explained thus in the commentary नाम्युपसर्गे एकाक्षरयोपसर्गे स्वरान्ते उपसर्गे स्वरसन्धेये चाकृति प्रत्यये नानुदात्तो भवति। यथा—अभि आ वर्तस्व। अभी स्वरसन्धेये प्रकृति भवति यथा—यामि सिनावती अभि अचिक्षत्। अभि ऐक्षेताम् मनसा। एकाक्षरस्य स्वरान्तके भवति यथा—वि आ अकरोत्। नि अक्षोदन्। एकाक्षरस्य स्वरसन्धेये प्रकृति भवति यथा—सत्यधर्मा वि आनट्। यत् पुरुषम् वि अदधुः।

---

[1] In such cases though it is not clear from the Samhita if the verb is accented or not, still since it is a finite verb occurring in a principal clause and does not stand at the beginning of a sentence or pada, etc, it is naturally unaccented

APPENDIX II

Grammatical Notes

Sandhi

1 Intervocal ड and ढ become ळ and ळ्ह respectively (pp 7, 14), e g , अग्निमीळे पुरोहितम् i 1 1, विळुभिः पतन्ति पळ्भीं x 14 16, न मा मिमेथ न जिहीळ एषा x 34 2, येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा x 121 5 (p 23a)

2 प्रग्राह्यान्त पादमध्यपरे ६।१।१२५, V G S (p 23a) स न पितेव सूनवेऽग्ने i 1 9, विश्वे देवासो अद्रुह i 19 3, यो अन्तरिक्ष विममे वरीय ii 12 2, यो अश्मनोरन्तरग्नि जजान ii 12 3, यो अर्यः पुष्टीर्विज इवामिनाति ii 12 5, यो अपां नेता स जनास इन्द्र ii 12 7, यो अच्युतच्युत् स जनास इन्द्र ii 12 9, यो अहिं जघान ii 12 11, उतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ii 12 5, यो अस्य अधिपितं जिजाय v 54 1 अग्निदूतो अरुत्, एनेन सख्यो अधिगत्यस्य v 62 7, यो अन्तरिक्षे रजसो विमान x 121 5, यथा सो अन्नमत्ति यो विपश्यति x 125 4, but युक्तायुक्तो योऽविता x 14 13, मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभि x 121 3, यो अन्तरिक्षे रजसो विमान x 34 6, न कोऽपीऽस्य पराते v 54 4 परायतोऽस्य शोचिः अखिलस्य x 34 6 सुमिम ii 12 6, न कोयोऽस्य पराते v 54 4

3 (a) Nasalisation to avoid hiatus (p 306, V G S , p 23 f n 1), न्युप्तास्य बभ्रवो वाचमक्रतं एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव x 34 5

(b) Nasalisation of final न (pp 24, 137, आतोऽटि नित्यम् ८।३।३), स पर्वतान् प्रकुपिताँ अरम्णात् ii 12 2, यो अद्रीं अभियासति v 5 42, यथा पितृन्सुविदत्राँ अपीहि x 14 10, यमस्य दूती चरतो जनाँ अनु x 14 12 (V G S , § 80) देवाँ एह वक्षति i 1 2, स विद्वाँ आ च पिप्रय ii 6 8 य

4 Final न् intact before initial त (उभयथर्क्षु ८।३।८, V G S , p 32, 2) पृथन्तव ग्रते वयम् v 54 9, य ईङ्खयन्ति पर्वतान् तिर समुद्रमर्णवम् i 19 7

5 Visarjaniya changed into स before प (पचम्या पराध्यर्थे । पाती च बहुलम् । ८।३।५१-५२ । V G S , p 34, 2a) दिवस्परि ii 6 5, परस्पा v 62 6

6 Cerebralization of स and न (युज ८।३।१०० नय धातुस्थोरुषुभ्य p 280 ८।४।२८ V G S , pp 46c, 38c) इमा उ षु श्रुधी गिर ii 6 1, उरुणसावसुतृपावुदुम्बलौ x 14 12

Declension

1 Nom pl of masc a stems in—*asah* (see p 62, आज्जसेरसुक् ७।१।५०, V G S, p 78 f n 7)

विश्वे देवासो अद्रुहः अनाधृष्टास ओजसा सुमखासो विशादसः i 19 3 4, ये दिवि देवास आसते i 19 6, स जनास इन्द्रः ii 12 1, यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ii 12 7 वयं त इन्द्र विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ii 12 15, आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु v 62 4, अद्दक्कासो हरयस्य सहन्ते x 94 9

2 पन्थाम् as the Acc s of पथिन् (V G S p 79*a*)

बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम् x 14 1 In RV पथिन् is declined thus Nom s पन्थाः Nom pl पन्थाः Acc s पन्थाम् The stem पन्थन् first makes its appearance in AV where besides the above we have Nom s पन्थाः Nom pl पन्थानः Acc s पन्थानम् See p 254

3 Acc sing of an stems in -अनम् अश्वस्य पूषणं वयम् iii 59 8

Panini s rule is वा षपूर्वस्य निगमे 6 4 9 where वा is to be regarded as व्यवस्थावाची for in the Vedas we get पूषणम् alone (V G S, p 68 top) पूषाणम् is found in the *Mahabharata* and later

य एव देवा हन्तारस्तांल्लोकोऽर्चयते भृशम् ।
हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥
हन्ता कालस्तथा वायुर्मृत्युर्वैश्रवणो रविः ।
वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत ॥
एतान् देवान् नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः ।
न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथंचन ॥

Mahabharata, Santi xv 16 18

4 सुमेधाम् as the Acc sing of सुमेधस् तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् x 125 5

5 Nom Acc dual in *a* (सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छे॰ ७।१।३९ p 278)

बर्हिरिव यजुषा रक्षमाणा v 62 5, अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा राजाना क्षत्रमहृणीयमाना v 62 6, उभा राजाना स्वधया मदन्ता x 14 7, अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा x 125 1

6 Nom and Acc pl of neuter stems in *a* (शेश्छन्दसि बहुलम् ६।१।७०, V G S, p 78 top, f n 14)

विहाय्यन्योभया कवे ii 6 7, दय श्वता सह तत्सुकर्दैकम् v 62 1, सर्वा ता यम कृता x 14 16, ततो वि तिष्ठे भुवनानि विश्वा x 125 7, आरभमाणा भुवनानि विश्वा x 125 8

7 Acc pl of fem ı stem and of *ap* like the nom pl (वा छन्दसि ६।१।१०६ V G S, p 88 top § 78*a*)

ईर्मा तद्वीरहमितुद्रक्रे v 62 2 आपा च यद् हतीर्दिश्वमायन् गर्भं दधाना जनयन्ती x 121 9 रयिम् यश्चिदापो महिना पर्यपश्यत् x 121. 7 8 ... is quite regular

8 Instr sing of a stems in *a* (V G S, p 77, f n 8) एना ... मध्या कर्तोर्वितत स जभार i 115 4, एना सूतन सुजात ii 6 2 एना वाजन् हविषा मादयस्व x 14 4, परो दिवा पर एना पृथ्विया x 125 8 य आपतो निमिषतो महित्वा x 121 3, यस्येमे हिमवन्तो महित्वा x 121 4

9 Instrumental singular with the lengthening of the final of the stem (सुपसवर्णदीर्घ V G S, p 80 f n 2)

यो दास वर्णमधर गुहाक ii 12 4, य सुन्वन्तमवति य पचन्त य शंसन्त य शशमानमूती ii 12 14

10 Instrumental plural of a stems in *ebhih* (बहुल छन्दसि ७।१।१० coming after अतो भिस ऐस्, V G S, p 77, f n 9)

यदि पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्या नूतनैरुत i 1 2 देवो देवेभिरा गमत् i 1 5 प्रेहि प्रेहि पथिभि पूर्व्येभि x 14 7 ... पतति पड्भी x 14 16, यदृ यदृ प्रेहि पथिभि पूर्व्येभि x 14 7 ... सानुषेभि x 125 5 मित्रैस्युभिरग्नाइसादितैर्विश्वदेवै x 125 1, ...

11 Instr sing of *mahiman* as *mahina* (V G S, p 69 f n 1) यश्चिदापो महिना पर्यपश्यत् x 121 8, एतावती महिमा स बभूव x 125 8

12 The Instr sing of *tanu* (V G S, pp 89 90)

In RV it is *tanva* x 14 8 x 34 6 In Svet U it is *tanuva* iii 5 In RV तनु is declined thus तनू तन्वा तन्व, तन्वम्, तन्वा, तन्व, तन्वा तनूभि, तन्वे तनूभ्य तन्व, तन्व तनूनाम्, तन्वि तनुषु तनूम् Acc s and तन्वम् Loc s make their appearance in AV. तनुषम् appears in TS by the side of तन्वम् तनुवा occurs in TB

13 *aya* as the instr sing of *idam* in the fem (V G S, p 108 f n 7)

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे । एना सूक्तेन सुजात ॥ ii 6 2

14 Instr pl of *ahan* as *ahabhih* (see pp 214 5)

ईर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुह्रे v 62 2, but अहोभिरद्भिरक्तुभिर्व्यक्तम् x 14 9

15 Gen sing of masc i and u stems in *yah* and *vah* (जसादिषु छन्दसि वावचनम्, p 175, V G S, p 84 3, p 81, f n 8)

सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति ii 12 5, सचेम मध्वो अधिगर्त्यस्य v 62 7

16 Loc sing of fem i stems in a (ङि V G S, p 81, f n 2)

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य i 115 6, अयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य v 62 8

17 Loc sing of *an* stems without ending (*V G S p 67, § 90 2*)

अह दधामि पितरमस्य मूर्धन् x 125 7

18 Voc sing of *vains* stems in *vah* (मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि ८।३।१ V G S p 64 f n 2 p 66)

यक्षि चिकित्व आनुषक् ii 6 8

19 *ratri* with the long final (p 104, रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१)

आद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै i 115 4

उपसर्ग and Verb

The upasarga need not necessarily come immediately before the verb some word or words may intervene Sometimes the upasarga follows the verb instead of preceding it (ते प्राग्धातोः । छन्दसि परेऽपि । व्यवहिताश्च । १।४।८०-८२)

In उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ॥ i 1 7 there is the maximum of space between the upasarga and the verb Other examples are:

स देवाँ एह वक्षति i 1 2 आ ये तन्वन्ति रश्मिभिः i 19 8 अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु i 19 9 नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः i 115 3, निरंहसः पिपृता निरवद्यात् i 115 6, अन्तर्ह्यग्न ईयसे ii 6 7 स विद्वाँ आ च पिप्रयः आ चास्मिन्त्सत्सि बर्हिषि ii 6 8 अ सुन्वते यजते दुन आ चिदाशं

ददंर्षि ii 12 15 (see p 202), स पूषन् विदुषा नय vi 54 1 सम् पूष्णा गमेमहि vi 54 2 पूषन्तु प्र गा इहि vi 54 6 परि पूषा पुरस्ताद्धस्त दधातु दक्षिणम् vi 54 10 In मा नो मा वामश्वास सुयुजो वहन्तु उप स्त्रिभ्य प्रदिवि चरन्ति v 2 4 Similarly घोरेष चरतामि प्रत्यु x 34 14 the उपसर्ग comes after the verb Similarly in प्र सद्दीनु दधत मा कतानि x 34 6 the उपसर्ग follows the participle

The normal order is found in य ऋषते वासुददाति प्रध्याम् ii 12 10 य क्रन्दसी संयती विह्वयेते ii 12 8, यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनास ii 12 [illegible] यवाश्वजत् सर्त्वे सप्त सिन्धून् ii 12 12 etc

Conjugation

Indian students familiar from their boyhood with classical Sanskrit find it difficult at first to understand the intricacies of the modal forms of Vedic In the earlier language in addition to the indicative the optative and the imperative there are the subjunctive and the injunctive Further all the five moods are formed not only from the present stem as in classical Sanskrit but also from aorist and perfect stems Participles are formed from the stems of these three as well as that of the future while passive participles are formed from the present, perfect and future

The subjunctive present is formed by adding to the indicative stem (i e along with the विकरण) a strong *a* which coalesces to *a* with the final of *a* stems (भ्वादि दिवादि तुदादि and चुरादि roots) Sometimes even in the case of other stems we get *a* after the analogy of the *a* stems (*Cf* Panini [illegible] rule— लेटोऽडाटौ) The endings fluctuate between the primary (ति तस्, etc) and the secondary (त् ताम् etc) Thus from भृ (भ्वादि) we have the indicative stem भर, the modal sign of the subjunctive अ and the 3 s ng ending ति or त् giving the forms भराति or भरात् and in 1 sing भराणि or भरा. In the case of भृ (जुहोत्यादि) the stem is बिभृ to which is added the modal sign अ and the ending ति or त् so that we get बिभरति or बिभरत् in 3 s, बिभरसि or बिभर in 2 [illegible] and बिभराणि

or बिभरा in I. s. In SB., however, we have the form बिभरासि after the analogy of forms like भरासि (भ्वादि), बिभरावि, etc. Similarly from इ we have समवायात् though the form expected is समवायत् (सम् अव ए अ त्).

The injunctive is identical in form with an unaugmented past tense. It became practically obsolete in the Brāhmana period, its only remnants being the unaugmented aorist with मा. Thus तं तु ला....मा उदक्रमनाम्बैतसीत् is an instance of the injunctive.

As regards tense the Vedic [redacted] particularly rich in the aorist of which seven varieties may be distinguished:

A Sigmatic aorist (with the tense-sign s)

(1) Sa-aorist: अक्रुक्षत् (from क्रुश् 'to cry out'), अस्पृक्षत् (from स्पृश्) etc. शल इगुपधादनिटः क्सः । श्लिष आलिङ्गने । न दृशः । ३।१।४५-४७

(2) s-aorist: अभैष (from भी), अकार्षम् (from कृ) etc. च्लेः सिच् ३।१।४४ in the case of अनिट् roots.

(3) is-aorist: अकारिषम्, अभारिषम्, अग्रभिष्ट, etc. च्लेः सिच् with the union-vowel इ acc to आर्धधातुकस्येड् वलादेः ७।२।३५.

(4) sis aorist: अज्ञासिषम्, अयासिषम्, etc. यम्-रम्-नमातां सक् च ७।२।७३।

B A-sigmatic aorist

(1) Root-aorist. अभूत्, अस्थात्, अगात्, etc. The ending is added here direct to the root. गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः । २।४।७७-७८।

(2) a-aorist: अगमत्, अस्यत्, etc The ending [redacted] added here after the tense sign अ. अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । लिपिसिचिह्वश्च । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । इरितो वा । जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च । कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ३।१।५२-५९

(3) Reduplicated aorist: अपप्तत्, अपीपतत्, अचीकरम्, etc. The ending [redacted] added to the reduplicated root to which an अ is often added. णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् । विभाषा धेट्श्व्योः । ३।१।४८-४९.

APPENDIX II

See V. G. S., pp. 158-175. The Bengali student will find the whole thing treated at great length in Bengali in Bhaṭṭi-kāvya, Canto I, ed. by K. C. Chatterjee, pp. 16 ff. Appendix.

Of the different moods of the aorist the indicative alone is found in class. Skt.

We shall take some concrete examples to make the distinction between the various forms of the various systems clear. From गम् we have the present 2. s. imperative गच्छ in Vedic as well as class. Skt. In the Vedas, however, we come across गधि and गहि also where the ending has evidently been added immediately to the root. Had गम् belonged to the भ्वादि group there would be nothing remarkable in it, but since it is not an भ्वादि root, yet takes the ending of the imperative without the intervention of its own proper विकरण it cannot belong to the present system. Had it belonged to the perfect system there would have been reduplication as in the case of जुहुधि from हु. Now there is a variety of the aorist where the ending is added direct to the root. This is known as the root-aorist. So गधि, गहि, etc. are the 2. s. imperatives of the root-aorist of गम्.

Again the 1. pl. Ā of the present optative of गम् is गच्छेमहि but in the Pūsan hymn we have गमेमहि which may be analysed as गम् + ईमहि where the ending has been added to the simple root to which an अ has been added without the usual अ विकरण of the root. And we know there is a class of aorists known as the a-aorist where the ending is added after a has been added to the root. We can thus easily understand that गमेमहि belongs to the a-aorist system, while गच्छेमहि belongs to the present system.

Again suppose we have the two forms [illegible] and [illegible]. Both are evidently subjunctives. [illegible] looks like a regular subjunctive where the modal sign अ has coalesced with the विकरण [illegible] [illegible] appears at first sight to be an irregular form but on analysis we find that the modal sign अ has here been added after the

aorist विकरण स् (सिच्) and not after the present विकरण अ (शप्) It is therefore perfectly regular, only it belongs to the s aorist system and not to the present system.

Again take the imperatives शृणुधि, श्रुधि and the hypothetical शुश्रुधि The first (शृणुधि) has got the present विकरण नु and so belongs to the present system The second (श्रुधि) has the ending added direct to the root and so belongs to the root aorist system The third has got the ending added to the reduplicated root and so belongs to the perfect system युयोधि (pp 128 9) from यु 'to separate' belongs to the present system as this यु belongs to the जुहोत्यादि group

With a very little practice with the help of the excellent list of verbs at the end of Macdonell's *Vedic Grammar for Students* the student will be able to distinguish clearly between the various forms of the three systems

Present Indicative

सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वान् (=विमुञ्चन्ति) v 62 1
यो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति (=आमीनाति) ii 12 5
य ईशे (=ईष्टे) अस्य द्विपदश्चतुष्पदः x 121 3
सूर्यो वर्णं कृणुते (=करोति) वीरपस्ये i 115 5
तस्मै कृणोमि (=करोमि) न धना रुणध्मि x 34 12
राजा चिदेभ्यो नम इत् कृणोति x 34 8
अहं जनाय समदं कृणोमि x 125 6
[*Cf* मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नः x. 34 14]
यक्षि (=यज) चिकित्व आनुषक्त्वा याविन्नुशसि (=यौद) बर्हिषि ii 5 8
शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते (बिभ्यति) ii 12 13

Aorist Indicative

(a) Root aor

चित्रं देवानामुदगादनीकम् । i 115 1
यो दासं वर्णमधरं गुहाकः (=अकार्षीत्) ii 12 4
अस्मा एतं पितरो लोकमक्रन् (=अकार्षुः) x 14. 9
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रत (=अकृषत) x 34. 5

अनुव्रतामप जायामरोधम् (= अरुधम् or अरौत्सम्) x 34 2
स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम् *Īśa* 8

(*b*) a aor
श्वघ्नीव यो जिगीवाँल्लक्षमादत् ii 12 4
यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्ष x 34 4

(*c*) s aor
*आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् i 115 1
विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् x 34 1

Present Subjunctive

(*a*) primary ending यो अञ्जसानुशासति vi 54 1, यो गृहाँ अभिशासति vi 54 2, यमं पश्यासि वरुणं च देवम् x 14 7 कुम्भ्यां माग्रे बिभरासि SB i 8 1 तस्यां मा बिभरासि Ib, अथ मा समुद्रमभ्यवहरासि Ib स यदा तामतिवर्धं Ib नावमुपकल्प्योपासासै Ib नावमापद्यासै Ib यावद्यावदुदकं समवायात् तावत् तावदन्ववसर्पासि Ib

(*b*) secondary ending अग्निना रयिमश्नवत् i 1 3 य एवेदमिति ब्रवत् vi 54 1, इम एवेति च ब्रवत् vi 54 2

Aorist Subjunctive

(*a*) root aor देवो देवेभिरा गमत् i 1 5
(*b*) s aor स देवाँ एह वक्षति i 1 2 य आसाथे ववक्षासत् v 62 6
(*c*) is aor यदादीध्ये न दविषाण्येभि x 34 5

Perfect Subjunctive

स विद्वाँ आ च पिप्रय ii 6 8, मित्र कृणुध्वं खलु मृळता न x 34 14

Present Imperative

युयोध्यस्मद् द्वेषांसि ii 6 4

Aorist Imperative

(*a*) root aor मरुद्भिरग्न आ गहि i 19 1, अयाविष्टाभिरा गहि vi 54 7, यजिष्ठ होतरा गहि ii 6 6 इमा उ षु श्रुधी गिर ii 6 1, श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि x 125 4, स बोधि (√बुध्) सूरिर्मघवा ii 6 4 पुनर्दातामसुमद्येह भद्रम् x 14 2

(*b*) is aor तेन नो मित्रावरुणावविष्टम् v 62 9

---

* This form has misled many commentators and should be studied carefully See pp 86 7

Perfect Imperative

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम् i 115 [redacted]

Aorist Optative

a aor सम् पूष्णा गमेमहि vi 54 2

Injunctive

(*a*) Imperfect अक्षैर्मा दीव्य कृषिमित् कृषस्व x 34 18 मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु x 34 15

(*b*) a aor मा गृधः कस्य स्विद्धनम् Īśa 2 माकिर्नेशन्माकीं रिषत् RV vi 54 7 स नो देवेष्वा यमत् x 34 14

(*c*) s aor मा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीत् SB i 8 1 6

(*d*) is aor मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या x 121 10

Infinitive (तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः etc, ईश्वरे तोसुन्कसुनौ)

Dat तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे i 115 5, पथामनाक्षः स्तवे वस्त्र विष्णुम् ii 12 12 यद्वि हिंस मातिविवे सुदानू v 62 9 दीर्घमायुः प्र जीवसे x 14 14, नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ x 14 2 अहं हिये शरवे हन्तवा उ x 125 6

Abl Gen मध्या कर्तोर्विततं सं जभार i 115 5

Gerundive (कृत्या यत् ७।१।३०)

हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि x 14 8 क्षित्र हृदाय कितवं ततापः x 34 11

Endings

masi as the 1 pl Par primary (इदन्तो मसि ७।१।४६)

नमो भरन्त एमसि i 1 7 वीतारस्य इह अस्मि vi 54 9

e as the first sing primary Atm ending (लोपस्त आत्मनेपदेषु ७।१।४१)

य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः x 121 3 (Contrast ईळे i 1 1)

Various strong endings for the imper [redacted] pl Par

(*a*) तप् तनप् तन थनाश्च ७।१।४५

तप्—यमाय घृतवद्धविर्जुहोत x 14 14 (Cf यमाय जुहुता हविः x 14 13)

तनप्—यमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोतन i x 14 15

(b) दस्रौ ये ६ ३।०६—ईर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुह्रे v 62 2

Intensive active (यङ्लुक्)

य सुन्वते पचते दुध्र आ चिद् वाजं दर्दर्षि ii

निरिन्धनामिवाकरोति Svet iii 5

Vedic *bh* for class. *h* in roots (हग्रहोर्भश्छन्दसुपसंख्यानम्): मध्या कर्तोर्वितत सं जभार i. 115 5, नेवा गव्यूतिरपभर्तवा उ x 14. 2.

Cases

The *Impersonal Acc* स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं तताप x. 34 11.

Acc. in the sense of '*about*' (अधिकृत्य) 'स' घा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुते-माहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ii. 12. 5, पिता माता भ्रातर एनमाहुः x 34 4

The *temporal Acc.* for the *Loc* अथेतिथीं समां तदौघ आगन्ता SB. i. 8, 1. 4, ततिथीं समां नावमुपकल्प्योपासासै SB i 8 1. 5.

The *Cognate Acc.*: यमेन ये सधमादं मदन्ति x 14 10, स ह्यस्मै वाचमुवाद SB. i. 8. 1.2.

Accusative with

(1) परिभू—अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि RV. i 1 4

(2) आ-सद्—इमं यम प्रस्तरमा हि सीद x 14 4 (but आ बर्हिर्विश्वस्मिन् बर्हिषि ii 6 8)

(3) अनु-इ—अनुद्यांश्च ईयसे विद्वाञ्जन्मोभया कवे ii 6. 7

(4) ईश्—सर्वांल्लोकानीशत ईशनीभिः Svet iii 1

(5) प्रत्यच्—प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति Svet iii 2

(6) अनु—यमस्य दूती चरतो जनाँ अनु x. 14 12

(7) तिरः—तिरः समुद्रमर्णवम् i 19 7, तिरः समुद्रमोजसा i 19 8

(8) परः—न हि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः i. 19 2 (*Cf.* परो दिवा पर एना पृथिव्या x. 125 8)

Instrumental with:

(1) परः—परो दिवा पर एना पृथिव्या x 125 8 (*Cf.* महस्तव क्रतुं परः i 19 2)

(2) अन्य—अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया*। Isa, 10.

Dative with—

(1) विध—अया ते अग्ने विधेम ii 6 2 (but न त्वा .... सपर्येम सपर्यवः ii 6 3), यो अग्नये हविषाविधत् vi 14 4, कस्मै देवाय हविषा विधेम x 121 1 ff

(2) श्रत् धा—श्रदस्मै धत्त ii 12 5

---

* The Instrumental often interchanges with the Ablative; *cf.* सर्वभूतपिशाचेभ्यः सर्वसर्पसरीसृपैः। देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च सर्वेभ्योऽभिरक्ष माम्॥ रामरक्षा १८।

(3) अनु दा—य अर्धं ते नानुददाति मह्यम् ii 12 10

(4) दृ intensive—य सुन्वते पचते दुध्र आ चिद्वाजं दर्दर्षि ii 12 15

(5) छद्—विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् x 34 1

(6) नम्—उग्रस्य चिन्मन्यवे नानमन्ते x 34 8

(7) स्था—न द्वितीयाय तस्थु (तस्थे) Svet iii 2

(8) वि चक्ष्—तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः x 34 13

(9) वद्—स ह्यस्मै वाचमुवाद SB i 8 1 2

(10) नम—राजा चिदेभ्यो नम इत् कृणोति x 34 8

(11) शिवा—शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् x 34 2

(12) परस्या—भक्षविकस्या सुकृत परस्या v 62 6

Dative by Attraction

तावस्मभ्य दृशये सूर्याय x 14 2, ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ x 125 6 पाणिभ्याम् अवनेजनायाहरन्ति SB i 8 1 1

Ablative with परि स नो वृष्टिं दिवस्परि ii 6 5

Genitive with—

(1) (a) राज्—राजन्तमध्वराणाम् i 1 8

(b) ईश्—ईशान वार्य ईमहे vi 54 8 य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पद x 121 3 *Cf* सर्वांल्लोकानीशत ईशनीभि Svet iii 1

(2) विद्—ये महो रजसो विदु i 19 3

(3) अन्तर—तदन्तरस्य सर्वस्य Īśa 5 (see pp 167, 228)

(4) बाह्यत—तदु सर्वस्यास्य बाह्यत Īśa 5

(5) हेतु—(षष्ठी चतुर्थी २।३।६२) अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम् x 34 2

Partitive Genitive सनेम सख्यो अभिगत्यस्य v 62 7

Locative with—

(1) गम्—स इद्देवेषु गच्छति i 1 4

(2) आ यम्—स नो देवेष्वा यमत् x 14 14

(3) गृध्—यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्ष x 34 4

(4) लिप्—न कर्म लिप्यते नरे Īśa 2

(5) भा—आ भन्दमाने उपसि बर्हिषि ii 3 6 (*Cf*. एवं वयं प्रमतौ देव सीद x 11 4)

(6) अधि—यो देवेष्वधि देव एक आसीत् x 121 8

ADDENDA ET CORRIGENDA

A cursory glance through the printed sheets has revealed a number of unfortunate misprints and slips which are noted below The book will be revised thoroughly and if found necessary a supplement will be issued containing a list of the more serious errors

p 5 f n † for कौसुदो read कौसुदो

p 5 f n 3 for तच्छन्द read तच्छन्द

p 7 l 4 for सुरपविभूत्वा read सुरपविर्भत्वा.

p 9 l 1 for] । read],

p 10 l 26 for AV read AV. II 24 8

p 12 l 8 for येष्वाम् ।दिपदेषु read येष्वग्रादिपदेषु

p 16 l 6 for ke read like.

p 16 l 22 for दि read दिषु

p 20 last line for 'drop the न read 'drop the न्

p 28 l 18 read *anhouš paoruyehya*

p 28 l 23 for Skt *vira* read Skt *vira*

p 30 l 1 for स्यादिखण्ड read स्यादिखण्डे

p 39 l 13 for प्रसभममोक read प्रसभमाभक.

p 52 l 7 for *marmai rein* read *marmairein*

p 56 गोदौपाय occurs several times in the Bhagavata in the sense of रक्षणाय.

p 78 l 8 for *posis* read *pósis*

p 79 l 25 for जगतस्तुषय read जगतस्तुषय

p 83 l 7 read प्रतिमूर्त्तिं

p 83 last line for हेतुत्वात् read हेतुत्वात्.

p 90 l 17 for Acolic read Aeolic

p 93 l 15 for °मप° read °मघ°

p 96 last end for चतुष्टया read चतुष्ट्या .

p 99 f n † for पूर्वांर्यों read पूर्वार्यों and for सोपसर्गार्यों read सोपसर्गार्यों,

p. 100 l. 25 for रात्रिनिवासं read रात्रिनिवासं.

p. 107 f. n * for सतती read सवती.

p. 114 l. 22 for htrough read through.

p. 121 Skt. *samidham*, Av. *hamiδəm*.

p. 122 l 9 for शोलुंक् read शोलुंक्.

p. 127 l. 4 for वेष्टन् read वेष्टन्.

p. 133 l. 12 omit.

p. 142 l. 18 for नाम. read नाम).

p. 148 l. 11 for चक्रारं read चक्राग्र.

p. 148 l. 12 for तुविर read तुविरव.

p. 151 f. n 4 for सुम्नतो: read सुम्नतो and for सत्सरयसार्यजमाने: read सत्सरयक्षैयजमाने.

p 158 पर्यभूषत्. *Cf.* Vāyu Purāna LXIX. 84: सद्योजातविवक्षाशी मातरं पर्यभूषताम्.

p. 167 for p. 231) read p. 231.

p 173 f. n. * for ड मिज read ड्ड मिज्.

p 178 l. 7. It is customary to quote this line in this connexion, but एपिष may be an iterative meaning 'very speedy'.

p. 174 l 26 for नृध read वत्

p. 175 l 23 for i. 92. 1 read i. 92. 10.

p. 176 l. 21 for *zrazdao* read *zrazdāo*.

p. 184 l. 17 for वि ह्वयेते read विह्वयेते.

p. 186 l. 7 for समौक्ि द्वेषु read समौक्ि द्वेषु

p. 187 l. 12 for Loc read Instr.

p. 193 ll. 24-25 omit.

p. 194 l. 15 for hraetaona read Thraetaona.

p. 196 l 11 read चष्ट चुप°.

p. 196 l 27 read वष्ट.

p. 196 l. 30 for चक्षुरम्—क्षद् read चक्षुरम्—क्षुद्.

p. 200 l. 8 for Av. read AV.

p. 201 f n. 3 for चक्षामस्य read चक्षामसस्य

p. 203 l. 30 for Av. read AV.

p. 206 l. 11 for सैवभिरत्स्वभि. read सैवभिरत्स्वभिः.

p 207 l [illegible] for चतावान read (चवावान

p 207 l 9 for यूथेन read यूथेन

p 211 f n 1. See Vayu Purāna L 163 ff

p 214 l 12 omit has

p 226 f n 1 for तित्त्विलास्तामिरावर्ती etc read तिन्विलास्ताविरावर्ती मध्ये पोषस्त तिष्ठर्ती मा स्वा प्रापन्नघायव .

p 227 l 21 for 170 read 171

p 230 l 1 read चतुष्टातार

p 230 l 15 after see p 109, add—According to many western scholars उदिति means 'setting' here Thus Griffith translates "gold hued at break of morning, and iron pillared when the Sun is setting" and adds the note "the chariot which shines like gold in the light of the rising sun looks dim and dark like bronze or iron at sun set" Macdonell and Keith also translate "of golden appearance at the flush of dawn" and 'with pillars of Ayas at the setting of the sun" See *Vedic Index*, Vol I, p [illegible]

p 238 l 15 for "—See p 121 ' read "उ—See p 121 [illegible] has missed it उ पादपूरणे —Haradatta "

p 239 st 3 is thus explained by Haradatta पूषा यस्य भगवत पूषा चक्र रथचक्र न रिष्यति न विनश्यति । कोशो दधिरति । सोऽपि नावपद्यते नाध पतति । उक्त हि 'इवीरिव तेऽहकमस्तु सव्यमक्षित्रस्य दधन्वत ' [ऋ°म° ६।४५।१८] इति । न उ गो । इत्यर्थः । न च यस्य पवि चक्रधारा व्यथते ।

p 245 Haradatta explains इयम् thus इरा अन्नम्, तत साधुम् अन्नवन्तम्

p 245 l 18 for मा सुवीर्ये read स सुवीर्ये

p 245 l 21 for त्वष्टर्गामातर read त्वष्टर्गामातर

p 247 f n Haradatta omits भागमयत्

p 252 f n 2 *Mahabhasya* v i 18 reads क पुनर्धातुकतोऽर्थे ? साधनम् । किं प्रयोजनम् ? साधनेऽर्थे भवक्रिया सख्याभ्यां योत्स्यते ।

p 253 l 13 for Av read AV

p 256 "मात शुभाशुभकर्मनिमित्ता सुगति दुर्गं तच । प्रथम चन्द्रकात् सर्वस्मात्‌ मात पूर्वन गडात शुभाशुभकमप्रनितसुगतिदुर्गतिय । नापमतेवे व्यतिरयघात पिमाद यमस्य न कश्चित् अपहसुम् अपनेतु स्वविज्ञानेनाभिभवितु शक्नोति इत्यद । पूर्वे पितर: पितामहादय । परेतु आमकामत्वात् सुपुत्रदारान् अनवेक्षमाणा यथाकृतुपा गता ।

एता अनेन यज्ञेन हेतुना। जज्ञाना: संस्कारद्वारेण पुनर्जायमाना:...आहुती: सुतीश। स्वत: स्वभूता:। अनु आकुतिसंस्कारानन्तरं संस्कृता: सन्त इत्यर्थ:। तदध्यसत्पितृगतिस्थानं यम एव तत्त्वतो जानाति नान्य इति।" उद्गीथाचार्य:।

p. 263 l. 5 for *yajñiyebhiḥ* read *yajñiebhiḥ*.

p. 265 l. 8 for नवग्वा: read नवग्वा:].

p. 266 l. 29 for इत्यर्थ:। read इत्यर्थ:)।

p. 266. l. 32 after 'in a vowel.' add 'See p. 293.'

p. 267 f. n. 1 add चङ्कुरेत् चर्चयेत्।

p. 267 last line read 'पूर्वे: ग्रामणियौ च'.

p. 269 top. A good instance of the alliteration of प is found in the Padma Purāṇa: प्रभु: प्रभावी प्रभव: प्रियाणां प्रबोधपर्यायपर: परन्तप: i. 48. 260.

p. 270 l. 2 for नियमाख्यं read विमानाख्यं.

p. 271 l. 13 read "with the उणादि suffix तन्. See p. 319. Gk. *nóstos* "return home".

p. 271 st. 9 for वीतु read वीतु.

p. 272 l. 1 for *vi ta* read *vīta*.

p. 276 l. 22 add *Nir.* vi. 14 after यास्क:.

p. 276 l. 25 read सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद् द्व्युपसर्गात्। *Nir.* vii. 9.

p. 278 l. 13 omit 'of'.

p. 278 l. 16 read *caθru*.

p. 280 l. 16 for उद्वत्सो read उद्वतो.

p. 281 l. 1 for *tared* read *taref*.

p. 281 l. 9 read Its parallel form.

p. 284 l. 1 for p. 204 read § 204.

p. 289 st. 1 Pp. read सौमनुसस्य

p. 293 l. 7 for *Vājasaneyī* read *Vājasaneyi-*.

p. 295 Udgīthācārya explains the stanza thus: "निमिष मा कुरु त्वं मा मुमोच्यत्वात्। न सिद्धेऽर्थे अपि अस्माविततो श्रुतत्वात्।...त्विषा...पासनमदानपादप्रदानमादित्यपार्श्वनिवपया कुरुव रौवर्ध:।...एकपत्न्य...पराजयप्रधानस्य...पपारीयम् उपरोधितमार्गस्य विगताङ्गेन दु:खिता भवतामित्यर्थ:.

p. 298 सखि is derived generally from सच् 'to accompany', Av. *haxay-*, O. P. *Haxāmaniš-*, Gk. *Akhaimenēs*. Yāska explains it as समानख्यान. Acc. to Haradatta सखिभ्य: means व्यसनेषु सहायेभ्य:.

p. 299 l. 7 for ध read बध् .

p. 300 नाथित —*Cf.* MS. i. 2. 8 अवतान्मा नाथितमवतात् व्यथितम्.

p. 302 l. 25 read ग्राव्णुच:.

p. 303 बद्धम्—"This seems to refer rather to the binding and taking away as a slave, though Pischel, *Vedische Studien* i. 228 explains this as the binding of a debtor for non-payment." *Vedic Index.* "The gambler seems at times to have fallen along with his family, into servitude, presumably by selling himself to pay his debts." *Vedic Index*, Vol. I, p. 156 *Cf. Mrcchakaṭika II* (छाया):

माथुर.। धूर्त, माथुरो निपुण:। अत्र नाहं धूर्तयामि। तत् प्रयच्छ तं लुप्तदण्डकं सर्वं सुवर्णं साम्प्रतम्। संवाहक.। कुतो दास्यामि? माथुर:। पितरं विक्रीय प्रयच्छ। संवाहक:। कुतो मे पिता? माथुर:। मातरं विक्रीय प्रयच्छ। संवाहक:। कुतो मे माता? माथुर:। आत्मानं विक्रीय प्रयच्छ। *Cf.* Sak. I रुक्खसेचणे दुवे धारेदि मे। एहि जाव। अत्ताणं मोचिअ तदो गमिस्सदि। *Cf.* RV. ii. 29. 5 प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कितवं शशास। आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव ग्रभीष्ट॥ "I singly have sinned many a sin against you, and thou hast chastised me as a father the son that gambles. Far be thine nets, far be mine offences, O Gods, seize me not on my son like a bird on her offspring."

p 303, st. 5 Pp. for सखिभ्य: read सखिभ्य:.

p. 307, st. 6 सभामेति—one name for the gambler is सभा-स्थाणु 'pillar of the dicing hall', another is आदिनव-दर्श 'seeing ill-luck.'

p. 309 st. 7 for पुनर्हणो read पुनर्हणो.

p. 312 बर्हणा—Rönnow discusses the meaning of the word in the *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 1937 and concludes that it means "annihilating power." Dandekar.

p. 310 l. 20 for *kṣatra-* read *kṣatra-*).

p 322 l 1 for बस read बसु

p 323 l 10 read ब्रातरोः

p 323 l 18 read शहिव

p 323 st 13 Pp for गाव read गाव

p 323 bottom चरत is better regarded as an Injunctive An instance of the Imp with मा is मा नो दुर्वीतामतिर्यिर्भुरत् viii 103 12

p 331 l 16 read *Vajasaneyi*

p 348 l 26 for *ahu h* read *ahuh*

p 349 f n * add See p 464

p 351 st 7 pp read मसु । एक ।

p 381 Add अम्भृण occurs in RV i 133 5 पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिमिन्द्र सं मृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ where S explains it thus अम्भृणम् अतिभयङ्कर शब्दायमानम् । भण शब्दे । यङ्लुगन्तात् पचाद्यचि छान्दसो भलोपश्च[1] । यद्वा महान्तम् अतिप्रवृद्धमित्यर्थः । अम्भृण इति महन्नाम अम्भृणं माहिनं इति तत्र पाठात् । Venkata Madhava regards it as the name of a demon Geldner believes it to be etymologically connected with अम्भ[2] and भम्भ and translates with a query 'monstrous' As S points out अम्भृण is read in the Nighantu (iii 3) in the list of words denoting great

The *Baskalamantropanisad* appears to be based on the Devi sukta

p 360 l 4 for भवयु read भायेवन्

p 370 l 8 for पूवन read पूव न

p 376 l 8 for म read म

p 384 l 30 for °संभव° read °सिभव°

p 390 ll 24 20 for तथाच श्रुति ... इति read अम्भ्रणमम्भादभिनिमिता महीम् [तै° ब्रा° ०९ ७०] इति ।

---

[1] The correct reading would appear to be छान्दसं ममागमश्च भलोपश्च

[2] He compares TB ii 3 8 3 तानि वा एतानि चत्वार्यम्भांसि—देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः

p 393 The *Journal of the Bombay Historical Society*, 1929 contains a study of the flood legends of the East by Mr Vaidyanath Ayyar

p 439 st 5 Keith translates चरायक्काशिनौ by 'with auspicious look and सु-मयस् by 'most potent to heal'

p 441 st 6 Keith translates पुरुष जगत् by 'the world of man'

p 441 st 6 विश्रम *may also be derived from* श्रम् *to work'*

p 446 Pandit Viswabandhu Sastrin mentions a Padapatha of the Rgveda by Ravana which analyses the mantras differently in some cases from the Padapatha of Sakalya Thus मा स्मैतादृक् x 27 24 is analysed by Sakalya as मा | स्म | एतादृक् |, while Ravana analyses it as मा | स्मै | तादृक् | Sayana *follows* Sakalya while Udgithacarya follows Ravana

Due to smudges in the proof sheets व and ब could not always be distinguished, so inspite of the best efforts of the Editor, ब has been printed *for* व in महाभवन्दे न (*p* 152) and व *for* ब in तब्य (p 65), प्रवर्तेते (p 70) यज्ञास (p 71 f n) बहुवीही (p 77 *f* n), °ब्यवदन्ते (p 84 f n), वा पश्चियादि (p 100 f n), बर्ध्नति (p 116), वा° ब° (p 180), वारयवैषां (p 135), बवादिना (*p* 198), पर्बता (*p* 162) ब्यनायथत् (*p* 192 f n), स्वधाव, (p 205), भातव्या (p 214), वाक्षदशाणोपात् (p 218), बरयद् निर्वसत (p 249), etc etc

श्रीसदाशिवसमर्पणमस्तु ।
